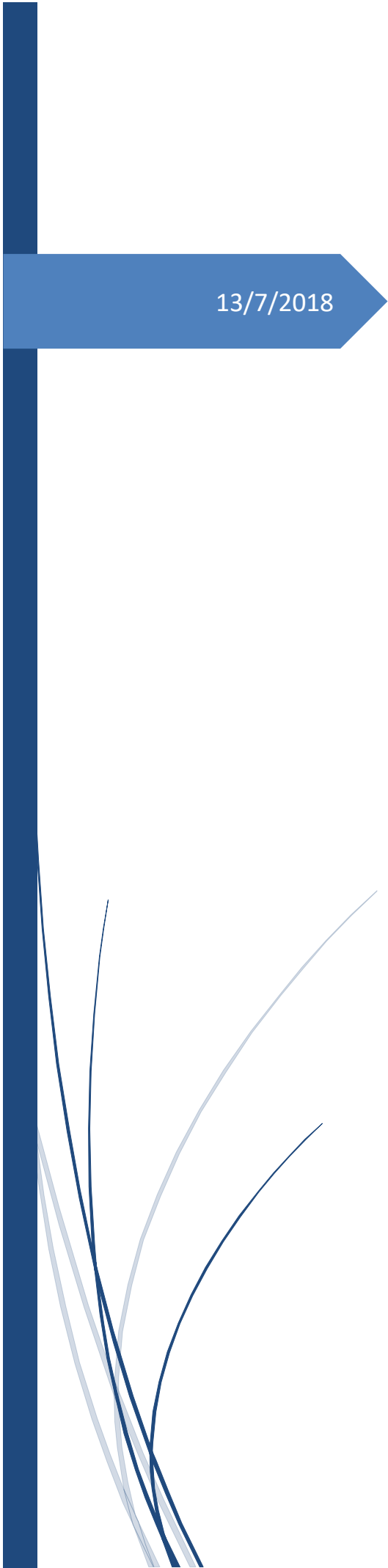

13/7/2018

ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1940 ΣΤΟΝ ΛΟΓΟ ΚΑΙ
ΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗΣ
ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ 1974-1985

ΓΕΩΡΓΙΟΣ-ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΑΣΤΕΡΙΟΥ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΑ	ΣΕΛΙΔΕΣ
Το Πως και το Γιατί της Έρευνας	3
Εισαγωγή	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 - Προϊστορία: Ένα γραφείο, μια επέτειος και ένα βιβλίο	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 - «ΕΑΜ, ΕΛΛΑΣ, ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ»: Αριστερά και μνήμη στη μεταπολιτευτική χοάνη	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 – Κομματικοί Ιστοριοδίφες στη δίνη της μετάβασης	27
Το ΕΑΜικό υποκείμενο	33
Πολιτική στρατηγική και το διακύβευμα της εξουσίας	36
Το διεθνές πλαίσιο και ο ρόλος της ΕΣΣΔ	38
Αντίσταση-Δεκέμβρης-Εμφύλιος: Συνέχειες, ασυνέχειες και τομές	40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 - «Η Δεκαετία του 1940 δεν τελείωσε ποτέ...» Θεσμικές και Πολιτικές Εκκρεμότητες	45
Εκκρεμότητες του Πρώτου Μισού της Δεκαετίας: Αναγνώριση της Εαμικής Αντίστασης	46
Εκκρεμότητες του Δεύτερου Μισού της Δεκαετίας: Επαναπατρισμός των Πολιτικών Προσφύγων	54
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 – Μνήμη και Κομματικός Ανταγωνισμός	60
Αριστερά και ΝΔ	62
Αριστερά και ΠΑΣΟΚ	70
Ενδοαριστερές Αντιπαραθέσεις	78
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 - Συγχρονία και διαχρονία: Ιστορικά διδάγματα και πολιτική δράση	83
Μικρές Αυτοδιοικητικές Ιστορίες - Δήμοι και Μνήμη	86
Η Δράση...	88
Και η Αντίδραση	95
ΠΕΑΕΑ – «Τα Παραρτήματα Σοβιετοποιήσεως του Τόπου μας»	108

Κίνηση Ενωμένη Εθνική Αντίσταση:	112
Ένα Συναινετικό Διάβημα στα Χρόνια της Πόλωσης	
Επίλογος: «Η Εαμική Μήτρα» και «Η Γεροντική Αρρώστια του Κομμουνισμού»	118
Συμπεράσματα	126
Πηγές και Βιβλιογραφία	129

ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1940 ΣΤΟΝ ΛΟΓΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΡΑΣΗ
ΤΗΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ 1974-1985

ΓΕΩΡΓΙΟΣ-ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΑΣΤΕΡΙΟΥ

Το Πώς και το Γιατί της Έρευνας

Το αντικείμενο της παρούσας εργασίας μοιάζει εκ πρώτης όψεως να είναι «βυζαντινολογικού» χαρακτήρα. Τι αξία έχει για την ιστορική γνώση του χθες αλλά και τις πραγματικότητες του σήμερα ποια θέση είχαν σε μια δοσμένη παρελθούσα χρονική περίοδο δύο κομματικοί φορείς -ο ένας εκ των οποίων δεν υφίσταται πλέον- για τα γεγονότα μιας προγενέστερης ιστορικής περιόδου; Όμως οι διαδρομές της ιστορίας δεν είναι ποτέ ευθύγραμμες και η σχέση ανάμεσα στις υποθέσεις εργασίας και στα συμπεράσματα δεν είναι ποτέ οριζόντια, τουλάχιστον με συμβατικούς όρους. Από τα ερωτήματα της ιστορικής έρευνας μπορεί να συνάγονται απαντήσεις τις οποίες ο ερευνητής ούτε φανταζόταν όταν τα έθετε. Και αυτό γιατί πάνω στη γενεαλογία της κομματικής ιστοριογραφίας και της κομματικής δράσης με άξονα τα ζητήματα της ιστορικής μνήμης αποτυπώνεται η γενεαλογία των ιδίων των κομματικών οργανισμών αλλά και της ευρύτερης κομματικής οικογένειας της κομμουνιστικής αριστεράς στη *sui generis* ελληνική εκδοχή της. Οι συνέχειες, οι ασυνέχειες, οι ρήξεις και οι τομές, οι ρητές και υπόρρητες διαφοροποιήσεις αλλά και η ίδια η κομματική στρατηγική, την οποία μπορεί να ανιχνεύσει κανείς έμμεσα και «ψηλαφητά», είναι χαραγμένες στο σώμα της κομματικής ιστοριογραφίας. Οι μετατοπίσεις που συντελούνται αργά, στη μακρά ιστορική διάρκεια, στις νοοτροπίες των δρώντων και των κομματικών «κοινοτήτων», οι οποίες αποτέλεσαν – και σε ένα βαθμό αποτελούν ακόμη – ένα επιμέρους αλλά επ’ ουδενί περιθωριακό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας της πρώιμης μεταπολίτευσης το οποίο συνέπλευσε με τις κυρίαρχες πολιτικές-πολιτιστικές αναπαραστάσεις της περιόδου, αν δεν τις συνδιαμόρφωσε κιάλας, θα αποτελέσουν κύριο αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Ο τρόπος με τον οποίο οι κομματικοί αυτοί φορείς διαλέγονται με την ιστορία τους αντανακλά τον τρόπο με τον οποίο διαλέγονται με τα προτάγματα του σήμερα και τα οράματα του μέλλοντος.

Φυσικά στο εγχείρημα αυτό πρωταρχικό ρόλο έπαιξαν οι δρώσες πρωτοπορίες και ως εκ τούτου η εργασία αυτή θα «αναλωθεί» σε μεγάλο βαθμό (και) στην εξιστόρηση προσωπικών βιωμάτων και αφηγήσεων, οι οποίες συλλέχθηκαν με τη μορφή συνεντεύξεων, με την άδηλη όμως και αυτονόητη προϋπόθεση ότι οι πρωτοπορίες αυτές διαμορφώθηκαν και έδρασαν στο πλαίσιο (θεσμικών ή άτυπων) συλλογικοτήτων.

Η επιλογή της υπό διερεύνηση χρονικής περιόδου κάθε άλλο παρά τυχαία είναι. Η δυσκολία τόσο της εσωτερικής περιοδολόγησης της μεταπολιτευτικής περιόδου (η συζήτηση που επανέρχεται περιοδικά μεταξύ των διαφόρων ιστορικών και πολιτικών επιστημόνων για το πότε έκλεισε ο πρώιμος μεταπολιτευτικός κύκλος, τον οποίο η πλειονότητα των πολιτικών επιστημόνων και ιστορικών προσεγγίζει σε συνάρτηση με την περάτωση του πακέτου μέτρων που αφορούσαν το θεσμικό εκσυγχρονισμό και τη κατοχύρωση και διεύρυνση της

δημοκρατίας)¹ όσο και της ευρύτερης ένταξης της στο ελληνικό ιστορικό συνεχές αποτελεί μια εμφανή παθογένεια της ελληνικής ιστοριογραφικής οικογένειας. Ειδικά εν όψει της αναπόφευκτης συνειδητοποίησης, τόσο εντός της ιστοριογραφικής κοινότητας όσο και σε επίπεδο κοινωνίας, ότι αυτή η μεγάλη ιστορική περίοδος την οποία έχουμε συνηθίσει να εννοιολογούμε -καλώς ή κακώς- ως μεταπολίτευση κινείται στο μεταίχμιο μεταξύ βιωματικού παρόντος και ιστορικού παρελθόντος και ότι τουλάχιστον η πρώτη δεκαετία της μεταπολίτευσης έχει μετακινηθεί οριστικά από το λυκόφως του παροντισμού στη χαραυγή του ιστορικού χρόνου, θα κληθούν τα ιστοριογραφικά υποκείμενα να προσεγγίσουν αυτή την περίοδο με ιστορική μεθοδολογία και ιστορικά εργαλεία, δηλαδή την προσφυγή στα διαθέσιμα ιστορικά τεκμήρια, τα οποία προϊόντος του χρόνου διαρκώς θα διευρύνονται,² μακριά από στερεότυπα και προκαταλήψεις και με θεμέλιο περιοδολογήσεις που θα υπερβαίνουν την εν πολλοίς στείρα και τρέχοντος χαρακτήρα συζήτηση για τους πολλούς «θανάτους» της μεταπολίτευσης και την κυοφορία μιας νέας εποχής.³

Φιλοδοξία του γράφοντα δεν είναι να ερευνήσει και να παρουσιάσει εξαντλητικά το θέμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας, αφού ο χρόνος που δέχεται για την εκπόνησή της ήταν εκ των πραγμάτων περιορισμένος, αλλά και το ίδιο το θέμα είναι αχανές και ανεξερεύνητο.⁴ Ούτε φυσικά να θεραπεύσει παθογένειες του δημόσιου λόγου γενικότερα και του ιστοριογραφικού λόγου ειδικότερα όσον αφορά τα κόμματα και την πολιτική στη μεταπολίτευση. Το μόνο που επιδιώκω είναι να καταθέσω μια μικρή συμβολή στο ιδιαίτερος ενδιαφέρον (αλλά για την ώρα μετέωρο) εγχείρημα της κομματικής ιστορίας της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, μακριά από προκαταλήψεις και προκατασκευασμένα σχήματα και με μόνο οδηγό τις διαθέσιμες (πρωτογενείς και δευτερογενείς) πηγές.

Στην προσπάθεια μου αυτή αξιοποίησα, πέρα από τη συναφή δευτερογενή βιβλιογραφία (η οποία έχει ομολογουμένως εμπλουτιστεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια και συνεχίζει να εμπλουτίζεται), είτε αυτή αφορά άρθρα σε επιστημονικά και ιστορικά περιοδικά είτε

¹ Όσο πιο διασταλτική η ερμηνεία του περιεχομένου των μέτρων αυτών (αν περιλαμβάνονται π.χ. και τα μεταρρυθμιστικά μέτρα της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ ή το νομοσχέδιο για την άρση των συνεπειών του εμφυλίου του 1989) τόσο πιο διασταλτική και η χρονική οριοθέτηση της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου, η οποία στην πιο ακραία της εκδοχή φτάνει μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990.

² Για μια προσέγγιση του ζητήματος υπό το πρίσμα της αναδρομικής ανακατασκευής της πρώιμης μεταπολίτευσης στον δημόσιο λόγο, βλέπε την εισαγωγή του Τάσου Κωστόπουλου στο Τάσο Κωστόπουλος, *Αστυνομία και Ακρα στη «Μεταπολίτευση» Η Έκθεση Γκίκα (1976) και άλλα Ντοκουμέντα*, Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών, 2017, σσ. 9-13, όπου ο συγγραφέας θέτει την ανάγκη θεραπείας των παθογενειών αυτών και κάλυψης των ιστορικών κενών με τη συστηματική αξιοποίηση και επεξεργασία των διαθέσιμων πηγών.

³ Η φιλολογία περί «Τέλους της Μεταπολίτευσης» και η σχεδόν σισύφεια προσπάθεια για διαμόρφωση ιστορικών υποενοτήτων, με τη δική τους συνοχή και συνεκτικότητα και με καθολική αποδοχή, εντός της ευρύτερης περιόδου της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, θα εκκινήσει το 1985, έτος κατά το οποίο σταματά και η παρούσα μελέτη. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Συνέχειες και Ρήξεις: Ο Αμφίσημος Όρος Μεταπολίτευση και Νίκος Αλιβιζάτος*, Για μια Περιοδολόγηση της Μεταπολίτευσης, στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμέλεια), *Μεταπολίτευση Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο Αιώνων*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σσ. 429-434 και Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008, σσ. 14-15.

⁴ Η πλειονότητα των εργασιών γύρω από αυτό το ζήτημα εντάσσεται ως διακριτό υποσύνολο σε έρευνες για τον λόγο όλων των κομμάτων της περιόδου. Οι περισσότερες από αυτές τις έρευνες αυτών αποτελούν επιμέρους συμβολές σε συλλογικούς τόμους και χρησιμοποιούν ως κύρια πηγή τον καθημερινό τύπο και κάποιες γραπτές μαρτυρίες πρωταγωνιστών.

επιμέρους συμβολές σε συλλογικούς τόμους, τον περιοδικό και καθημερινό τύπο των δύο κομμάτων, βασικό όργανο διάδοσης των ιδεών και απόψεων τους, την *ΚΟΜΕΠ* και την *ΚΟΘΕΠ* αλλά και την *Αυγή* και τον *Ριζοσπάστη* αντιστοίχως. Διατρέχοντας τα παραπάνω έντυπα, μπορούμε να βρούμε χρήσιμες πληροφορίες για τον λόγο, τις αντιλήψεις και τους στόχους των κομμάτων. Επίσης χρησιμοποιήθηκαν μια σειρά κομματικών ντοκουμέντων και επεξεργασιών (αποφάσεις συνεδρίων, επετειακές εκδόσεις, ιστορικά δοκίμια) που αντανakλούν τις αντιλήψεις της περιόδου. Χρήσιμα στοιχεία για τη δράση του ΚΚΕ Εσωτερικού, αλλά και τις συζητήσεις που έλαβαν χώρα στο εσωτερικό του κόμματος γύρω από ζητήματα ιστορίας αντλήθηκαν από εκθέσεις, εσωκομματικά κείμενα, συνεδριάσεις οργάνων, αλληλογραφία και άλλο διαθέσιμο υλικό το οποίο απόκειται στο αρχείο του κόμματος στα ΑΣΚΙ, το οποίο διαθέτει το προνόμιο να είναι ένα από τα ελάχιστα αρχεία κομματικού φορέα που είναι διαθέσιμο καθ' ολοκληρίαν στον ιστορικό ερευνητή. Επίσης μελέτησα τον λόγο των εκπροσώπων των δύο κομμάτων στους χώρους συνύπαρξης με άλλους κομματικούς δρώντες, μέσα από τα πρακτικά της βουλής, του κατεχοχρήν θεσμικού χώρου ζύμωσης αυτών των ζητημάτων, και τα ψηφίσματα και τις αποφάσεις των αριστερών δημοτικών συμβουλίων που σχετίζονται με τα ζητήματα των επίσημων εθνικών εορτασμών και βρίσκονται στο αρχείο του Υπουργείου Εσωτερικών στα ΓΑΚ. Επιπλέον, χρησιμοποιήθηκαν συμπληρωματικά τα ατομικά αρχεία ανθρώπων που εντάσσονταν στο κίνημα και των οποίων η δράση σχετιζόταν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με αυτά τα ζητήματα (Ηλίας Παπαστεργιόπουλος, Μίκης Θεοδωράκης, Λευτέρης Αποστόλου, Λεωνίδας Κύρκος), αλλά και τα αρχεία Καραμανλή και Ε. Αβέρωφ σε μια σύντομη, εν είδει ερεθίσματος για μεταγενέστερους ερευνητές, αναφορά στον τρόπο με τον οποίο προσέγγιζε η δεξιά τη δεκαετία του 1940. Τέλος, χρησιμοποιήθηκε μια σειρά άλλων επιπρόσθετων πηγών (Διαδίκτυο, τηλεοπτικές εκπομπές, δημοσιευμένα αρχεία, κλπ.), αλλά και οι προαναφερθείσες συνεντεύξεις-συζητήσεις που είχα την τιμή να διεξαγάγω με μια σειρά αυτοδιοικητικά στελέχη αλλά και τον Πρόεδρο της ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ Χρήστο Τσιντζιλώνη.

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν μέσα από τη μελέτη των παραπάνω πηγών να εξαχθούν κάποια πρώτα συμπεράσματα για το πώς τα δύο αυτά κόμματα προσεγγίζουν το ιστορικό παρελθόν, πώς το εντάσσουν στον λόγο και στη δράση τους, με ποια εργαλεία προχωρούν στις ιστορικές αναδρομές τους, τι στόχους εξυπηρετούν όταν επικαλούνται μνήμες και ιστορικά σύμβολα. Στο εγχείρημα αυτό δεν θα υιοθετηθεί μια αμιγώς ιστοριογραφική προσέγγιση αλλά θα αξιοποιηθούν επίσης τα εργαλεία και οι μέθοδοι της πολιτικής επιστήμης, συγγενούς εξάλλου κλάδου με αυτόν της ιστοριογραφίας. Η επιστημονική ορολογία, οι τυπολογίες και οι περιοδολογήσεις που αφορούν το κομματικό φαινόμενο γενικότερα αλλά και στη μεταπολιτευτική συγκυρία ειδικότερα επιστρατεύθηκαν σε αυτή την κατεύθυνση, ενώ ο γράφων μελέτησε επίσης και ένα σημαντικό τμήμα της δευτερογενούς επιστημονικής βιβλιογραφίας και άντλησε πληροφορίες από αυτό. Τα έργα των Γιάννη Βούλγαρη, Γιάννη Μπαλαμπανίδη, Γεράσιμου Μοσχονά, Ηλία Νικολακόπουλου, Χριστόφορου Βερναρδάκη, Θανάση Διαμαντόπουλου και Τάκη Παππά αποτελούν ένα μόνο μικρό τμήμα της διαρκώς διευρυνόμενης βιβλιογραφίας που πραγματεύεται τα πολιτικά πεπραγμένα της μετά το 1974 περιόδου και ρίχνει φως σε κρίσιμες πτυχές τους και το οποίο αξιοποιήθηκε στο πλαίσιο της μελέτης αυτής.

Το κείμενο θα προσπαθήσει να ακτινογραφήσει με έμμεσο τρόπο τη διαδρομή της αριστεράς μετά τη λήξη του εμφυλίου, η οποία χώρισε στα δύο τον ελληνικό εικοστό αιώνα, υπό το πρίσμα από το οποίο η ίδια έβλεπε όλη αυτή τη χρονική περίοδο με σημείο αυτό της

εκκίνησης, την κοσμογονική τόσο για την αριστερά όσο και για την ελληνική κοινωνία δεκαετία του 1940. Θα ξεκινήσει με μια σύντομη εισαγωγική αναφορά στα μετεμφυλιακά «πέτρινα χρόνια», περίοδο κατά την οποία η δράση της εκφράστηκε κατά κύριο λόγο μέσα από την ΕΔΑ. Η επιλογή αυτή προτάχθηκε για δύο λόγους. Πρώτον, η ΕΔΑ διαθέτει ένα εξαιρετικά πλούσιο αρχείο για τη δράση του κόμματος γύρω από τα ζητήματα της αντίστασης, πειρασμός τόσο έντονος που ο ερευνητής είναι δύσκολο να του αντισταθεί. Και δεύτερον και σημαντικότερο, οι ρίζες της δράσης της αριστεράς γύρω από τα ζητήματα της μνήμης εντοπίζονται σε αυτή την περίοδο, καθώς τότε διαμορφώθηκαν πρότυπα και παγιώθηκαν πρακτικές τις οποίες θα ξανασυναντήσουμε στην περίοδο που μας απασχολεί. Η κύρια περίοδος που επιλέχθηκε, δηλαδή το διάστημα από την αποκατάσταση της δημοκρατίας μέχρι τη δεύτερη εκλογική επικράτηση του ΠΑΣΟΚ, δεν είναι τυχαία ούτε αυθαίρετη, καθώς αυτή συμπίπτει με το διάστημα συνύπαρξης των δύο φορέων στην πολιτική κονίστρα (φαινόμενο, αν όχι μοναδικό, σίγουρα σπάνιο όχι μόνο για το ελληνικό αλλά και για το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα), αλλά και γιατί το 1985 θεωρείται ένα πρώτο σημείο καμπής και διάφοροι μελετητές της περιόδου, όπως ο Γιάννης Βούλγαρης και άλλοι, συγκλίνουν στην άποψη ότι αποτελεί το χρονικό σημείο με το οποίο κλείνει ο πρώτος κύκλος της μεταπολίτευσης. Αυτή η ευρύτερη περίοδος χωρίζεται σε δύο διακριτές υποπεριόδους, το διάστημα 1974-1981, που στη διάρκειά του τη διακυβέρνηση της χώρας ασκεί η Νέα Δημοκρατία και η αριστερά μάχεται με όλες τις δυνάμεις για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης και τον ελεύθερο επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων, και το διάστημα 1981-1985, που συμπίπτει με την πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ και την υλοποίηση των παραπάνω στόχων, χρονικό διάστημα κατά το οποίο τίθενται νέα διλήμματα για την κομμουνιστική αριστερά.

Εισαγωγή

«Οι άνθρωποι δημιουργούν την ίδια τους την ιστορία, τη δημιουργούν όμως όχι όπως τους αρέσει, όχι μέσα σε συνθήκες που οι ίδιοι διαλέγουν, μα μέσα σε συνθήκες που υπάρχουν άμεσα, που είναι δοσμένες και που κληροδοτήθηκαν από το παρελθόν. Η παράδοση όλων των νεκρών γενεών βαραίνει σα βραχνάς στο μυαλό των ζωντανών. Και όταν ακόμα οι ζωντανοί φαίνονται σαν να ασχολούνται να ανατρέψουν τους εαυτούς τους και τα πράγματα και να δημιουργήσουν κάτι που έχει προϋπάρξει, σε αυτές ακριβώς τις εποχές της επαναστατικής κρίσης επικαλούνται φοβισμένοι τα πνεύματα του παρελθόντος στην υπηρεσία του, δανείζονται τα ονόματά τους, τα μαχητικά συνθήματά τους, τις στολές τους για να παραστήσουν με την αρχαιοπρεπή αυτή, σεβάσμια μεταμφίεση και με αυτή τη δανεισμένη γλώσσα τη νέα σκηνή της παγκόσμιας ιστορίας».⁵

Με αυτά τα λόγια επιλέγει να ανοίξει το μνημειώδες έργο του *18η Μπρυμαίρ* ο Καρλ Μαρξ πραγματευόμενος τη διαλεκτική σχέση μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, διαχρονίας και συγχρονίας, πεπερασμένων και μελλούμενων. Η έννοια του ιστορικού βάρους και των

⁵Καρλ Μαρξ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005.

επιβιώσεων του παρελθόντος στο σήμερα θα αποτελέσει ένα από τα διαρκή μοτίβα της μαρξιστικής γραμματείας και οι φορείς δράσης που εγγράφονται σε αυτή την ιδεολογική οικογένεια έχουν επίγνωση αυτού του γεγονότος. Εξάλλου όπως έχει επισημάνει ένας σημαντικός μελετητής του ιστοριογραφικού φαινομένου, ο Γάλλος ιστορικός Ζακ Λε Γκοφ, σε μια από τις διαυγέστερες παρατηρήσεις του: «Γνωρίζουμε σήμερα πως το παρελθόν εξαρτάται εν μέρει από το παρόν. Κάθε ιστορία είναι βεβαίως σύγχρονη στο βαθμό που το παρελθόν συλλαμβάνεται στο πλαίσιο του παρόντος κι έτσι, πάντα στα διαφέροντά του. Τούτο δεν είναι μονάχα αναπόφευκτο αλλά και νόμιμο. Καθώς η ιστορία είναι διάρκεια, το παρελθόν είναι ταυτοχρόνως παρελθόν και παρόν.»⁶

Αυτή η αμφίδρομη σχέση μεταξύ παρελθόντος και παρόντος καθορίζει πολλά. Καθώς ο κόσμος των νεκρών συνεχίζει να επιβιώνει διαμέσου του κόσμου των ζώντων, αυτή η αλληλεπίδραση καθορίζει πρωταρχικά τη δράση των τελευταίων. Και πριν από αυτό καθορίζει τις νοοτροπίες, τις ταυτότητες, τις συλλογικές αναπαραστάσεις που επιλέγουν να υιοθετήσουν. Για να το πούμε διαφορετικά, τα δρώντα υποκείμενα δεν κινούνται μέσα σε ένα νοηματικό κενό, αλλά χαράσσουν την δράση τους και προχωρούν στο εγχείρημα της αυτοκατανόησης μέσα από τα φίλτρα της ιστορίας, μέσα από τη συσσωρευμένη εμπειρία την οποία κατέκτησαν οι προηγούμενες γενιές. Όπως το έθεσε εύστοχα ο Αντώνης Λιάκος, η ιστορία αποτελεί το μέσο με το οποίο διαλεγόμαστε με το (ατομικό ή συλλογικό) παρελθόν μας, «λειτουργεί όπως ο διάλογος που έχει ο καθένας ή η καθεμία μας με τη συνείδησή του/της».⁷ Η μνήμη δηλαδή και κατεξοχήν η κοινωνική μνήμη είναι ο κύριος τρόπος με τον οποίο τακτοποιούμε τους λογαριασμούς μας με το παρελθόν, ιδίως σε περιόδους ρήξης και μεγάλων ανατροπών, όταν το παρελθόν αυτό είναι επώδυνο, όταν θέλουμε να απομακρυνθούμε από αυτό και όταν η νέα τάξη είναι απαραίτητο να χτιστεί σε νέα στέρεα θεμέλια και όχι σε αυτονόητες παραδοχές.⁸ Αυτό το κεκτημένο αποτελεί προνόμιο αλλά και βαρίδιο. Δημιουργεί ακαμψίες και βραδύτητες στις τομές και τις υπερβάσεις που πολλές φορές εκφεύγουν της βούλησης των δρώντων. Και όλα αυτά ισχύουν διπλά για κόμματα όπως τα κομμουνιστικά, στα οποία η αγωνιώδης προσπάθεια διατήρησης της ιστορικής συνέχειας είναι διαρκώς παρούσα.

Η ίδια η ιστορική μνήμη φυσικά δεν είναι ουδετεροποιημένη. Δεν την προσεγγίζουν με τον ίδιο τρόπο όλα τα δρώντα υποκείμενα ούτε προσδοκούν να προσκομίσουν τα ίδια οφέλη από αυτή. Δεν αποτελεί πάγιο κεκτημένο ούτε στατικό δεδομένο του δημόσιου βίου, αλλά ένα διαρκές επίδικο το οποίο αναπτύσσει τη δική του δυναμική και αναδιαμορφώνεται διαρκώς καθώς ερίζουν για αυτό τα αντιμαχόμενα στρατόπεδα.⁹ Με άλλα λόγια, η μνήμη αποτελεί κρίσιμο και χρήσιμο πολιτικό πόρο, εργαλείο νομιμοποίησης δρώντων υποκειμένων και ενίσχυσης της παρουσίας τους στην πολιτική σκακιέρα. Η ιστορική μνήμη δεν παρέχει απλώς το πλαίσιο για την κατανόηση και ερμηνεία του παρελθόντος. Παρέχει ταυτόχρονα ένα υπόβαθρο στην ανάληψη πολιτικής δράσης, ένα επιπρόσθετο κανάλι επικοινωνίας μέσα από το οποίο οι πολιτικές ελίτ μπορούν να προπαγανδίσουν τις θέσεις

⁶ Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 184.

⁷ Αντώνης Λιάκος, *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία*;; Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 21.

⁸ «Το να κατασκευάσουμε ένα φραγμό ανάμεσα στη νέα αρχή και στην παλιά τυραννία σημαίνει να θυμόμαστε την τυραννία αυτή». Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, σ. 10.

⁹ Για μια ανάγλυφη εικονογράφηση αυτού του φαινομένου, βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2008, σσ. 29-38.

τους, να ανασύρουν αναλογίες και να επικαλεστούν τραυματικές και συναισθηματικά φορτισμένες στιγμές του παρελθόντος. Η σχέση δηλαδή μεταξύ μνήμης και εξουσίας, η κατασκευή πολιτικών μύθων, η ανάνηψη η απώθηση του παρελθόντος ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές συνθήκες και τη στοχοθεσία των δρώντων αποτελεί με άλλα λόγια ένα αχανές και εν πολλοίς ανεξερεύνητο ερευνητικό πεδίο για τους ιστορικούς.¹⁰ Ειδικότερα η ιστορία του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, τα πολλαπλά τραύματα που άφησε πίσω του και η δύσκολη διαχείριση της μνήμης που σχετίζεται με την απώλεια, τη φρίκη του πολέμου και τις απάνθρωπες πρακτικές που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκειά του καθιστούν τις πολιτικές μνήμης γύρω από αυτή την περίοδο προνομιακό πεδίο εφαρμογής της παραπάνω υπόθεσης.

Τα παραπάνω δεδομένα φυσικά ισχύουν και με το παραπάνω στην περίπτωση του μεταπολιτευτικού κομμουνιστικού κινήματος, το οποίο για πρώτη φορά στην ιστορία του περικλείει δύο διακριτούς φορείς, καρπούς της διάσπασης του 1968, οι οποίοι ερίζουν για τα σύμβολα, τον τίτλο και την κληρονομιά του. Η παρούσα εργασία θα εξετάσει υπό συγκριτική σκοπιά τις θέσεις και την οπτική των δύο κομμάτων για μια σειρά κρίσιμων πτυχών της δεκαετίας του 1940 -μιας δεκαετίας καμπής για την ιστορία τόσο του κομμουνιστικού κινήματος όσο και της ίδιας της χώρας- καθώς και για τα τρία μεγάλα εκκρεμή ζητήματα της αναγνώρισης της εθνικής αντίστασης, των δημόσιων εορτών και του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων.

Προτού υπεισέλθουμε στο κύριο μέρος της παρούσας εργασίας, είναι σημαντική μια εισαγωγική αναφορά στο πολιτικό πλαίσιο της αντίστοιχης περιόδου. Η πτώση της δικτατορίας και η επάνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία οδήγησαν στη δημιουργία πολιτικών και συνταγματικών θεσμών ιδιαίτερα ανθεκτικών στο χρόνο. Το γεγονός ότι η πτώση της δικτατορίας δεν αποτέλεσε απόρροια μιας επαναστατικής ανατροπής ή της ανάδυσης ενός εναλλακτικού συνασπισμού εξουσίας συνδυάστηκε με σημαντικές αλλαγές στη μορφή του πολιτεύματος ποιοτικής υφής και σημαντικές ανακατατάξεις στο πολιτικό εποικοδόμημα.¹¹ Αυτά τα δύο στοιχεία συναποτέλεσαν τις δύο κύριες παραμέτρους αυτού που έχει αποκληθεί από πολλούς βελούδινη μετάβαση στη δημοκρατία. Η περίοδος 1974-1985 (με τη μεταβατική τετραετία 1985-1989 να λειτουργεί κατά κάποιο τρόπο τόσο ως επίλογος της περιόδου που κλείνει όσο και ως εισαγωγή της μετά το 1989 πολιτικής σκηνής) αποτελεί μια διακριτή ενότητα της μεταδικτατορικής πολιτικής ιστορίας. Η περίοδος αυτή θα μπορούσε να χωριστεί σε δύο υποπεριόδους, οι οποίες συμπίπτουν με τη διακυβέρνηση της χώρας από τη ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ αντίστοιχα. Η πρώτη περίοδος χαρακτηρίζεται από τη φαινομενική ρευστότητα που διακρίνει ακόμη το πολιτικό σύστημα, καθώς η διάταξη και ο συσχετισμός μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων δεν είναι ακόμη σαφής. Είναι η περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας το πολιτικό σύστημα κινείται κατεξοχήν στον αστερισμό του αντιδεξιισμού. Μετά τη βραχύβια και αμφίβολη συναίνεση του πρώτου έτους της μεταπολίτευσης, οι πολιτικές δυνάμεις τη αντιπολίτευσης κινούνται (άλλες με μεγαλύτερη και άλλες με μικρότερη ένταση) σε τροχιά σύγκρουσης με την κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Αυτοπροσδιορίζονται ως δημοκρατικές δυνάμεις, δηλαδή ως πολιτικές οντότητες των οποίων η πρωταρχική αποστολή είναι να φέρουν εις

¹⁰ Εισαγωγή στο Jan-Werner Muller (επιμ.), *Memory and Power in Post-War Europe, Studies in the Presence of the Past*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

¹¹ Αριστόβουλος Μάνεσης, Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση, στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1986, σσ. 15-59.

πέρας την ολοκλήρωση του (ημιτελούς) εκδημοκρατισμού της χώρας. Να καταργήσουν τα χουντικά και εμφυλιοπολεμικά κατάλοιπα της νομοθεσίας, να προχωρήσουν στην πλήρη αποχουντοποίηση του κρατικού μηχανισμού και να αποκαθάρουν όλους τους μαζικούς χώρους οι οποίοι είχαν πέσει θύματα του ασφυκτικού κυβερνητικού ελέγχου της δεξιάς, με πρώτο (άλλα όχι μοναδικό) το συνδικαλιστικό. Φυσικά η συμμαχία των δυνάμεων αυτών ήταν στην ημερήσια διάταξη και πράγματι υπάρχουν τέτοια δείγματα σε δημοτικό συνδικαλιστικό και μαζικό επίπεδο αν και τα πράγματα δεν έφτασαν ποτέ μέχρι τη σύσταση ενός εκλογικού μπλοκ ή μιας κοινής κυβερνητικής πλειοψηφίας. Στο χώρο αυτό γρήγορα θα ηγεμονεύσει το ΠΑΣΟΚ, ένα νέο πολιτικό κόμμα το οποίο θα καλύψει, έστω με ιδιότυπο τρόπο, το χώρο της σοσιαλδημοκρατίας και θα του προσδώσει για πρώτη φορά στη νεότερη ελληνική πολιτική ιστορία πλειοψηφικά χαρακτηριστικά. Το ΠΑΣΟΚ, αξιοποιώντας την υψηλή δημοφιλία και το πολιτικό χάρισμα του ιδρυτή του, θα δώσει έκφραση στις προϋπάρχουσες διαιρέσεις μορφοποιώντας τις σε μια πολιτική και ιδεολογική ταυτότητα η οποία θα μπορούσε να αποκληθεί λαϊκιστική. Η σύζευξη του αντιδεξιισμού-ο οποίος είχε ήδη κάνει την εμφάνισή του κατά τη δεκαετία του 1960-και του λαϊκισμού θα παραγάγει μια εξαιρετική πετυχημένη πολιτική συνταγή και θα προσδώσει ταχύτατα στο ΠΑΣΟΚ πολιτική δυναμική και ευρύτατες δυνατότητες κινητοποίησης των μαζών.¹² Η έλευση του στην εξουσία τον Οκτώβριο του 1981 θα εγκαινιάσει τη δεύτερη υπό εξέταση υποπερίοδο, οδηγώντας και στην επίλυση των κύριων εκκρεμών ζητημάτων της δεκαετίας.

Κεφάλαιο 1

Προϊστορία: Ένα γραφείο, μια επέτειος και ένα βιβλίο

Αύγουστος του 1949. Στις οροσειρές του Γράμμου έκλινε με τον πιο δραματικό και επώδυνο τρόπο για την αριστερά η ανεπανάληπτη δεκαετία του 1940, δεκαετία πυκνή σε γεγονότα, γεμάτη λαμπρές σελίδες και διαψεύσεις, με την πλημμυρίδα της εαμικής επανάστασης να δίνει τη θέση της στη μετεμφυλιακή άμπωτη και με τη στρατιωτική συντριβή των δυνάμεων του ΔΣΕ να ακολουθεί τους στρατιωτικούς θριάμβους του ΕΛΑΣ, δεκαετία η οποία εγκαινιάστηκε συμβολικά με το πρώτο γράμμα του Ζαχαριάδη με το οποίο καλούσε από τη φυλακή τον λαό σε αντίσταση κατά του εχθρού ακόμη και υπό τη σημαία του Μεταξά¹³ και έληξε με την ήττα στον εμφύλιο πόλεμο. Τα υπολείμματα του Δημοκρατικού Στρατού γρήγορα διασκορπίστηκαν στις γειτονικές λαϊκές δημοκρατίες, οι παράνομοι πυρήνες του κόμματος στα αστικά κέντρα, οι οποίοι υποτίθεται ότι έπρεπε να εξελιχθούν σε φυτώρια οργανωτικής ανάπτυξης, φυτοζωούσαν μέχρι την επίσημη διάλυση τους το 1958 και η κομματική ηγεσία προσπαθούσε να χαράξει μια νέα γραμμή στην υπερορία σε συνθήκες ήττας. Όλα αυτά συντελούσαν σε μια σταθεροποίηση του μετεμφυλιακού αστικού καθεστώτος και στην περιθωριοποίηση της αριστεράς.

¹² Christos Lyrantzis, PASOK in Power: from "Change" to Disenchantment, στο Richard Clogg (επιμ.), Greece 1981-1989 The Populist Decade, The Macmillan Press, London 1993, σσ. 26-46.

¹³ Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, *ΤΟ ΚΚΕ στον Ιταλοελληνικό Πόλεμο 1940-41*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2015, σ. 137, και για μια ανάλυση του βαθμού συμφωνίας του με τις κατευθύνσεις και τις επεξεργασίες της ΚΔ, βλέπε στο ίδιο, σσ. 138-140.

Όμως το εαμικό φάντασμα έριχνε βαριά τη σκιά του πάνω στα κεφάλια τόσο των νικητών όσο και των ηττημένων. Ο ημιτελής και ανολοκλήρωτος χαρακτήρας της επανάστασης που συντελέστηκε σε τόσους τομείς -πολιτικό, κοινωνικό, πολιτιστικό, θεσμικό- κατά τη δεκαετία του 1940 αποτελούσε μέρος του υποστρώματος πάνω στο οποίο θεμελιωνόταν η εύθραυστη ισορροπία της λεγόμενης καχεκτικής δημοκρατίας, αυτής της ιδιότυπης σύζευξης «αυταρχισμού και δημοκρατίας, αποκλεισμού και ευημερίας, ιδεολογικής οπισθοδρόμησης και πολιτιστικής άνοιξης».¹⁴ Εξάλλου η συγκρότηση της ΕΔΑ μόλις δύο χρόνια μετά τη λήξη του εμφυλίου σηματοδοτούσε δύο πράγματα, πρώτον το γεγονός ότι η αριστερά, παρά την στρατιωτική ήττα της, δεν είχε εξοστρακιστεί οριστικά από την κεντρική πολιτική σκηνή, αλλά διέθετε τη δυνατότητα ταχύτατης επανόδου σε αυτή, παρά τις απαγορεύσεις και τους αποκλεισμούς, μέσα από νέες οργανωτικές μορφές και εκφράσεις, και δεύτερον την αναβίωση ενός ευρύτερου μετωπικού σχήματος πέρα από το στενά κομμουνιστικό πλαίσιο, κατά τα πρότυπα του ΕΑΜ, το οποίο μπορούσε, σύμφωνα με τους εισηγητές του αλλά και μετέπειτα μελετητές, να αποτελέσει μια πλατιά διαταξική συμμαχία, η οποία θα μπορούσε να αποκτήσει ακόμη και πλειοψηφικά χαρακτηριστικά.¹⁵ Έτσι εκ των πραγμάτων ο νέος φορέας -ρευστός οργανωτικά και σχοινοβατώντας μεταξύ του μετωπικού και του κομματικού μοντέλου κατά τα πρώτα χρόνια της ύπαρξής του-κατέστη εκ των πραγμάτων ο κατεχόμενη κληρονόμος και κοινωνός της εαμικής παρακαταθήκης στην εγχώρια πολιτική σκηνή . Πότε όμως το κόμμα συνειδητοποίησε τη βαριά αυτή κληρονομιά και άρχισε να εκπληρώνει το καθήκον υπεράσπισής και προβολής της;¹⁶ Μπορεί να συναχθεί με σαφήνεια τόσο από τη

¹⁴ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία, Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001, σ. 9.

¹⁵ Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 2011, σσ. 40-41.

¹⁶ Θα αποφύγουμε να αναφερθούμε στην πολιτική και τη στάση του εξόριστου ΚΚΕ και θα περιοριστούμε σε αυτή της ΕΔΑ, καθώς τα όργανά του και σημαντικό τμήμα του δυναμικού του βρίσκονται και δρουν εκτός ελληνικού εδάφους ή όταν δρουν εντός της χώρας το κάνουν με τη «διαμεσολάβηση» της τελευταίας. Θα αναφέρουμε μόνο συνοπτικά ότι ενώ η ΕΔΑ συντηρεί τον μύθο της αντίστασης, το ΚΚΕ, ιδιαίτερα κατά την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία, συντηρεί τον μύθο του εμφυλίου, προσπαθώντας να (επάν)εντάξει την εμφύλια σύγκρουση στις κομματικές αναπαραστάσεις και να επαναδιαπραγματευτεί τις σχέσεις του με αυτό, και διατηρεί ζωντανή την προοπτική της επανόδου στην πατρίδα . Η στάση αυτή οφείλεται σε μια σειρά παραγόντων. Πρώτον, η ανάγκη διατήρησης σε ετοιμότητα ενός όλο και πιο ανήσυχου εξόριστου κομματικού δυναμικού, το οποίο έπρεπε να διατηρεί σε εγρήγορση τα μαχητικά αντανάκλαστικά του και να τεθεί σε θέση μάχης όταν θα το ζητούσε το κόμμα. Δεύτερον, το γεγονός ότι η πολιτική στράτευση με τις δυνάμεις του ΚΚΕ και του ΔΣΕ αποτελεί μια ζωντανή πραγματικότητα και όχι ένα πεπερασμένο παρελθόν για τους πολιτικούς πρόσφυγες και οι επιπτώσεις της ήττας καθημερινό βίωμα για αυτούς. Τρίτον, το γεγονός ότι η εξόριστη ηγεσία ταυτίστηκε απόλυτα στις συνειδήσεις των αριστερών μαζών με τις κρίσιμες επιλογές του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1940 και ήταν αυτή που έφερε σε πέρας τον εμφύλιο λειτουργούσε αποτρεπτικά στο ενδεχόμενο ολοσχερούς αποποίησης της κληρονομιάς του εμφυλίου. Θα μπορούσαμε να πούμε καταληκτικά ότι αν η ΕΔΑ βιώνει τη συμβολική «απώλεια» της πατρίδας, μέσα από την αποβολή από τον εθνικό κορμό που της έχουν επιβάλει οι δυνάμεις της εθνικοφροσύνης, η ηγετική ομάδα του ΚΚΕ και οι δυνάμεις του κόμματος που την ακολούθησαν εκών άκων στην υπερορία βιώνουν την υλική απώλειά της, γεγονός που συνεπάγεται τη νοσταλγία αλλά και την ψυχολογική προσκόλληση στα γεγονότα που προηγήθηκαν άμεσα του τραυματικού γεγονότος, δηλαδή της μη εθελουσίας εξόδου από τη χώρα, ήτοι στον εμφύλιο. Έτσι, το ΚΚΕ θα τοποθετήσει σε ισότιμη θέση πλάι στους αγώνες της Αντίστασης αυτούς του ΔΣΕ (*Το ΚΚΕ Επίσημα Κείμενα, 1956-1961*, Τόμος 8, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1997, σ. 213. Για μια συνόψιση των θέσεων και της ευρύτερης θεώρησης του ΚΚΕ για τον εμφύλιο εκείνης της περιόδου βλ. το εξαιρετικά μετριοπαθές και συμφιλιοτικό μήνυμα που δημοσίευσε το κόμμα επ' αφορμή της δεκάχρονης επετείου λήξης του εμφυλίου, μήνυμα το οποίο περικλείει πολλές από τις σταθερές του

βιβλιογραφία όσο και από τις αρχειακές πηγές ότι η δεκαετία του 1950 ήταν μια «χαμένη δεκαετία» του κόμματος για αυτό το ζήτημα. Είναι αδιαμφισβήτητη η καθυστέρηση της ΕΔΑ στο ζήτημα της ανακίνησης και της συστηματικής ενασχόλησης με τα ζητήματα της αντίστασης, παρά τη λαϊκή διαθεσιμότητα¹⁷ και τις πολλαπλές εκκρεμότητες (νομική, πολιτική, ιστορική). Η ΕΔΑ θα θέσει το ζήτημα αυτό μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1960, όταν η αριστερά έχει ανακτήσει την αυτοπεποίθησή της, απόρροια και του εκλογικού αποτελέσματος του 1958, αλλά και του οργανωτικού άλματος του 1963-4,¹⁸ και έχει εδραιώσει τη θέση της στο πολιτικό σύστημα, ενώ υπάρχει και η απαραίτητη χρονική απόσταση από τα γεγονότα. Η ΕΔΑ τελικά θα ενεργοποιηθεί για αυτό το ζήτημα μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1960, αφού είχε προηγηθεί έντονη κριτική «που εξασκήθηκε στα διάφορα αντιπροσωπευτικά σώματα του κόμματος».¹⁹ Οι ενέργειές της θα έχουν ως προσανατολισμό την εξασφάλιση ορατότητας για το ζήτημα της αντίστασης, τόσο ως αφηρημένης δέσμης ιδεών, αρχών και αδικαιώτων οραμάτων όσο και όσον αφορά την έμψυχη διάστασή της, δηλαδή την αποκατάσταση όλων των αγωνιστών, ανεξαρτήτως αντιστασιακής προέλευσης, μέσα από τη διεύρυνση της βάσης και την υιοθέτηση ευρύτατων ρεπερτορίων δράσης. Οι πρωτοβουλίες αυτές θα αποκρυσταλλωθούν στη σύσταση της «Επιτροπής Πρωτοβουλίας για την Αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης»,²⁰ η οποία συγκροτήθηκε μετά τη σύσκεψη παραγόντων της Αντίστασης που έλαβε χώρα τον Ιανουάριο του 1961,²¹ και στη διακίνηση διακήρυξης την οποία υπέγραφαν 700 προσωπικότητες του δημόσιου βίου.²² Η δράση της ΕΔΑ θα περιστραφεί γύρω από δύο ζητήματα: την εγγραφή του ζητήματος της θεσμικής και συμβολικής αναγνώρισης της εθνικής αντίστασης στην πολιτική ατζέντα και την συγκέντρωση και επεξεργασία υλικού για τη συγγραφή της ιστορίας της εθνικής αντίστασης.

Πίσω από αυτές τις δύο επιδιώξεις κρυβόταν ένας άλλος απώτερος στόχος, η «επανεθνικοποίηση» της αριστεράς, η επανενσωμάτωσή της δηλαδή στον εθνικό κορμό. Η πραγμάτωση αυτής της σε τελική ανάλυση πολιτικής στοχοθεσίας ήταν μια ιδιαιτέρως

κόμματος αλλά και ευρύτερα της αριστεράς οι οποίες θα αναπαράγονται και στα κατοπινά χρόνια (στο ίδιο, σσ. 443-450).

¹⁷ Όπως αναφέρει σε έκθεσή του το Γραφείο Αντίστασης του κόμματος, στις δύο πρώτες μεγάλες συγκεντρώσεις που οργανώθηκαν στο Ακροπόλ με αντικείμενο την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης η συμμετοχή του λαού «χωρίς υπερβολή ήταν άνευ προηγουμένου», καθώς πολλές χιλιάδες δεν κατόρθωσαν να εισέλθουν καν στην αίθουσα διεξαγωγής των εκδηλώσεων. Η παραπάνω επισήμανση, παρά την όποια δόση υπερβολής η οποία μπορεί να την διακατέχει, δείχνει ασφαλώς το μέτρο διαθεσιμότητας του λαϊκού παράγοντα. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Εισήγηση στην Ολομέλεια του Γραφείου Δημοκρατία, Αμνηστία, Εθν. Αντίσταση.

¹⁸ Για την οργανωτική ανάπτυξη και την ποσοτική μεγέθυνση της ΕΔΑ στα μέσα της «σύντομης» δεκαετίας του 1960 βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, ΕΔΑ. Το μαζικό κόμμα της προδικτατορικής αριστεράς 1963-1967), στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994.

¹⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Εισήγηση στην Ολομέλεια του Γραφείου Δημοκρατία, Αμνηστία, Εθν. Αντίσταση.

²⁰ Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ 1956-1967 Πολιτική και Ιδεολογία*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2017, σ. 432.

²¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 221, Ιδρυτική Πράξις.

²² Γιώργος Αντωνίου και Ελένη Πασχαλούδη, «*Το άψογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει*»: η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης και το πολιτικό σύστημα (1945-1995), στο *Ήρωες των Ελλήνων, οι Καπετάνιοι τα Παλικάρια και η Αναγνώριση των Εθνικών Αγώνων 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2014, σ. 273. Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Έκθεση προς την Ε.Ε. του Κόμματος: Η δραστηριοποίηση του Τομέα Αντίστασης.

σύνθετη διαδικασία, συνάρτηση πληθώρας αλληλοδιαπλεκόμενων παραγόντων και προϋποθέσεων. Ήταν σαφές ότι η Αριστερά διέθετε και καλλιεργούσε, παρά τις ενδεχόμενες υστερήσεις και τις υποκειμενικές αδυναμίες, την κατάλληλη τεχνογνωσία. Πρώτος σταθμός ήταν η αφύπνιση της ιστορικής μνήμης σε μακροεπίπεδο αλλά κατά κύριο λόγο και σε μικροεπίπεδο. Η στόχευση αυτή επιτυγχανόταν με δύο τρόπους, όπως αυτοί σκιαγραφούνται στις εκθέσεις του Γραφείου Αντίστασης. Πρώτον, με τη χαρτογράφηση των μνημονικών τόπων, δηλαδή των περιοχών και των σημείων όπου διεξήχθησαν γεγονότα ηρωισμού και (αυτο)θυσίας (ομαδικές εκτελέσεις, μάχες, ηρωικές πράξεις, μπλόκα, κλπ.)²³ και δεύτερον, με την αναμόχλευση της μνήμης, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τις συγκινησιακές φορτίσεις των αποδεκτών αυτών των ερεθισμάτων, δηλαδή των τοπικών κοινοτήτων, για τις οποίες τα γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά την επίμαχη δεκαετία, εκτός από ηρωικά και επώδυνα, ήταν ακόμη νωπά αλλά απωθημένα εν πολλοίς λόγω της μεταπολεμικής πολιτικής διευθέτησης. Για την επίτευξη του πρώτου στόχου ήταν απαραίτητη η σύσταση τοπικών οργάνων κατά περιοχή και νομό αλλά ακόμη και εντός των τομέων των μεγάλων αστικών κέντρων, που θα επιφορτίζονταν ρητά με το καθήκον συγκέντρωσης ιστορικών στοιχείων, ενώ ο δεύτερος στόχος θα επιτυγχανόταν με ποικίλα μέσα (γιορτές, εκδηλώσεις, προσκυνήματα), τα οποία όμως ανάγονταν σε μια κοινή επιδίωξη, τη διάλυση του φόβου κυρίως στην ελληνική ύπαιθρο²⁴ και την ανάκτηση του ηθικού και της αλληλεγγύης στους κόλπους των πληθυσμιακών αυτών κοινοτήτων.²⁵ Η ίδια η ΕΔΑ εγκολπώνεται πλήρως το καθήκον για την προβολή και την προώθηση αυτών των στόχων.²⁶ Στην κομματική οπτική, το ίδιο το κόμμα θα πρέπει, παρά την επένδυση στελεχών και μελών του σε μετωπικά σχήματα και οργανώσεις αντιστασιακών, να διαχειριστεί αδιαμεσολάβητα το ζήτημα της αναγνώρισης της αντίστασης. Ο ίδιος ο οργανισμός αυτοπροσδιοριζόταν, μέσα από θεσμοθετημένα όργανα επιφορτισμένα με το θέμα της αντίστασης (Γραφείο Αντίστασης), ως ο καθ' ύλην αρμόδιος να αναλάβει το βάρος και το καθήκον αυτό. Η ίδια η μορφή των διαφόρων δράσεων που υιοθετήθηκαν

²³ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το κόμμα συνέλεγε πληροφορίες και προσπαθούσε με συστηματικό τρόπο να καταγράψει τα σημεία ανά την επικράτεια όπου είχαν δοθεί τοπικές μάχες ή είχαν λάβει χώρα ολοκαυτώματα και ομαδικές εκτελέσεις. Τα στοιχεία αυτά βρίσκονται στο Αρχείο της ΕΔΑ, κουτί 217. Για την εξάπλωση της μνήμης σε όλη τη χώρα μέσω της εξακίνωσης των εορταστικών εκδηλώσεων σε όλο το ελληνικό έδαφος, ειδικά σε σημεία που το έδαφος αυτό είχε ποτιστεί με ελληνικό αίμα βλ. Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας Πόλεμος Χωρίς Τέλος, Η Δεκαετία του 1940 στον Πολιτικό Λόγο, 1950-1967*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 311.

²⁴ Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται σε σχέδιο του Κόμματος για τον εορτασμό, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για το ευρωπαϊκό έτος αντίστασης, της 20^{ης} επετείου από την ίδρυση της ΠΕΕΑ, σύνθημα όλων των οργανώσεων του κόμματος πρέπει να είναι «να μη μείνει ούτε ένα χωριό που να μην κάνει μια οποιαδήποτε μορφή εκδήλωσης από τις πιο απλές ατομική κουβέντα στα καφενεία στο μεσοχώρι, στα χωράφια, στην εκκλησία στα πανηγύρια, στις ονομαστικές γιορτές κλπ. και όπου είναι δυνατόν να πραγματοποιείται εορταστική συγκέντρωση ή μια οποιαδήποτε γιορταστική εκδήλωση». (ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, Κουτί 43,1, Θέσεις και οδηγίες στις επαρχιακές οργανώσεις για τον παλλαϊκό γιορτασμό της 20^{ης} επετείου της συγκρότησης του Εθνικού Συμβουλίου και της ΠΕΕΑ).

²⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Εισήγηση στην Ολομέλεια του Γραφείου Δημοκρατία, Αμνηστία, Εθν. Αντίσταση.

²⁶ Ενδεικτικό της κομματικής μέριμνας για το ζήτημα της Αντίστασης είναι το γεγονός ότι το αρχείο αντίστασης αποτελούσε μία εκ των δύο συγκροτημένων αρχειακών μονάδων (μαζί με αυτή του Νομικού Τμήματος) τις οποίες διατηρούσε το κόμμα και το μόνο του οποίου ο κατάλογος εντοπίστηκε (Ιωάννα Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά Αρχείο 1951-1967*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ.39). Ο κατάλογος περιέχεται στο Κουτί 215 του Αρχείου της ΕΔΑ.

σκιαγραφείται σε σειρά εκθέσεων του γραφείου αντίστασης, οι οποίες αποτυπώνουν ανάγλυφα το ευρύ φάσμα αυτών των δράσεων. Εκδηλώσεις-γιορτές, μνημόσυνα, διαλέξεις, επέτειοι, εκθέσεις κειμηλίων ή έργων τέχνης της Αντίστασης, εκδρομές, διακομιδή οστών από εγκαταλειμμένους τάφους αγωνιστών αποτελούν μερικές μόνο από τις προτάσεις του τομέα αντίστασης.²⁷ Πλάι σε αυτές βρίσκουμε εκδοτικές προτάσεις κάθε είδους (δελτίο, μπροσούρες, μονογραφίες, άλμπουμ - έκδοση χάρτη και άτλαντα της Αντίστασης, έκδοση ημερολογίων της Αντίστασης, χρονικών, μελετών, δοκιμίων), δημοσιεύσεις στον τύπο, διαγωνισμούς ποιημάτων, διηγημάτων, χρονικών, μυθιστορημάτων και δοκιμίων, οργάνωση διασκέψεων επί διαφόρων θεμάτων, εκθέσεις εικαστικών τεχνών και φυσικά τον κοινοβουλευτικό αγώνα για την προώθηση του αιτήματος αναγνώρισης της αντίστασης. Φυσικά παραμένει αναπάντητο το κρίσιμο ερώτημα: στη διάδραση μεταξύ των διαφόρων κομματικών μερών, ποιος είχε το πάνω χέρι, η κορυφή ή η βάση; ποιος σήκωσε το βάρος, όχι τόσο της διεκπεραίωσης των διαφόρων ειλημμένων καθηκόντων που σχετίζονταν με τα ζητήματα που εξετάζουμε αλλά κυρίως της προώθησης και εγγραφής των ζητημάτων αυτών στην κομματική ατζέντα; με άλλα λόγια, η κομματική ηγεσία διαμόρφωσε μια πολιτική ζήτηση που δεν υφίστατο ή απλά υφίστατο σε λανθάνουσα μορφή ή κάλυψε μια ήδη προυπάρχουσα και ρητά διατυπωμένη σε τοπικό επίπεδο ζήτηση; Χωρίς να μπορεί να δοθεί μια απόλυτη απάντηση στο ερώτημα αυτό, διαφαίνεται, τουλάχιστον με βάση την ιστορική «αφήγηση» που συγκροτεί το κομματικό αρχείο, ότι η κομματική μέριμνα αφορούσε κατά κύριο λόγο, ή τουλάχιστον πρωτογενώς, το κέντρο από το οποίο εκπορευόντουσαν οι περισσότερες πρωτοβουλίες, ενώ η κομματική βάση έπονταν.²⁸ Όπως και να έχει, είτε το κέντρο τροφοδοτούσε τη βάση και διέχεε το μήνυμα της ενεργού πάλης για την υπόθεση της αποκατάστασης της αντίστασης είτε το αντίστροφο. Είναι σαφές ότι αυτή η πληθώρα των προτάσεων και η ευρύτητα αυτών των δράσεων αντανakλούν το «ακτιβιστικό» και «δημιουργικό» πνεύμα της ΕΔΑ, αλλά και τον «πλατύ», με ό,τι συνεπάγεται αυτό, προσανατολισμό της και δείχνουν ότι οι εισηγητές τους συνελάμβαναν την κίνηση για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης ως ένα πολιτιστικό, πέρα από πολιτικό, διάβημα και το κίνημα πάλης σε όλες τις εκφάνσεις του και συνεπώς και σε αυτή ως όχημα εκπολιτισμού. Η οπτική αυτή θα αποτελέσει φυσικά σταθερά της αριστεράς, η οποία κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, παρά τα χρονικά χάσματα που επέφερε η δικτατορία, τα ιδεολογικά σχίσματα και

²⁷ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Έκθεση προς την Ε.Ε. του Κόμματος: Η δραστηριοποίηση του Τομέα Αντίστασης.

²⁸ Με βάση τα διαθέσιμα κομματικά τεκμήρια, φαίνεται ότι το ίδιο το κομματικό κέντρο συνέτασσε καταλόγους με τα γεωγραφικά σημεία ανά τη χώρα όπου έπρεπε να διεξαχθούν επετειακές εκδηλώσεις (μπλόκα, ομαδικές εκτελέσεις τοπικές μάχες κλπ.) όπως αυτός για το 1964 (ο οποίος περιλαμβάνει μεταξύ άλλων προβλέψεις για συγκεντρώσεις στο Σκοπευτήριο, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς, σε Μέρλιν, Χαϊδάρι, εκδηλώσεις για την Ηλέκτρα, τη Σταθοπούλου αλλά και μια πληθώρα εκδηλώσεων στην επαρχία), πρώτο έτος χαλάρωσης του κρατικού ελέγχου και της καταστολής ένεκα της κυβερνητικής εναλλαγής του Φεβρουαρίου, αντίγραφα του οποίου απόκεινται στα κουτιά 43 και 217 του κομματικού αρχείου (Προγράμματα για τις προεορταστικές εκδηλώσεις κατά νομό, 1964), αλλά και παρείχε, όπως αυτές αποτυπώνονται στα διάφορα έγγραφα (πολλά εκ των οποίων έχουν επισημανθεί και στο παρόν κείμενο), οδηγίες και κατευθυντήριες γραμμές για την ανακίνηση με κάθε δυνατό τρόπο των ζητημάτων της μνήμης σε τοπικό επίπεδο. Ας μην ξεχνάμε το πόσο πιο έντονος ήταν ο φόβος του αστυνομικού κράτους της δεξιάς στην ελληνική ύπαιθρο, η οποία αποτελούσε την αιχμή του δόρατος των απευθύνσεων αυτών, σε σχέση με τα μεγάλα και απρόσωπα αστικά κέντρα και το πόσο δύσκολο ήταν να «σπάσει» ο φόβος αυτός από τις οργανωμένες δυνάμεις της αριστεράς.

τις οργανωτικές διασπάσεις, διατηρεί ένα πάγιο φάσμα δράσεων και ένα πεπερασμένο πολιτικό οπλοστάσιο.

Πώς συλλαμβάνει όμως το ίδιο το κόμμα την πρωτοβουλία αυτή; Μέσα από το περίγραμμα του πολυδιάστατου και πολυεπίπεδου αυτού διαβήματος, το οποίο σκιαγραφείται στις εκθέσεις του αρμόδιου γραφείου, καθίσταται σαφές ότι το ζήτημα δεν αποτελεί απλώς μια καθαρά κομματική υπόθεση, παρά το παραπάνω κάλεσμα να πάρει το κόμμα την υπόθεση στα χέρια του, αλλά επιδιώκεται η ευρύτατη δυνατή συσπείρωση των ενεργών και ζωντανών τμημάτων της κοινωνίας με αντιστασιακές καταβολές και περγαμηνές. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι σε μια κλασική περίπτωση ετερογονίας των σκοπών, ο παραγκωνισμός από την επίσημη πολιτεία και των αγωνιστών και του ΕΔΕΣ (πραγματικός ή φανταστικός, δεν έχει σημασία) αποτελούσε κατά την αντίληψη της ΕΔΑ τη βάση για την ενότητα και τη διαπλάτυνση του μετώπου παράγοντας αποτελέσματα (όπως συνάγεται έμμεσα, αν και δεν διατυπώνεται ρητά ως συμπέρασμα στην έκθεση στην οποία αποτυπώνονται αυτές οι παραδοχές) τα οποία εξέφευγαν προφανώς των επιδιώξεων του μετεμφυλιακού κράτους.²⁹ Κλειδί στην όλη προσπάθεια ήταν να διαφανεί ότι αυτή δεν αποτελούσε μια απλή αναπαραγωγή των δυνάμεων της ΕΔΑ, αλλά την ευκαιρία για τη διαμόρφωση ενός διαύλου επικοινωνίας με δυνάμεις που επεκτείνονταν πέραν των ορίων της, δυνάμεις-θιασώτες της εθνικής δημοκρατικής αλλαγής σε όλες τις εκφάνσεις της.³⁰ Όπως ίσχυε και σε όλα τα άλλα ζητήματα ενασχόλησης του κόμματος, οι πολιτικές συγκυρίες διαπλέκονταν με τους μακροπρόθεσμους στόχους και οι μετεκλογικές συνθήκες (εκλογές βίας και νοθείας) επιβράδυναν τη δράση του κόμματος στον τομέα αυτό. Η άρνηση της ομάδας Πυρομάγλου να συνεχίσει τη συνεργασία με την ΕΔΑ ασκώντας κριτική σε ευρύ φάσμα ζητημάτων, όπως οι ισότιμοι όροι συνεργασίας, οι σχέσεις με τη FIR (Διεθνής Ομοσπονδία Αντιστασιακών), η δημοσίευση του χρονικού της αντίστασης στην Αυγή (βλέπε παρακάτω), κλπ., ακινητοποίησε εν πολλοίς το κόμμα, τουλάχιστον σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Γραφείου Αντίστασης, και ανέστειλε σειρά πρωτοβουλιών καθιστώντας μεγάλο τμήμα των σχεδιασμών και των φιλόδοξων σχεδίων της ΕΔΑ «ασκήσεις επί χάρτου».³¹

Συντακτική συνθήκη του πολιτικού φαινομένου είναι ο διαχωρισμός σε εχθρούς και φίλους, στο «εμείς» και οι άλλοι. Με άλλα λόγια, ο αυτοπροσδιορισμός μέσω του ετεροπροσδιορισμού, η διαμόρφωση σχέσεων κοινότητας μεταξύ των συστατικών μερών

²⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Πρόταση προς την Ε.Ε., όπου οι διακρίσεις και ο παραμερισμός των εδαισιτών αγωνιστών και οι καταστατικές αρχές του ίδιου του ΕΑΜ (Εθνική Ενότητα, Ανεξαρτησία, Δημοκρατία, Πρόοδος) αναφέρονται ρητά ως οι δύο λόγοι που δημιουργούν τη βάση για την ενότητα όλων των αντιστασιακών.

³⁰ Για να κατανοήσει κανείς το πολιτικό πλαίσιο της εποχής, η ΕΔΑ αναπτύσσει τις πρωτοβουλίες αυτές την επαύριον των εκλογών του 1958, στις οποίες είχε συνάψει εκλογικό μέτωπο με δυνάμεις του προοδευτικού κέντρου, παράλληλα με την προσπάθειά της για έναν (προσχηματικό κατά τα φαινόμενα) απογαλακτισμό των ομάδων αυτών με τη συγκρότηση ανεξάρτητης κοινοβουλευτικής ομάδας συνεργαζόμενης με την ΕΔΑ, προσπάθεια που σε τελική ανάλυση περισσότερο ζημίωσε παρά ωφέλησε το κόμμα. Για μια ενδελεχή και σε βάθος ανάλυση, βλ. Λαμπρινού, ό.π., σσ. 129-133.

³¹ Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Έκθεση προς την Ε.Ε. του Κόμματος: Η δραστηριοποίηση του Τομέα Αντίστασης, στην οποία αναφέρονται οι αόριστου χαρακτήρα αιτιολογήσεις της ομάδας Πυρομάγλου (ο οποίος δεν κατονομάζεται ρητά στην συγκεκριμένη έκθεση) για τη διακοπή της συνεργασίας με την ΕΔΑ, όπως «η συνεργασία τους μαζί μας τους έφθειρε» και Εισήγηση στην ολομέλεια του Γραφείου Δημοκρατία, Αμνηστία, Εθν. Αντίσταση, όπου αναφέρεται ότι ειδικά επ' αφορμή τη δημοσίευση του αναγνώσματος «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!» ο Πυρομάγλου εξέπεμπε «μύδρους... ακόμη και δια τηλεφώνου». Βλ. επίσης Λαμπρινού, ό.π., σ. 436.

ενός συνόλου μέσω της ετερότητας με ένα άλλο σύνολο. Πώς εφάρμοσε όμως η αριστερά αυτή τη γενική αρχή της πολιτικής όταν προσέγγισε τη δεκαετία του 1940 και τα γεγονότα της, είτε όσον αφορά την αναδρομική (επανα)χάραξη των συνόρων που τέμνουν εγκάρσια το δίπολο αντίσταση - συνεργασία είτε τη σκιαγράφηση των επιγόνων των δύο αυτών ομαδοποιήσεων; Ποια ήταν τα όρια της συμπερίληψης; Πού άρχιζε και πού τελείωνε στην πρόσληψη της αριστεράς το αντιστασιακό φαντασιακό; Τι δυνάμεις περικλείει μέσα του το κάθε στρατόπεδο;

Το Γραφείο Αντίστασης απαντούσε στο παραπάνω ερώτημα με τον εξής τρόπο: «Όταν λέμε εθνική αντίσταση εννοούμε Εαμική αντίσταση και δυσκολευόμαστε να καταλάβουμε ότι υπάρχουν και άλλες πλευρές της εθνικής αντίστασης. Ότι η πολιτική μας της εθνικής αντίστασης πρέπει να είναι μια πλατειά εθνική πολιτική, που να καλύπτει όλο το θέμα “Εθνική αντίσταση” κι όχι αντίσταση εαμική. Ότι το σύνολο δεν είναι “αντίσταση”, δηλαδή από τη μια εκείνοι που πήραν μέρος στην αντίσταση υπό οποιαδήποτε μορφή και κείνοι που δεν πήραν μέρος. Αλλά αντίσταση από τη μια ποικίλης μορφής και κλίμακας, υπό ποικίλους φορείς και σχήματα και αντιαντίσταση από την άλλη, δηλαδή συνεργασία πολιτική, στρατιωτική, οικονομική κλπ. με τον εχθρό, υπό ποικίλη μορφή και σχήματα.»³² Με άλλα λόγια, η διαχωριστική γραμμή είναι αποκλειστικά και μόνο η ανοικτή συνεργασία με τον εχθρό. Δεν έχει σημασία, δηλαδή, η ένταση ή η μορφή της συμμετοχής στο στρατόπεδο της αντίστασης (ή ακόμη ενδεχομένως και η παθητική στάση) αλλά η σαφήνεια της ένταξης και της ενεργού συμμετοχής στο στρατόπεδο της συνεργασίας. Αυτή οριοθετεί το δίπολο εθνική αντίσταση-εθνική προδοσία, με τους εισηγητές της έκθεσης, της οποίας απόσπασμα αποτελεί η παραπάνω θέση, να έχουν απεμπολήσει τις όποιες ταξικές προκείμενες. Είναι ενδιαφέρον βέβαια ότι ο διαχωρισμός τελεί σε μια αντίφαση, καθώς για τη χάραξή του χρησιμοποιείται ένα διτλό κριτήριο, δηλαδή η ένταξη στο μπλοκ των «αντιαντιστασιακών», για να χρησιμοποιήσουμε τον νεολογισμό της έκθεσης, συνάγεται «θετικά», μέσα από τη ρητή και ενεργό συνεργασία με τον εχθρό, ενώ στην περίπτωση της ένταξης στο μπλοκ των αντιστασιακών το κριτήριο είναι «αρνητικό», δηλαδή η μη συμμετοχή στο στρατόπεδο της συνεργασίας. Έτσι έχουμε από τη μια ένα στρατόπεδο με μόνο και απαραίτητο συνεκτικό ιστό τη συνεργασία και από την άλλη ένα ετερογενές και πολυσυλλεκτικό (κοινωνικά, πολιτικά, ιδεολογικά, ηλικιακά, από άποψη φύλου) υπόλοιπο, το οποίο ετεροπροσδιορίζεται με έναν ιδιότυπο τρόπο, μέσα από τη μη ένταξή του στο πρώτο σύνολο, αυτό της συνεργασίας.

Με αυτόν τον τρόπο η μετεμφυλιακή αριστερά έδινε μια διασταλτική ερμηνεία στο αντιστασιακό φαινόμενο και επιχειρούσε να δημιουργήσει νέες (τεχνητές ή μη) διαθεσιμότητες. Η ταύτιση της εθνικής με την εαμική αντίσταση, συνέχιζε η έκθεση, η οποία μιλούσε επίσης για βεβαρημένη «σεχταριστική» νοοτροπία που επιδρά επιβαρυντικά στο έργο αυτού του τομέα, θα στέννευε αδικαιολόγητα τα όρια, αφού θα άφηνε έξω μια μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού, εκείνους που δεν συμμετείχαν στην αντίσταση, αλλά δεν συμβιβάστηκαν με τον εχθρό, καθώς και τους νέους φίλους της αντίστασης είτε λόγω ηλικίας³³ είτε επειδή η συμμετοχή τους στον εθνικό αγώνα για την εθνική αποκατάσταση και

³² ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Γενικές Θέσεις Για τη Δουλειά μας στον τομέα της Εθνικής Αντίστασης.

³³ Αξίζει να επισημανθεί εδώ ότι από τους σχεδιασμούς του κόμματος δεν «ξέφυγε» και η κομματική νεολαία η οποία κλήθηκε να ενταχθεί ενεργά στην κοινή προσπάθεια, διοργανώνοντας εκδηλώσεις για την αντίσταση «μέχρι και το τελευταίο χωριό της πατρίδας μας, μέχρι και την πιο απόμακρη

την αξιοποίηση του έργου της αντίστασης είναι πιο ύστερη χρονικά για δικούς τους λόγους. «Αυτοί, οι νέοι φίλοι της αντίστασης αποτελούν τη γέφυρα της εθνικής αντίστασης με το παρόν, τη “συνέχειά” της στις σύγχρονες συνθήκες, τους αιμοδότες με νέο ζωντανό αίμα.» Είναι λοιπόν σαφές ότι υπήρχαν φωνές εντός της ΕΔΑ, πλειοψηφικές ή μη με συμβατικούς όρους δεν έχει και τόση σημασία -πόσο μάλλον όταν αυτές εκφράζονταν στα καθ’ ύλην αρμόδια όργανα, όπως ήταν κατεξοχήν το Γραφείο Αντίστασης-, οι οποίες έτειναν να ταυτίσουν το κοινωνικό-ταξικό μέρος με την εθνική ολότητα δρομολογώντας έτσι διαδικασίες «πανεθνικοποίησης» του θέματος της εθνικής αποκατάστασης της αντίστασης, με μοναδικό συνδετικό κρίκο των δυνάμεων που συσπειρώνονται γύρω από αυτό τον άξονα την αντιστασιακή ιδιότητα, με τους όρους που είδαμε πιο πάνω, χωρίς άλλες ιδεολογικές ή κοινωνικές συντεταγμένες. Πρόκειται για μια εκδοχή της «εθνικοποίησης» της αριστεράς, η οποία έχει ξεκινήσει πολύ νωρίτερα και ανάγεται στις επεξεργασίες της δεκαετίας του 1930 καθώς και στην ίδια την εαμική στιγμή, που συντελείται μέσα από συμπεριληπτικές προσεγγίσεις και την επίκληση ενός έθνους διαταξικού.³⁴

Έτσι η ΕΔΑ λειτουργούσε σε ένα διπλό επίπεδο, από τη μια ως σύγχρονος ενσαρκωτής και πυκνωτής των ιδανικών και των αξιών της εθνικής αντίστασης και από την άλλη ως ο μηχανισμός προώθησης των υλικών -και όχι μόνο- αιτημάτων του αντιστασιακού υποκειμένου, του οποίου τα όρια και η ταυτότητα ήταν, όπως είδαμε, ρευστά και υπό διαμόρφωση την εποχή εκείνη. Αυτή η έστω και υπόρρητη καταστατική συνθήκη ύπαρξης της ΕΔΑ³⁵ και αυτή η διττή αποστολή θα καθορίσει την πορεία την οποία πρέπει να ακολουθήσει το κόμμα, αλλά και θα οριοθετήσει τις πρωτοβουλίες του. Ο εκδημοκρατισμός λοιπόν ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με την αποκατάσταση και την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης, καθώς η προώθηση του δεύτερου στόχου ήταν αναγκαία συνθήκη για την επίτευξη του πρώτου. Το αίτημα της αναγνώρισης περιέκλειε δύο πτυχές, πρώτον την υλική και ηθική αποκατάσταση τού έμψυχου αντιστασιακού δυναμικού, δηλαδή την επανενσωμάτωσή τους στο εθνικό σώμα από το οποίο αυθαίρετα είχαν αποβληθεί, και δεύτερον -και αυτή είναι ίσως η πιο ενδιαφέρουσα πλευρά του εγχειρήματος- την ανάδειξη των ιδεωδών, αρχών και αξιών της αντίστασης ως αξεδιάλυτων συστατικών της εθνικής ιδεολογίας και ως συνιστωσών της νομιμοποιητικής βάσης μιας «υγιούς» (αστικής σε τελική ανάλυση) δημοκρατικής τάξης. Η μεταλαμπάδευση μιας εθνικής δεοντολογίας, με γενέθλιο στιγμή τους αγώνες της δεκαετίας του 1940, η οποία να είναι συμβατή με τα πρότυπα και τις επιδιώξεις της αριστεράς (εθνικός δημοκρατικός φρονηματισμός, αντιστροφή των όρων της εθνικοφροσύνης, αμοιβαία συμφυλιωτική και ήπια διάθεση, δίπολο πατριωτισμός-προδοσία, αυτοθυσία και φόρος αίματος ως θεμέλια της μεταπολεμικής δημοκρατίας, σύγκλιση με ευρωπαϊκά πρότυπα) αποτελούσε πρωταρχική επιδίωξη της μετεμφυλιακής αριστεράς. Η ταύτιση αντιστασιακού και εδαϊτικού πνεύματος και η στηλίτευση της παραβίασης των αρχών της αντίστασης από τις μετεμφυλιακές κυβερνήσεις, οι οποίες

γειτονιά της πόλης», και να καταστεί κοινωνός και φορέας των αξιών και των ιδανικών της αντίστασης. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 268, Εγκύκλιος της Νεολαίας ΕΔΑ, 4/8/1964. Σύμφωνα με το παραπάνω έγγραφο έγινε συνειδητή προσπάθεια από την κομματική νεολαία εξειδίκευσης της μορφής και του περιεχομένου των νεολαιίστικων εκδηλώσεων για την αντίσταση, έτσι ώστε οι τελευταίες να καταστούν ελκυστικές και να τραβήξουν την προσοχή και των μη «μυημένων» νέων της εποχής (σκετς, τραγούδια, θεατρικά δρώμενα, εκθέσεις, διαγωνισμοί με απονομή βραβείων κλπ.).

³⁴ Λαμπρινού, ό.π., σ. 421.

³⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Πρόταση προς την ΕΕ.

καταστρατηγούσαν τα δικαιώματα των αντιστασιακών, αποτελούσαν δύο κομβικά σημεία στην πορεία επανεθνικοποίησης της αντίστασης και μέσω αυτής της αριστεράς. Η ΕΔΑ στην προσπάθεια αυτή επιδίωξε να κατασκευάσει τον ενοποιητικό μύθο ενός αδιασάλευτου ιστορικού συνεχούς,³⁶ να συνθέσει τη ρομαντική και εξιδανικευτική εικόνα ενός αναλλοίωτου εθνικού γίνεσθαι, κυρίαρχα και (δι)αχρονικά γνωρίσματα του οποίου είναι το αδικαίωτο των εθνικών πόθων, οι οποίοι, παρά τη διαφορετική μορφή που παίρνουν στο πέρασμα του χρόνου, ουσιαστικά παραμένουν οι ίδιοι, το αγωνιστικό φρόνημα και η εθνική ομοψυχία. Η εργαλειοποίηση της ιστορικής εικονογράφησης και του ιστορικού επιχειρήματος και η απόληξη της ιστορικής αφήγησης, η οποία εκκινεί από ένα εμψυχωτικό και επικό παρελθόν, στο ζοφερό παρόν των διώξεων, του αυταρχισμού, της ανελευθερίας και της ξένης εξάρτησης, πάγιο ρητορικό μοτίβο των ιστορικών ομιλιών και των ανακοινώσεων του κόμματος, αποκαλύπτει τον απώτερο πολιτικό στόχο ο οποίος οδήγησε, από κοινού με τις βαθιά εμπεδωμένες στερεοτυπικές απεικονίσεις του έθνους στις αναπαραστάσεις της μεταπολεμικής ελληνικής (και όχι μόνο) αριστεράς, στην κατασκευή αυτή, αλλά και στα έντονα σύνδρομα παροντισμού μέσω των οποίων η ΕΔΑ διαχειρίζεται τα ιστορικά ζητήματα και ατενίζει τον ιστορικό ορίζοντα.³⁷ Αυτός είναι και ο, ενδόμυχος ή ρητός,³⁸ στόχος της λεγόμενης εκλαΐκευσης και διάχυσης του αντιστασιακού μηνύματος. Πέρα από τις πιο αφηρημένες πτυχές του εγχειρήματος, το οργανωτικό σκέλος δεν ήταν λιγότερο σημαντικό. Είναι συστηματική η αναφορά και οι επεξεργασίες του Γραφείου Αντίστασης στη συγκρότηση μιας καλοκουρδισμένης κι εύκαμπτης κομματικής μηχανής που θα ασχολούνταν με το ζήτημα αυτό τόσο στο επίπεδο των κεντρικών οργάνων όσο και στο επίπεδο των οργανώσεων βάσης. Η πυραμιδική λογική, κυρίαρχη στα οργανωτικά σχήματα

³⁶ Η συχνή επίκληση του 1821 και η, τόσο μεταξύ τους όσο και με το σήμερα, συσχέτιση των ιστορικών στιγμών-καμπών για την πορεία του ελληνικού έθνους, ή, με άλλα λόγια, όπως το έθεσε εύστοχα η Κ. Λαμπρινού, το γεγονός ότι «τόσο το '21 όσο και το χρονικό ορόσημο της Αντίστασης τοποθετούνται σε έναν κοινό αχρονικό παραδειγματικό άξονα, συσχετιζόμενα με τον παροντικό χρόνο» (Λαμπρινού, ό.π., σ. 443), δε θα διαφύγει της προσοχής όποιου μελετήσει τα αντίστοιχα κομματικά τεκμήρια που αφορούν τις δύο ιστορικές επετείους. Όπως το διατυπώνουν χαρακτηριστικά οι θέσεις του κόμματος για την 25^η Μαρτίου, τα άλута αιτήματα της εθνικής επανάστασης του 1821 «τέθηκαν με την πιο μεγάλη οξύτητα απ' την εθνική Αντίσταση του Λαού κατά την φασιστική κατοχή» (ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 43,1, Θέσεις για την 25^η Μαρτίου, χ.χ.), ενώ η ίδια έκθεση προέβαινε σε μια συσχέτιση του πάνδημου εθνεγερτικού αγώνα του 1821 με την ευρύτατη συσπείρωση του τώρα ενάντια στο ιμπεριαλιστικό μέτωπο των ξένων μονοπωλίων και της ντόπιας δωσίλογης ολιγαρχίας στα οποία «αντιτάσσεται σήμερα ολόκληρο το έθνος».

³⁷ Οι αναφορές στην Κύπρο, στη συνταγματική εκτροπή και τα Ιουλιανά, στο ΝΑΤΟ, αλλά και στην ανάδυση της νεοφασιστικής απειλής, τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Ελλάδα, αποτελούν ρητορικές σταθερές του λόγου του κόμματος· βλ. ενδεικτικά ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 43, Σύντομες θέσεις για ομιλίες στις 28 Οκτωβρίου, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι τα αντιφασιστικά ιδανικά μπορούν να γονιμοποιήσουν «τους σκληρούς αγώνες...ενάντια των επεμβάσεων των Αμερικανών και του ΝΑΤΟ (και) την εσωτερική κατοχή του Καραμανλισμού»· παρατίθεται και στο Λαμπρινού, ό.π., σ. 438.

³⁸ «Πολλές φορές στις συνεδριάσεις, συνελεύσεις κλπ. των οργανώσεων μας αναφερόμαστε στην ανάγκη του να συνδέσωμε την καθημερινή μας πολιτική και πολιτιστική δραστηριότητα με την διαπαιδewγή των μελών και στελεχών μας πάνω στη βάση των πλούσιων αγωνιστικών και δημοκρατικών παραδόσεων του Λαού μας»· ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 43, 25^η Μαρτίου 1821, όπου βέβαια επισημαίνεται και η ανάγκη συγκεκριμενοποίησης του ιστορικού λόγου του κόμματος και αποφυγής γενικόλογων και αόριστων διακηρύξεων.

της ΕΔΑ,³⁹ φαίνεται να πρυτάνευσε και στην περίπτωση των εξωκομματικών οργανώσεων που θα επιφορτίζονταν με τα ζητήματα της αντίστασης. Στην κορυφή, ένα κεντρικό καθοδηγητικό όργανο, το Εθνικό Συμβούλιο, το οποίο θα συσπείρωνε αντιστασιακούς όλων των προελεύσεων εξασφαλίζοντας έτσι την ενότητα στην πράξη (όργανο που δεν κατέστη δυνατό να συγκροτηθεί),⁴⁰ ενώ στη βάση στόχος ήταν η πύκνωση των αντιστασιακών σωματείων, με την επένδυση όλων των εδαϊτών σε αυτά, και η εξασφάλιση μιας γεωγραφικής εξακτίνωσης και ενός ισχυρού υποστηρίγματος της κεντρικής δουλειάς σε τοπικό επίπεδο.⁴¹ Φυσικά, όπως ειπώθηκε παραπάνω, το κόμμα δεν απεμπολούσε τις ευθύνες καθοδήγησης του αγώνα για την αναγνώριση και την πολύπλευρη αποκατάσταση της εθνικής αντίστασης. Κάθε άλλο. Το ίδιο το Γραφείο Αντίστασης κατέθετε ως πρόταση την ανάληψη της καθοδήγησης των αντιστασιακών δυνάμεων από την ίδια την ΕΕ και τον «φίλο Γλέζο».⁴² Στόχος ήταν αφενός η δημιουργία ενός ισχυρού και αποδοτικού οργάνου, με τη συγκρότηση ενός «γερού κομματικού γραφείου με ικανά στελέχη», και αφετέρου η διάχυση του διακυβεύματος της αντίστασης προς τα κάτω μέσω των οργανώσεων, οι οποίες έπρεπε να κάνουν κοινό κομματικό κτήμα την υπόθεση της αντίστασης, «μέρος ζωντανό της καθημερινής κομματικής δουλειάς».⁴³

Ο στόχος φυσικά παρέμενε η δημιουργία μαζικών οργάνων πάλης και η μεταβίβαση στη δικαιοδοσία τους των δραστηριοτήτων με τις οποίες είχε επιφορτιστεί ο κομματικός οργανισμός. Αυτό όμως δεν μειώνει τη σημασία του ίδιου του κόμματος, το οποίο, στη σύλληψη της ΕΔΑ, θα έπαιζε ρόλο συνειδητής πρωτοπορίας, η οποία θα τάραζε τα λιμνάζοντα ύδατα δίνοντας το έναυσμα για την ανακίνηση του ζητήματος και λειτουργώντας ως ο καταλύτης εκείνος χωρίς την παρέμβαση του οποίου δεν θα μπορούσαν τα αντιστασιακά ρυάκια να συγκλίνουν στη φυσική τους κοίτη και η αντιστασιακή υπόθεση να επιστρέψει στους νόμιμους και φυσικούς ιδιοκτήτες της, τους ίδιους τους αντιστασιακούς, οι οποίοι εκτεινόταν και εκτός των ορίων της ΕΔΑ. Οι δύο κόσμοι δηλαδή, ο κομματικός και ο εξωκομματικός, θα καθίσταντο ο ένας καθρέφτης του άλλου και οι όποιες υστερήσεις στον έναν από αυτούς θα αντανakλώνταν άμεσα και στον άλλο. Έτσι, παραδείγματος χάρη, η άρνηση της ομάδας Πυρομάγλου να στελεχώσει το υπό διαμόρφωση Εθνικό Συμβούλιο καθυστέρησε τη σύστασή του επί μακρό χρονικό διάστημα, παρά τις αντίθετες εισηγήσεις του βοηθητικού γραφείου.⁴⁴ Καθίσταται έτσι σαφές ότι στην οπτική της ΕΔΑ το εύρος της απεύθυνσης ήταν ευθέως ανάλογο με το εύρος της σύνθεσης των συμμαχικών σχημάτων, πράγμα που ερμηνεύει και τη φαινομενικά ανεξήγητη επιμονή να παραταθεί η καθυστέρηση στη σύσταση του Εθνικού Συμβουλίου μέχρι να αποκατασταθούν οι σχέσεις με την ομάδα Πυρομάγλου και η τελευταία να ενταχθεί σε αυτό. Φυσικά στις εκθέσεις και στα γραπτά

³⁹ Ιωάννα Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά Αρχείο 1951-1967*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 30-35.

⁴⁰ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Εισήγηση στην ολομέλεια του Γραφείου Δημοκρατία, Αμνηστία, Εθν. Αντίσταση.

⁴¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Σκέψεις για την δραστηριοποίηση της Συντονιστικής Επιτροπής αντιστασιακών.

⁴² ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Σκέψεις για την δραστηριοποίηση της Συντονιστικής Επιτροπής αντιστασιακών.

⁴³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Έκθεση προς την Ε.Ε. του Κόμματος: Η δραστηριοποίηση του Τομέα Αντίστασης.

⁴⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Εισήγηση στην ολομέλεια του Γραφείου Δημοκρατία, Αμνηστία, Εθν. Αντίσταση.

τεκμήρια δεν αποτυπώνονται το τι μπορεί να διημεΐφθῃ ἀκόμη και παρασκηνιακά ἀνάμεσα στα καθοδηγητικά ὄργανα, ἴτοι την ΕΕ και τα βοηθητικά γραφεῖα, ὅπως το Γραφεῖο Ἀντίστασης, ἡ ακριβὴς φύση της μεταξύ τους διεκυστίνδας ἢ ο βαθμὸς ἐντασης στις μεταξύ τους σχέσεις, θέματα που θίγονται μόνο ἀκροθιγῶς και πολλές φορές ἔμμεσα και υπαινικτικά (για προφανεῖς λόγους) στα εσωκομματικά κείμενα, οὔτε εἶναι θεμιτό να προβούμε σε υποθέσεις για το πῶς θα εἶχε ἐξελιχθεῖ ἡ υπόθεση ἀν δεν εἶχαν μεσολαβήσει τα γεγονότα της δικτατορίας και το κόμμα εἶχε προλάβει να ξεδιπλώσει στην πληρότητά του το οργανωτικό του σχέδιο με βάση και τις εισηγήσεις του γραφείου.

Ἀν ὅμως αὐτές ἦταν οἱ ἐπεξεργασίες της ἀριστεράς, πῶς ἐξωτερίκευε τὴ δράση της στη δημόσια σφαῖρα; Τα δημόσια προσκυνήματα και οἱ ἐκδηλώσεις σε ιστορικούς χώρους αποτελούσαν ἓνα σημαντικό βήμα ἀφενὸς για τὴν εξασφάλιση ορατότητας στο ἐγχείρημα της ἀναγνώρισης της ἐθνικῆς ἀντίστασης και για τὴν διαμόρφωση μιᾶς εικόνας ἀνταγωνιστικῆς στις κυρίαρχες συμβολικὲς ἀναπαραστάσεις της περιόδου και ἀφετέρου για τὴν τόνωση του ἠθικοῦ των ἀγωνιστῶν μέσα ἀπὸ μιᾶ μυσταγωγικὴν χαρακτήρα δημόσια τελετουργία ἀλλὰ και τὴν εξασφάλιση της ρητῆς προσχώρησής τους στην κοινὴ αὐτὴ προσπάθεια.⁴⁵ Ὅμως ο χαρακτήρας τον ὁποῖο προσέδιδαν το ἴδιο το κόμμα και οἱ ὁργανώσεις του στις ἐκδηλώσεις και στους εορτασμούς δεν ἦταν οὐδέτερος πολιτικά, ἀλλὰ εἶχε συγκεκριμένο περιεχόμενο. Ὅπως συγκεκριμένο συμβολικὸ φορτίο περιέκλειε και ἡ πρόταξη της μιᾶς ἐπετείου ἐναντι της ἄλλης. Ἐτσι μόνο τυχαῖο δεν μπορεῖ να χαρακτηριστεῖ το γεγονός ὅτι στην προμετωπίδα των ἐκδηλώσεων αὐτῶν βρίσκεται ο εορτασμός της ἐκρήξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου το Νοέμβριο του 1942, με ὅλες τις σημειολογικὲς προεκτάσεις τις ὁποῖες συνεπάγεται. Ἢδη ἀπὸ το 1962 ἡ ἀριστερὰ ἐπιδιώκει να τιμήσει τὴν ἐπέτειο αὐτή⁴⁶ μέσω ἐκδρομῶν που διοργανῶνονται κεντρικά (τὴν πρώτη χρονιά ἀπὸ τὴν Ἑνωσὴ Ἀναπήρων και Τραυματιῶν⁴⁷ με καταρτισμένο ἡμερήσιο πρόγραμμα και παροχὴ μεταφορικοῦ μέσου (πούλμαν). Ἡ ΕΔΑ ἐπιδίωκε να προσδώσει ὅσο το δυνατόν πιο ἐπίσημο χαρακτήρα στον εορτασμό, γεγονός που ἀντικατόπτριζε τὴν υψηλὴν βαρύτητα τὴν ὁποία του προσέδιδε. Για τὴν μεγιστοποίηση της ἐπισημότητας ἐπιδιώχθηκε να προσκληθοῦν ἐπίσημες προσωπικότητες ευρέος φάσματος (βουλευτές, ἀντιπροσωπεῖες κομμάτων, τοπικὲς ἀρχές της Λαμίας, ἀντιπροσωπεῖα της FIR, ἀκόμη και ἐκπρόσωποι της γιουγκοσλαβικῆς ἀντίστασης).⁴⁸ Το ἴδιο θα πράξει και το 1963, ἐνῶ ο ἐπίσημος χαρακτήρας του εορτασμοῦ το

⁴⁵ Ἡ ἐπανοικειοποίηση της δημόσιας σφαῖρας ἀπὸ τα ἀντιστασιακά ὑποκείμενα ἀπὸ τὴ μία και ἡ ἀνάδειξη ἀπὸ τὴν ἄλλη της αιτιώδους σχέσης ἀνάμεσα στην ἀντιστασιακὴ δράση και τὴ συντέλεση του γεγονότος-ορόσημου ἐπ' ἀφορμὴ του ὁποῖου λαμβάνει χώρα ο ἐκάστοτε εορτασμός αποτελοῦν τις δύο κύριες ἐπιδιώξεις της συμμετοχῆς της ΕΔΑ και των ὁργανώσεων της στους διάφορους εορτασμούς· ὅπως λέει χαρακτηριστικὰ ἡ ΕΔΑ σε ἀνακοίνωσή της για τον 20^ο εορτασμό της ἀπελευθέρωσης της Αθήνας, ἐπιχειρῶντας να ταυτίσει το ἐθνικὸ με το γνήσια λαϊκὸ που ἐκφράζει ἡ ἀντίσταση και να κατοχυρώσει στο δημόσιο διάλογο της παραδοχῆς του καταλυτικοῦ ρόλου που ἔπαιξε ἡ τελευταία στη θετικὴ ἐκβασὴ του ἀγώνα, «ο ἐπίσημος γιορτασμός της ἀπελευθέρωσης της Αθήνας ἀπ' τὴ ναζιστικὴ κατοχὴ αποτελεῖ μιᾶ μεγάλη νίκη του δημοκρατικοῦ κινήματος που εἶναι ζυμωμένο με τα ἰδανικά και τὴν πνοή της ἀντίστασης που καμμιά δύναμις δεν μπόρεσε να τὴν ξεριζώσει ἀπὸ τὴν ψυχὴ του ἔθνους. Γιατί ἡ ἀπελευθέρωση της Αθήνας, που σήμανε τὴν ἀπελευθέρωση ὅλης της Ελλάδος υπήρξε καρπὸς της ἡρωικῆς ἀντίστασης του γενναίου Λαοῦ μέσω ἀπ' τις γραμμές των ἀπελευθερωτικῶν ὁργανώσεων του ἀγώνα» (ΑΣΚΙ, Ἀρχεῖο ΕΔΑ, κουτί 43,1, θέσεις για το γιορτασμό της ἀπελευθέρωσης της Αθήνας, 1964).

⁴⁶ Πασχαλοῦδη, ὁ.π., σ. 313.

⁴⁷ ΑΣΚΙ, Ἀρχεῖο ΕΔΑ, κουτί 216, Ἐκδρομὴ στο Γοργοπόταμο, 25-11-1962.

⁴⁸ ΑΣΚΙ, Ἀρχεῖο ΕΔΑ, κουτί 216, Γραφεῖο Ἀντίστασης, Πρόγραμμα Εορτασμοῦ-Προσκυνήματος στην Ἐπέτειο του Γοργοποτάμου 25-11-1963.

1964 και η έκρηξη νάρκης που σημειώθηκε στον χώρο με πολύνεκρο απολογισμό θα περιπλέξουν τα πράγματα και θα ανοίξουν έναν κύκλο νέων περιπλοκών, διώξεων και ανωμαλίας, καθώς στην υπόθεση, με έγγραφο που δημοσιεύτηκε στον τύπο (και για τη γνησιότητα του οποίου ερίζουν οι ερευνητές) ενεπλάκη ακόμη και η CIA και γενικότερα ο αμερικάνικος παράγοντας.⁴⁹

Η επιλογή των εορτασμών δεν είναι τυχαία, καθώς συμπίπτει με την εκκίνηση της προσπάθειας οικειοποίησης της αντίστασης από το κέντρο και ο εορτασμός του Γοργοποτάμου ήταν ευνοϊκό πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ των δύο χώρων. Εξάλλου η αριστερά δεν ήταν κατ' αρχήν αντίθετη με την «αποκομμουνιστικοποίηση -αποεαμοποίηση» της αντίστασης, με την εισαγωγή στοιχείων που θα αναδείκνυαν τον καθολικό και πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα και με την επίκληση της δράσης και της συνεισφοράς και των άλλων οργανώσεων, αλλά θεωρούσε καθοριστικούς, πέρα από τη σχετικότητα τους, τον χρόνο αλλά και τον φορέα που θα πυροδοτούσε και θα ασκούσε έλεγχο σε μια τέτοια διαδικασία, ο οποίος θα έπρεπε να είναι η ίδια η αριστερά. Η χάραξη μιας εναλλακτικής στρατηγικής από μερίδες του αστικού μπλοκ προκάλεσε αμηχανία στην ΕΔΑ, η οποία έβλεπε στις διώξεις, στην καταπίεση και στην απαγόρευση τη θετική όψη της μονοπώλησης της εαμικής στιγμής, ένα επίδικο το οποίο είχε καταλάβει ουσιαστικά αμαχητί εξαιτίας της δαιμονοποίησής του από την αντίθετη πλευρά. Αντιθέτως, η στροφή από τη στρατηγική της εγκατάλειψης της εθνικής αντίστασης στις αγκάλες της αριστεράς στη στρατηγική της συμβολικής διεκδίκησης δημιουργούσε νέα διλήμματα και ωθούσε την αριστερά σε νέες αναπροσαρμογές, τις οποίες δεν είναι βέβαιο αν είχε τη βούλησή ή την ετοιμότητα να κάνει. Η αμηχανία αυτή αποτυπώθηκε και στην προσπάθεια της κυβέρνησης του κέντρου να εορταστεί η επέτειος υπό κρατική αιγίδα.⁵⁰ Φυσικά η διαπάλη αυτή αποτελεί έναν πρώιμο οϊωνό των συμβολικών αντιπαραθέσεων της δεκαετίας του 1980, όταν το ΠΑΣΟΚ και η κομμουνιστική αριστερά θα διαφιλονικούν για την κληρονομιά αλλά και τη συμβολική ιδιοκτησία της αντίστασης.

Όσον αφορά τον χαρακτήρα των εορτασμών, αυτός δεν διαμορφώνεται ερήμην του πολιτικού προφίλ που θέλει να προβάλλει η ΕΔΑ ή του ανταγωνισμού με τις άλλες πολιτικές οντότητες. Δεν είναι τυχαίο ότι κάθε χρονιά (σύμφωνα με τα επίσημα προγράμματα που απόκεινται στο Αρχείο της ΕΔΑ) οι οδηγίες είναι αυστηρές και περιλαμβάνουν κανόνες συμπεριφοράς (εκδηλώσεις «μετρημένες, πολιτισμένες και ψυχολογημένες»⁵¹ και που «να συντελούν στο ανέβασμα του αντιστασιακού πνεύματος και της δημοκρατικής ενότητας»⁵²), αυστηρά οριοθετημένο ρεπερτόριο τραγουδιών (στην περιορισμένη γκάμα τραγουδιών περιλαμβάνονται τα Βροντάει ο Όλυμπος, Η Σκλαβιά Πικρό Φαρμάκι, Απόψε Θα Πλαγιάσουμε, Έλληνες Ακολουθείστε, και φυσικά ο Γοργοπόταμος, ενώ στη διάρκεια της απότισης φόρου τιμής στον ανδριάντα του Αθανάσιου Διάκου να ακουστεί «αποκλειστικά και μόνο» ο Εθνικός Ύμνος),⁵³ καθώς και οδηγίες για την εν γένει συμπεριφορά κατά τη διάρκεια παραμονής στα αστικά κέντρα (να αποφευχθεί το άκουσμα τραγουδιών κατά τη

⁴⁹ Για μια συνοπτική παρουσίαση των γεγονότων βλέπε Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967 Το Νέο Πρόσωπο της Αριστεράς*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2009, Τόμος Β, σσ. 1114-1117.

⁵⁰ Πασχαλούδη, ό.π., σσ. 313-314.

⁵¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 216, Οδηγίες σχετικώς με την εκδρομή-προσκύνημα στο Γοργοπόταμο 24-11-1963.

⁵² ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 216, Οδηγίες για την εκδρομή στο Γοργοπόταμο 29-11-1964.

⁵³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 216, Οδηγίες σχετικώς με την Εκδρομή-Προσκύνημα στο Γοργοπόταμο 24-11-1963 και Οδηγίες για την Εκδρομή στο Γοργοπόταμο 29-11-1964.

διέλευση από τις πόλεις, να αποφευχθεί η οχλαγωγία και το τραγούδι εντός της Λαμίας, να μη λάβουν χώρα χοροί εντός της πόλης, να συμμορφώνονται οι εκδρομείς με τις συστάσεις του αρχηγού κάθε πούλμαν είναι μερικές μόνο από τις συστάσεις).⁵⁴ Οι οδηγίες αυτές είχαν τυπικό χαρακτήρα, όπως σε κάθε τέτοια εκδήλωση, ή μήπως υπέκρυπταν και την πρόνοια να συγκρατηθούν προληπτικά οι ενυπάρχουσες ενδεχομένως διαθέσεις εξωτερίκευσης του αντιστασιακού φρονήματος των συμμετεχόντων με ριζοσπαστικές για τα μέτρα της εποχής και δυνάμει συγκρουσιακές εκφράσεις οι οποίες μπορεί να απέληγαν σε απρόβλεπτα αποτελέσματα; Πάνω σε αυτό το ζήτημα μόνο εικασίες μπορεί να κάνει κανείς. Είναι σίγουρο όμως ότι μια τέτοια διάσταση αντιλήψεων υπέβασκε στους κόλπους της ΕΔΑ εκείνη την περίοδο και πολύ σύντομα θα έβγαине στην επιφάνεια.⁵⁵

Ο εορτασμός του Γοργοποτάμου, αιχμής του δόρατος των επετείων στην οπτική της αριστεράς πλάι σε ημερομηνίες-σταθμούς με αυτονόητο συμβολικό φορτίο (28η Οκτωβρίου, ίδρυση ΕΑΜ), επιτελούσε τις εξής λειτουργίες: α) Μυθοποίηση της αντιστασιακής «στιγμής» γενικότερα και ιδιαίτερα της συγκεκριμένης επιχείρησης, η οποία είχε προσλάβει μυθικές διαστάσεις λειτουργώντας στο αντιστασιακό φαντασιακό ως σημείο καμπής όσον αφορά τόσο τα διεθνή θέατρα των επιχειρήσεων όσο και το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα, το οποίο μετά το πέρας της επιχείρησης αυτής εισέρχεται στη φάση της «θυελλώδικης πλέον ανάπτυξης του ένοπλου αγώνα της εθνικής μας αντίστασης».⁵⁶ Παρά τις μεταγενέστερες αμφισβητήσεις του ρόλου της επιχείρησης αυτής σε στρατιωτικό επίπεδο, η ΕΔΑ υιοθετεί μια εξιδανικευτική και ηρωική προσέγγιση του εγχειρήματος, ανέγγιχτου στον ιερό βωμό του και μακριά από κριτικές και αναλυτικές προσεγγίσεις. Η μυθιστορηματική αφήγηση κατά τη διάρκεια των οδοιπορικών λειτουργεί προς αυτή την κατεύθυνση και συντηρεί τον μύθο μιας επιχείρησης καταλυτικής για την έκβαση του πολέμου.⁵⁷ β) Βήμα (με ευρύτερη απεύθυνση από αυτή των στενά εαμικών επετείων) για την άρθρωση του αιτήματος της αναγνώρισης και της αποκατάστασης της εθνικής αντίστασης. Σύμφωνα με την πρόσληψη της αριστεράς οι γιορτές και τα προσκυνήματα αποτελούσαν «πράξεις ημιαναγνώρισης και ημιεπισημοποίησης» της εθνικής αντίστασης.⁵⁸ γ) Συσπείρωση των αντιστασιακών όλων των προελεύσεων, ειδικότερα των δύο κυριότερων οργανώσεων, του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ (που εξάλλου από κοινού οργάνωσαν και την επιχείρηση), έτσι ώστε να εκλείψουν ο μεταξύ τους ανταγωνισμός και οι οξυμένες σχέσεις, με απώτερο στόχο τη σχετικοποίηση και τελικά την

⁵⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 216, Οδηγίες σχετικώς με την Εκδρομή-Προσκύνημα στο Γοργοπόταμο 24-11-1963.

⁵⁵ Για μια ακτινογράφιση της απόκλισης ηγεσίας - βάσης της ΕΔΑ, με την πρώτη να εμμένει στη μετριοπαθή στρατηγική την οποία είχε χαράξει και τη δεύτερη να εγκολπώνεται ριζοσπαστικές διαθέσεις σε μια κρίσιμη συγκυρία για την Αριστερά, το Λαϊκό Κίνημα και τη χώρα, βλ. Χριστόφορος Βερναρδάκης - Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην Προδικτατορική Ελλάδα -Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1991, σσ. 314-330.

⁵⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 216, Εκδρομή στο Γοργοπόταμο 25-11-1962.

⁵⁷ Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα μεταφυσικής υφής και μυστικιστικού περιεχομένου: «Είναι σαν να μπαίνουμε στο μέγα ναό του λαϊκού ηρωισμού και του θρύλου. Οι νεκροί των μαχών, οι εκτελεσμένοι, όσοι χάθηκαν σε συνέχεια από τη γενιά εκείνη των αγώνων, βγαίνουν ολόγυρα στα караούλια και στα διάσελα να μας προϋπαντήσουν με τις σκισμένες σημαίες τους, τους ματωμένους επιδέσμους τους και το όραμα τους για μια Ελλάδα Ανεξάρτητη, και ευτυχισμένη να τους στέφει σα φωτεινή νεφέλη». ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 216, Αντιστασιακό οδοιπορικό Αθήνα - Γοργοπόταμος.

⁵⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Γενικές θέσεις για τη δουλειά μας στον τομέα της Εθνικής Αντίστασης.

κατάργηση των «αντεθνικών» στεγανών, που διαμορφώθηκαν μέσα από τις διώξεις και τις κρατικές απαγορεύσεις, ανάμεσα στους αντιστασιακούς. Μέσα από αυτή την ώσμωση, τη «συγχώνευση» των αντιστασιακών οργανώσεων, θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί ο στόχος της ανάδειξης και της προβολής του αντιστασιακού ιδεώδους, κοινού κτήματος και κληροδοτήματος στις επόμενες γενεές όλων των αντιστασιακών, μακριά από προκαταλήψεις και πολιτικές τοποθετήσεις.⁵⁹

Η συγκέντρωση και η συστηματική επεξεργασία ιστορικού υλικού για τη συγγραφή μιας όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένης ιστορίας της αντίστασης, ενός «βιβλίου-κανόνα»,⁶⁰ αποτέλεσε την άλλη όψη της πολιτικής της ΕΔΑ. Η συγκέντρωση ενός κατ' αρχάς αχανούς και σε έναν βαθμό αχαρτογράφητου υλικού, η οποία προϋπέθετε και την ύπαρξη εκτεταμένων και ενεργών ανθρωποδικτύων και η καταγραφή μιας εφ' όλης της ύλης ιστορίας, φιλτραρισμένης μέσα από τις στοχοθεσίες του κομματικού υποκειμένου, αλλά και από το πολιτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο καλούνταν να δράσει και να διαμορφώσει το αφήγημά του, αποδείχθηκε κοπιώδες αλλά κεφαλαιώδους σημασίας εγχείρημα. Η προσπάθεια αυτή θα αποκρυσταλλωθεί στο «Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης», στήλη εξιστόρησης των γεγονότων της αντίστασης που φιλοξενούσε η *Αυγή* από τις 21 Ιουλίου 1963 μέχρι τις 12 Ιανουαρίου 1964 και η οποία θα μετουσιωθεί στη συνέχεια στο εμβληματικό βιβλίο «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!», ένα «ατελές» χρονικό της Αντίστασης που θα γνωρίσει όμως «μεγάλη επιτυχία»⁶¹, το οποίο θα κυκλοφορήσει το 1964 από τις εκδόσεις Γιαννίκος και το 1967, «ελαφρώς» μεταλλαγμένο στην υπερορία, από τις Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις.⁶² Όμως αυτό το έργο έκρυβε πίσω του πολλές «εργατώρες» και, πέρα από τις δεδομένες δυσκολίες συγκέντρωσης και επεξεργασίας του ιστορικού υλικού, προϋπέθετε και την (επανα)σύνδεση με ένα κομμάτι του αντιστασιακού δυναμικού διασπαρμένου σε ολόκληρη την επικράτεια, μεγάλο μέρος του οποίου είχε τεθεί εξαιτίας των διώξεων και της καταπίεσης των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων στο περιθώριο και σε «αναγκαστική» αποστράτευση. Εξάλλου το έργο αυτό ήταν καρπός μιας διπλής στοχοθεσίας, της διάσωσης του ιστορικού υλικού, αλλά και της φυσικής επαφής με τους ίδιους τους ανθρώπους που συμμετείχαν στα γεγονότα της περιόδου, τους πρωταγωνιστές της αντίστασης, τους διαμορφωτές της ιστορίας, τους κληρονόμους της και τους ενσάρκωτές της συνέχειάς της. Η διαδικασία που προηγήθηκε, αλλά και συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της δημοσίευσης του υλικού, καθώς οι ίδιοι οι αναγνώστες κλήθηκαν να εμπλουτίσουν μέσω επιστολών στην *Αυγή* το όλο εγχείρημα με τις γνώσεις τους ή να επισημάνουν ενδεχόμενα λάθη,⁶³ αποτυπώνεται σε μεγάλο βαθμό στο ίδιο το κομματικό αρχείο, όπου εντοπίζεται ο όγκος του υλικού, ο οποίος συνίσταται σε μεγάλο βαθμό από ιδιόχειρες κατά κύριο λόγο σημειώσεις για μεμονωμένα τοπικά γεγονότα (μαχών, συσκέψεων κλπ.) γραμμένες πάνω σε διάφορα έγγραφα, ακόμη και σε ψηφοδέλτια της ΕΔΑ. Οι παρατηρήσεις είναι κατά κύριο λόγο τεχνικής φύσεως (κεφαλαία στους τίτλους, μέγεθος γραμματοσειράς, ενσωμάτωση σχεδιαγραμμάτων των στρατιωτικών επιχειρήσεων, παρουσία φωτογραφιών που αποτυπώνουν τη δράση του ένοπλου και απεργιακού

⁵⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 216, Κάλεσμα στο Λαό της Κοκκινιάς 1964.

⁶⁰ Μάνος Αυγερίδης, «Στ' άρματα! στ' άρματα!: οι τρεις εκδοχές ενός συλλογικού έργου για την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης (1963, 1964, 1967): πρώτες προσεγγίσεις», *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 12 (Ιούνιος 2010), σ. 165.

⁶¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 213, φάκελος 1, Πρόταση προς την ΕΕ.

⁶² Στο ίδιο, σ. 161.

⁶³ Αυγερίδης, ό.π., σ. 164.

κινήματος, κλπ.), ενώ κάποιες φορές οι παρατηρήσεις είναι και πολιτικής υφής, όπως αυτή του Δ. Δημητρίου για ανισοβαρή αναφορά στη συνεισφορά του Ανατολικού Μετώπου και για παραγνώριση της συνεισφοράς της απόβασης των αγγλοαμερικάνων στην Ιταλία ως καθοριστικής για την πτώση της τελευταίας, πράγμα που θα μπορούσε να χαρακτηρίσει τη δουλειά η οποία γίνεται «φανατική, μεροληπτική»⁶⁴ Αυτό τον πλούσιο όγκο υλικού κλήθηκε το κόμμα να ταξινομήσει, να επεξεργαστεί και να συστηματοποιήσει, έτσι ώστε να συνθέσει μια μεγάλη ιστορική αφήγηση, που θα διατηρούσε αφενός τη φλόγα της αντίστασης ζωντανή στις ψυχές των αγωνιστών αφυπνίζοντάς τους συνειδησιακά μέσω της ενεργοποίησης της μνήμης και των συναισθηματικών φορτίσεων και αφετέρου θα συγκροτούσε το σώμα μιας έστω άτυπης κομματικής πρωτοϊστορίας, η οποία θα διαμόρφωνε σταθερές για το μέλλον και θα ήλεγχε τη ροή του ιστορικού υλικού, έτσι ώστε αυτό να διοχετευτεί σε ευνοϊκές για το κίνημα και την αριστερά ατραπούς, χωρίς να περιορίζεται όμως στα στενά κομματικά ακροατήρια, όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση μιας αμιγώς κομματικής (τόσο από άποψη σύνταξης όσο και άποψη επίσημης ταυτότητας αλλά και ατζέντας) ιστοριογραφίας. Το έργο αυτό είχε τις δυνατότητες να λειτουργήσει ως πρότυπο για μετέπειτα παρόμοια εγχειρήματα, αλλά και να απευθυνθεί σε δυνητικά ευρύτερες μάζες, πέραν των στενά κομματικών ορίων. Τι επιδίωκε όμως πρωταρχικά να πετύχει η αριστερά με την ανάπτυξη όλων αυτών των πολυσχιδών και πολυεπίπεδων πρωτοβουλιών; Τη συμβολική αποκατάσταση της αντίστασης και του έμφυχου δυναμικού της, δηλαδή και των ιδίων των αριστερών, πράγμα που θα λείπαινε το έδαφος για την άρση έστω ενός μέρους του εμφυλιοπολεμικού νομοθετικού πλέγματος, που συνέχιζε να παραμένει εν ισχύ μέχρι και τη δεκαετία του 1960. Ο στόχος αυτός θα επιτυγχάνονταν μέσα από τη ζύμωση της ιδέας της αναγνώρισης της αντίστασης σε όσο το δυνατόν ευρύτερες μάζες και μέσα από την ώσμωση σε κοινούς χώρους, φορείς και πρωτοβουλίες ατόμων διαφορετικών προελεύσεων και πολιτικής ιδιοσυγκρασίας. Το τελευταίο θα εξασφάλιζε την αποδοχή και την εμπέδωση της παραδοχής της ΕΔΑ και γενικότερα της (έστω συγκαλυμμένα) κομμουνιστικής αριστεράς ως εθνικής δύναμης, η οποία θα συνυπήρχε με τις άλλες δυνάμεις σε συνθήκες ευγενούς ανταγωνισμού, αμοιβαίου σεβασμού και ενδεχομένως ενίοτε και συνεργασίας. Φυσικά όσο και αν υπερίσχυαν υπερβολονταριστικές πλευρές στους κόλπους της ΕΔΑ, το κόμμα δεν ήταν δυνατό να μην έχει επίγνωση των δυσκολιών του εγχειρήματος, καθώς ακόμη και αυτή η μετριοπαθής γραμμή ήταν αποδέκτης βιαιότατων αντιδράσεων από την πλευρά του κρατικού μηχανισμού και των κέντρων εξουσίας, αλλά παρ' όλα αυτά αξιοδοτούσε θετικά αυτές τις πρωτοβουλίες ίσως ιεραρχώντας ως σημαντικότερες την παρακαταθήκη την οποία άφηνε πίσω της σε πολλούς τομείς αυτή η δράση, αλλά και τη σπορά η οποία αργά ή γρήγορα, στο εγγύς ή στο απώτερο μέλλον, θα απέδιδε καρπούς. Εξάλλου στη σύλληψη της ΕΔΑ οι πρωτοβουλίες, στις οποίες συμμετείχε από κοινού με άλλα υποκείμενα και οντότητες και συνδιαμόρφωνε τον χαρακτήρα τους, δεν είχαν πολιτικό ή ιδεολογικό (πιο πολύ με την έννοια της πολιτικής και της ιδεολογίας ως γενεσιουργών αιτιών διαιρέσεων ή έστω μέσων έκφρασης και συστηματοποίησης προϋπαρχουσών διαιρέσεων και ως κοσμοθεωριών με δυνάμει συγκρουσιακές μεταξύ τους σχέσεις) πρόσημο.⁶⁵ Αυτές οι πρωτοβουλίες ήταν ταυτοχρόνως

⁶⁴ «Οι απώλειες των Ιταλών στο Ανατολικό Μέτωπο δεν ήταν ο σημαντικότερος συντελεστής της πτώσης της Ιταλίας», όπως χαρακτηριστικά λέει ο ίδιος. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 253, ιδιόχειρες σημειώσεις Δ. Δημητρίου.

⁶⁵ «Η κίνηση αυτή ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ [κεφαλαία στο πρωτότυπο]. Δεν ανήκει σε πολιτικές παρατάξεις, ιδεολογίες και κόμματα. Δεν επιδιώκει πολιτικούς σκοπούς. Γι' αυτό δεν ενδιαφέρεται

πολύ στενές και πολύ ευρείες. Στενές ως προς τα όρια των επιδιώξεών τους, οι οποίες περιορίζονταν στην υλοποίηση του κλασικού διττού στόχου, από τη μια της προώθησης του αιτήματος να κατοχυρωθεί η νομική αναγνώριση της αντίστασης (δηλαδή να αποκατασταθεί, σε ευθυγράμμιση και με τη διεθνή κανονικότητα, μια ιστορική αδικία και να αρθεί ένα αρνητικό εθνικό προηγούμενο, χωρίς περαιτέρω ιδεολογικές προεκτάσεις) και από την άλλη της ανάδειξης της ιστορίας της αντίστασης, μιας ιστορίας όσο το δυνατόν πιο τεκμηριωμένης. Ευρείες ως προς τη δυναμική τους επιρροή (όλοι οι αντιστασιακοί ανεξαρτήτως προέλευσης και πολιτικής ταυτότητα αλλά και η συντριπτική πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας). Όπως και να έχει, είναι σαφές ότι και στην περίπτωση της πάλης για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης ακολουθήθηκε ο ελληνικός κινηματικός κύκλος της περιόδου: αδράνεια ή τέλος πάντων αναιμικές δράσεις κατά τη δεκαετία του 1950 λόγω της κάμψης που επήλθε στο μη ένοπλο σκέλος του κινήματος ως παρεπόμενο της ήττας του ένοπλου τμήματός του και της μερικής μόνο περάτωσης της διαδικασίας ανασυγκρότησής του, κινητικότητα και μαζικοποίηση κατά τη σύντομη πολιτική, πολιτιστική αλλά και κινηματική άνοιξη του 1960, όπως σε όλους τους τομείς δραστηριοποίησης, τάση που ανακόπηκε απότομα λόγω της δικτατορίας του 1967, για να ξαναπιάσουν το νήμα τα διασπασμένα μεταπολιτευτικά υποκείμενα εκεί όπου το άφησαν μετέωρο τα τανκς των συνταγματαρχών.

Κεφάλαιο 2

«ΕΑΜ, ΕΛΛΑΣ, ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ»: Αριστερά και μνήμη στη μεταπολιτευτική χοάνη

17 Νοεμβρίου 1974. Ημέρα εκλογών. Των πρώτων μετά από ένα αναγκαστικό υπερδεκαετές διάλειμμα. Ταυτοχρόνως και η πρώτη επέτειος μιας ημερομηνίας ιδιαίτερα φορτισμένης στη συνείδηση της κοινής γνώμης: της εισβολής των τανκς της χούντας στον υπό κατάληψη χώρο του Πολυτεχνείου και της βίαιης λήξης των φοιτητικών κινητοποιήσεων κατά του δικτατορικού καθεστώτος. Η σύμπτωση αυτών των δύο επετειακών οροσήμων στην ίδια ημερομηνία μόνο τυχαία δεν μπορεί να θεωρηθεί, καθώς ήταν σαφής η επιδίωξη της κυβέρνησης Καραμανλή να μη δοθεί η εκλογική μάχη σε ένα πεδίο ευνοϊκό για τις δυνάμεις της αριστεράς, αυτό των μαζικών κινητοποιήσεων. Αυτή η απόφαση είχε στόχο να επισκιαστεί η ίδια η επέτειος, η οποία θα μετατίθετο την επαύριον των εκλογών και θα θαβόταν κάτω από τον ορυμαγδό του εκλογικού αποτελέσματος, να μην επιτραπεί στο μαζικό και εν δυνάμει συγκρουσιακό κίνημα να αποκτήσει ορατότητα και να εξασφαλιστεί ο μέγιστος δυνατός αφετηριακός έλεγχος της προεκλογικής ρητορικής και των συνθημάτων, τα οποία δεν θα επικεντρώνονταν στο επίμαχο ζήτημα της τιμωρίας των πρωταιτίων του πραξικοπήματος και θα μετατοπίζονταν σε πιο ευνοϊκές για την κυβέρνηση κατευθύνσεις. Οι στόχοι αυτοί επρόκειτο να επιτευχθούν μόνο μερικώς.

Αν και τα δύο κομμουνιστικά κόμματα ακολούθησαν την οδό του συμβιβασμού, για να μη διακυβεύσουν την άρτι κατακτηθείσα θέση τους στο νεοπαγές πολιτικό σύστημα,

για την κομματική, ιδεολογική ή φυλετική προέλευση των μελών της. Έχει δική της πολιτική, κοινή για όλα τα μέλη της, ανεξαρτήτως πολιτικής ή άλλης προελεύσεως, την πολιτική που απορρέει από την αντιστασιακή ιδιότητα των μελών της και από τους σκοπούς της κίνησης» μας ενημερώνει η διακήρυξη της προσωρινής επιτροπής για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 221, Ενιαία Προσωρινή Επιτροπή (ΕΠΕ) για την ενοποίηση και την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και των Αντιστασιακών της Ελλάδος.

αποδεχόμενα τη μετάθεση των εορτασμών κατά μία εβδομάδα, οι δυνάμεις της λεγόμενης εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς ακολούθησαν την οδό της δυναμικής αναμέτρησης. Παρά την κρατική απαγόρευση, στις 15 Νοεμβρίου, δύο ημέρες πριν από τη διεξαγωγή των εκλογών, οργάνωσαν πορεία, η οποία θα εκκινούσε από τον χώρο του Πολυτεχνείου και θα κατέληγε στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής. Η εξωκοινοβουλευτική αριστερά προχώρησε σε αυτό το τολμηρό διάβημα αψηφώντας από τη μια τους κυβερνητικούς περιορισμούς και καταγγέλλοντας από την άλλη τα δύο ΚΚ για τη νομιμόφρονα στάση τους. Η πρώτη αυτή «απαγορευμένη» πορεία θα αποτελέσει χώρο σύγκλισης μνημονικών τόπων, συμβολικών επικλήσεων και συναισθηματικών φορτίσεων, μέσα σε ένα ρευστό και ασταθές πολιτικό περιβάλλον, στο οποίο οι χώροι επικοινωνούν μεταξύ τους, οι συμβολικοί πόροι δεν αποτελούν μονοπώλιο κανενός και διαμορφώνονται ιστορικές αφηγήσεις με ρίζες στο παρελθόν και προβολή στο μέλλον. Η ίδια η διαδρομή της πορείας αποτυπώνει τις πολιτικές «δοξασίες» της περιόδου, οι οποίες βλέπουν ένα σχεδόν αδιαφοροποίητο ιστορικό συνεχές, στο οποίο οι αγώνες είναι κοινοί, ο αντίπαλος δόλιος, η αντιπαράθεση απόλυτη και τα θύματα μάρτυρες μιας ιερής σχεδόν κληρονομιάς, αντίληψη που συμπυκνώθηκε με ανεπανάληπτο τρόπο στο σύνθημα ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ που πρωτοακούστηκε εκείνες τις μέρες του Νοεμβρίου του 1974.⁶⁶ Με αυτό τον τρόπο, σύμφωνα με τον ιστορικό Ιάσωνα Χανδρινό, η ριζοσπαστικοποιημένη νέα γενιά η οποία ξεπηδούσε μέσα από τους αντιδικτατορικούς αγώνες, ορμώμενη από το θράσος, την ευθυκρισία και το υψηλό και ανόθευτο αγωνιστικό φρόνημα της νιότης, μιλούσε εξ ονόματος και των παρελθουσών αδικαιώτων γενιών και ζητούσε τη δικαίωση, την (έστω συμβολική εφόσον δεν ήταν δυνατή πάντα η υλική) τιμωρία των ενόχων και την αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας και δικαιοσύνης μέσω της επαναχάραξης των ορίων μεταξύ θυτών και θυμάτων.⁶⁷ Αυτή η γενιά, παρά το εσωτερικό της σχίσμα σε «ρεφορμιστές» και «επαναστάτες», βίωνε μια πρωτοφανή χειραφέτηση, γεγονός που με τη σειρά του τόνωνε την αυτοπεποίθησή της και ενίσχυε την αυτοσυνειδησία της ως πρωτοποριακού κινηματικού υποκειμένου, επιταχυντή αν όχι καταλύτη στη διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας.

Τα αποτελέσματα των εκλογών αποτέλεσαν έναν ακόμη σταθμό στην πορεία εδραίωσης μιας θέσης νομιμότητας για την αριστερά στο νέο κομματικό σύστημα. Τα δύο ΚΚ εξήλθαν της μακράς περιόδου της παρανομίας και των διώξεων με αυτοπεποίθηση για το μέλλον αλλά και αβεβαιότητα για τη θέση τους στο νέο πολιτικό σύστημα το οποίο αναδυόταν τις θερμές πολιτικά ημέρες του καλοκαιριού του 1974 μέσα από τα συντρίμια του δικτατορικού καθεστώτος που κατέρρευσε με πάταγο με αφορμή την κυπριακή τραγωδία. Η πτώση της δικτατορίας συμπαρέσυρε μαζί της όλο το μεταπολεμικό θεσμικό οικοδόμημα -που είχε υποστεί ήδη εσωτερικές ανακατατάξεις και καθοριστικές ρωγμές στο εσωτερικό του- αλλά και τη νομιμοποιητική βάση η οποία το υποβάσταζε.⁶⁸ Κατά τους πρώτους μήνες του

⁶⁶ Για μια σύντομη εξιστόρηση των γεγονότων και έναν πρώτο σχολιασμό των κυρίαρχων αντιλήψεων στους κόλπους της φοιτητικής νεολαίας και της διελκυστίνδας ανάμεσα στις δυνάμεις της «κοινοβουλευτικής» και της «επαναστατικής» αριστεράς, βλ. Θανάσης Γάλλος, «Η πρώτη επέτειος του Πολυτεχνείου κράτησε...13 ημέρες!», *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 15 (Σεπτέμβριος 2013), σσ. 37-41.

⁶⁷ Ιάσωνας Χανδρινός, ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-Πολυτεχνείο, ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-Μελιγαλάς: Το ΕΑΜ στην πολιτική μνήμη και συνθηματολογία, *Δρόμος της Αριστεράς*, 19/9/2011.

⁶⁸ Θα αναγκαστούμε εδώ να επαναλάβουμε την χλιοειπωμένη αλλά ευρηματική παρατήρηση του Γιάννη Βούλγαρη για συμβολικό πέρασμα από τον Γράμμο στον Γοργοπόταμο. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2008, σσ. 28-31.

πολιτικού της βίου η κυβέρνηση Καραμανλή επιδόθηκε -από κοινού με την προσπάθεια για την εδραίωση της δημοκρατίας- στην κατάργηση του μεγαλύτερου μέρους του εμφυλιοπολεμικού νομοθετικού πλέγματος, με αποκορύφωμα την κατάργηση του α.ν. 509, η οποία επέτρεψε την επάνοδο των ΚΚ στη νομιμότητα δημιουργώντας έτσι μια ριζικά διαφορετική πολιτική πραγματικότητα από εκείνη που υπήρχε στην προ του 1967 πολιτική σκηνή.⁶⁹

Αυτές οι ραγδαίες εξελίξεις δημιούργησαν νέες δυνατότητες αλλά και νέους περιορισμούς. Αν η συμπερίληψη όλων των πολιτικών δυνάμεων, ακόμη και εκείνων με διακηρυγμένη εχθρότητα για την αστική δημοκρατία αποτέλεσε συντακτικό στοιχείο της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, το οποίο η τελευταία δεν μπορούσε να υπερβεί χωρίς να αυτοακυρωθεί, έτσι και η ρητορική αποδοχή του νέου δημοκρατικού καθεστώτος αποτέλεσε απαραίτητο όρο για την πολιτική επιβίωση των δύο κομμουνιστικών κομμάτων. Με άλλα λόγια, τουλάχιστον τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια η νεοπαγής δημοκρατία και τα δύο ΚΚ βίωσαν μια συμβιωτική σχέση. Ακριβώς πάνω στο έδαφος αυτής της αστικής δημοκρατίας τα δύο ΚΚ μπορούσαν να γευτούν την πολυπόθητη ελευθερία τους και να ξεδιπλώσουν τα αφηγήματά τους για το πως «φτάσαμε έως εδώ». Αυτό το σιωπηλό αλλά απaráβατο δεδομένο θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό και τις αναγνώσεις του ιστορικού παρελθόντος στις οποίες θα προβούν οι δύο οργανισμοί. Με αυτούς τους μεταπολιτευτικούς «καταναγκασμούς» θα αντιπαρατεθούν τα δύο ΚΚ εκκινώντας από διαφορετικές αφετηρίες και με διαφορετικές επιμέρους στοχεύσεις αλλά και μία κοινή στόχευση, την κατάκτηση θέσεων και την εδραίωση της παρουσίας τους στην κομματική σκηνή.

Το ΚΚΕ θα κληθεί να απαντήσει σε δύο εξίσου καθοριστικά ερωτήματα, την οργανωτική του ανασυγκρότηση (πυκνότητα οργανώσεων, πανελλαδική εξάπλωση, μηχανισμοί παρέμβασης σε μαζικούς χώρους) και την ιδεολογική αναπροσαρμογή του σε συνθήκες νομιμότητας (επεξεργασίες για τη μετάβαση στον σοσιαλισμό, εκλογική στρατηγική, σχέσεις με τα άλλα κομματικά υποκείμενα). Το κεντρικό διακύβευμα για το ΚΚΕ ήταν να εμπεδωθεί η εικόνα ενός κόμματος ισχυρού τόσο στους πολιτικούς θεσμούς όσο και στους μαζικούς χώρους, τόσο «στη βουλή» όσο και «στο λαό». Αυτό θα επιτυγχανόταν με τρεις τρόπους, την εκλογική μεγέθυνση, τη μαζικοποίηση των κομματικών οργανώσεων βάσης και τη διείσδυση του κόμματος στους χώρους εργασίας, εκπαίδευσης και κατοικίας και τέλος την κατοχύρωσή του ως αξιόπιστου πολιτικού συνομιλητή και δυναμικού εταίρου των άλλων πολιτικών δυνάμεων, ιδιαιτέρως του διαρκώς ισχυροποιούμενου ΠΑΣΟΚ. Στο πρώτο πεδίο το ΚΚΕ αποδείχθηκε σε μεγάλο βαθμό «νέο» κόμμα, καθώς κατάφερε να συσπειρώσει μεγάλο τμήμα της ριζοσπαστικοποιημένης νεολαίας, ενώ σημαντικά τμήματα της εδαίτικής βάσης αποκολλήθηκαν οριστικά από το κόμμα.⁷⁰ Η οργανωτική ανασυγκρότηση αποδείχθηκε ραγδαία και ριζική.⁷¹ Στο πεδίο των ιδεολογικών και προγραμματικών επεξεργασιών το ΚΚΕ

⁶⁹ Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σσ. 302-3.

⁷⁰ Βερναρδάκης Χριστόφορος, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985: Σχέσεις Εκπροσώπησης και Σχέσεις Νομιμοποίησης στο Φως του Πολιτικού και Κοινωνικού Ανταγωνισμού*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ 1995, σσ. 181-182.

⁷¹ Σημερινά στελέχη του κόμματος αποτιμούν ότι η οργανωτική ανασυγκρότηση και η δημιουργία της ΚΝΕ αποτελούν, από κοινού με την υπεράσπιση των αρχών του μαρξισμού-λενινισμού και του προλεταριακού διεθνισμού και την καλλιέργεια κομμουνιστικών ανταντακλαστικών έναντι του οπορτουνισμού και του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, τα πιο βασικά (και τα μόνα απτά και συγκεκριμένα) θετικά επιτεύγματα της δράσης του ΚΚΕ τα πρώτα χρόνια μετά τη διάσπαση· βλ.

θα ακολουθήσει την πεπατημένη των σταδίων μετάβασης στον σοσιαλισμό, με κύριο ενδιάμεσο σταθμό την αντιιμπεριαλιστική αντιμονοπωλιακή δημοκρατική αλλαγή, που θα οδηγήσει σε ριζική ανατροπή των υφιστάμενων συσχετισμών,⁷² προτάσσοντας ένα αργόσυρτο, ειρηνικό -στο μέτρο του δυνατού- και σταδιακό πέρασμα στον σοσιαλισμό, με απαραίτητη προϋπόθεση το ριζώμα του κόμματος στην κοινωνία και στους «αστικούς» πολιτικούς θεσμούς.⁷³

Το ΚΚΕ Εσωτερικού από την πλευρά του, παρά την πιο περιορισμένη εμβέλεια της επιρροής του, τις χαμηλές εκλογικές πτήσεις και τη σχετική οργανωτική ισχνότητα, αποτελούσε έναν διακριτό πόλο του κομματικού συστήματος με σημαντική παρουσία στη νεολαία και αναντίστοιχη με τον εθνικό μέσο όρο του ισχύ σε μια σειρά στρώματα και κοινωνικές κατηγορίες (μικρομεσαίοι, διανοούμενοι, γυναίκες, κάτοικοι αστικών κέντρων, άτομα με ανώτερο μορφωτικό επίπεδο κλπ.),⁷⁴ ενώ αποτέλεσε και δεξαμενή άντλησης ιδεών οι οποίες θα έχουν πολύ μεγαλύτερη εμβέλεια από αυτή που είχε ο κομματικός φορέας-παραγωγός τους. Το νεότευκτο κόμμα θα ακολουθήσει αυτή την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο μια γραμμή συναινετικής και «διαλογικής» διαχείρισης της μετάβασης στη δημοκρατική ομαλότητα. Η γραμμή αυτή θα κωδικοποιηθεί στο σύνθημα και τη στρατηγική της ΕΑΔΕ (Εθνική Αντιδικτατορική Δημοκρατική Ενότητα), η οποία θα αποτελέσει πυξίδα και οδηγό δράσης του κόμματος για μια αρκετά μεγάλη περίοδο της οποίας τα χρονικά όρια θα παραμείνουν επί μακρόν ασαφή και θα πυροδοτήσουν υπόκωφες ή και ενίοτε ανοιχτές εντάσεις στο εσωτερικό του κόμματος.⁷⁵ Μπορούμε με συντομία να πούμε ότι η ΕΑΔΕ αποτελούσε το θεωρητικό όχημα για την άμβλυνση του ταξικού λόγου του ΚΚΕ Εσωτερικού (τον οποίο ως, έστω και ιδιότυπο, κομμουνιστικό κόμμα δεν μπορούσε να εγκαταλείψει πλήρως) και για την προσέγγιση με τον αστικό πολιτικό κόσμο. Από αυτή την άποψη δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το ΚΚΕ Εσωτερικού θα αναζητήσει συναινέσεις όχι μόνο με τις προοδευτικές αντιμονοπωλιακές δυνάμεις αλλά ακόμη και με τους αμιγείς εκπροσώπους των μονοπωλιακών δυνάμεων.⁷⁶ Κύρια απασχόληση του ΚΚΕ Εσωτερικού αυτή την περίοδο ήταν να επιτευχθεί ο στόχος της συμβατικής μετατόπισης του πολιτικού άξονα προς τα αριστερά, ακόμη και αν αυτή η μετατόπιση αφορούσε κατ' αποκλειστικότητα τα αστικά πολιτικά κόμματα, όπως πιστοποιεί το γεγονός ότι τα κομματικά όργανα θεωρούσαν θετική

Κώστας Σκολαρίκος, *Ιστορικό Πλαίσιο και Σύγχρονα Διδάγματα, στο 1968 Η Διάσπαση του ΚΚΕ 50 Χρόνια Μετά*, Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών, σ. 53.

⁷² Βούλγαρης, ό.π., σσ. 113-4' Θέσεις της ΚΕ του ΚΚΕ για το 10^ο Συνέδριο, Αθήνα 1978, σσ. 61-9.

⁷³ Βερναρδάκης, ό.π., σ. 171. Η αυταπάτη περί ειρηνικού περάσματος κατατρέπει το ΚΚΕ εκείνη την περίοδο, όπως αποτυπώνεται ανάγλυφα και στο παρακάτω απόσπασμα: «Σήμερα σε διεθνή κλίμακα οι δυνατότητες του ειρηνικού περάσματος της εξουσίας στις επαναστατικές δυνάμεις έχουν σε σύγκριση με το παρελθόν αυξηθεί. Δυνατότητες ειρηνικού δρόμου έχουμε και στη χώρα μας, πράγμα που οφείλεται τόσο στην επίδραση, που ασκούν σ' αυτήν μια σειρά ευνοϊκοί διεθνείς παράγοντες, όσο και σε εσωτερικούς λόγους.» (Θέσεις, ό.π., σ. 73).

⁷⁴ Γιάννης Μπαλαμπανίδης, *Ευρωκομμουνισμός Από την Κομμουνιστική στη Ριζοσπαστική Ευρωπαϊκή Αριστερά*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2015, σ. 185.

⁷⁵ Ανταίος Χρυσοστομίδης, *Λεωνίδας Κύρκος Η δυναμική της Ανανέωσης*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2011, σσ. 82-85. Για τη δέσμη των μέτρων που πρότεινε το ΚΚΕ Εσωτερικού για τη δημοκρατική μετάβαση, βλ. Οι Στόχοι του Έθνους στη Μεταβατική Φάση προς την Θεμελίωση της Δημοκρατίας, Απόφαση-Διακήρυξη της Κ.Ε του ΚΚΕ (Εσ.), Σεπτέμβριος 1974.

⁷⁶ Παναγιώτης Τσέλιος, *Τα αίτια της εκλογικής καθήλωσης της ανανεωτικής αριστεράς στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (1974-1977): Συγκριτική ανάλυση του ΚΚΕ Εσωτερικού με ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ*, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2016, σ. 81.

εξέλιξη το ενδεχόμενο διεύρυνσης της κυβέρνησης Καραμανλή έτσι ώστε αυτή να συμπεριλάβει στους κόλπους της και στελέχη της ΕΔΗΚ.⁷⁷ Όμως το ΚΚΕ Εσωτερικού, παρά τη διάχυση των καινοφανών ιδεών του στην ελληνική κοινωνία και την υπερδεκαετή του επιβίωση ως κομμουνιστικό υποκείμενο ανταγωνιστικό προς τον «επίσημο» κομματικό φορέα, αντιμετώπιζε ποικίλα προβλήματα, που δεν περιορίζονταν μόνο στην εκλογική στασιμότητα.⁷⁸ Το συναινετικό διάβημα της ΕΑΔΕ θα είναι εκτός μεταπολιτευτικού κλίματος και θα ζημιώσει εκλογικά (και όχι μόνο) το κόμμα.

Εξάλλου οι εκλογές του 1977, των οποίων υπόρρητο διακύβευμα ήταν η επικύρωση, η τροποποίηση ή η συθέμελη ανατροπή της διάταξης δυνάμεων που είχε διαμορφωθεί από την «έκτακτη» και «δημοψηφισματική» εκλογική αναμέτρηση του 1974, ενίσχυσαν τις ριζοσπαστικές και συγκρουσιακές δυνάμεις έναντι των μετριοπαθών και ήπιων δυνάμεων εντός των δύο κύριων παρατάξεων της αντιπολίτευσης (Κέντρο-Κεντροαριστερά και Κομμουνιστική Αριστερά) δίνοντας ευρύ προβάδισμα στο ΚΚΕ έναντι του ΚΚΕ Εσωτερικού (το οποίο άλλωστε δεν είχε κατέλθει αυτόνομα, αλλά είχε συμπήξει τη λεγόμενη Συμμαχία των 5,⁷⁹ ένα εκλογικό σχήμα συνεργασίας με άλλες αριστερές και σοσιαλδημοκρατικές δυνάμεις).⁸⁰ Το ΚΚΕ Εσωτερικού θα προσπαθήσει σε αυτές τις εκλογές να προσδώσει μεγαλύτερη ευελιξία στο σχήμα της ΕΑΔΕ θέτοντας ως στόχο την απώλεια της αυτοδυναμίας της ΝΔ και τη μείωση ειδικότερα της δύναμης της «αντιδραστικής της μερίδας» αλλά και τη διαμόρφωση ενός μετώπου των εθνικών αντιδικτατορικών δημοκρατικών δυνάμεων με κυβερνητική προοπτική και συγκεράζοντας τους συμβατικούς εκλογικούς στόχους (απώλεια αυτοδυναμίας ΝΔ) με τις σταθερές της ΕΑΔΕ (αντιδικτατορική δημοκρατική ενότητα).⁸¹ Όμως, ήταν πλέον αργά. Η ψυχρολουσία των εκλογών θα πυροδοτήσει ένα πρώτο κύμα αμφισβήτησης της κομμουνιστικής ταυτότητας του κόμματος το οποίο επρόκειτο να διογκωθεί τα κατοπινά χρόνια.⁸² Στη συνέχεια κατά το επόμενο διάστημα αυτοί οι ιδιαίτερα

⁷⁷ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 2, Υποφάκελος 3, Εισήγηση στην Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ Εσ., 7/10/75.

⁷⁸ Χαρακτηριστική των πολυποίκιλων προβλημάτων που αντιμετώπιζε το κόμμα ήταν η ευρεία συζήτηση η οποία είχε ανοίξει στους κόλπους του κόμματος για το ζήτημα της κυκλοφορίας και του περιεχομένου της Αυγής, όπου φαίνεται ότι κάποια κομματικά στελέχη είχαν θέσει ακόμη και ζήτημα διακοπής της κυκλοφορίας της, ενώ είχε διατυπωθεί η πρόταση τα μέλη να αγοράζουν υποχρεωτικά δύο εφημερίδες και να προσπαθούν να διαθέσουν τη μία, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το οξύτατο πρόβλημα της ευρείας διακίνησης των κομματικών θέσεων και απόψεων, καθώς η ΑΥΓΗ ήταν «ο μόνος ιμάντας μεταφοράς της γραμμής» και της φωνής του κόμματος στις μάζες. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φ. 2, Υπ. 3, Σύνοδος ΚΕ για Αυγή, 3/8/1975 με αφορμή ένα χρόνο από την έκδοση της, σημείωμα για ΑΥΓΗ ανυπόγραφο.

⁷⁹ Για το περίγραμμα της Συμμαχίας, έτσι όπως τη σκιαγραφεί το ίδιο το ΚΚΕ Εσωτερικού ως «μια σοβαρή κατάκτηση του δημοκρατικού κινήματος της χώρας μας» και ως «πολιτικό "πρότυπο"» που «θα ασκήσει την επίδρασή του μονιμότερα, σταθερότερα και μακροπρόθεσμα στη διαδικασία της ευρύτερης ενότητας», και «που αποτελεί την κυριότερη ελπίδα για την πραγματοποίηση της αλλαγής», βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωνίδα Κύρκου, Κουτί 20, Φάκελος 1, Απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ Εσωτερικού, 21/10/1977.

⁸⁰ Γεράσιμος Μοσχονάς, Η Διαιρετική Τομή Δεξιάς-Αριστεράς στη Μεταπολίτευση (1974-1990), στο Νίκος Δεμερτζής (επιμέλεια), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1995, σ. 188.

⁸¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 40, Υποφάκελος 1, Για την Εκλογική Στρατηγική μας, 2/7/1977.

⁸² Στο πλαίσιο της μετεκλογικής συνεδρίασης της ΚΕ του Κόμματος (28/11/1977-20/12/1977) ο Λ. Αποστόλου θα εισηγηθεί την αλλαγή της ονομασίας του κόμματος, καθώς αυτή αποτελούσε τροχοπέδη στην παραπέρα ανάπτυξη του, ή όπως λέει χαρακτηριστικά ο ίδιος ο Αποστόλου

ευνοϊκοί και ιδιαίτερα δυσμενείς για το ΚΚΕ Εσωτερικού συσχετισμοί θα παγιωθούν σε όλα τα επίπεδα.

Στη διαμάχη με το ΚΚΕ Εσωτερικού, το ΚΚΕ θα επικρατήσει αξιοποιώντας ταυτοτικά στοιχεία και ενεργοποιώντας αντανάκλαστικά αναδίπλωσης στην πτέρυγα εκείνη που εξέφραζε τη συνέχεια μιας πολιτικής κοινότητας την οποία ένωναν οι δεσμοί αλληλεγγύης και τα κοινά βιώματα των διώξεων και της καταστολής.⁸³ Οι ιδεολογικές αναζητήσεις έπονταν. Τώρα προηγούνταν η επανένωση κάτω από την κοινή κομματική στέγη, η εξασφάλιση της νομιμότητας και η εδραίωση στο νέο κομματικό σύστημα. Έτσι στη διαμάχη αυτή επικράτησαν σε έναν βαθμό και προπολιτικά κριτήρια. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να παραγνωρίζονται οι ιδεολογικές πτυχές του σχίσματος ή ότι δεν πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι στη στοίχιση των μελών της βάσης πίσω από το ένα ή το άλλο κόμμα δεν έπαιξαν ρόλο ή ιδεολογία ή το προγραμματικό προφίλ του κάθε κόμματος. Ο φιλοσοβιετισμός, ο «εργατισμός» και η πιο έντονη αντιδεξιά κλίση του ΚΚΕ σίγουρα αποτέλεσαν ισχυρά χαρτιά του κόμματος στην αντιπαράθεση με τους συντρόφους της «αντίπερα όχθης». Η ριζοσπαστικοποίηση της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου -μεγάλη σε ένταση, αλλά ρηχή σε περιεχόμενο- έπρεπε να διοχετευτεί στην κατεύθυνση ενός κόμματος που υιοθετούσε «κλασικά» -«δογματικά» όπως θα έλεγαν οι ανανεωτές-μαρξιστικά αναλυτικά και πολιτικά εργαλεία, κοινοβουλευτικό προσανατολισμό -έστω «συγκυριακό» και «προσχηματικό»- και κινηματικές δράσεις μαχητικές χωρίς να ξεπερνούν ποτέ το όριο της ανοιχτής ρήξης με το

«παρεμποδίζει και δεν υποβοηθεί τη διείσδυση των ιδεών της Ανανέωσης στις γραμμές των Ελλήνων κομμουνιστών, ούτε τη διείσδυση τους στην πλειοψηφία των αριστερών που πάψαν να ψηφίζουν Κ.Κ.», με μια νέα ονομασία «που να εκφράζει τους ευρύτερους στόχους που θέτει το κίνημα της ανανέωσης», όπως Κόμμα του Εργαζόμενου Λαού της Ελλάδας, αλλά και του δόγματος του μαρξισμού-λενινισμού, το οποίο αυτοπεριορίζει και «γκετοποιεί» πολιτικά το κόμμα, από την πιο «ανοιχτή» αρχή του επιστημονικού σοσιαλισμού η οποία «δεν μας μετατρέπει σε ρεβιζιονιστές, μ' απεναντίας δίνει στον ίδιο τον επιστημονικό σοσιαλισμό ολόκληρη την επαναστατική του αξία». Ο Αποστόλου θα απορρίψει επίσης το χαρακτηρισμό εξωτερικού ο οποίος δεν επεξηγεί πολιτικές και στάσεις της άλλης πλευράς απλά ερεθίζει τους οπαδούς της και τούς αποξενώνει από το ΚΚΕ Εσωτερικού. Σύμφωνα με τον Αποστόλου, οι χαρακτηρισμοί εσωτερικό και εξωτερικό είχαν σαν αποτέλεσμα το κόμμα να προσδιορίζεται αρνητικά και να ετεροκαθορίζεται στην πολιτική του, ενισχύοντας εκ των πραγμάτων την άλλη πλευρά η οποία διευκολυνόταν να παρουσιάζει το κόμμα του Αποστόλου ως απλή διασπαστική κίνηση, και ως εκ τούτου το κόμμα θα έπρεπε να ανοιχτεί σε ευρύτερες θάλασσες και να ξεφύγει από τη στενή κοίτη του κομμουνισμού, του οποίου η εκλογική στατικότητα σε ποσοστά περίξ του 11-12% ήταν πλέον, κατά τον Αποστόλου, δεδομένη και μη αναστρέψιμη. Η παρέμβαση Αποστόλου με ημερομηνία 16/12/1977 αλλά και τα υλικά της μετεκλογικής ΚΕ στο ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 3, Υποφάκελος 7' σύντομος σχολιασμός της παρέμβασης στο Τσέλιο, ό.π., σσ. 96-7. Πάντως στην ίδια ΚΕ ακούστηκαν και αντίρροπες θεωρήσεις, οι οποίες άσκησαν μια εξ αριστερών κριτική στη μέχρι τότε πολιτική και τα «δεξιά λάθη» (ΑΣΔΗΣ, Ένταξη ΕΟΚ, Παράταση ΕΑΔΕ κλπ.) του κόμματος (Γουργιώτης κ.α).

⁸³ Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη είναι η ακόλουθη στιχομυθία η οποία μεταφέρθηκε στο γράφοντα από τρίτη πηγή. Όταν στελέχη του ΚΚΕ κατά τις πρώτες εκείνες ημέρες της νομιμότητας όργωναν την επαρχία, στο πλαίσιο περιοδειών ανά τη χώρα με στόχο την επανασύνδεση με παλιές αριστερές οικογένειες, συχνά έρχονταν αντιμέτωποι με πρόσωπα τα οποία ήταν έτοιμα να δεχτούν ως αξιωματικά σωστές τις όποιες θέσεις του κόμματος χωρίς περαιτέρω συζήτηση. Μάλιστα, όταν επιχειρούσαν να εκδιπλώσουν τα επιχειρήματά τους με σκοπό να εκμαιεύσουν τη συναίνεση του συνομιλητή τους, δεχόντουσαν συχνά την αφοπλιστική απόκριση «εμείς με το ΚΚΕ Εξωτερικού είμαστε παιδάκι μου, δώσε τη γραμμή και φύγε!» γεγονός που δείχνει ότι πολλοί ήταν έτοιμοι να αποδεχτούν ακόμη και τον υποτιμητικό χαρακτηρισμό «Εξωτερικού», τον οποίο είχε προσδώσει στο ΚΚΕ η αντίπαλη πλευρά με στόχο να το δυσφημήσει στα μάτια του αριστερού ακροατηρίου, προκειμένου να στηρίξουν το κόμμα' ανώνυμη πηγή, 2/6/2018.

αστικό καθεστώς. Αυτές τις τάσεις δεν μπορούσε φυσικά να τις εκφράσει ούτε το μετριοπαθές και συναινετικό ΚΚΕ Εσωτερικού ούτε οι «αιθεροβάμονες» αγωνιστές της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, οι οποίοι κατάγγελλαν διαρκώς τα δύο ΚΚ ότι κατηύθυναν τις μαχητικές διαθέσεις των μαζών σε ανώδυνα κανάλια εκτόνωσης με απώτερο στόχο την ενσωμάτωση και τον «εγκλωβισμό» σε μια στρατηγική αποριζοσπαστικοποιημένη και διαχειριστική.⁸⁴ Ο κατεχοχόν χώρος έκφρασης αυτών των κομμουνιστικογενών αριστερών μαζών -εφόσον βέβαια δεν είχαν διαβεί το Ρουβικώνα και δεν είχαν πυκνώσει τις γραμμές του νεαρού ΠΑΣΟΚ- ήταν το ΚΚΕ. Αν συνυπολογίσει κανείς τα φιλοσοβιετικά αισθήματα της ελληνικής κοινωνίας και τη διόγκωση του εργατικού δυναμικού, απόρροια της εκβιομηχάνισης των προηγούμενων χρόνων, μπορεί να καταλάβει γιατί το ΚΚΕ κυριάρχησε σχετικά γρήγορα εντός του κομμουνιστικού γαλαξία.

Φυσικά οι ιδεολογικές διαφορές δεν ήταν τόσο σαφείς όσο εκ των υστέρων υποστήριξαν ότι ήταν οι μελετητές της μιας ή της άλλης πλευράς. Οι επεξεργασίες και των δύο κομμάτων προέρχονταν από την ίδια ιδεολογική μήτρα, καρποί της κοινής αγωνίας για ένταξη στο σύστημα και για μη διασάλευση της θέσης νομιμότητας, προκειμένου αυτοί οι δύο κομματικοί οργανισμοί να αλώσουν στη συνέχεια πολιτικά οχυρά από καλύτερες θέσεις μάχης. Το όραμα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού και της αταξικής κοινωνίας ήταν κοινό και η λαϊκομετωπική κληρονομιά παρούσα και στους δύο χώρους. Όμως οι ομοιότητες σταματούν κάπου εκεί. Ο πειρασμός μιας αναδρομικής ανάγνωσης της ιστορίας, που θα έβλεπε την αντίστροφη τάση των δύο κομματικών χώρων – ο ένας οδηγεί την κληρονομιά των λαϊκών μετώπων και των σταδίων στην ακραία τους απόληξη και στην «αυτοακύρωση» ή υπέρβαση της κομμουνιστικής ταυτότητας, ενώ ο άλλος, βλέποντας ότι τα δύο στοιχεία της ταυτότητάς του, το «κομμουνιστικό» και το «λαϊκομετωπικό» έχουν καταστεί ασύμβατα και θέτουν σε αμφισβήτηση την ύπαρξη του ίδιου του κομματικού οργανισμού, αποφάσισε να απαγκιστρωθεί σταδιακά από το πρώτο για να ενισχύσει το δεύτερο- είναι μεγάλος και υπό το φως μιας μακροϊστορικής οπτικής πράγματι κάτι τέτοιο συντελέστηκε. Όμως στη διαδρομή των δύο κομμάτων παρεμβάλλονται καθοριστικής σημασίας ασυνέχειες, τομές και

⁸⁴ Για τη διαπάλη της «επίσημης» αριστεράς και των «αριστεριστών» σε έναν κατεχοχόν μαζικό χώρο ζυμώσεων, το φοιτητικό, παραθέτουμε ενδεικτικά ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από την ανακοίνωση την οποία εξέδωσε τις πρώτες ημέρες της μεταπολίτευσης μια από τις μαζικότερες και χαρακτηριστικότερες οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς της περιόδου, το ΕΚΚΕ και πιο συγκεκριμένα η φοιτητική παράταξή του, η ΑΑΣΠΕ: «Οι ηγεσίες των οργανώσεων Ρήγα Φεραίου και Α-ΕΦΕΕ, προσπάθησαν και πάλι σ' αυτή τη φάση, ν' αποφύγουν το δρόμο της μαζικής και μαχητικής κινητοποίησης του φοιτητικού κόσμου. Αδιαφόρησαν για τη μαζική αντιμετώπιση των πολιτικών και συνδικαλιστικών μας διεκδικήσεων και προσπάθησαν να πετύχουν τον διορισμό ή την αναγνώριση «καταξιωμένων» συνδικαλιστών σαν προσωρινών Δ.Ε, των κλαδικών φοιτητικών Συλλόγων. Οι ρεφορμιστές μπροστά στη συσπείρωση γύρω απ' τη συνεπή γραμμή ενάντια στο διορισμό αυτόκλητων εκπροσώπων, και στη γραμμή για την διεξαγωγή Μαζικών Συγκεντρώσεων μέσα στο Πανεπιστήμιο, βλέποντας τη χρεωκοπία της προσπάθειάς τους, και τον κίνδυνο να ξεσκεπαστούν, καιροσκόπησαν για άλλη μια φορά και μετάλλαξαν φραστικά τις θέσεις τους. Ταυτόχρονα όμως ιδιαίτερα η Α-ΕΦΕΕ συνεχίζοντας την αντιφοιτητική της ταχτική, έρχεται να χαρακτηρίσει μέσα απ' την Πανσπουδαστική, τη γραμμή για συγκεντρώσεις, σαν γραμμή που εξυπηρετεί την αντίδραση, επειδή δήθεν προωθεί την αμορφία μέσα στο φοιτητικό κίνημα και βάζει έτσι φρένο στην άμεση οργανωμένη κινητοποίηση. Αλλά το ποιος φρενάρει στην πραγματικότητα τους φοιτητικούς αγώνες, τόχει ήδη μάθει μεγάλο μέρος των φοιτητικών μαζών, που γνώρισαν από κοντά τις ξέφρενες προσπάθειες της Α-ΕΦΕΕ κι άλλων ρεφορμιστών να χειραγωγήσουν το φοιτητικό κίνημα.» ΑΣΚΙ, Αρχείο Άννας Φιλίνη, Ανακοίνωση ΑΑΣΠΕ, 25/8/1974. Η συγκεκριμένη προκήρυξη βρίσκεται και στην κατοχή του συγγραφέα.

ρήξεις που άφησαν ανεξίτηλα τα ίχνη τους στο κομματικό «σώμα» -παραδόξως πιο ευρείας κλίμακας και μεγαλύτερου βάθους στο ΚΚΕ από ό,τι στον χώρο της ανανεωτικής αριστεράς, παρά τις αλλαγές ονομάτων και συμβόλων- που δεν πρέπει να παρακάμπτονται όταν προβαίνουμε στην προσέγγιση και στην περιοδολόγηση της κομματικής ιστορίας της αριστεράς. Σημασία έχει να προσεγγίσει κανείς συγκριτικά τις δύο κομματικές οντότητες στη συγχρονία της πρώιμης μεταπολίτευσης χωρίς να λάβει υπόψη του -στο μέτρο του δυνατού- τις μετέπειτα εξελίξεις, οι οποίες εξάλλου εξέφευγαν της γνώσης των δρώντων υποκειμένων του τότε. Να επισημάνει τις αποκλίσεις στην ιδεολογική ταυτότητα, στο προγραμματικό προφίλ, στην πολιτική στρατηγική και στις μεθόδους δράσης χωρίς να αναζητά νομοτέλειες στο ιστορικό γίνεσθαι της περιόδου ή αναδρομικές δικαιώσεις της μιας ή της άλλης πλευράς, δηλαδή να μην πέφτει θύμα μιας ιστορικής ανάγνωσης η οποία προσεγγίζει το παρελθόν με παροντικούς όρους προσπαθώντας να ανιχνεύσει στο τότε τα ίχνη του τώρα, ενός παρόντος το οποίο όχι μόνο δεν έχει συντελεστεί ακόμη, αλλά και δεν το έχουν συλλάβει καν τα δρώντα υποκείμενα. Να μη βλέπει την ιστορική πορεία μέσα από ένα πρίσμα που φωτίζει την ιστορική εξέλιξη ως μια απόλυτα ελεγχόμενη και εμπρόθετη δράση, λες και οι δρώντες εκκινούσαν έχοντας επίγνωση της έκβασης της διαδρομής την οποία θα ακολουθούσαν. Φυσικά το ρολόι δεν σταματά ποτέ, η ροή του χρόνου είναι συνεχής και μη αναστρέψιμη και τα πράγματα δεν είναι στατικά, όμως η ιστορική ανάγνωση εμπεριέχει μια στατικότητα στην προσέγγιση συγκεκριμένων «στιγμών» ή συγκυριών προτού τις εντάξει σε ένα ευρύτερο ιστορικό συνεχές. Μένει το ερώτημα αν το ΚΚΕ Εσωτερικού επικαλούνταν το σοσιαλισμό ως «όραμα και όχι ως στόχο της άμεσης δράσης»,⁸⁵ αν οι διαφοροποιήσεις των δύο κομμάτων στα ζητήματα των συμμαχιών και των επιμέρους σταθμών στη μετάβαση προς τον σοσιαλισμό ήταν τακτικού ή στρατηγικού χαρακτήρα, αν αποτελούσαν διαφορές μεθοδολογίας ή πολιτικής ουσίας.⁸⁶ Όσο και αν τα λαϊκομετωπικά «σύνδρομα» διαπερνούν και τους δύο κομματικούς οργανισμούς, δεν πρέπει να παραγνωρίσει κανείς τις ειδοποιούς διαφορές που διαμορφώθηκαν μέσα στις συνθήκες της διάσπασης και της χάραξης διαφορετικών δρόμων. Και σίγουρα μια διαφορά στη χάραξη στρατηγικής και στη διαμόρφωση προγραμματικών στόχων είναι η σχετική αποσύνδεση των σταδίων μετάβασης στην περίπτωση του ΚΚΕ, το οποίο εντοπίζει περισσότερες τομές και ασυνέχειες, περισσότερες υπερβάσεις και «ποιοτικά άλματα» στη διαδικασία μετάβασης, ενώ η οπτική

⁸⁵ Κώστας Σκολαρίκος, *«Ευρωκομμουνισμός»: Θεωρία και Στρατηγική υπέρ του Κεφαλαίου*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2015, σ. 248.

⁸⁶ Εξάλλου είναι δεδομένες οι επαφές και οι φιλικές σχέσεις του κόμματος με εξίσου -αν όχι περισσότερο- αυταρχικά καθεστώτα με αυτό της ΕΣΣΔ, όπως η Ρουμανία και η Βόρεια Κορέα, καθώς και η δραστηριοποίηση στις γραμμές του κόμματος προσώπων με σταλινικές καταβολές, η «δυσανεξία» στο ελευθεριακό πνεύμα που με την πάροδο του χρόνου εξαπλωνόταν όλο και περισσότερο στους κόλπους του κόμματος -χαρακτηριστική η αντίδραση την οποία προκάλεσε σε στελέχη της παλιάς φρουράς η στήριξη που παρείχε ο Γραμματέας του διασπασμένου πλέον κόμματος, Γιάννης Μπανιάς, στον απεργό πείνας ισοβίτη Χρήστο Ρούσο- ακόμη και ατόμων για τα οποία οι κακές γλώσσες έλεγαν, χωρίς φυσικά να μπορεί να στοιχειοθετηθεί κάτι τέτοιο με βάση τα διαθέσιμα τεκμήρια, ότι αποτελούσαν «πράκτορες της ΚGB»· ανώνυμη πηγή, 23/4/2018. Για την υπόθεση του Χρήστου Ρούσου και τις θεσμικές προκαταλήψεις της ελληνικής πολιτείας, βλ. το αντίστοιχο λήμμα στο Βασίλης Βαμβακάς - Παναγής Παναγιωτόπουλος (Επιστημονική Επιμέλεια), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 522-524.

του ΚΚΕ Εσωτερικού χαρακτηρίζεται από την οργανική συνάρθρωση των επιμέρους σταδίων, τα οποία συναποτελούν ένα ενιαίο και συνεκτικό προτσές.⁸⁷

Πάντως λαμβάνοντας υπόψη τα ειωθότα της περιόδου, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η θέση την οποία καταλαμβάνει το κάθε κόμμα στη διάταξη των πολιτικών δυνάμεων δεν συνεπάγεται από μόνη της επαναστατική στρατηγική. Το να βρίσκεται η εκάστοτε πολιτική δύναμη στον αντίποδα μιας άλλης πολιτικής δύναμης δεν σημαίνει απαραίτητα ότι αυτή η δύναμη περικλείει μέσα της σε ευθύγραμμη συσχέτιση όλα τα αντίθετα χαρακτηριστικά της άλλης πολιτικής δύναμης. Παραδείγματος χάριν, αν το προφίλ του ΚΚΕ Εσωτερικού ήταν ρεφορμιστικό ή «αναθεωρητικό», αυτό δεν σημαίνει ότι ο ανταγωνιστικός προς αυτό φορέας είναι αυτομάτως επαναστατικός. Η τρέχουσα στοχοθεσία των δρώντων, η φύση του κομματικού ανταγωνισμού, η πολιτική κουλτούρα που αποκρυσταλλώθηκε κατά την πρώιμη μεταπολίτευση, το περιεχόμενο των διακυβευμάτων και άλλοι παράγοντες επικαθορίζουν τη στρατηγική και τις επιλογές των κομμάτων. Η μετριοπαθής ή η ριζοσπαστική γραμμή των κομματικών υποκειμένων ξεδιπλώνεται με άξονα την ένταξη ή μη στο αντιδεξιό υποσύστημα και την ένταση με την οποία τα παραπάνω υποκείμενα διατράνωναν την αντιδεξιά κλίση τους παρά τα μαρξιστικά-λενινιστικά χαρακτηριστικά αυτών των κομμάτων. Έτσι «το ΚΚΕ συνέβαλε στη διαμόρφωση και κολύμπησε με άνεση στην αντιδεξιά, αντιιμπεριαλιστική, λαϊκιστική κουλτούρα της πασοκικής αλλαγής. Και αυτό αποτέλεσε ένα πρόσθετο αλλά εξίσου αποφασιστικό όπλο για την επιτυχία του βασικού στόχου του εκείνη την περίοδο: την επικράτηση του στο εσωτερικό του κομμουνιστικού κινήματος».⁸⁸ Οι «ορθόδοξες» ή «δογματικές» δυνάμεις έβαλαν στη γωνία τις δυνάμεις της ανανέωσης εξαπολύοντας βίαιες

⁸⁷ Αντιπαραβάλλουμε δύο χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τις προγραμματικές διακηρύξεις των δύο κομμάτων: «Για την εξασφάλιση της πραγματοποίησης των επαναστατικών μετασχηματισμών δεν αρκεί ο σχηματισμός κυβέρνησης των επαναστατικών δυνάμεων. Χρειάζεται επίσης ο αντίστοιχος κρατικός μηχανισμός. Έτσι, για να γίνει δυνατή η εκπλήρωση του προγράμματος της αντιιμπεριαλιστικής αντιμονοπωλιακής δημοκρατίας πρέπει οπωσδήποτε ο κρατικός μηχανισμός να απαλλαγεί τελείως από τα όργανα των μονοπωλίων και του ιμπεριαλισμού και να μετασχηματιστεί ριζικά σε επαναστατική δημοκρατική βάση, ώστε να είναι ικανός να εξασφαλίσει την αυστηρή εκτέλεση των αποφάσεων των ανώτατων οργάνων της δημοκρατίας του λαού και να εξουδετερώνει κάθε προσπάθεια της ντόπιας ολιγαρχίας να παλινорθώσει με τη βοήθεια του διεθνούς ιμπεριαλισμού το καθεστώς της» -τοποθέτηση στην οποία δεν σκιαγραφούνται τα ακριβή βήματα για το ξερίζωμα των μονοπωλιακών και ιμπεριαλιστικών οργάνων και τον επαναστατικό μετασχηματισμό, αλλά συνάγεται το συμπέρασμα για όλους όσοι ξέρουν να διαβάζουν πίσω από τις γραμμές ενός κομμουνιστικού ντοκουμέντου ότι υπονοούνται θεσμικές και βίαιες (με τη διασταλτική σημασία του όρου και όχι με τη στενή έννοια της φυσικής βίας απαραίτητα) ρήξεις- και «Στο βαθμό που θα ωριμάζει αντικειμενικά η ανάγκη και η δυνατότητα κοινωνικοποιήσεων, χωρίς αναστολές στην οικονομική ανάπτυξη, και ταυτόχρονα θα ωριμάζει στη συνείδηση της μεγάλης πλειοψηφίας του λαού η ανάγκη για παραπέρα βήματα προς το σοσιαλισμό, θα γίνεται δυνατό το βαθμιαίο πέρασμα σ' αυτόν. Όσο πιο ευρύτερες αντιμονοπωλιακές δυνάμεις συνειδητοποιήσουν, μέσα από την ιστορική πρακτική, την ανάγκη του σοσιαλισμού, τόσο πιο ομαλά θα γίνεται το πέρασμα αυτό, τόσο πιο αποτελεσματικά θα αντιμετωπίζονται οι εχθροί της αντιμονοπωλιακής δημοκρατίας και του σοσιαλισμού, που δεν θα πάψουν ν' αντιδρούν και ν' αντιστέκονται με την ενίσχυση της διεθνούς αντίδρασης. Η ταξική πάλη στα πλαίσια της αντιμονοπωλιακής δημοκρατίας θα συνεχίζεται αλλά με την ύπαρξη της αντιμονοπωλιακής εξουσίας και τη συνεχή ενίσχυση του κοινωνικοποιημένου τομέα της οικονομίας, εφ' όσον υπάρχει ορθή πολιτική, είναι δυνατόν να μην παίρνει οξείες μορφές και να κατευθύνεται υπέρ της προόδου» -στρατηγική την οποία φαίνεται να διέπει μια λογική βηματισμών εντός των ορίων του κοινοβουλευτικού πλαισίου (Θέσεις της ΚΕ του ΚΚΕ για το 10^ο Συνέδριο, Αθήνα 1978, σ. 68 και Πρόγραμμα του ΚΚΕ Εσωτερικού για ένα Ελληνικό Δρόμο προς τη Δημοκρατική Αναγέννηση και το Σοσιαλισμό, Ιούνης 1976, σ. 87. αντίστοιχα).

⁸⁸ Βούλγαρης, ό.π., σσ. 114-115.

λεκτικές επιθέσεις εις βάρος των τελευταίων για τη μη συνεπή «αντιδεξιά» στάση τους και οδηγώντας τες έτσι σε μια αμυντική και εκ των προτέρων, με βάση τη διάταξη των πολιτικών δυνάμεων και την κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα, ναροκοθετημένη πολιτική θέση.⁸⁹ Σίγουρο είναι πάντως ότι παρά τις επιμέρους διαφορές τους οι δυνάμεις της αριστεράς διαδραμάτισαν έναν αδιαμφισβήτητα καθοριστικό, αν και συμπληρωτικό, ρόλο ιδίως στο πεδίο των μαζικών οργανώσεων και των ιδεολογικών αναπαραστάσεων. Η διαφωνία δύο από τους γνωστότερους μελετητές του πολιτικού συστήματος της περιόδου, του Ηλία Νικολακόπουλου και του Θανάση Διαμαντόπουλου, για τον τρικομματικό ή μη χαρακτήρα του κομματικού συστήματος, ανεξαρτήτως της ορθότητας της μιας ή της άλλης άποψης, το πιστοποιεί.⁹⁰ Η κοσμοεικόνα της πρώιμης μεταπολίτευσης ως μιας περιόδου κινητικότητας, πολιτικής και πολιτισμικής ριζοσπαστικοποίησης και μαζικών διεκδικήσεων, μιας περιόδου με κύριο χαρακτηριστικό το «από τα κάτω» ξήλωμα των ιδεολογικών και συλλογικών μετεμφυλιακών αναπαραστάσεων (σε μια κατά κάποιον τρόπο παράλληλη, αλλά κατά κύριο λόγο ταχύτερη διαδικασία από εκείνη των θεσμικών ανατροπών που συντελούνται την ίδια περίοδο), δεν είναι ανεξάρτητη από τη βαρύνουσα σημασία των παρεμβάσεων και του ρόλου της αριστεράς στη δημόσια σφαίρα, ρόλου αναντίστοιχου με τα ποσοτικά μεγέθη και την εκλογική ισχύ της. Έτσι η αριστερά μπόρεσε να βάλει τη δική της ανεξίτηλη και «πολύχρωμη» πινελιά στο μεταπολιτευτικό καμβά, παρότι δεν μπόρεσε να ασκήσει κάποια επίδραση στη διαδικασία κατάστροφης των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών.⁹¹

Κεφάλαιο 3

Κομματικοί ιστοριοδίφες στη δίνη της μετάβασης

⁸⁹ Μοσχονάς, ό.π., σ. 188.

⁹⁰ «Σχεδόν απόλυτο τρικομματισμό» το χαρακτηρίζει ο πρώτος, ενώ ο δεύτερος επισημαίνει τη μη συμμετοχή της αριστεράς στη νομή της εξουσίας και το υψηλότατο ποσοστό των δύο μεγάλων κομμάτων, ακόμη και σε σύγκριση με την κοιτίδα του δικομματισμού, την Μεγάλη Βρετανία, ως τεκμήρια που πιστοποιούν το δικομματικό χαρακτήρα του ελληνικού κομματικού συστήματος. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η Εκλογική Επιρροή των Πολιτικών Δυνάμεων, στο Χρήστος Λυριντζής-Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμέλεια), Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 203 και Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η Ελληνική Πολιτική Ζωή: Εικοστός Αιώνας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1997, σ. 282.

⁹¹ Δεν πρέπει φυσικά να παραγνωρίζονται η αυτονομία την οποία ανέπτυξαν τα κινήματα βάσης, καθώς και η καχυποψία της αριστεράς απέναντί τους, ειδικά όταν ξέφευγαν από τον έλεγχο της (καχυποψία που είχε αμοιβαίο χαρακτήρα). Νίκος Σερντεδάκης, *Συνέχειες και Ασυνέχειες της Συλλογικής Δράσης κατά τη Μετάβαση από την «Καχεκτική Δημοκρατία» στη «Μεταπολίτευση» στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμέλεια), Μεταπολίτευση Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο Αιώνων*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σσ. 108-113. Λαμβανόμενων υπόψιν των παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι η κοινοβουλευτική αριστερά συνέβαλε στην απελευθέρωση δυνάμεων τις οποίες δεν μπορούσε να ελέγξει απόλυτα, γεγονός που πιστοποιεί τον καθοριστικό (έστω και σχετικοποιημένο με βάση την παραπάνω επισήμανση) ρόλο της στο πεδίο της μαζικής διαμαρτυρίας.

Αρχές της δεκαετίας του 1980. Δύο νεαροί τότε ιστορικοί θα συναντηθούν τυχαία στο τρόλεϊ. Οι κοινές ανησυχίες και τα κοινά ενδιαφέροντά τους για τα θέματα της δεκαετίας του 1940 θα τους οδηγήσουν να συζητήσουν το ενδεχόμενο της υλοποίησης επί ελληνικού εδάφους ενός ιστορικού συνεδρίου με αντικείμενο την κατοχή και την αντίσταση -καινοφανής ιδέα για την εποχή. Λίγους μήνες αργότερα η ιδέα αυτή θα λάβει σάρκα και οστά και το πρώτο αυτό ιστορικό συνέδριο θα πραγματοποιηθεί στην Αθήνα στις 25-29 Απριλίου 1984 υπό την αιγίδα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (που επιλέχθηκε λόγω του θεσμικού status του και της πρόσβασης την οποία θα παρείχε στα πανεπιστημιακά ιδρύματα) και με την καθοριστική συμβολή και καθοδήγηση του Νίκου Σβορώνου.⁹² Η κυβερνητική εναλλαγή που είχε προηγηθεί το 1981 θα διαμορφώσει ένα νέο ευνοϊκότερο πολιτικό κλίμα για την προσέγγιση της επίμαχης δεκαετίας και θα επιδράσει αναμφισβήτητα με καταλυτικό τρόπο στην επιτάχυνση των εξελίξεων, αλλά το αναγκαίο υπόστρωμα προϋπήρχε στην πολιτειακή τομή του 1974 και την πολιτισμική έκρηξη που επακολούθησε. Πληθώρα εκδόσεων για τα θέματα της αντίστασης (αλλά όχι του εμφυλίου), σε συντριπτικό βαθμό αριστερής κλίσης,⁹³ θα αποτελέσει το πιο απτό και εμφανές δείγμα αυτής της νέας τάσης, ενώ και η κρατική τηλεόραση θα προχωρήσει στην παραγωγή ενός πολύωρου ντοκιμαντέρ για την εθνική αντίσταση με τίτλο Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης, στο οποίο μιλούν πολλοί εκ των ιστορικών πρωταγωνιστών της περιόδου, δείγμα των νέων καιρών.⁹⁴ Όλος αυτός ο εκδοτικός οργανισμός και ο πολλαπλασιασμός των κάθε μορφής εκδηλώσεων -ομιλίες, εκθέσεις, προβολές, κλπ.- με αντικείμενο την αντίσταση θα αποτελέσουν εκφράσεις αυτής της «ετεροχρονισμένης» υπερενασχόλησης με την ιστορία την οποία επέφεραν η κυριαρχία των αντιδεξιών δυνάμεων και τα πρώτα μέτρα της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.

Εκείνη την περίοδο η κομμουνιστική αριστερά έβρισκε τον δικό της βηματισμό. Το ΚΚΕ γνώριζε ραγδαία οργανωτική ανάπτυξη και μαζικοποίηση και η παρέμβασή του στους μαζικούς χώρους διαρκώς διευρυνόταν. Όμως πρωτοπόρο ρόλο σε αυτόν τον τομέα θα παίξει η αντίπαλη πλευρά. Παρά τη σαφώς μειοψηφική θέση του, το ΚΚΕ Εσωτερικού θα εξασφαλίσει μια διόλου ευάριθμη εκπροσώπηση στην κοινότητα των ιστορικών. Η ομάδα αυτή των ιστορικών του κόμματος (Φίλιππος Ηλιού, Νίκος Σβορώνος, κ.α.), κινούμενη στο μεταίχμιο μεταξύ επιστημονικής αμεροληψίας και κομματικών συμβάσεων, θα πορευτεί σε εν πολλοίς αχαρτογράφητα νερά, θα ανοίξει νέους δρόμους στη μελέτη της περιόδου και θα θέσει νέα ερωτήματα (αν και είναι αμφίβολο αν μπόρεσε να παράσχει πάντα απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά).⁹⁵ Τους εκφραστές και εισηγητές των μικρών αυτών άτυπων κομματικών αφηγημάτων (που χαρακτηρίζονται από σημαντικό μεταξύ τους βαθμό συνοχής αλλά και

⁹² Προκόπης Παπαστράτης, 11/01/2018 ' Τα πρακτικά του συνεδρίου εκδόθηκαν με σχετική καθυστέρηση (λόγω πρακτικών δυσκολιών) το 1989 (*Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, ΜΙΑΤΕ, Αθήνα 1989).

⁹³ Nikos Marantzidis and Giorgos Antoniou, The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002, στο *Journal of Peace Research*, τ. 41, τεύχος 2, Μάρτιος 2004, σ. 224.

⁹⁴ <http://archive.ert.gr/?s=%CF%87%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF+%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%B7%CF%82+%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7%CF%82>

(τελευταία επίσκεψη 24/5/2018).

⁹⁵ Αντώνης Λιάκος, Αντάρτες και Συμμορίτες στα Ακαδημαϊκά Αμφιθέατρα, στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμέλεια), *Η Ελλάδα 1936-1949 Από την Δικτατορία στον Εμφύλιο*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σσ. 29-30.

επιμέρους διαφοροποιήσεις) θα συνοδεύσουν στην προσπάθειά τους ομάδες οι οποίες δεν αποτελούσαν πάντα οργανικό μέρος του κόμματος, αλλά κινούνταν στις παρυφές του, όπως ο Άγγελος Ελεφάντης και η ομάδα του *Πολίτη*. Οι δύο αυτές υποομάδες θα αποτελέσουν μια ευρύτερη κατηγορία έκκεντρη από τη φύση της προς την κομματική κανονικότητα.⁹⁶ Οι διαμορφωτές αυτών των απόψεων και επεξεργασιών θα αποκτήσουν ένα ειδικό βάρος αναντίστοιχο με το μέγεθός τους και θα μας καταστήσουν κοινωνούς εύστοχων επισημάνσεων, οι οποίες σχετίζονται είτε με τις ρίζες της αντιστασιακής τομής και την εμφάνιση πρόδρομων τάσεων υπέρβασης των μεσοπολεμικών διχασμών από κοινωνικές ομάδες που αποσπώνται από τους κόλπους των παλαιών κομμάτων και μέλλουν να αποτελέσουν την πρώτη ύλη της εαμικής βάσης⁹⁷ είτε με τη διαμόρφωση του εαμικού φαινομένου και την αμφίδρομη τάση τροφοδότησης μετώπου-κόμματος μέσα στη χοάνη και στο πολιτικό κενό της αντίστασης.⁹⁸ Εξάλλου ο πρώτος ιστορικός που θα αποπειραθεί για πρώτη φορά να προσεγγίσει την πιο παραγνωρισμένη πτυχή της δεκαετίας, τον εμφύλιο πόλεμο, μέσα από την αξιοποίηση των διαθέσιμων κομματικών αρχειακών τεκμηρίων προέρχεται από τον χώρο του ΚΚΕ Εσωτερικού και η συμβολή του θα φιλοξενηθεί στο δημοσιογραφικό όργανο του κόμματος. Την περίοδο από τον Δεκέμβριο του 1979 έως τον Ιανουάριο του 1980 η *Αυγή* θα δημοσιεύσει σειρά άρθρων του Φίλιππου Ηλιού για αυτό το θέμα.⁹⁹ Οι προσωπικότητες αυτές βρήκαν χώρο να αναπνεύσουν και να αναπτύξουν τις πνευματικές και ερευνητικές τους δραστηριότητες εντός ή πέριξ ενός κόμματος το οποίο - χωρίς να απεμπολεί το χρέος των συλλογικών επεξεργασιών- άφηνε μεγάλα περιθώρια ελευθερίας και διατύπωσης γνώμης.

Αντιθέτως το ΚΚΕ θα αναπτύξει την ίδια περίοδο ένα κεντρικά εκπορευόμενο άκαμπτο ρητορικό οικοδόμημα χωρίς γωνίες και αποχρώσεις. Οι επιμέρους γραπτές συμβολές μελών και στελεχών του χώρου μοιάζουν να αποτελούν απλώς υποενότητες ενός ευρύτερου κομματικού υπερκειμένου. Αυτή η σταθερά της κατασκευής του ΚΚΕ τούτη την περίοδο είναι ιδιαίτερως έντονη, ακόμη και αν λάβει κανείς υπόψη του τις συμβάσεις της κομματικής

⁹⁶ Ο Άγγελος Ελεφάντης θα ενταχθεί τελικά οργανικά στο ΚΚΕ Εσωτερικού-Ανανεωτική Αριστερά, αφού πρώτα καταγγείλει στο πλαίσιο της προπαρασκευαστικής για το νέο κόμμα σύσκεψης μελών του ΚΚΕ Εσωτερικού και ανένταχτων αριστερών που διεξήχθη το τριήμερο 13-15 Μαρτίου 1987 την πολιτική του ΚΚΕ Εσωτερικού που έσπρωχνε τους χιλιάδες ανένταχτους στο περιθώριο. Η ομάδα μάλιστα που δραστηριοποιούνταν γύρω από το περιοδικό *Πολίτης* θα αποτελέσει μία εκ των δύο συλλογικοτήτων (η δεύτερη είναι το *Δελτίο Σοσιαλιστών*) που θα ενσωματωθούν στα κεντρικά όργανα του κόμματος, καθώς τρία μέλη της κίνησης *Πολίτης* θα εξασφαλίσουν με τη μέθοδο της κοοπτάτσιας εκπροσώπηση στη νέα Κεντρική Επιτροπή του κόμματος που προέκυψε μετά τη διάσπαση του ενιαίου ΚΚΕ Εσωτερικού τον Απρίλιο του 1987 ΚΚΕ Εσωτερικού-Ανανεωτική Αριστερά, Εσωτερική Εγκύκλιος, προσωπικό αρχείο Ελένης Αστερίου.

⁹⁷ Νίκος Σβορώνος, Τα Κύρια Προβλήματα της Περιόδου 1940-1950 στην Ελληνική Ιστορία, στο Γιάννης Ιατρίδης (επιμέλεια), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε Κρίση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 34-35.

⁹⁸ Άγγελος Ελεφάντης, ΕΑΜ: Ιστορία και Ιδεολογία, στο *Πολίτης*, τεύχος 5, Σεπτέμβρης 1976, σ. 67, το οποίο αποτελεί ένα από τα πρώτα μεταπολιτευτικά θεωρητικά κείμενα που προσεγγίζουν με σφαιρικό και ολοκληρωμένο τρόπο το εαμικό φαινόμενο.

⁹⁹ Τα άρθρα αυτά δημοσιεύτηκαν στον τόμο Φίλιππος Ηλιού, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η Εμπλοκή του ΚΚΕ*, Εκδόσεις Θεμέλιο-ΑΣΚΙ, Αθήνα 2004. Αξίζει εδώ να αναφερθεί η κριτική επισήμανση του Πολυμέρη Βόγλη ότι ο Ηλιού «παρά την πολυετή έρευνα και ενασχόληση του με τη δεκαετία του 1940, η οποία απέδωσε πλήθος άρθρων, δεν προχώρησε σε κάποια ολοκληρωμένη μελέτη για τον εμφύλιο πόλεμο». (Πολυμέρης Βόγλης, *Η Αδύνατη Επανάσταση*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 26).

ιστοριογραφίας, οι οποίες υπαγορεύουν κοινό συγγραφικό ύφος που παρέχει ένα νήμα σύνδεσης των επιμέρους κειμένων και σχετικοποιεί την ιδιαίτερη απόχρωση του κάθε συγγραφέα. Αυτός ο μονοκόμματος λόγος, μερικές φορές περισσότερο λυρικός παρά αναλυτικός-επεξηγηματικός, εκθέτει τις αμφιβολίες του κόμματος σε σχέση με επιμέρους όψεις της δράσης του την επίμαχη δεκαετία και την ανάγκη να ανυψώσει την αντιστασιακή στιγμή σε ένα ιερό κομματικό βάθρο, απροσπέλαστο και ανέγγιχτο από κριτικές αποτιμήσεις που δεν ευθυγραμμίζονται με την ήδη προκατασκευασμένη ερμηνεία του κόμματος. Αυτός ο οιονεί αξιωματικός και ταυτολογικός λόγος επιτάσσει την *a priori* αποδοχή της ταύτισης των συμφερόντων της ΕΣΣΔ και του ελληνικού κινήματος και την ευεργετική συνεισφορά της δράσης της πρώτης όσον αφορά τα ελληνικά πράγματα,¹⁰⁰ την ορθή σε τελική ανάλυση, παρά τα επιμέρους λάθη, γραμμή του κόμματος και -ίσως η πιο ακραία μορφή ταυτολογίας που εντοπίζεται στον λόγο του ΚΚΕ αυτής της περιόδου- την άποψη ότι πρωταρχική αιτία για τη δυσμενή έκβαση του αγώνα ήταν το γεγονός ότι η από τη φύση της ιμπεριαλιστική Μεγάλη Βρετανία έδρασε ως ιμπεριαλιστική δύναμη,¹⁰¹ χωρίς να λαμβάνονται υπόψη (στο μέτρο που τους αναλογεί) τα λάθη, οι παραλείψεις και οι αδυναμίες του ελληνικού κινήματος. Αυτές οι αντιλήψεις και αυτός ο τρόπος προσέγγισης της ιστορίας και του παρελθόντος αντανakλώνται και στην επίσημη κομματική πολιτική. Παρά τη σύσταση των αρμόδιων τμημάτων της ιστορίας, την επένδυση μιας σειράς σημαντικών στελεχών σε αυτά¹⁰² και την ίδρυση ενός ανεξάρτητου φορέα, του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών,¹⁰³ το Κόμμα θα περιοριστεί στην αναπαραγωγή προκατασκευασμένων σχημάτων,¹⁰⁴ θα ανατρέξει απειροελάχιστα στις διαθέσιμες πρωτογενείς πηγές και θα παραδώσει στη δημοσιότητα ένα πενιχρό αποτέλεσμα σε επίπεδο εκδόσεων. Γρήγορα φάνηκε πως το αξίωμα που υποστηρίζει «ότι η επιστημονική έρευνα χωρίς αντίστοιχη κοινωνική δράση αποκόπτει τον ερευνητή από την κοινωνία, όμως επίσης ότι η αυξημένη κοινωνική δράση εις βάρος της έρευνας δεν

¹⁰⁰ Δημήτρη Σάρλη, Το μεγάλο κίνημα της Εθνικής μας Αντίστασης. Το ΚΚΕ και το σήμερα, κεντρική εισήγηση στο *Συμπόσιο για την Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985, σσ. 29-30.

¹⁰¹ Για την πολεμική του μεταπολιτευτικού ΚΚΕ εις βάρος του αγγλικού ιμπεριαλισμού βλ. ενδεικτικά Γιώργου Ζωΐδη, Η Βρετανική Πολιτική και Πράξη απέναντι στην Εθνική Αντίσταση, στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Νέα Περίοδος, Χρόνος 7^{ος}, Τεύχος 7-8, Ιούλης-Αύγουστος 1981, σσ. 65-77.

¹⁰² Σε αυτά περιλαμβάνονται οι Γιώργος Ζωΐδης, Χρήστος Τσιντζιλώνης, Δημήτρης Λαζαρίδης, Βασίλης Μπαρτζιώτας, Κώστας Λουλές, Αύρα Παρτσαλίδου, Βάσος Γεωργίου, Γεράσιμος Στεφανάτος κλπ. Αλέξανδρος Δάγκας - Γιώργος Λεοντιάδης, *Το κομματικό αρχείο. Διαδρομές, εμπλοκές: Το «Αρχείο του ΚΚΕ εσωτερικού» και η αντιδικία του ΚΚΕ με τους επαγγελματίες ιστορικούς*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 444.

¹⁰³ Το ιστορικό τμήμα που λειτουργούσε στα πλαίσια του ΚΜΕ θα περιλαμβάνει μέχρι και 35 στελέχη-ερευνητές κατά διαστήματα (μερικοί εξ αυτών ήταν οι Σταύρος Ζορμπαλάς, Λεωνίδας Στρίγκος, Κωστής Μοσκόφ, Γεράσιμος Λουγγής, Πέτρος Ρούσος, Ελένη Αντωνιάδου-Μπιμπίκου), «ερασιτέχνες» ιστορικούς που είχαν μια βιωματική σχέση με την ιστορία και επαγγελματίες που είχαν μια επαγγελματική σχέση με αυτή. Χρήστος Τσιντζιλώνης, πρόεδρος ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ, συνέντευξη 11/6/2018.

¹⁰⁴ Η αναπαραγωγή ιστορικών στερεοτύπων θα περιλαμβάνει και τη διατήρηση ιστορικών ανακρίβειών βαθιά εμπεδωμένων εντός του κομματικού σώματος, όπως η αναφορά της *Σύντομης Ιστορίας του ΚΚΕ* στην συμμετοχή του Νίκου Ζαχαριάδη στην κομματική αντιπροσωπεία που μετέβη στο Στρασβούργο τον Ιούνιο του 1947 για να παρακολουθήσει τις εργασίες του συνεδρίου του PCF, ενώ είναι πλέον ευρέως γνωστό πως ο τελευταίος δεν παραβρέθηκε ποτέ σε αυτό. *Σύντομη Ιστορία του ΚΚΕ Σχέδιο Μέρος Α', 1918-1949*, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1988, σ. 259.

μπορεί να οδηγήσει σε ερευνητική παραγωγή», ¹⁰⁵ διατηρούσε την ισχύ του στις μεταπολιτευτικές συνθήκες. Ακόμη και στο επίπεδο της επίσημης κομματικής ιστοριογραφίας, ενός *sui generis* ιστοριογραφικού εγχειρήματος με τις δικές του συμβάσεις και στοχοθεσίες, το έργο που έχει να επιδείξει το κόμμα την αντίστοιχη περίοδο είναι φτωχό. Ένα πρώτο σχέδιασμα της ιστορίας του, η *Σύντομη Ιστορία*, θα εκδοθεί μόλις το 1988. ¹⁰⁶ Φυσικά δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε και τον πολιτικό ρόλο των διαφόρων αυτών επιτροπών και ομάδων εργασίας, καθώς αυτές καλούνταν να διαχειριστούν ευαίσθητα ζητήματα που άπτονταν της δράσης του κόμματος (Λίβανος, Καζέρτα, Βάρκιζα, κλπ.), να δώσουν απαντήσεις στα χρόνια ερωτήματα και να εξαγάγουν τα απαραίτητα συμπεράσματα τροφοδοτώντας στη συνέχεια την ηγεσία του κόμματος με αυτές τις (και) πολιτικής υφής επεξεργασίες (τις οποίες η τελευταία μπορούσε να ανατρέψει, αλλά συνήθως δεν το έκανε). ¹⁰⁷ Παρά τις δύσκαμπτες διατυπώσεις, την αναπαραγωγή εν πολλοίς προκατασκευασμένων σχημάτων και την παραγωγή ενός κατώτερου των προσδοκιών συγγραφικού και ερευνητικού έργου, το ΚΚΕ θα κερδίσει και αυτή τη μάχη. Στα μάτια και στη συνείδηση της κοινής γνώμης θα καταξιωθεί ως το «κόμμα των αντιστασιακών».

Το ΚΚΕ Εσωτερικού θα αντιληφθεί γρήγορα αυτό το τετελεσμένο γεγονός. Θα προσπαθήσει να θεμελιώσει ρητορικά την ιστορική του ταυτότητα αντλώντας πρωταρχικά στοιχεία από το κοινό -τόσο από αντικειμενική σκοπιά όσο και στο κομματικό φαντασιακό- παρελθόν των δύο φορέων το οποίο σχετίζεται με τα αίτια της διάσπασης και τις κοινές καταβολές τους (20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, 6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ) ελαχιστοποιώντας τις αναφορές στην επίμαχη δεκαετία. Ίσως έκρινε ότι εφόσον η διαμάχη για την εαμική κληρονομιά έβαινε προς όφελος του ΚΚΕ, το ίδιο θα μπορούσε να διεκδικήσει με μεγαλύτερες αξιώσεις το εδαϊτικό παρελθόν. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι απεμπολεί το δικαίωμα επίκλησης του εαμικού παρελθόντος ως στοιχείου συγκροτητικού της ταυτότητάς του ούτε ότι υποστέλλει τη σημαία της διεκδίκησης του μεριδίου που του αναλογεί από αυτό. ¹⁰⁸ Απλώς επιλέγει να μετατοπίσει το βάρος της συζήτησης στα στοιχεία αποκλειστικότητας στο ιδεολογικό-προγραμματικό προφίλ του κόμματος -ανανέωση του κομμουνιστικού προτάγματος, σύμπλευση με το

¹⁰⁵ Δάγκας - Λεοντιάδης, ό.π., σ. 443.

¹⁰⁶ Σύμφωνα με τις απόψεις που διατύπωσαν με αφορμή τη διεξαγωγή του ιστορικού συνεδρίου του 1984 και τη στάση του ΚΚΕ απέναντι σε αυτό εκπρόσωποι των Λαϊκών Δημοκρατιών (και συγκεκριμένα της ΛΔΓ), η υστέρηση στον τομέα αυτό είχε να κάνει τόσο με τις υποκειμενικές αδυναμίες (υπερήλικες προσωπικότητες και στελέχη με ανεπαρκείς ικανότητες) όσο και με την ανετοιμότητα του κόμματος να αντιπαρατεθεί με το ιστορικό του παρελθόν και να δημοσιοποιήσει τα όποια ευρήματα και συμπεράσματά του για αυτό, υπό το φως και της αντιπαράθεσης με τους «αναθεωρητές», οι οποίοι, όπως είπαμε και παραπάνω, είχαν πάρει κεφάλι στον ακαδημαϊκό χώρο έναντι του ΚΚΕ: Αιμιλία Ροφούζου, Η μνήμη της κατοχής στην Ανατολική Γερμανία ως όπλο στην ενδογερμανική αντιπαράθεση, στο *Η Μακρά Σκιά της Δεκαετίας του 1940*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σσ. 78-79.

¹⁰⁷ Χρήστος Τσιντζιλώνης, συνέντευξη 11/6/2018.

¹⁰⁸ Εξάλλου, σύμφωνα με ορισμένα στελέχη τουλάχιστον, το κόμμα όφειλε να συμπεριφέρεται ως αν να εκπροσωπούσε το σύνολο του κομμουνιστικού κόσμου, παρά τον τεχνητό και πρόσκαιρο διαχωρισμό τον οποίο επέφερε η διάσπαση στο κομμουνιστικό σώμα, καθώς το κίνημα της ανανέωσης «είναι ένα γενικό προτσές» που αφορά όλους του κομμουνιστές και το κόμμα που θα το εκφράσει είναι και θα πρέπει να αισθάνεται υπεύθυνο για όλους τους κομμουνιστές (τοποθέτηση Νίκου Καρρά στο 1ο (9ο) Συνέδριο του Κόμματος, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσ., Φ.5, Υπ.12). Άρα και οι ιστορικές καταβολές του κινήματος, το παρελθόν με τις αντιφάσεις του και τα σπέρματα της ανανέωσης που περικλείει, αποτελεί κοινή κληρονομιά και κτήμα του κόμματος που εκφράζει την υπόθεση της ανανέωσης.

αναδυόμενο ευρωκομμουνιστικό ρεύμα, απαγκίστρωση από τη σοβιετική κηδεμονία- τα οποία το ΚΚΕ ούτε μπορεί ούτε ενδιαφέρεται να διεκδικήσει.¹⁰⁹ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το κόμμα στις θέσεις του 1ου Συνεδρίου του, που δημοσιεύτηκαν στο θεωρητικό του έντυπο ΚΟΘΕΠ, στο κομμάτι της ιστορικής αναδρομής προβαίνει σε μια περιορισμένη, εν είδει εισαγωγής, αναφορά στην περίοδο 1940-1949, την οποία παραπέμπει σε επιστημονική ιστορική έρευνα η οποία πρέπει να διεξαχθεί κάποια αόριστη στιγμή στο μέλλον, ενώ τη μερίδα του λέοντος καταλαμβάνουν οι αναφορές στην περίοδο της ΕΔΑ αλλά και στα γεγονότα της διάσπασης, επιλογή στην οποία ασκείται κριτική από στελέχη του κόμματος, όπως ο Λευτέρης Βουτσάς,¹¹⁰ ενώ ταυτοχρόνως και πολλά μέλη της Κομματικής Οργάνωσης Αθήνας θα διατυπώσουν την άποψη ότι η εκτίμηση της δράσης του κόμματος θα έπρεπε να εκκινήσει από το 1944, γεγονός που πιστοποιεί τη σύγχυση η οποία επικρατούσε τις ημέρες εκείνες του συνεδρίου στους κόλπους του κόμματος γύρω από το ζήτημα της χρονικής οριοθέτησης του παρελθόντος και του ιστορικού βάθους του ιστορικού απολογισμού.¹¹¹ Ακόμη και το Κέντρο Μαρξιστικών Σπουδών, που επιδίωκε να συσπειρώσει διανοούμενους, επιστήμονες και μελετητές που εγγράφονται στο χώρο της κομμουνιστικής ανανέωσης,¹¹² στον βραχύ και προβληματικό -οφείλουμε να το αναγνωρίσουμε- βίο του δεν θα ενσκήψει συστηματικά στα ζητήματα της δεκαετίας του 1940, παρά τον ρητό καταστατικό στόχο της έρευνας και μελέτης της ιστορίας του λαϊκού και εργατικού κινήματος στην Ελλάδα και διεθνώς,¹¹³ μέσω της διοργάνωσης διαλέξεων, σεμιναρίων, συμποσίων, κλπ.¹¹⁴ εν αντιθέσει με το ΚΜΕ του ΚΚΕ.¹¹⁵ Είναι πάντως σίγουρο ότι οι ισχνές οργανωτικές δυνάμεις του κόμματος, η επισφαλής θέση του στη διάταξη των κομματικών δυνάμεων και η πληθώρα

¹⁰⁹ Ακόμη και η Νεολαία του Κόμματος, η ΕΚΟΝ, επέδειξε μια, αναντίστοιχη με τις αναζητήσεις και το ανοιχτό πνεύμα της νεότητας, επιφύλαξη στην αναδίφηση των ιστορικών θεμάτων της περιόδου και μετά τη δημοσίευση στον *Θούριο* κάποιων ιστορικών άρθρων για τον Δεκέμβρη και άλλα ζητήματα που άπτονταν της περιόδου δεν επιδίωξε την περαιτέρω ενασχόληση με το ζήτημα, που ενδεχομένως θα γεννούσε δύσκολα και καθοριστικά ερωτήματα (Π. Παπαστράτης, συνέντευξη 11/01/2018).

¹¹⁰ Για τις θέσεις του Συνεδρίου, βλ. *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, Τεύχος 9, Φλεβάρης-Μάρτης 1976' για την κριτική του Βουτσά, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φ.5, Υπ.12.

¹¹¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φ.4, Υπ.2' Ο ίδιος ο τίτλος 1ο (9ο) Συνέδριο αντικατοπτρίζει με τον πιο ανάγλυφο τρόπο την ταλάντευση του κόμματος ανάμεσα σε μια φυγή προς τα εμπρός και σε μια προσκόλληση στο παρελθόν.

¹¹² ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 48, Υποφάκελος 7, Έκθεση Δράσης-Εκτιμήσεις-Προγραμματισμός της Ιδεολογικής Επιτροπής της ΚΕ του ΚΚΕ Εσωτερικού, του Λευτέρη Ελευθερίου, 21 Νοεμβρίου 1979.

¹¹³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 48, Υποφάκελος 7, Καταστατικό Κέντρου Μαρξιστικών Σπουδών, Αθήνα, 1979.

¹¹⁴ Στον προγραμματισμό προβλέπεται μόνο η εκδοτική διάσταση του εγχειρήματος, με την ολοκλήρωση της έκδοσης των Επίσημων Κειμένων και των Κειμένων Ιστορίας της Εθνικής Αντίστασης, με την καθοριστική συμβολή του Αλέκου Παπαπαναγιώτου, καθώς και η συγγραφή της σύντομης ιστορίας του ΚΚΕ' ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 48, Υποφάκελος 7, Έκθεση Δράσης-Εκτιμήσεις-Προγραμματισμός της Ιδεολογικής Επιτροπής της ΚΕ του ΚΚΕ Εσωτερικού, του Λευτέρη Ελευθερίου, 21 Νοεμβρίου 1979 και Σκεπτικό (και πρόγραμμα μελετών) για την ίδρυση του Κέντρου Μαρξιστικών Σπουδών.

¹¹⁵ Τα αρχειακά τεκμήρια που σχετίζονται με τη δράση και τη λειτουργία του ΚΜΑΣ βρίσκονται στο ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 48, Υποφάκελος 8 (για την πρώτη περίοδο της λειτουργίας του) και Φάκελος 49, Υποφάκελος 1 για τη δεύτερη περίοδο' βλ. επίσης Μπαλαμπανίδης, ό.π., σσ. 341-342, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αναζητώντας τη Βιβλιοθήκη του ΚΜΑΣ, στο *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 3, Μάιος 2001, σσ. 133-137.

των προβλημάτων τα οποία απορροφούσαν την προσοχή του λειτούργησαν αποτρεπτικά για το εγχείρημα αναδίφησης της ιστορίας.

Αν όμως και τα δύο κόμματα, με διαφορετική ένταση και ενδεχομένως και σε διαφορετικό βάθος, στοχάζονται επί του κοινού παρελθόντος τους, ποια είναι η αναδρομική πρόσληψη την οποία έχουν για κρίσιμες πτυχές της επίμαχης δεκαετίας; Στη συνέχεια θα προχωρήσουμε σε μια σύντομη αναδρομή των θέσεων και των επεξεργασιών των δύο κομμάτων, θα αποκωδικοποιήσουμε τον λόγο τους, θα ακτινογραφήσουμε τους ιδεολογικούς και πολιτικούς άξονες γύρω από τους οποίους δομείται ο λόγος τους και θα προβούμε σε κάποια προκαταρκτικά συμπεράσματα.

Το ΕΑΜικό υποκείμενο

Όποιος μελετάει τις θέσεις των δύο κομμάτων σε σχέση με τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει από τον πολυτιμότερο, κατά κοινή ομολογία και των δύο, καρπό της δεκαετίας, το ίδιο το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο. Η ίδια η κοινωνική υπόσταση του μετώπου και η σύνθεση της κοινωνικής του βάσης είναι ίσως το σημαντικότερο επίτευγμα του εγχειρήματος. Η ευρύτητα της οργάνωσης αποτέλεσε ένα ανεπανάληπτο, αν και με βραχεία διάρκεια, φαινόμενο στην ιστορία της ελληνικού έθνους, το οποίο άφησε τα ίχνη του στις μετέπειτα εξελίξεις.

Πέρα όμως από την αντικειμενική υπόσταση της εαμικής οντότητας, στην προκειμένη ιδιαίτερη σημασία έχει η αναδρομική ανακατασκευή της. Το ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ Λεωνίδα Στρίγκος θα δώσει το περίγραμμα του εαμικού υποκειμένου από το βήμα του Επιστημονικού Συμποσίου που διοργάνωσε το ΚΜΕ με αντικείμενο την Εθνική Αντίσταση τον Δεκέμβριο του 1981. «Εργάτες, αγρότες, η νεολαία, η προοδευτική διανόηση, η πλειοψηφία του κλήρου, και όταν λέμε του κλήρου εννοούμε του μεσαίου και του κατώτερου».¹¹⁶ Η τάση ταύτισης του εαμικού υποκειμένου με το εθνικό σώμα είναι εμφανής. Σε αυτό μάλιστα συμπεριλαμβάνονται ακόμη και μερίδες της αστικής τάξης, έστω και μεσαίες-χαμηλές. Αυτή η ταύτιση θα είναι πιο ρητή στο ΚΚΕ Εσωτερικού, στελέχη του οποίου βλέπουν το ΕΑΜ ως «ένα γιγαντιαίο και δυναμικό εθνικό μπλοκ -πέρα από ταξικές διαφορές».¹¹⁷ Φυσικά πάντα υπάρχει ένα όριο, μια διαχωριστική γραμμή. Αυτή είναι η εθελόδουλη προδοτική ολιγαρχία. Εξάλλου στον πολιτικό λόγο του ΚΚΕ της περιόδου υφίσταται μια -σκοπίμη ή μη- σύγχυση όσον αφορά το αν το κόμμα στηλιτεύει τη λεγόμενη αυτή ολιγαρχία επειδή δρα σύμφωνα με τα ταξικά της συμφέροντα ή επειδή προσκολλήθηκε στο άρμα μιας ξένης δύναμης λειτουργώντας ως ενεργούμενο του αγγλικού ή κάποιου άλλου ιμπεριαλισμού. Για να δανειστούμε μια οξυδερκή παρατήρηση που αφορά την προδικτατορική ΕΔΑ, αλλά διατηρεί σε μεγάλο βαθμό την ισχύ της και στην περίπτωση του μεταπολιτευτικού ΚΚΕ, η σύζευξη μιας εθνικοπατριωτικής ολότητας με μια κοινωνική μερικότητα γίνεται με νέους όρους, αποφορτισμένους μερικώς από τις ταξικές συμπαραδηλώσεις τους, όπου οι αποκλεισμοί και η ανίχνευση του άλλου δεν γίνονται με στενά ταξικά κριτήρια και οι έννοιες της πατρίδας και του καλώς εννοούμενου πατριωτισμού ξαναμπαίνουν στο κάδρο αξιοδοτώντας τις δράσεις των υποκειμένων, τις τοποθετήσεις και τις εντάξεις τους στα χρόνια της κατοχής και

¹¹⁶ *Η Εαμική Αντίσταση, Επιστημονικό Συμπόσιο του Κέντρου Μαρξιστικών Σπουδών*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982, σ. 34.

¹¹⁷ Παύλου Νεφελούδη, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1974, σ. 153.

χαράσσοντας τις αναγκαίες διαχωριστικές γραμμές. Αυτή η πολιτική, η οποία έχει εαμικές καταβολές, θα λάβει την τελική μορφή της στο ΚΚΕ με ενδιάμεσο σταθμό την ΕΔΑ.¹¹⁸ Αυτή η ιδεολογική κατασκευή ανακατανομής ρόλων οδηγεί σε ευρύτερες ανακατατάξεις και οι πάλαι ποτέ ταξικοί αντίπαλοι εμπίπτουν στην ταξικά ουδέτερη κατηγορία του «προδότη». Η ταξική υπόσταση των αντιπάλων ως διακριτό γνώρισμα και επιδραστικός στη διάταξη των δυνάμεων παράγοντας δεν αίρεται φυσικά, αλλά σχετικοποιείται. Εξάλλου η βολική ταύτιση τάξης-λαού-έθνους,¹¹⁹ μέσα από μια διαδικασία εξελικτικής κλιμάκωσης με το ενιαίο λαϊκό υποκείμενο να έρχεται αντιμέτωπο με μια ισχυρή μειοψηφία εξωτερικών από το εθνικό σώμα, εν είδει αποστήματος, δυνάμεων, η οποία βρήκε την πιο χαρακτηριστική της έκφραση στο λαϊκιστικό σχήμα των 200 οικογενειών του PCF, έχει ήδη μακρύ παρελθόν και συντελέστηκε καθώς το κομμουνιστικό κίνημα εμβαπτίστηκε στην κολυμβήθρα της αντίστασης και «επανασυστήθηκε» με την έννοια του έθνους¹²⁰ μέσα από την αντιστασιακή μέγκενη.¹²¹ Φυσικά οι μαρξιστικές σταθερές δεν ανατρέπονται πλήρως, καθώς ο εγγενώς πρωτοποριακός ρόλος της εργατικής τάξης αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ και η πραγμάτωση των εθνικών πόθων συνεπάγεται την αναβάθμιση των όρων για την προοπτική του κοινωνικού μετασχηματισμού.¹²² Βλέποντας κανείς τα πράγματα σε μια πιο μακροϊστορική κλίμακα και στο διεθνές τους πλαίσιο, η εθνική και η ταξική διάσταση είχαν καταστεί «σιαμαίες» ιδεολογικές συνιστώσες της ευρύτερης πολιτικής ταυτότητας του κομμουνιστικού κινήματος, όπως αυτή είχε σφυρηλατηθεί κατά τις κρίσιμες δεκαετίες του

¹¹⁸ Λαμπρινού, .ο.π., σ. 421 η συζήτηση για την εδαϊτική οπτική της αντίστασης αποτελεί υποενότητα του ευρύτερου κεφαλαίου με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ο “Λαός” της ΕΔΑ».

¹¹⁹ Ενδεικτικά και για τη θέση του ΚΚΕ Εσωτερικού. Βλ. Γ.Π.Κ, Συμβολή στη μελέτη της Εθνικής Αντίστασης, στο *Διάλογος για την Ενότητα των Ελλήνων Κομμουνιστών*, Διμηνιαία Έκδοση του Γραφείου της ΚΕ του ΚΚΕ (Εσωτερικού), Τεύχος 9-10, Απρίλης 1974, σ. 196, όπου ο συγγραφέας προβαίνει σε μια διασταλτική ερμηνεία του εθνικού περιεχομένου της αντίστασης μέσα από τη συναρμογή του με την κοινωνική διάσταση του αγώνα.

¹²⁰ Οι βαθιές ρίζες της ανάγνωσης του εθνικού φαινομένου υπό το πρίσμα της έμφυξης διάστασης του αποτυπώνονται στα μαθήματα της ΕΠΟΝ για το έθνος, το οποίο, σύμφωνα με τις διδαχές της οργάνωσης, «χωρίς ανθρώπους είναι αδύνατο να υπάρξει. Οι άνθρωποι, δηλαδή ο λαός και η νεολαία, είναι που συνδέουν το ένδοξο παρελθόν με το επίσης ένδοξο παρόν, γιατί αυτοί με την πολύπλευρη δράση τους δημιουργούν τα σημερινά κατορθώματα» -σε μια μυθολογική όσο και σε ένα βαθμό απλοϊκή συναρμογή παρόντος και παρελθόντος· ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΠΟΝ, Μαθήματα, ενότητα Δ. Η έννοια του έθνους «διαβάζεται» σε συνάρτηση με τις διεθνιστικές επιταγές του κινήματος, καθώς εθνισμός και διεθνισμός τελούν σε αρμονική σχέση, προϋποθέτουν ο ένας τον άλλον και βρίσκονται στον αντίποδα του φασισμού, ο οποίος αποτελεί «το μεγαλύτερο εμπόδιο για τον αληθινό διεθνισμό», και του «άχρωμου», «ξεθωριασμένου» και «μονότονου» κοσμοπολιτισμού που «σβήνει την ατομικότητα κάθε λαού».

¹²¹ Για ένα εύγλωττο παράδειγμα της αναδρομικής ανακατασκευής της πατριωτικής ταυτότητας του ΚΚΕ ως αχρονικού και έμφυτου στοιχείου της ιδιοσυστασίας του, βλ. Λεωνίδας Στρίγκος, Η σημασία και το έργο της Εαμικής Αντίστασης, στο *Η Εαμική Αντίσταση*, ό.π., σσ. 19-20, όπου δίνεται η εντύπωση πως τα χαρακτηριστικά αυτά είναι συνυφασμένα με τη γενέθλια στιγμή του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος του οποίου παραγνωρίζεται η «τριοπεριοδική» (για τη γραμμή της «τρίτης και τελευταίας περιόδου του καπιταλισμού» της ΚΔ βλ. Matthew Worley, επιμέλεια, *In Search of Revolution: International Communist Parties in the Third Period*, I.B. Tauris, London-New York 2004, ιδίως M. Worley, *Courting Disaster? The Communist International in the Third Period*, σσ. 1-18) φάση, και εξοστρακίζονται όλες οι αναφορές που θα εξέθεταν το επίκτητο αυτής της ταυτότητας.

¹²² Εν αντιθέσει με το ΚΚΕ Εσωτερικού, η προβολή της εθνικής υπόστασης του οποίου θα έχει ως αποτέλεσμα να υποτάσσονται όλο και περισσότερο οι ταξικές αναφορές σε «εγκλήσεις ενός ενιαίου εθνικού συνόλου, ομογενοποιημένου απέναντι στις ενδεχόμενες αντιδημοκρατικές υποτροπές» Μπαλαμπανίδης, ό.π., σ. 320.

1910 και του 1920 και είχε αναδιαμορφωθεί κατά τη δεκαετία του 1930, προτού υποστεί και άλλες καθοριστικές μεταλλάξεις στην ίδια κατεύθυνση τα κατοπινά χρόνια. Καμιά οργανωτική έκφραση της ευρύτερης κομμουνιστικής οικογένειας, ανεξαρτήτως των επιμέρους μεταξύ τους διαφοροποιήσεων, δεν θα μπορούσε να απεμπολήσει τη μία διάσταση χωρίς να αλλοιώσει ανεπανόρθωτα το περιεχόμενο που προσέδιδε στην άλλη, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί με την πάροδο του χρόνου μέσα από τις τρικυμιώδεις ιδεολογικές περιπλανήσεις του διεθνούς κομμουνιστικού χώρου. Μόνο τα ρεύματα που είχαν αποσχιστεί λιγότερο ή περισσότερο βίαια από τον κυρίαρχο κορμό κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 και είχαν απογαλακτιστεί από το εκάστοτε κυρίαρχο δόγμα, χωρίς αυτό να συνεπάγεται και αποστασιοποίηση από τις μαρξιστικές αρχές, δεν βίωσαν από πρώτο χέρι τις ιδεολογικές ανακατατάξεις της δεκαετίας του 1930 και έμειναν αλώβητα από τις μεταμορφώσεις αυτές, τις οποίες παρακολουθούσαν απλά ως ένας εξωτερικός και συχνά ιδιαίτερα επικριτικός παρατηρητής. Αυτό ήταν και το νόημα της έκκλησης την οποία περιλάμβανε ο επικήδειος του ΚΚΕ Εσ. να συνοδεύσουν η Διεθνής από κοινού με τον Εθνικό Ύμνο (αλλά και τον ύμνο του ΕΛΑΣ) στο τελευταίο του ταξίδι τον Μήτσο Παρτσαλίδη, τον κατεχοχόν συμβολικά έμψυχο συμπυκνωτή και κόμβο των διάφορων ιστορικών σταθμών του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος (πρώτος κομμουνιστής δήμαρχος, γραμματέας ΕΑΜ, πρόεδρος της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, ένας εκ των τριών μειοψηφούντων του ΠΓ κατά την κρίσιμη 12η Ολομέλεια, ιδρυτικό και ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ Εσ.),¹²³

Ως προς το ζήτημα των πολιτικών συμμαχιών, για την ανάγνωσή τους ακολουθείται η γνωστή φόρμουλα των κοινωνιολογισμών αναγωγών, η οποία εξάλλου αποτελεί σταθερά του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος μετά την τομή του 7ου Συνεδρίου της ΚΔ και το πρόταγμα των Λαϊκών Μετώπων. Είναι ξεκάθαρη η συσχέτιση των προτεινόμενων συμμαχιών με τα διαδοχικά στάδια μετάβασης σε ένα ανώτερο στάδιο κοινωνικής ανάπτυξης. Οι συναφείς εξάλλου επεξεργασίες σε θεωρητικό επίπεδο των δύο χώρων (χωρίς να παραγνωρίζονται οι προφανείς διαφορές οι οποίες έχουν να κάνουν με το περιεχόμενο που προσδίδει ο καθένας στη σοσιαλιστική οικοδόμηση, στους ρυθμούς της διαδικασίας και στις σχέσεις με τις «κατεχοχόν» αστικές δυνάμεις) επιτάσσουν μια αντιστρόφως ανάλογη συσχέτιση εύρους συμμαχιών και εύρους προγραμματικού περιεχομένου, όπου όσο ευρύτερα θα είναι τα μέτωπα τόσο πιο περιορισμένης εμβέλειας θα είναι το πλέγμα των μέτρων που θα προωθούνται, μέχρι που η εμβάθυνση της δημοκρατίας θα ανοίξει το δρόμο για «ποιοτικά άλματα». Ας μην ξεχνάμε ότι στα πρώτα στάδια ανάπτυξης του αντιστασιακού αγώνα, όταν το ΕΑΜ ήταν στα σπάργα, η ηγεσία του ΚΚΕ είχε απευθύνει προσκλητήριο συμμετοχής στο σύνολο του αστικού πολιτικού κόσμου, προσκλητήριο που ως γνωστόν έμεινε χωρίς ανταπόκριση, ενώ και στο μεταπολιτευτικό προτσές (όταν μάλιστα δεν τίθεται θέμα ανεξαρτησίας και ακεραιότητας της χώρας παρά μόνο δυνητικά) προκρίνονται από τη μια ένα μεταβατικό δημοκρατικό καθεστώς αντιιμπεριαλιστικού προσανατολισμού με πολυσυλλεκτική κοινωνική βάση (αλλά πάντα υπό την καθοδήγηση της εργατικής τάξης)¹²⁴ και από την άλλη η ενότητα του λαού-«δημιουργού της ιστορίας του» ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη στερέωση και τη διεύρυνση της δημοκρατίας.¹²⁵

¹²³ «Και θα σε αποχαιρετήσουμε με τον ύμνο του ΕΛΑΣ, Την Διεθνή και τον Εθνικό μας Ύμνο. Καθώς θα διαβαίνεις το κατώφλι της ιστορίας σαν τιμημένος κομμουνιστής ηγέτης αγέρωχος και ταπεινός άνθρωπος.» (ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωνίδα Κύρκου, Κ.29, Φ. 2, Αποχαιρετισμός στο Μήτσο Παρτσαλίδη).

¹²⁴ Θέσεις, ό.π., σ. 68.

¹²⁵ ΚΚΕ Εσωτερικού, Η Διακήρυξη του Συνεδρίου, σ. 9.

Έτσι κι αλλιώς η εαμική κληρονομιά αποτελεί επίδικο ανάμεσα στα δύο κόμματα και όσον αφορά τη συμμαχική της διάσταση, πλευρά την οποία θα τονίσει ιδιαιτέρως το ΚΚΕ Εσωτερικού, για να κτυπήσει την υποτιθέμενη αναδίπλωση του ΚΚΕ και τη δυσανεξία του στα ευρύτερα συμμαχικά σχήματα κατά την πρώιμη μεταπολιτευτική περίοδο, συρρικνώνοντας όμως σε ένα βαθμό το σχήμα σε μια απλή ομπρέλα συμμαχικών οργανώσεων μέσα από ατυχείς παραλληλισμούς με θνησιγενή και περιορισμένης εμβέλειας σχήματα, όπως η συμμαχία των πέντε που συγκροτήθηκε ενόψει των εκλογών του 1977 με πυρήνα το ΚΚΕ Εσωτερικού.¹²⁶

Ως τελικό σχόλιο γύρω από το ζήτημα πρέπει να ειπωθεί ότι η ίδια η σύσταση του εαμικού συνασπισμού θα αποδειχθεί σημαντικό κομμάτι της κομματικής μυθολογίας. Το εύρος της κοινωνικής συμμαχίας, η μαζική στράτευση, η γεωγραφική εξακτίνωση, η ποικιλία των συνδεδεμένων οργανώσεων και δικτύων, η αφύπνιση της υπαίθρου μετά από ένα μακράιωνο κοινωνικό λήθαργο, ο φόρος του αίματος, η υψηλή μαχητικότητα, η μοναδική συναρμογή κοινωνικών και εθνικών διεκδικήσεων, οι χειραφετητικές όψεις του εγχειρήματος, όλα αυτά τα στοιχεία συνθέτουν το παζλ ενός ανθεκτικού στον χρόνο κομματικού μύθου. Οι συσχετίσεις με το 1821, οι οποίες είναι συχνές στην κομματική βιβλιογραφία και των δύο χώρων, δεν είναι φυσικά τυχαίες.¹²⁷ Εφόσον η επανάσταση του 1821 αποτελεί το γενεσιουργό αίτιο της συγκρότησης του ελληνικού κράτους και σε αυτήν στηρίζεται ο ιδρυτικός μύθος του ελληνικού έθνους, έτσι και η εαμική επανάσταση αποτελεί τον μύθο της επανίδρυσης του ελληνικού έθνους με καθοριστική τη συμβολή της κομμουνιστικής αριστεράς.

Πολιτική στρατηγική και το διακύβευμα της εξουσίας

Ίσως το πιο χαρακτηριστικό σημείο της ομιλίας την οποία έκανε από το βήμα της βουλής ο ΓΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, Χαρίλαος Φλωράκης, το 1982 με αφορμή τη συζήτηση του νομοσχεδίου για την αναγνώριση τη εθνικής αντίστασης ήταν η παραδοχή του λάθους της μη κατάληψης -ή σωστότερα της παράδοσης της ήδη καταληφθείσας- εξουσίας από τον συνασπισμό του ΕΑΜ.¹²⁸ Το ζήτημα της εξουσίας θα είναι από τα πιο επίμονα και θα επανέρχεται διαρκώς στις επεξεργασίες του κόμματος. Οι προβληματισμοί για τα λάθη που οδήγησαν στη «νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε», όπως την αποκάλεσε ο Θανάσης Χατζής, δεν είναι φυσικά καινούργιοι, αλλά διατυπώνονται πλέον σε ένα τελείως διαφορετικό πολιτικό πλαίσιο. Η ανάγκη να απαντηθεί το ερώτημα γιατί το ΚΚΕ δεν μπόρεσε να αξιοποιήσει τις δυνατότητες τις οποίες διέθετε όταν οι συνθήκες ήταν ευνοϊκότερες από κάθε άλλη φορά και το κίνημα πιο μαζικό από ποτέ είναι επιτακτική και οι απαντήσεις δεν είναι μονοσήμαντες. Το ζήτημα αυτό έχει δύο αλληλένδετα σκέλη. Πρώτον, αν και κατά πόσον το ΚΚΕ έπρεπε να καταλάβει την εξουσία και δεύτερον, ποια μέσα έπρεπε να αξιοποιήσει σε αυτή την προσπάθειά του. Δηλαδή, ποιος θα έπρεπε να είναι ο οδικός χάρτης μετάβασης από το εθνικοαπελευθερωτικό στο λαϊκοδημοκρατικό στάδιο του αγώνα. Αν θα έπρεπε, παραδείγματος χάριν, το εαμικό κίνημα, υπό την ηγεσία της κομμουνιστικής πρωτοπορίας, να εμμένει στη φορμαλιστική επιλογή της συντακτικής συνέλευσης διατηρώντας τις χρονικές

¹²⁶ Η Αυγή, 1/11/1977.

¹²⁷ Βλ. ενδεικτικά Στρίγκος, ό.π., σ. 15· Διακήρυξη της Κ.Ε του ΚΚΕ Εσωτ. Για τα 60 χρόνια του κόμματός μας, σ. 4.

¹²⁸ ΠτΒ, Γ' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Α', Συνεδρίαση Κ', σ. 641.

ακολουθίες οι οποίες πρότασσαν να προηγηθεί η απελευθέρωση και το ζήτημα της εξουσίας να διευθετηθεί στην συνέχεια, όπως αυτές είχαν διατυπωθεί στις ιδρυτικές διακηρύξεις του ΕΑΜ, ή να συνειδητοποιήσει ότι η κατάκτηση της εξουσίας είχε συντελεστεί ήδη, ανεξαρτήτως της βούλησης των δρώντων πολιτικών υποκειμένων, από την ίδια τη δυναμική των πραγμάτων και την κίνηση των μαζών και να υπερασπιστεί με όλα τα μέσα το ύψιστο αυτό αγαθό παρακάμπτοντας, κατά το πρότυπο της Οκτωβριανής επανάστασης, το στάδιο της συντακτικής συνέλευσης.¹²⁹

Όπως έχει πει ένας από τους φυσικούς πρωταγωνιστές της εποχής, σε μια αμήχανη ίσως προσπάθεια να αιτιολογήσει την έκβαση αυτού του αγώνα, «σχετικά ευνοϊκή ευκαιρία δεν σημαίνει υποχρεωτικά και “τη νίκη στην τσέπη”, επειδή στη σύγκρουση παρεμβάλλονται φυσικά και οι αντίπαλες δυνάμεις, αλλά και πλήθος άγνωστοι παράγοντες που κάποτε τους λέμε “τυχαίους” με τη μαρξιστική έννοια του όρου».¹³⁰ Πέρα από την εγκυρότητα ή μη της θέσης για παρεμβολή απρόβλεπτων παραγόντων στον ταξικό αγώνα, η μεγαλύτερη δυσκολία για το ΚΚΕ επέρχεται όταν φθάνει η ώρα να εξειδικεύσει αυτή τη θέση του παρέχοντας το ακριβές περίγραμμα αυτών των παραγόντων. Με άλλα λόγια, να εξηγήσει σε τι συνίσταται η παραδοχή για υπερτίμηση των δυνάμεων του αγγλικού ιμπεριαλισμού και υποτίμηση της δύναμης του ελληνικού κινήματος¹³¹ συνδέοντας το πολυσυζητημένο ζήτημα των συσχετισμών με μια ευρύτερη και συνεκτική στρατηγική εξουσίας με αρχή, μέση και τέλος. Αντιθέτως το ΚΚΕ περιορίζεται σε μια αποσπασματική και εν μέρει ασύνδετη κριτική επιμέρους κρίσιμων λαθών της τριετίας 1941-44 (Συμμαχικό Στρατηγείο, Λίβανος, Καζέρτα) αποσυνδέοντας τα από την ευρύτερη στρατηγική του κόμματος η οποία τροφοδότησε αυτές τις τάσεις και διαβάζοντάς τα ως επιμέρους αντιδράσεις στις προκλήσεις τις οποίες είχε κάθε φορά μπροστά του το κίνημα. Η επωδός για απουσία επεξεργασμένης στρατηγικής, γεγονός που διευκόλυνε αντικειμενικά τον αγγλικό ιμπεριαλισμό να προωθήσει τους σκοπούς του, παραμένει μόνιμο ρητορικό μοτίβο χωρίς το κόμμα να προχωρά ποτέ με σαφήνεια σε περαιτέρω διευκρινίσεις για το ποια θα έπρεπε να ήταν η εναλλακτική στρατηγική.¹³² Φαίνεται ότι η αδυναμία υπέρβασης των αντιφάσεων της πολιτικής του ΚΚΕ που οδήγησε στην τραγωδία του Δεκέμβρη και στη συντριβή του Εμφυλίου κατατρέχει το κόμμα και κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, πράγμα απολύτως φυσικό, καθώς η υπέρβαση αυτή δεν μπορούσε να συντελεστεί χωρίς την άρση κρίσιμων και διαχρονικών συνθηκών που έχουν να κάνουν με την κυρίαρχη στρατηγική του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, η οποία είναι σε μεγάλο βαθμό κοινή παρά τις επιμέρους αντιθέσεις και διαφοροποιήσεις των εθνικών συνιστωσών του (θα την κωδικοποιήσουμε, ελλείψει καλύτερου όρου, ως «λαϊκομετωπική»

¹²⁹ Σάρλης, ό.π., σ. 28-9.

¹³⁰ Πέτρος Ρούσος, *Η Μεγάλη Πενταετία*, τόμος 2, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986, σ. 5.

¹³¹ Γιώργου Ζωίδη, Το ΚΚΕ στον πόλεμο και την εθνική αντίσταση 1940-1945, στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Νέα Περίοδος, Χρόνος 9ος, Τεύχος 11, Νοέμβρης 1983, σ. 63.

¹³² Για την παραδοχή των επιμέρους λαθών αλλά και για την αδυναμία σύλληψης μιας σαφούς εναλλακτικής στρατηγικής, ενταγμένης στ διεθνές πλαίσιο της αντιφασιστικής συμμαχίας και της ιδιαίτερης πολιτικής της ΕΣΣΔ και στις ιδιαίτερες εγχώριες συνθήκες και τη στάση του αστικού κόσμου σε όλες του τις εκφάνσεις βλ. Λεωνίδας Στρίγκος, Τριάντα Χρόνια από την Απελευθέρωση της Χώρας μας, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Νέα Περίοδος, Νοέμβρης 1974-Μάης 1975, όπου ο συγγραφέας επισημαίνει ότι το ΚΚΕ δεν έπρεπε να διαρρήξει την αντιφασιστική συμμαχία και ως εκ τούτου τους δεσμούς με τον αγγλικό ιμπεριαλισμό αλλά να τον εκθέτει και να φωτίζει τις αρνητικές του πρωτοβουλίες.

στρατηγική),¹³³ αλλά και με την παρουσία της ΕΣΣΔ στη διεθνή σκηνή και τον κρίσιμο ρόλο της τελευταίας ως φάρου και καθοδηγητή του διεθνούς κομμουνισμού.

Αξίζει πάντως να επισημανθεί ότι με την πάροδο του χρόνου, όσο το νέο δημοκρατικό καθεστώς εδραιώνεται, τόσο αντικειμενικά όσο και στην πρόσληψη του ΚΚΕ, αυτό νιώθει πιο ασφαλές και σίγουρο να θέσει νέα ζητήματα για το θέμα της εξουσίας (και όχι μόνο), πολλές φορές όχι παράλληλα αλλά με διαφορετικούς ρυθμούς και ένταση σε σχέση με την πολιτική του κόμματος για τα ζητήματα άμεσης διαχείρισης, ακόμη και αν αρχικά αυτά τα νέα ζητήματα τίθενται σε έναν βαθμό σε θεωρητικό επίπεδο.

Αντιθέτως όσο περισσότερο το ΚΚΕ Εσωτερικού απαγκιστρώνεται από την κομμουνιστική ταυτότητα τόσο περισσότερο αδιαφορεί για το ζήτημα της εξουσίας, όχι φυσικά ως ζήτημα που χρήζει ιστορικής μελέτης, αλλά ως προηγούμενο που θα επικαθορίσει τη χάραξη της στρατηγικής του κόμματος για την κατάληψη της εξουσίας. Πάντως από την οπτική του κόμματος συνάγεται ότι αυτό κατανοούσε τη λεγόμενη «δημοκρατική εξέλιξη» ως μια πρόδρομη μορφή του κοινοβουλευτικού δρόμου για το σοσιαλισμό, με την απαραίτητη πάντα προϋπόθεση της μαζικής αλλά ειρηνικής λαϊκής πίεσης από τα κάτω. Κατά τα άλλα, είναι σίγουρα χαρακτηριστική η σποραδική σύμπτωση στην κριτική για τα λάθη της περιόδου μεταξύ ΚΚΕ και ΚΚΕ Εσωτερικού, με τη σημαντική διαφοροποίηση των κινήτρων των δύο, καθώς το ΚΚΕ Εσωτερικού ενσωματώνει τις αιχμές του για τα λάθη αυτά σε μια συνολική προσπάθεια αποδόμησης της ηγετικής εκείνης μερίδας του κινήματος που στα μάτια του η φλωρακική ηγεσία αποτελεί άμεσο επίγονό της.

Φυσικά κεντρικό ερώτημα είναι το κατά πόσον η διαφωνία με τις διαδοχικές συμφωνίες τις οποίες σύναψε το ελληνικό κίνημα με τις δυνάμεις του αγγλικού ιμπεριαλισμού (η καθεμία εκ των οποίων σηματοδοτούσε και μια όλο και μεγαλύτερη επίταση της εξάρτησης προς τον τελευταίο) συνιστούσε μια συλλήβδην απόρριψή τους ως προϊόντων συνδιαλλαγής με τον «ταξικό αντίπαλο» και απαγκίστρωσης από τα συγκρουσιακά προτάγματα, σε μια διαδικασία χρονικής και λογικής ακολουθίας, στην οποία η κάθε συμφωνία αποτελούσε το σκαλοπάτι για την επόμενη, καθώς και για την κλιμάκωση της επιθετικότητας της άλλης πλευράς και στην οποία η μια υποχώρηση άνοιγε το δρόμο για την επόμενη (και χειρότερη), ή μια επιμέρους αμφισβήτηση του περιεχομένου τους, στο οποίο αποτυπωνόταν η εκδίπλωση μιας ανεπαρκούς και δυσμενούς διαπραγματευτικής δραστηριότητας εκ μέρους των εκάστοτε εκπροσώπων του κινήματος.¹³⁴ Εκεί εντάσσεται και η φιλολογία περί λαθολογίας, η άλλη όψη της οποίας ήταν τα φαινόμενα πολιτικής ανθρωποφαγίας που κατέτρεχαν το κίνημα.

Καταληκτικά το κυρίαρχο ερώτημα -το οποίο σχετίζεται με όλα τα ζητήματα που εξετάζονται εδώ- είναι αν αυτό το σώμα των επεξεργασιών έχει πρωταρχικά ενδογενή ή εξωγενή

¹³³ Για τη σύλληψη της πολιτικής των λαϊκών μετώπων και για μια σύντομη εξιστόρηση της εφαρμογής της στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες βλ. Jonathan Haslam, *The Soviet Union, the Comintern and the Demise of the Popular Front 1936-1939* και Helen Graham and Paul Preston, *The Popular Front and the Struggle Against Fascism*, στο Helen Graham and Paul Preston (επιμ.), *The Popular Front in Europe*, Macmillan Press, London 1987.

¹³⁴ Προς τη δεύτερη άποψη κλίνει και η κριτική του Μήτσου Παρτσαλίδη στις συμφωνίες Λιβάνου-Καζέρτας-Βάρκιζας, ο οποίος μιλά για εναλλαγή υποχωρητικότητας και υπερεκτίμησης των δυνάμεων του κινήματος κατά τις διαδοχικές φάσεις του αγώνα (οι διαπραγματεύσεις τις οποίες διεξήγαγε το ΕΑΜ κατά τις παραπάνω συμφωνίες εμπίπτει στην πρώτη κατηγορία, ενώ η στάση κατά τη διάρκεια των γεγονότων του Δεκέμβρη στη δεύτερη)· βλ. Μήτσος Παρτσαλίδης, *Η Διπλή Αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σ. 177.

απεύθυνση. Αν αφορά, δηλαδή, τα στενά κομματικά ακροατήρια και σχετίζεται με την τακτοποίηση των ανοικτών λογαριασμών με την κομματική ιστορία και την επίλυση των εκκρεμών ζητημάτων ή σχετίζεται με τις ευρύτερες κοινωνικές διεργασίες και αποτελεί πυξίδα για τη δράση του κόμματος. Με άλλα λόγια, αν οι θέσεις αυτές είναι ακαδημαϊκού χαρακτήρα, καθώς το εαμικό φαινόμενο είναι ανεπανάληπτο, ή πολιτικού χαρακτήρα και έχουν άμεση εφαρμογή. Αυτό το ερώτημα επιδέχεται πολλαπλές απαντήσεις, ανάλογα και με την οπτική αυτού που επιδιώκει να τις δώσει.

Το διεθνές πλαίσιο και ο ρόλος της ΕΣΣΔ

Το ζήτημα της επίδρασης την οποία είχε η στάση της ΕΣΣΔ απέναντι στο ελληνικό κίνημα είναι ένα από τα πιο ευαίσθητα για τον κομμουνιστικό χώρο και κύριο πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο κομμάτων. Ήταν φυσικό για ένα κόμμα όπως το ΚΚΕ Εσωτερικού, το οποίο πρόβαλλε ως έναν από τους κύριους λόγους για την ύπαρξή του τον απογαλακτισμό από το σοβιετικό κέντρο, να αναδεικνύει τις δυσμενείς επιπτώσεις τις οποίες είχε η δράση (ή η απουσία δράσης) της ΕΣΣΔ στα ελληνικά πράγματα. Η αναφορά στη δράση της ΕΣΣΔ, η οποία απευθύνεται σε πολλούς αποδέκτες, άμεσους και έμμεσους, εγχώριους και μη θα αποτελέσει προνομιακό πεδίο για το ΚΚΕ Εσωτερικού και θα έχει ως κύριο (αλλά όχι μοναδικό) άξονα τη συμφωνία των ποσοστών,¹³⁵ η οποία ήταν έτσι και αλλιώς αίολη θεσμικά, καθώς αυτή αποτέλεσε μια μονομερή πρωτοβουλία του Τσώρτσιλ, στην οποία ο Στάλιν δεν έδωσε ιδιαίτερη σημασία, μια σπασμωδική προσπάθειά του να αποφύγει το αναπόφευκτο, δηλαδή την υποβάθμιση του ρόλου της Βρετανίας στη μεταπολεμική σκηνή, σύμπτωμα της αγωνιώδους επιδίωξής του να διατηρήσει η Βρετανία το αυτοκρατορικό της status στη μεταπολεμική διευθέτηση.¹³⁶ Η επίκληση της συμφωνίας των ποσοστών από το ΚΚΕ Εσωτερικού και η μυθολογία που τη συνόδευε διευκολύνουν σε τελική ανάλυση το ΚΚΕ, καθώς του επιτρέπουν να περιοριστεί στην αμφισβήτηση της θεσμικής ισχύος της συμφωνίας και να μετατοπίσει τη συζήτηση γύρω από άλλα πιο αδιάψευστα τεκμήρια.¹³⁷

¹³⁵ Μήτσος Παρτσαλίδης, *Η Διπλή Αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σσ. 160-2. Μίκης Θεοδωράκης, *Η Αντίσταση και τα προβλήματά της. Το κομμουνιστικό κίνημα και τα προβλήματά του στο Κομμουνιστική Επιθεώρηση* (Εσωτερικού), Φλεβάρης 1971, σσ. 82-3.

¹³⁶ Εξάλλου, ανεξαρτήτως της στάσης του Στάλιν, είναι γνωστές οι επιφυλάξεις των Αμερικανών ιθυνόντων απέναντι σε τέτοιας φύσεως διμερείς συμφωνίες ανάμεσα στην ΕΣΣΔ και στο Ηνωμένο Βασίλειο, καθώς και οι όροι με τους οποίους ο Τσώρτσιλ εκμαίευσε τη συναίνεση του Στάλιν. Φυσικά είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός η διεξαγωγή διαπραγματεύσεων ανάμεσα στον Ήντεν και τον Μόλοτοφ για τις σφαίρες επιρροής, αλλά αυτές εκ των πραγμάτων, ανεξαρτήτως της βούλησης των ιδίων των προσώπων, δεν μπορούσαν παρά να έχουν προσωρινό χαρακτήρα. Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται άλλωστε (η όχι άτοπη) άποψη που έχει διατυπωθεί από πολλούς ερευνητές ότι η Συμφωνία των Ποσοστών πέθανε στους διαδρόμους και στα τραπέζια διαπραγματεύσεων της Γιάλτας. Για μια σύντομη αλλά εύστοχη ανάλυση των προπαγανδιστικών διαστάσεων και της αναδρομικής μεγιστοποίησης της σημασίας της συμφωνίας αυτής, βλ. τη συμβολή του Θανάση Σφήκα στον συλλογικό τόμο *Η Μακρά Σκιά της Δεκαετίας του 1940*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, με τίτλο «Η ευκολία της μοιρασιάς» (και συγκεκριμένα τις σελίδες 116-120), όπου παρατίθενται σχολιασμοί πρωταγωνιστών εκείνης της περιόδου, οι οποίοι ενισχύουν αυτή την άποψη.

¹³⁷ Χωρίς να κρίνει κάποιος την (τότε) απάντηση του ΚΚΕ, για την οποία μπορεί να έχει πολλές επιφυλάξεις και διαφωνίες, η όποια βαρύτητα αυτής της συμφωνίας δεν αναιρεί το γεγονός ότι ο Στάλιν είχε μια συνεκτική και πάγια πολιτική ασφάλειας για την ΕΣΣΔ (σύσταση buffer zone, ουδετεροποίηση, αποστρατιωτικοποίηση και έστω μερική αποβιομηχάνιση Γερμανίας, έλεγχος της

Κατά τα άλλα, το ΚΚΕ Εσωτερικού θα αναγνώσει αναδρομικά την αδυναμία του κινήματος να χαράξει αυτοδύναμη στρατηγική και τον ετεροκαθορισμό του με τα γνωστά αποτελέσματά τους ως αναδρομική δικαίωση της γραμμής των εθνικών δρόμων προς τον σοσιαλισμό.

Εν αντιθέσει με το ΚΚΕ Εσωτερικού, το ΚΚΕ, ένα από τα πιο φιλοσοβιετικά κομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης με ισχυρούς υλικούς και συμβολικούς δεσμούς με την κομμουνιστική μητρόπολη, ήθελε πάση θυσία να αποφύγει αυτήν την συζήτηση και όταν αυτό καθίστατο αδύνατο, την έκανε με μεγάλη συστολή και αμηχανία. Είναι πάντως σαφές ότι στη σκέψη αλλά και στον λόγο του ΚΚΕ ο τελικός απολογισμός για τη συμβολή της ΕΣΣΔ στο ελληνικό κίνημα είναι, για να παραφράσουμε τον Μαρσαί, συνολικά θετικός. Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, η εύκολη αποδόμηση της συμφωνίας των ποσοστών επιτρέπει στο ΚΚΕ να συσκοτίσει άλλες πλευρές της πολιτικής της ΕΣΣΔ. Όμως η ουσία της συζήτησης είναι άλλη. Οι περιορισμοί που απορρέουν από τον τυπικό (αλλά και ουσιαστικό) δυισμό του ΚΚΣΕ, το οποίο αποτελεί από τη μια κομματική συνιστώσα ενός παγκόσμιου δικτύου κομμάτων με επαναστατικούς διακηρυκτικούς στόχους και από την άλλη διευθύνουσα δύναμη ενός κράτους-μέλους (με τις ιδιαιτερότητές του) της διεθνούς κοινότητας βρίσκονται στην καρδιά του προβλήματος. Το γεγονός μάλιστα ότι το ΚΚΕ προσεγγίζει θετικά τη συνδιαμόρφωση από την ΕΣΣΔ και τους δυτικούς συμμάχους της μεταπολεμικής διεθνούς αρχιτεκτονικής, η οποία αναδύεται μέσα από τα συντρίμια του Β' παγκόσμιου πολέμου και θα βρει τη θεσμική ενσάρκωσή της στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, είναι ενδεικτικό της σημασίας την οποία έχει η παραπάνω παραδοχή.¹³⁸ Η ανανοηματοδότηση, δηλαδή, της ταξικής πάλης που διεξάγεται σε διακρατική κλίμακα ανάμεσα στις σοσιαλιστικές και τις καπιταλιστικές χώρες, έτσι ώστε αυτή να μεταμορφωθεί, αφυδατωμένη από τα όποια ριζοσπαστικά συστατικά της, από ένα συγκρουσιακό πρόταγμα με ανατρεπτικές βλέψεις σε μια διαπραγματευτικού χαρακτήρα διελκυστίνδα μεταξύ των διεθνών παικτών με στόχο και τελικό αποτέλεσμα την απόσπαση οριακών κερδών αποτελεί αυτονόητη πραγματικότητα για το ΚΚΕ. Το γεγονός μάλιστα ότι η Γιάλτα και το Πότσταμ (που αποτέλεσαν ένα είδος «προσυντάγματος» της νέας διεθνούς τάξης και αντικείμενο άφθονης πολιτικής και ιστορικής (παρα)φιλολογίας κατά τα επόμενα χρόνια) θεωρούνται η επικύρωση των νέων ευνοϊκότερων συσχετισμών για τις δυνάμεις του σοσιαλισμού, της ειρήνης, της δημοκρατίας και της ανεξαρτησίας των λαών λειτουργεί προς επίρρωση των παραπάνω.

Αντίσταση-Δεκέμβρης-Εμφύλιος
Συνέχειες, ασυνέχειες και τομές

Πολωνίας, κλπ.), η οποία προϋπέθετε να αφεθούν ολόκληροι λαοί έρμαιο στις ορέξεις των δυτικών ιμπεριαλισμών. Εξάλλου το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν περιλαμβάνεται στους σχεδιασμούς του πιστοποιείται από διάφορες άλλες εκδηλώσεις της πολιτικής του, πέραν της λεγόμενης συμφωνίας των ποσοστών, (συνομιλίες Στάλιν - Δημητρόφ για το ελληνικό ζήτημα, στάση ΕΣΣΔ κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, μη πρόσκληση συμμετοχής του ελληνικού κόμματος, έστω με καθεστώς παρατηρητή, στις εργασίες της Κόμινφορμ, κλπ.), οι οποίες επισκιάζονται σταθερά από τη γλαφυρή περιγραφή του Τσώρτσιλ για το τι διημερίφθη στη Μόσχα τη νύχτα της 9ης Οκτωβρίου 1944. Η εστίαση της άλλης πλευράς σε αυτή διευκόλυνε σε έναν βαθμό το ΚΚΕ να μην απαντήσει στα πιο δύσκολα και σοβαρά ερωτήματα (ερωτήματα επιτακτικά και για τις δύο πλευρές) που σχετίζονται με τη φύση των δεσμών ΚΚΕ-ΚΚΣΕ και την έλλειψη επαναστατικής στρατηγικής του (ενιαίου ακόμη) κόμματος, η οποία οδήγησε στην ελληνική τραγωδία.

¹³⁸ Τάκη Λαζαρίδη, Γιάλτα-Πότσταμ: Επικαιρότητα, μύθος, πραγματικότητες, στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Νέα Περίοδος, Χρόνος 9ος, Τεύχος 5, Μάης 1983, σσ. 49-53.

Ίσως η μεγαλύτερη διαφοροποίηση στην οπτική των δύο κομμάτων εντοπίζεται στον τρόπο με τον οποίο υποδιαιρούν τη δεκαετία σε επιμέρους ενότητες και αξιοδοτούν την καθεμιά από αυτές. Η περιοδολόγηση της δεκαετίας 1940-1950 δεν θα αποδειχθεί εύκολο εγχείρημα, πόσο μάλλον αυτονόητο. Ανάμεσα στις δύο κύριες υποπεριόδους, την εαμική τομή των ετών 1941-44 και την μερική αναίρεσή ¹³⁹ της που συντελέστηκε το διάστημα 1946-49, θα παρεμβληθεί το αταξινόμητο έτος 1945, ¹⁴⁰ ενώ έχει προηγηθεί ήδη η διαχωριστική γραμμή του Δεκέμβρη, του «συνόρου» που θα χωρίζει συμβολικά στο συλλογικό ασυνείδητο την εθνικοαπελευθερωτική από την εμφυλιοπολεμική φάση των συγκρούσεων της δεκαετίας. ¹⁴¹ Η κύρια εστία τριβής σχετίζεται με το αξιολογικό πρόσημο το οποίο επιλέγει να προσδώσει το κάθε κομματικό υποκείμενο στην εμφύλια σύγκρουση του 1946-49, αλλά οι διαφορές δεν εξαντλούνται εκεί. Μπορούμε να πούμε ότι τα δύο κόμματα εκκίνησαν τον μεταπολιτευτικό τους βίο με αφετηρία την κοινή τους αμηχανία για το εγχείρημα του ΔΣΕ, αλλά οι πορείες τις οποίες ακολούθησαν στη συνέχεια ήταν αντίστροφες. Ενώ το ΚΚΕ άρχισε μια αργή και με πολλές παλινδρομήσεις διαδικασία επαναξιοδότησης και ενσωμάτωσης της εμφυλιακής στιγμής στο κομματικό φαντασιακό, το ΚΚΕ Εσωτερικού απεμπολούσε με συνέπεια και αποφασιστικότητα κάθε συγκρουσιακό και βίαιο πρόταγμα.

Μάλιστα αυτή η πορεία του ΚΚΕ, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο, δεν επηρεάζεται παρά σε περιορισμένο βαθμό από τις διεθνείς και εγχώριες ανακατατάξεις. Από αυτή την άποψη δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το 1986, με αφορμή την 40ή επέτειο από την έναρξη του εμφυλίου και την ίδρυση του ΔΣΕ, το ΚΚΕ, το οποίο σημειωτέων βρίσκεται στη -με συμβατικά κριτήρια- πιο «δεξιά» του φάση, θα προσπαθήσει να επανεγγράψει τον εμφύλιο στις κομματικές αναπαραστάσεις με τη διοργάνωση συμποσίου επικεντρωμένου στον ΔΣΕ και στους αγώνες του, εκμεταλλευόμενο και το γεγονός της μεγάλης, υπερδεκαετούς πλέον απόστασης από την πολιτειακή αλλαγή του 1974, καθώς και το ευνοϊκό κλίμα που είχαν διαμορφώσει τα μέτρα της πρώτης κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ που άπτονταν αυτών των ζητημάτων. ¹⁴² Επίσης, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι την ίδια περίοδο αρχίζει ή, σωστότερα, συστηματοποιείται η πρακτική της αρνητικά φορτισμένης συμβολοποίησης του Τρούμαν, του Προέδρου της Χιροσίμα, του συνόρου που χωρίζει τα χρόνια της αντιφασιστικής πάλης με την περίοδο του υπόγειου στην αρχή, ανοικτού αργότερα αγώνα δρόμου για την πνευματική και υλική κυριαρχία σε παγκόσμιο επίπεδο των υπερδυνάμεων της ΕΣΣΔ και των ΗΠΑ, και του ομώνυμου δόγματος, που σφράγισε τις εξελίξεις του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1940 και καθόρισε την, αρνητική για τις δυνάμεις του ΔΣΕ, έκβαση του εμφυλίου πολέμου. Η συμβολοποίηση αυτή θα γίνει με σημείο αναφοράς το άγαλμα του Τρούμαν το οποίο βρίσκεται επί της λεωφόρου Βασιλέως Κωνσταντίνου και ανεγέρθηκε το

¹³⁹ Μοσχονάς, ό.π., σ. 165.

¹⁴⁰ Για μια εξαντλητική παρουσίαση του μεσοδιαστήματος Δεκεμβριανών - εκλογών του 1946, βλ. Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, *Στα Πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

¹⁴¹ Για την προσέγγιση του Δεκέμβρη από την Κομμουνιστική Αριστερά κατά την επίμαχη περίοδο, βλ. Μάγδα Φυτιλή, *Η μνήμη των Δεκεμβριανών ως πολιτικό διακύβευμα στη δεκαετία του 1980: «Ημέρα εθνικής περισυλλογής ή ηρωικής αντίστασης;»* στο Πολυμέρης Βόγλης, Ιωάννα Παπαθανασίου, Τάσος Σακελλαρόπουλος, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμέλεια), *Δεκέμβρης 1944. Το παρελθόν και οι χρήσεις του*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σσ. 281-303.

¹⁴² Βλέπε Προτάσεις Γιάννη Χαρατσίδα για το συμπόσιο για τη 40^η επέτειο του ΔΣΕ, στο Ψηφιακό Αρχείο Γιάννη Χαρατσίδα (προσβάσιμο στο <https://xaratsidis.gr/1986/07/23/23-7-3/> -τελευταία επίσκεψη 20/6/2018).

1963 ερήμην της τότε δημοτικής αρχής και χωρίς την άδειά της.¹⁴³ Η επανατοποθέτησή του στον ίδιο χώρο το 1986, καθώς είχε απομακρυνθεί πρόσκαιρα από αυτόν αφού είχε δεχθεί επίθεση με ωρολογιακή βόμβα τον Μάρτιο του 1986, παρά τη για μια άλλη φορά αντίθετη άποψη της δημοτικής αρχής, θα προκαλέσει κύμα αντιδράσεων στο οποίο θα πρωτοστατήσουν οι οργανωμένες δυνάμεις της κομμουνιστικής αριστεράς υιοθετώντας όλο και πιο συγκρουσιακά ρεπερτόρια δράσης στην προσπάθειά τους να το απομακρύνουν από τον χώρο.¹⁴⁴ Έκτοτε θα καταστεί αρνητικό σύμβολο, η παρουσία του οποίου ως γνωστόν θα προκαλεί τη μήνιν της κομμουνιστικής αριστεράς ακόμη και στις μέρες μας.¹⁴⁵ Ας μην ξεχνούμε πάντως ότι για το ΚΚΕ η σύγκρουση του 1946-49 θεωρείται συνέχεια -αν και σίγουρα όχι κλιμάκωση σε επίπεδο μαζικότητας και δυναμικής- του αντιστασιακού εγχειρήματος και η δράση του Δημοκρατικού Στρατού εκπορεύεται από τα ίδια κίνητρα που ώθησαν και το εαμικό δυναμικό να προσφύγει στην ένοπλη δράση, αν και σίγουρα σε ένα διαφορετικό, αν και όχι ριζικά, συγκείμενο. Η ανακάλυψη των επαναστατικών πτυχών της τριετίας θα επέλθει σε σχετικά ύστερο χρόνο. Έτσι σύμφωνα με το ΚΚΕ, «ο ηρωικός αγώνας των δημοκρατικών δυνάμεων στα χρόνια 1946-1949, με επικεφαλής τους κομμουνιστές, ήταν ένας αγώνας δίκαιος, εθνικός, αντιφασιστικός, αντιιμπεριαλιστικός, συνέχεια των αγώνων της περιόδου της Εθνικής Αντίστασης κατά της χιτλεροφασιστικής κατοχής, ενάντια στην επέμβαση των Άγγλων ιμπεριαλιστών το Δεκέμβριο του 1944 και των Αμερικανών αργότερα».¹⁴⁶ Σκιαγραφείται ένας αγώνας στα χνάρια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα της περιόδου 1941-44, ο οποίος αναπροσαρμόζει το εθνικοαπελευθερωτικό του περιεχόμενο στις μετά τη Βάρκιζα συνθήκες χωρίς να το ακυρώνει. Ένας αγώνας, ο οποίος, παρά τα όποια λάθη, τις καθυστερήσεις και τις εσωτερικές αντιφάσεις του, διατηρεί ακέραια την ηθική νομιμοποίησή του. Το γεγονός βέβαια ότι το ΚΚΕ δεν υπερβαίνει τη σύλληψη αυτού του αγώνα ως ενός κατ' αρχάς αμυντικού μέσου πάλης, στο οποίο το Κόμμα κατέφυγε με μονομερή ουσιαστικά ευθύνη της αντίπαλης πλευράς, δείχνει και τα, έστω άγραφα, όρια που δεν μπορούσε να ξεπεράσει ακόμη ο κομματικός οργανισμός. Η προσπάθεια αυτοθυματοποίησης του κόμματος και του έμφυχου δυναμικού του που συμμετείχε ενεργά στο εγχείρημα του ΔΣΕ και η έστω μερική αποσιώπηση των ηρωικών πτυχών του εγχειρήματος, σε αντίθεση με την εαμική εποποιία, πιστοποιεί την επισφαλή θέση που το ΚΚΕ θεωρούσε ότι είχε στο νέο πολιτικό σύστημα. Το κόμμα δεν ένιωθε, δηλαδή, έτοιμο, πέρα από τις όποιες ιδεολογικές και προγραμματικές επανατοποθετήσεις που αδιαμφισβήτητα έπαιξαν τον ρόλο τους, να εγκολπωθεί ρητά έναν ένοπλο αγώνα ο οποίος έθετε εκ των πραγμάτων -ανεξάρτητα σε έναν βαθμό από τις προθέσεις των δρώντων- το εξουσιαστικό διακύβευμα απογυμνωμένο από τις εθνικοαπελευθερωτικές συνδηλώσεις του,

¹⁴³ Βλ. ενδεικτικά Άγαλμα Τρούμαν: Από την παράνομη τοποθέτηση στις πτώσεις, προσβάσιμο στο <https://astyries.wordpress.com/2013/09/16/%CE%AC%CE%B3%CE%B1%CE%BB%CE%BC%CE%B1-%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%8D%CE%BC%CE%B1%CE%BD-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%B8/> (τελευταία επίσκεψη 6/7/2018).

¹⁴⁴ Για τις αντιδράσεις των κατοίκων των γύρω περιοχών και την πλαισίωσή τους από το ΚΚΕ και το κίνημα ειρήνης, βλ. το άρθρο Όχι στον Τρούμαν, *Δρόμοι της Ειρήνης*, Τεύχος 49, Ιούλιος-Αύγουστος 1987, σ. 36.

¹⁴⁵ Άγαλμα Τρούμαν, σύμβολο εγκλημάτων, *Ριζοσπάστης*, 18/4/2018, που περιλαμβάνει και ένα σύντομο χρονικό των διαχρονικών και συχνά βίαιων αντιδράσεων της κομμουνιστικής αριστεράς στην παρουσία του αγάλματος.

¹⁴⁶ *Σύντομη Ιστορία του ΚΚΕ Σχέδιο Μέρος Α, 1918-1949, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1988*, σ. 288.

χωρίς να διακινδυνεύσει να υπερβεί τα όρια που είχε θέσει de facto η μεταπολιτευτική διευθέτηση. Η μετατόπιση του βάρους στις πρωτοβουλίες της αντίπαλης πλευράς και η ανάδειξη των πλευρών του αγώνα που σχετίζονταν με τη διατήρηση της ομαλής δημοκρατικής εξέλιξης ήταν το απαράβατο όριο. Έτσι ο *Ριζοσπάστης* της περιόδου μας ενημερώνει ότι «τον εμφύλιο πόλεμο στην χώρα μας τον οργάνωσαν και τον τροφοδότησαν οι ιμπεριαλιστές του Λονδίνου και της Ουάσιγκτον με όργανα τους την ελληνική αντιδραστική ολιγαρχία»,¹⁴⁷ ενώ παρόμοιες προσεγγίσεις υιοθετεί και για την πρώτη κρίσιμη πράξη του εμφυλιοπολεμικού δράματος, τον Δεκέμβρη του 1944, για το ξέσπασμα του οποίου επιρρίπτει τις ευθύνες αποκλειστικά στον αγγλικό ιμπεριαλισμό κάνοντας σαφή αναφορά στον δόλιο ρόλο που έπαιζε διαχρονικά στα ελληνικά πράγματα και παραλληλίζοντας τις ενέργειές του τον Δεκέμβρη με την προσπάθειά του να ποδηγετήσει το ελληνικό εθνικό κίνημα του 1821.¹⁴⁸

Απέναντι σε αυτήν την προσέγγιση που βλέπει την ενότητα της πυκνής αυτής δεκαετίας, το ΚΚΕ Εσωτερικού θα προτάξει έναν χρονικό -και όχι μόνο- κατατεμαχισμό της περιόδου υιοθετώντας τη συμβατική οριοθέτηση της έναρξης του εμφυλίου, χωρίς να περιορίζεται πάντα σε αυτήν. Για ένα κόμμα που επιδιώκει μια συναινετική μορφή διαχείρισης της μετάβασης στην δημοκρατική ομαλότητα, μορφή που ήταν καινοτόμα ακόμη και για μερίδα των αστικών δυνάμεων, ο εμφύλιος πόλεμος δεν είχε καμιά χρησιμότητα ως θέμα επίκλησης. Αντίθετα η «οδυνηρή ήττα»¹⁴⁹ του εμφυλίου αποτελούσε μια επώδυνη ανάμνηση και ένα αγκάθι στα πλευρά του κόμματος, το οποίο ήθελε πάση θυσία να το αφαιρέσει. Από αυτή την άποψη μόνο τυχαία δεν μπορεί να θεωρηθεί η συμμετοχή ηγετικών στελεχών του κόμματος σε μια συλλογικότητα όπως η Κίνηση Ενωμένη Εθνική Αντίσταση, η οποία είχε ως ρητό καταστατικό στόχο την αποβολή από το μεταπολιτευτικό φαντασιακό όλων των εμφύλιων συγκρούσεων της δεκαετίας του 1940.¹⁵⁰

Στην οπτική του ΚΚΕ Εσωτερικού, ο εμφύλιος αποτελούσε κατά κάποιον τρόπο μια αντεστραμμένη προβολή της τριετούς εποποιίας της αντίστασης. Τις ένδοξες και ηρωικές πλευρές του εγχειρήματος διαδέχθηκε το άδοξο μιας θνησιγενούς προσπάθειας, ενός άλματος στο κενό με προδιαγεγραμμένη από τα πρώτα στάδια της σύγκρουσης την έκβασή του. Ενός αγώνα στον οποίο η μαζικότητα αντικαταστάθηκε από την στενότητα, ο πλαστικός λόγος από τη «σταλινική» ακαμψία, η ευελιξία της γραμμής από έναν σεχταρισμό γνώριμο από τα παλιά, η διείσδυση σε μέχρι πρότινος απροσπέλαστες κοινωνικές κατηγορίες από την εσωστρέφεια. Από αυτή την άποψη, άξιο μνείας είναι το γεγονός ότι αιχμή της κριτικής του ΚΚΕ Εσωτερικού αποτελεί η εγκατάλειψη από το ΚΚΕ του λαϊκομετωπικού προσανατολισμού του κινήματος κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1940 και η (έστω πρόσκαιρη)

¹⁴⁷ *Ριζοσπάστης* 29/8/1979.

¹⁴⁸ «Το 1821 οι Άγγλοι ιμπεριαλιστές έβαλαν τον διαβόητο για τον μισελληνισμό του Μαίτλαντ να κάνει αποκλεισμό στην επαναστατημένη Ελλάδα και να χαρακτηρίσει πειρατικό τον ελληνικό στόλο. Το Δεκέμβρη του 1944 έβαλαν το στρατηγό Σκόμπυ να ματοκυλήσει τις φτωχογειτονιές της Αθήνας και του Πειραιά και να σπείρει τον όλεθρο.» *Ριζοσπάστης*, 3/12/1977' το δίπολο μαρτυρολογική διάσταση - εμμονή στην ενότητα των αγώνων της δεκαετίας του 1940 και στη συνέχεια του εθνικοαπελευθερωτικού τους χαρακτήρα διέπει τις μεταπολιτευτικές αναγνώσεις του κόμματος και για τα γεγονότα του Δεκέμβρη (βλ. Φυτιλή, ό.π., σσ. 290-292).

¹⁴⁹ Αντώνης Μπριλλάκης, *Το Ελληνικό Κομμουνιστικό Κίνημα*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1980, σ. 100.

¹⁵⁰ Τι είναι και τι επιδιώκει η κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44», Έκδοση της Επιτροπής της Κίνησης «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44, χ.χ., όπου καταγράφεται η αναγκαιότητα για (τεχνητό) διαχωρισμό από το Έπος της Αντίστασης αυτό καθαυτό και καταδίκη των ένοπλων εσωτερικών αναμετρήσεων.

παραδοχή από τη μεριά του ότι η επανάσταση στην Ελλάδα, είτε ως μελλοντική προοπτική (σχέδιο προγράμματος του 1954 που αποσύρθηκε) είτε ως απτή πραγματικότητα (5η Ολομέλεια τον Φεβρουάριο του 1949), θα έχει σοσιαλιστικό χαρακτήρα, παραδοχή «που βαθμιαία οδηγεί το κόμμα σε μια αύξουσα απομόνωση από τις πλατειές λαϊκές μάζες, από πολιτικές συμμαχίες που είχε κατακτήσει».¹⁵¹

Φυσικά όσο και αν διαφοροποιούνταν ως προς την κριτική του στα μέσα που αξιοποιήθηκαν και στις επιβαλλόμενες τακτικές, το ΚΚΕ Εσωτερικού δεν μπορούσε να απεμπολήσει πλήρως τους σκοπούς αυτού του αγώνα. Αντίθετα, τον προσεγγίζει μάλλον ως μια παραμορφωμένη εκδοχή των αγώνων του πρώτου μισού της δεκαετίας του 1940, ο οποίος διέπεται από διαθέσεις για δημοκρατική λύση παρά την ένοπλη μορφή του και του οποίου ο ηρωισμός δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Εξάλλου το ΚΚΕ Εσωτερικού διέπεται από έναν ιδιότυπο δυισμό, γεγονός που διαφεύγει σε πολλούς ύστερους μελετητές του κομματικού αυτού φαινομένου, οι οποίοι εστιάζουν στο αποτύπωμα του χώρου αυτού σε προγραμματικό και ιδεολογικό επίπεδο και παραγνωρίζουν την υλική διάσταση του εγχειρήματος και την ανάγκη να μελετηθεί με τα μέτρα της εποχής του και των ανθρώπων που το συνέθεσαν. Στο κόμμα αυτό συνυπάρχουν νεωτερικές φωνές με οπαδούς μιας *suí generis* παραδοσιοκρατίας, και η βαρύνουσα σημασία των δεύτερων στα θέματα της ιστορίας δεν χρειάζεται περαιτέρω ανάλυση.¹⁵² Επίσης αν κάποιος προσεγγίσει το ζήτημα ακόμη και από ψυχολογική σκοπιά, δεν ήταν εύκολος ο καταμερισμός και η εξατομίκευση των ευθυνών για τα λάθη του παρελθόντος, καθώς ένα ευμέγεθες τμήμα του ηγετικού πυρήνα του κόμματος αποτελούνταν από ενεργά και δραστήρια μέλη του κινήματος κατά την επίμαχη περίοδο με άμεση εμπλοκή στα γεγονότα και δεν μπορούσε να υπερβεί πλήρως τον εαυτό του και την προγενέστερη δράση του.¹⁵³

Φυσικά δεν πρέπει να μας διαφεύγουν οι συμπτώσεις στον λόγο των δύο κομμάτων με κυριότερη την επίρριψη των ευθυνών στους ιμπεριαλισμούς και στις ντόπιες αντιδραστικές δυνάμεις.¹⁵⁴ Η προσπάθεια αυτοθυματοποίησης (παρά την εσωκομματικής υφής συζήτηση που διεξάγεται ανεξαρτήτως της διάσπασης με ημερήσια διάταξη την ανίχνευση των λαθών και των ευθυνών της τότε ηγεσίας Ζαχαριάδη) είναι κοινή και στους δύο χώρους και εκκινεί από τα ίδια κίνητρα. Αποτελεί έκφραση της επιφύλαξης της αριστεράς¹⁵⁵ να επικαλείται τις «θετικές» πλευρές του εγχειρήματος, δηλαδή την απόφαση (ανεξάρτητα από το όποιο

¹⁵¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 40, Υποφάκελος 1, Για την εδραίωση και διεύρυνση της δημοκρατίας, για την κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας, για τον ελληνικό δρόμο προς το σοσιαλισμό, Κείμενο για την 56η επέτειο του ΚΚΕ, και Φάκελος 48, Υποφάκελος 7, Ιδεολογική Επιτροπή της ΚΕ του ΚΚΕ Εσωτερικού, Σοσιαλισμός με ελευθερία, δημοκρατία και αυτονομία.

¹⁵² Εξάλλου δεν είναι τυχαίο ότι η πλειονότητα των στελεχών του ΚΚΕ Εσωτερικού που επενδύθηκαν στον τομέα της εθνικής αντίστασης (Λ. Αποστόλου, Στ. Γιαννακόπουλος, Γ. Βασιλόπουλος, Γ. Χουλιάρας, Κ. Ζεύγου, Γιανν. Μιχαλόπουλος και Μήτσος Παρτσαλίδης) ανήκουν στην εαμική γενιά. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 30, Υποφάκελος 2, Επιστολή Μήτσου Παρτσαλίδη στην ΚΕ του ΚΚΕ Εσωτερικού, 2/1/1979.

¹⁵³ Ακριβώς αυτό το ζήτημα και η αναγκαιότητα άσκησης (αυτό)κριτικής ειδικότερα από όσους συμμετείχαν στα ηγετικά όργανα του ΚΚΕ μετά το 1945 και δραστηριοποιούνται πλέον μέσα από τους κόλπους του ΚΚΕ Εσωτερικού θα τεθεί και στο 1ο Συνέδριο του Κόμματος το 1976. βλ. ομιλία Παπαγιαννόπουλου για το θέμα στα ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φ.5, Υπ. 12.

¹⁵⁴ Πάνος Δημητρίου (επιμέλεια), *Η Διάσπαση του ΚΚΕ (Τόμος Α')*, Εκδόσεις Πολιτικά Προβλήματα, Αθήνα 1975, σ. 17.

¹⁵⁵ Ας μην ξεχνάμε ότι για τη θεσμική ρύθμιση του ζητήματος εντός των πλαισίων του αστικού κράτους θα πρέπει να περιμένουμε το *anno mirabilis* 1989 και την παρά φύσιν κυβερνητική συνεργασία ΝΔ-ΣΥΝ.

πλαίσιο της εποχής) να συγκρουστεί ανοικτά και ένοπλα με το αστικό κράτος και τους θεσμούς του, τους ίδιους θεσμούς εντός των οποίων καλούνταν τώρα να ριζώσει και να αναπτυχθεί.¹⁵⁶ Σε αυτό το πλαίσιο είναι χαρακτηριστική, σε επίπεδο ιστοριογραφικής κοινότητας, η άρνηση του Νίκου Σβορώνου να συμπεριλάβει την περίοδο του εμφυλίου στην ημερήσια διάταξη του προαναφερθέντος ιστορικού συνεδρίου του 1984, για τη μελέτη της οποίας θα έπρεπε να επέλθουν άλλοι ευθετότεροι καιροί,¹⁵⁷ και η υιοθέτηση της εναλλακτικής επιλογής να μετατεθούν τα χρονικά όρια «προς τα πίσω» με συμπερίληψη και της μεταξικής δικτατορίας.¹⁵⁸

Κεφάλαιο 4

«Η Δεκαετία του 1940 δεν τελείωσε ποτέ...»

Θεσμικές και Πολιτικές Εκκρεμότητες

«ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ Έχοντας υπόψη τις διατάξεις: 1. Του άρθρου 82 παρ. 1 του Συντάγματος. 2. Του άρθρου 2 παρ. 1 εδ. Β και γ του Ν. 400/1976 “περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργείων”. 3. Την κοινή εισήγηση των Υπουργών Εσωτερικών και Δημόσιας Τάξεως, αποφασίζει: 1. Όλες οι “επετειακές εκδηλώσεις” του Εμφυλίου, που προβλέπονται από το Β.Δ. 125/1961 καθώς και το Β.Δ. 157/1969 της δικτατορίας, αναστέλλονται μέχρι τη λήψη των αναγκαίων νομοθετικών μέτρων που θα τις καταργήσουν και θα ρυθμίσουν οριστικά το ζήτημα. 2. Θρησκευτικά μνημόσυνα τελούνται από συγγενείς των νεκρών του εμφυλίου σε θρησκευτικούς χώρους χωρίς παρουσία αρχών. 3. Η Κυβέρνηση θα εισηγηθεί στη Βουλή των Ελλήνων συμβολική πράξη συμφιλίωσης, ομοψυχίας και λήθης. Η παρούσα να δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.»¹⁵⁹ Με αυτή τη λιτή και ολιγόλογη διατύπωση η νέοεκλεγείσα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ θα καταργήσει μια επίσημη πρακτική πολλών ετών με μια πράξη υψηλού συμβολισμού, καθώς αυτή εγκαινιάζει το «ξήλωμα» του εμφυλιοπολεμικού νομοθετικού πλέγματος, που συνέχιζε να επιβιώνει παρά την πολιτειακή αλλαγή του 1974, και θα κορυφωθεί με την ψήφιση του νομοσχεδίου για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης το 1982. Όμως μέχρι να φθάσουμε σε αυτό το σημείο, θα προηγηθεί μια ολόκληρη περίοδος κατά την οποία η αριστερά θα μάχεται σε συνθήκες νομιμότητας για την πραγμάτωση αυτών των στόχων, περίοδος που συμπίπτει με τις κυβερνήσεις της «ανακαινισμένης» δεξιάς του Καραμανλή και του Ράλλη.

¹⁵⁶ Ελένη Πασχαλούδη, Η Δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο: από την αμηχανία των νικητών στην «δικαίωση» των ηττημένων, στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμέλεια), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό Τραύμα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σσ. 128-130.

¹⁵⁷ Αντί Προλόγου του Νίκου Σβορώνου στο *Η Ελλάδα 1936-44*, ό.π., σ. ix.

¹⁵⁸ Λιάκος, ό.π., σσ. 26-27. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και αυτή η απόφαση δεν υλοποιήθηκε «αναίμακτα», καθώς προσωπικότητες του χώρου αντέδρασαν έντονα, όπως ο Άγγελος Ελεφάντης, ο οποίος εξοργισμένος ήθελε να συγγράψει άρθρο με το οποίο να καταχειριάζει τον Σβορόνο για την απόφασή του αυτή, και χρειάστηκαν «πυροσβεστικές» παρεμβάσεις για να μετριαστούν οι αντιδράσεις του και να αποσοβηθεί η κρίση την τελευταία στιγμή (Προκόπης Παπαστράτης, συνέντευξη 11/01/2018).

¹⁵⁹ Πράξη Υπουργικού Συμβουλίου 241 της 6ης Νοεμβρίου 1981, δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 328Α'/23.11.1981. Για την πρακτική των γιορτών μίσους, βλ. Γιώργος Αντωνίου, Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης (1950-2000): από το τραύμα των ηττημένων στο τραύμα των νικητών, στο Δεμερτζής-Πασχαλούδη-Αντωνίου, ό.π., σσ. 215-249.

Πέρα λοιπόν από τη διαχείριση της πολιτικής και ιδεολογικής κληρονομιάς και τον αναστοχασμό για τη δεκαετία του 1940 και τα αποτυπώματα που αυτή άφησε στο σήμερα, η αριστερά κλήθηκε να διανύσει και μια περίοδο διαχείρισης και των απτών διαστάσεων οι οποίες έπαιρναν τη μορφή των εκκρεμών ζητημάτων που ανέμεναν επί μακρόν τη θεσμική - και όχι μόνο- ρύθμισή τους: της αναγνώρισης της εθνικής αντίστασης, με την Ελλάδα να αποτελεί μέχρι τότε θλιβερή παραφωνία σε σχέση με τον ευρωπαϊκό περίγυρό της, των δημοσίων γιορτών μνήμης, απόρροια του πρώτου εκκρεμούς ζητήματος, και του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων, κληρονομιά της δεύτερης φάσης της δεκαετίας. Η σύμπτωση των δύο κομμάτων στο περιεχόμενο των αιτημάτων είναι αυτονόητη, με μόνη διαφοροποίηση ίσως την άτυπη ιεράρχηση που προτάσσει το ΚΚΕ, το οποίο προβάλλει λίγο περισσότερο το θέμα των προσφύγων έναντι της αναγνώρισης,¹⁶⁰ λόγω ίσως της επιτακτικής -και από βιολογικής απόψεως- ανάγκης να επανενσωματωθεί το έμφυχο αυτό δυναμικό στον εθνικό κορμό και των ευνοϊκών για το ΚΚΕ συσχετισμών στο σώμα των προσφύγων. Έτσι το ΚΚΕ θα εντάξει αυτά τα αιτήματα στο εκλογικό του πρόγραμμα του 1977 σε ειδική υποενότητά του, ενώ το 1ο Συνέδριο του ΚΚΕ Εσωτερικού θα απευθύνει πρόσκληση στην τότε κυβέρνηση Καραμανλή να προχωρήσει στην αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.¹⁶¹ Η αλληλουχία της προώθησης των μέτρων παρέμενε ανοιχτή, καθώς η υλοποίηση του ενός στόχου θα διευκόλυνε τη δρομολόγηση του άλλου. Αν προηγούνταν ο μαζικός επαναπατρισμός, η παρουσία αυτού του έμφυχου αντιστασιακού δυναμικού, μαχητικού, με αντιστασιακές περγαμνές και γαλουχημένου με τα ιδανικά του σοσιαλισμού στις ανατολικές χώρες, θα καθιστούσε πιο επιτακτική την αναγκαιότητα αναγνώρισης της εθνικής αντίστασης και θα διευκόλυνε τη δρομολόγηση του στόχου, ενώ αν ίσχυε το αντίθετο και προηγούνταν η αναγνώριση της εθνικής αντίστασης (όπως και έγινε), τότε θα φάνταζε σαν φυσική και αυτονόητη συνέχεια και ο πλήρης επαναπατρισμός, που θα εξασφάλιζε ότι το ελληνικό κράτος θα περιέκλειε το σύνολο των αντιστασιακών, ανεξαρτήτως της πολιτικής διαδρομής την οποία ακολούθησαν κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1940, και θα έκλεινε όλες τις συμβολικές αλλά και υλικές εκκρεμότητες.

Εκκρεμότητες του Πρώτου Μισού της Δεκαετίας: Αναγνώριση της Εαμικής Αντίστασης

Αύγουστος του 1977. Οι υψηλές θερμοκρασίες και η τάση φυγής του καλοκαιριού έχουν ωθήσει τους Έλληνες να στρέψουν την πλάτη στα προβλήματα της καθημερινότητας και να καταφύγουν στις κοντινότερες παραλίες. Όμως αυτό το κλίμα θερινής ραστώνης που διακατέχει τον μέσο νεοέλληνα της περιόδου έχει αφήσει ανεπηρέαστο το ελληνικό κοινοβούλιο, το οποίο κινείται με τελείως διαφορετικούς ρυθμούς. Εντός της αιθούσης της ολομέλειας συζητιέται ένα νομοθέτημα ύψιστης βαρύτητας, ευαίσθητου περιεχομένου και

¹⁶⁰ Είναι ενδιαφέροντες οι υπαινιγμοί που αφήνει το *Δελτίο της ΕΕΕΠΠ*, το οποίο είχε ζητήσει εν όψει των εκλογών του 1981 από όλα τα κόμματα να ενσωματώσουν το αίτημα του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων στα προεκλογικά τους προγράμματα, εις βάρος του ΚΚΕ Εσωτερικού για καθυστέρηση και ολιγωρία του τελευταίου να εντάξει το ζήτημα του επαναπατρισμού στο πρόγραμμα του, αλλά πρέπει να τον λάβουμε υπόψιν μας αφού τον εντάξουμε πρώτα στις κυρίαρχες (ενδο και δια) παραταξιακές αντιθέσεις τριγωνικού χαρακτήρα που λάμβαναν χώρα μεταξύ ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ και ΚΚΕ Εσωτερικού εκείνη την περίοδο.

¹⁶¹ Από το 9ο ως το 10ο Συνέδριο του ΚΚΕ, ντοκουμέντα, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, (χ.χ.), σ. 303' ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κ.5, Υπ. 1.

έντονων φορτίσεων, η πρόταση νόμου της αντιπολίτευσης για την κατάργηση του Ν.Δ. 179/1969 και την τροποποίηση του Α.Ν. 971/1949, που θα άνοιγε τον δρόμο για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης. Σε μια κοινοβουλευτική συζήτηση από την οποία δεν θα λείψουν οι εντάσεις ¹⁶² η αριστερά ¹⁶³ (από κοινού με τις άλλες δυνάμεις της αντιπολίτευσης) θα παλέψει για την υπερψήφιση ενός νομοθετήματος το οποίο ήξερε εκ προοιμίου ότι θα καταψηφιστεί, με στόχο την εγγραφή του θέματος στην δημόσια ατζέντα και τον εξαναγκασμό της κυβερνώσας παράταξης να πάρει δημοσίως και αρμοδίως θέση επί του ζητήματος, πράγμα που δεν θα έπραττε ποτέ αυτοβούλως. Η συζήτηση αυτή δεν ήταν ούτε η πρώτη ούτε η μόνη που διεξήχθη εντός του χώρου του κοινοβουλίου, αλλά ήταν βαρύνουσας σημασίας γιατί σηματοδοτούσε αφενός τη θεσμική αποκρυστάλλωση του αιτήματος μέσα από την κατάθεση της πρότασης νόμου και αφετέρου τη σύγκλιση του συνόλου της αντιπολίτευσης σε αυτόν τον στόχο. Για αυτό το ζήτημα είχαν προηγηθεί και άλλες πρωτοβουλίες, ενώ θα ακολουθούσαν και καινούργιες. Από τις πρώτες ημέρες της νεοπαγούς δημοκρατίας η αριστερά θα επικεντρώνει τις ενέργειές της στην προώθηση αυτού του ζητήματος, με την υποβολή επερωτήσεων, την κατάθεση υπομνημάτων, την επεξεργασία σχεδίων νόμου, κλπ. και θα προσπαθήσει να αποδομήσει τα κυβερνητικά επιχειρήματα επικαλούμενη συστηματικά στη διάρκεια των κοινοβουλευτικών συζητήσεων ευνοϊκές για το εαμικό κίνημα δηλώσεις ιστορικών του αντιπάλων, Ελλήνων και ξένων, και προβαίνοντας σε συχνές αναδρομές στο παρελθόν για να αναδείξει την πολυποικίλη δράση της εαμικής αντίστασης.¹⁶⁴ Οι προσπάθειες αυτές θα συνεχιστούν και θα ενταθούν σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου, ενώ η κοινοβουλευτική συζήτηση που θα διεξαχθεί το καλοκαίρι του 1981 θα λειτουργήσει ως πρόβα τζενεράλε για όσα επρόκειτο να επακολουθήσουν έναν χρόνο αργότερα στην ίδια αίθουσα αλλά με άλλη κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

¹⁶² Ένας εκ των βασικών ομιλητών της κυβερνητικής πλειοψηφίας, ο βουλευτής Λευκάδας Κωνσταντίνος Σερεπίσος, του οποίου ο λόγος αποτελεί απαύγασμα αντικομμουνιστικής υστερίας με αναφορές στη ψευδεπίγραφα πατριωτική, εγκληματική και προδοτική δράση του ΚΚΕ στη διάρκεια της κατοχής, θα ενταχθεί τον Οκτώβριο του ίδιου έτους στην Εθνική Παράταξη (Μάγδα Φυτιλή, Η Δεκαετία του 1940 ως ένα ανοιχτό πολιτικό διακύβευμα: Από τις «γιορτές μίσους» στην αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και την πολιτική της λήθης και της Εθνικής Συμφιλίωσης, προσβάσιμο στο <http://metapolitefsi.diadrasis.net/%CE%95%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82/%CE%9C%CE%BD%CE%AE%CE%BC%CE%B7> και Δημήτρης Ντούρος, *Η Ακροδεξιά στη Μεταπολίτευση: Η περίπτωση της Εθνικής Παράταξης στις εκλογές του 1977*, Εργασία Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου, ΕΚΠΑ, Αθήνα Φεβρουάριος 2015). Ο Ριζοσπάστης μάλιστα θα του επιφυλάξει ονομαστική αναφορά στο ρεπορτάζ του για τη συζήτηση που διεξήχθη στη Βουλή επί του νομοσχεδίου («Όσο για την Εθνική Αντίσταση είτε το θέλουν είτε όχι οι απόντες, οι ριψάσπιδες, οι δοσίλογοι και οι χουντικοί συνεχιστές του “έργου” τους, ήταν, είναι και θα παραμείνει για πάντα ο φωτεινός φάρος που φωτίζει το δρόμο των επερχόμενων γενεών. Ζει και θα ζει αιώνια στις καρδιές των εκατομμυρίων Ελλήνων όσο κι αν υλακτούν οι Σερεπίσιοι, οι Παπαδάκηδες και οι όμοιοι τους.», *Ριζοσπάστης*, 27/8/1977).

¹⁶³ Για την οπτική του ΚΚΕ Εσωτερικού βλ. την μπροσούρα *Το ΚΚΕ εσ και Η ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ*, Αθήνα 1977, στο ΑΣΚΙ, Συλλογή Φυλλαδίων και Προκηρύξεων Φίλιππου Ηλίου (αναρτημένη και στο http://metapolitefsi.com/Portals/0/Repository/0620_3_004.pdf?popUp=true).

¹⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά Αγόρευση Κωνσταντίνου Λουλέ, ΠτΒ, Β' Περίοδος, (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Α', Συνεδρίαση Ξ', 4 Απριλίου 1978, σσ. 2244-2245 και Ομιλία Νίκανδρου Κεπέση, ΠτΒ, Β' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση ΠΝΘ', 26 Ιουνίου 1981, σσ. 7452-7453.

Τα δύο κόμματα, και κυρίως το ΚΚΕ το οποίο διέθετε πιο πολυάριθμη εκπροσώπηση,¹⁶⁵ θα αξιοποιήσουν την κοινοβουλευτική τους παρουσία. Η κοινοβουλευτική ομάδα θα λειτουργήσει ως ιμάντας μεταβίβασης αιτημάτων και διεκδικήσεων διαφόρων φορέων, θεσμών και συλλογικοτήτων. Στη διαδικασία προώθησης αυτού του στόχου λειτούργησε ένα σύστημα κυκλικής επικοινωνίας μεταξύ των διαφόρων θεσμικών εκπροσωπήσεων του κόμματος, με τον έναν φορέα να τροφοδοτεί τον άλλο και τανάπαλιν. Η ΠΕΑΕΑ, π.χ., ως καθ' ύλην αρμόδια, λαμβάνει μια απόφαση για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης. Στη συνέχεια ένα δημοτικό συμβούλιο που ελέγχεται από τις δυνάμεις της Αριστεράς μετατρέπει την απόφαση αυτή σε ψήφισμα προσδίδοντάς της έτσι θεσμική υπόσταση και το απαραίτητο κύρος που απέρρεε από τον αιρετό χαρακτήρα του συντάκτη του ψηφίσματος. Τέλος, η κοινοβουλευτική ομάδα καταθέτει το αντίστοιχο ψήφισμα στη βουλή με τη μορφή επερώτησης εξασφαλίζοντάς του ευρύτερη ορατότητα. Ή, εναλλακτικά, η ΠΕΑΕΑ συντάσσει ένα σχέδιο νόμου, το οποίο η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος καταθέτει στη Βουλή. Στη συνέχεια τα «φιλικά» δημοτικά συμβούλια εκδίδουν ψηφίσματα υποστήριξης της πρωτοβουλίας και ούτω καθεξής.¹⁶⁶ Έτσι οι επιμέρους εκφράσεις της αριστεράς αλληλοτροφοδοτούνταν ενσωματώνοντας η καθεμία στο πολιτικό της οπλοστάσιο τις πρωτοβουλίες και τις δράσεις της άλλης σε μια διαδικασία χωρίς πάγιες χρονικές ακολουθίες, η οποία δεν είχε ως βραχυπρόθεσμο στόχο την αποδοχή των αιτημάτων της από το κυβερνητικό στρατόπεδο (το οποίο ήταν δεδομένο ότι δεν θα το έπραττε), αλλά την προλείανση του εδάφους για τη διαμόρφωση ευρύτερων πλειοψηφιών που θα υποστήριζαν τους στόχους αυτούς στο εγγύς ή απώτερο μέλλον.

Το θέμα της αναγνώρισης της εθνικής αντίστασης δεν συνίστατο απλώς στη διεκπεραίωση ενός μέτρου τυπικού χαρακτήρα, έστω και υψηλού συμβολισμού, αλλά είχε πολυεπίπεδες επιπτώσεις σε μια σειρά τομείς και εκδηλώσεις του δημόσιου βίου, όπως η ανυπαρξία μνημείων και οδών αφιερωμένων στην αντίσταση ή η διολίσθηση σε κατάσταση λησμονιάς ηρωικών μορφών του αντιστασιακού αγώνα, όπως η Παναγιώτα Σταθοπούλου.¹⁶⁷ Με άλλα λόγια, η πράξη της αναγνώρισης δεν συνιστούσε απλώς την αποδοχή από το κράτος του

¹⁶⁵ Ας μην ξεχνούμε ότι πέρα από την αναντίστοιχη με την εκλογική του δύναμη κοινοβουλευτική εκπροσώπησή του ελέω εκλογικού νόμου, το ΚΚΕ θα πέσει θύμα και θα υποστεί τα τερτίπια ενός απηρχαιωμένου και κατάφωρα αντιδημοκρατικού κανονισμού της Βουλής, ο οποίος δεν του αναγνώριζε πλήρη δικαιώματα Κοινοβουλευτικής Ομάδας· βλ. ενδεικτικά *Από το 9^ο ως το 10^ο Συνέδριο*, ό.π., σσ. 186-187, και για την κριτική του ΚΚΕ Εσωτερικού βλ. το χειρόγραφο σχέδιο κοινοβουλευτικής ομιλίας του Λεωνίδα Κύρκου, ο οποίος στηλιτεύει την πρακτική των διακρίσεων και της δυσμενούς μεταχείρισης κάποιων κοινοβουλευτικών ομάδων την οποία επέφερε η εισαγωγή του παράδοξου διαχωρισμού σε αναγνωρισμένα και μη αναγνωρισμένα από τον κανονισμό της βουλής κόμματα, στο ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωνίδα Κύρκου, Κουτί 17, Φάκελος 2.

¹⁶⁶ Για μια συνοπτική παρουσίαση των κοινοβουλευτικών διεργασιών για το ζήτημα της αναγνώρισης, βλ. Αντωνίου-Πασχαλούδη, ό.π., σσ. 286-289.

¹⁶⁷ Ομιλίες Λεωνίδα Κύρκου, ΠτΒ, Α' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση ΑΑ', 25 Αυγούστου 1977, σ. 1195 και ΠτΒ, Β' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση ΠΝΘ', 26 Ιουνίου 1981, σ. 7454· σε μια ευφυή αντιστροφή της κατηγορίας για προσπάθεια κατελώματος της αντίστασης από τις δυνάμεις της Αριστεράς, ο Λ. Κύρκος κατηγόρησε την κυβέρνηση (όπως και τους προκατόχους της) ότι ταυτίζει καθετί αντιστασιακό με τον κομμουνισμό προσδίδοντάς του αυτομάτως αρνητικό πρόσημο και ότι στην προσπάθειά της να εκμηδενίσει την επιρροή της Αριστεράς στο πεδίο των συλλογικών αναπαραστάσεων εξοστράκισε από τον δημόσιο βίο κάθε αναφορά σε οτιδήποτε παρέπεμπε σε αυτή την ανεπανάληπτη και ηρωική αντιστασιακή «στιγμή»: «για να καταργήσετε την δική μας Αντίσταση, ήσασταν υποχρεωμένοι να αρνηθείτε την δική σας αντίσταση. Αυτό είναι το δράμα της Ελλάδας.» (Ομιλία 25/10/1977.

αντιστασιακού χαρακτήρα του ΕΑΜ, μια ιστορικού χαρακτήρα δικαίωση, αλλά είχε να κάνει με όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου βίου και τη δυνατότητα των αντιστασιακών να βάλουν το στίγμα τους σε αυτές.¹⁶⁸ Η αντιστασιακή ταυτότητα ενός ευρέος τμήματος της κομματικής και εκλογικής βάσης των δύο κομμάτων της αριστεράς θα τα οδηγήσει να δουν το εγχείρημα της προώθησης αυτού του αιτήματος όχι στα στενά του όρια, ως μια απλή άσκηση πίεσης στις κρατικές αρχές, αλλά ως ένα ευρύτερο πολιτιστικό διάβημα. Το σύνθημα της αναγνώρισης της εθνικής αντίστασης, της αποκατάστασης της δικαιοσύνης και της ηθικής τάξης και της απότισης του ελάχιστου φόρου τιμής στους αντιστασιακούς για την προσφορά τους θα αντηχήσει ουκ ολίγες φορές τα πρώτα εκείνα χρόνια της μεταπολίτευσης στα Γήπεδα της Καλλιθέας και του Πανιωνίου, σε μυσταγωγικές τελετές, όπου το παρόν συναντούσε τα παρελθόν, η ατομική ταυτότητα διαπλεκόταν με τη συλλογική και το συναίσθημα με το έλλογο αγωνιστικό φρόνημα, τελετές που έκλειναν συχνά με τραγούδια του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ και με χορούς.¹⁶⁹ Η αριστερά συγκροτούσε ή μάλλον ανασύστηνε τις δικές της επάλληλες κοινότητες και προχωρούσε στη συμβολική, ελλείψει της θεσμικής, υλοποίηση των στόχων της μέσω των μαζικών, δημόσιων και πανηγυρικών αυτών τελετών, με μόνη ειδοποιό διαφορά το εσωτερικό σχίσμα της και την ανάπτυξη ανταγωνιστικών στρατηγικών για αυτό το ζήτημα και από τα δύο μέλη της κομμουνιστικής οικογένειας.

Η Αριστερά θα δομήσει τη ρητορική της γύρω από τους εξής άξονες: α) η χρονική απόσταση από τα γεγονότα επιτρέπει πιο νηφάλιες, ισορροπημένες και αποφορτισμένες προσεγγίσεις από όλες τις πλευρές και την εξεύρεση μιας κοινής συνισταμένης, χωρίς κανένα από τα στρατόπεδα να απεμπολεί το δικαίωμά του να διατηρεί τις δικές του αναγνώσεις και ερμηνείες,¹⁷⁰ β) ο απολογισμός ευθυνών είναι έργο των ιστορικών και υπακούει στους κανόνες και τις χρονικότητες της ιστοριογραφίας,¹⁷¹ γ) η «αναμόχλευση» των παθών

¹⁶⁸ Θα δούμε παρακάτω πως η άρνηση από την επίσημη πολιτεία να θεσμοθετήσει την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης στην ολότητά της και να ενσωματώσει την αντιστασιακή «στιγμή» στο επίσημο εθνικό ιστορικό αφήγημα επιδρούσε στη δυνατότητα των αντιστασιακών να εκφράσουν με επίσημο και συντεταγμένο τρόπο τη συλλογική τους ταυτότητα στις δημόσιες εκδηλώσεις που θα έπρεπε να καταστούν υπό άλλες συνθήκες το κατεχοχόν ευνοϊκό πεδίο για αυτή την έκφραση, τις επίσημες εθνικές εορτές, με συχνά βίαια αλλά και τραγελαφικά αποτελέσματα.

¹⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά και για τα δύο κομμουνιστικά στρατόπεδα, *Ριζοσπάστης*, 28/9/1976 για το χαρακτήρα της εκδήλωσης στο Γήπεδο της Καλλιθέας και *Τι είναι και τι επιδιώκει η κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44»*, Έκδοση της Επιτροπής της Κίνησης «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44», χ.χ., που περιλαμβάνει πλούσιο φωτογραφικό ρεπορτάζ από την εκδήλωση στο γήπεδο του Πανιωνίου.

¹⁷⁰ Το πνεύμα αυτό απηχεί το παρακάτω απόσπασμα από την ομιλία του Λεωνίδα Κύρκου στην κοινοβουλευτική συζήτηση που πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 1981 για το θέμα της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης: «Θα ήταν πραγματική πλάνη να ζητήσει κανείς από τη Δεξιά, να υιοθετήσει την ιστορία του ΕΑΜ. Αυτή είναι δική μας ιστορία. Αυτή ανήκει στον Ελληνικό Λαό. Και θα ήταν πλάνη επίσης να αξιώσει κανείς από την Αριστερά να άρει τις δικές της απόψεις για αντίστοιχες οργανώσεις που έδρασαν σε άλλους χώρους. Δε ζητάει κανείς τέτοιου είδους σβησίματα της ιστορίας. Η ιστορία είναι ιστορία και όλοι έχουμε αξίωση αυτή η ιστορία να καταγραφεί. Ποιο είναι το ζητούμενο; Το ζητούμενο είναι, 40 χρόνια ύστερα από εκείνη την εποποιία να αναγνωρισθεί -όχι από τους απλούς έλληνες, αυτοί το έχουν αναγνωρίσει, δεν είναι ανάγκη να κάνουμε τη σύσταση να αναγνωρίσουν αυτό το αναγνωρισμένο σα συντριπτικό γεγονός που κανένας δεν μπορεί να αμφισβητήσει- να αναγνωριστεί από το επίσημο Κράτος, ότι υπήρξε η Εθνική Αντίσταση.» Ομιλία Λεωνίδα Κύρκου, ΠτΒ, Β' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση ΠΝΘ', 26 Ιουνίου 1981, σ. 7453.

¹⁷¹ Ομιλία Λεωνίδα Κύρκου, ΠτΒ, Α' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση ΑΑ', 25 Αυγούστου 1977, σ. 1192-1196. Χαρακτηριστική είναι από αυτή την άποψη η

προκύπτει από τη μη αναγνώριση, η οποία «δίνει την ευκαιρία σε όλους αυτούς τους “σωτήρες” να υπονομεύουν την πολιτική ζωή του τόπου»,¹⁷² δηλαδή νομιμοποιεί τον διχαστικό λόγο και τα εμφυλιοπολεμικά αντανakλαστικά ανεξαρτήτως των βουλήσεων της κυβέρνησης, δ) η αναγνώριση θα ολοκλήρωνε την πορεία εκδημοκρατισμού μέσα από την εξάλειψη των καταλοίπων του εμφύλιου πολέμου, την απονομή ίσων δικαιωμάτων σε ένα ευρύ και αδικημένο τμήμα του πληθυσμού και την αναγνώριση της προσφοράς τους προς την πατρίδα, ε) η αναγνώριση θα οδηγούσε στη σύγκλιση με την κοινή ευρωπαϊκή εμπειρία, εξέλιξη ιδιαίτερας σημαντική ειδικά για το κομμάτι της ανανεωτικής αριστεράς, ενόψει και της – επιθυμητής για το ΚΚΕ Εσωτερικού - ένταξης στην ΕΟΚ, στ) ο τερματισμός του διχασμού και η επικράτηση κλίματος ομόνοιας θα επιτρέψει την επίτευξη της εθνικής ενότητας και ομοψυχίας που είναι απαραίτητες όταν το έθνος απειλείται και ξένες δυνάμεις επιβουλεύονται την εδαφική ακεραιότητα και την εθνική κυριαρχία του, ζ) η αναγνώριση θα επιτρέψει την αξιοποίηση της ανεπανάληπτης ιστορικής κληρονομιάς της αντίστασης την οποία εμποδίζει η μη αναγνώρισή της.¹⁷³

Στην οπτική της αριστεράς το εγχείρημα για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης δεν αποτελούσε εφελτήριο για την αναδρομική δικαίωση των επιλογών της αριστεράς κατά την κρίσιμη δεκαετία, πόσο μάλλον ένα ρηξιακό διάβημα, αλλά απαραίτητη προϋπόθεση για να επανέλθει η πολιτική ζωή της χώρας στην κανονικότητα. Σε αυτή τη διαδικασία κανονικοποίησης, η οποία είχε ξεκινήσει το 1974 με τα κρίσιμα μέτρα θεσμικού και δημοκρατικού εκσυγχρονισμού που είχε λάβει η κυβέρνηση εθνικής ενότητας, αλλά δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμη, κρίσιμο σταθμό και ορόσημο θα αποτελούσε η αναγνώριση του συνόλου της εθνικής αντίστασης. Θα μπορούσε κάποιος να πει ότι τουλάχιστον φαινομενικά η κομμουνιστική αριστερά δεν επιδίωκε την ανατροπή του άξονα της εθνικοφροσύνης, αλλά την αντιστροφή των όρων, για να αποκατασταθεί η ηθική τάξη, αφού «η πρόσφατη ιστορία μας παραχαράχτηκε, αναποδογυρίστηκαν οι αξίες και ο ρόλος του καθενός στην κατοχή. Στήνονται ανδριάντες στους δοσιλόγους και φανερούς συνεργάτες του κατακτητή, ενώ καταστρέφονται από “αγνώστους” και πάντοτε ασύλληπτους φασίστες τα Μνημεία της Αντίστασης που στήνει η λαϊκή πρωτοβουλία στους χώρους των μαχών, των θυσιών και των ολοκαυτωμάτων. Αναγνωρίζονται σαν αντιστασιακοί εκείνοι που υπηρέτησαν στα προδοτικά Τάγματα Ασφαλείας, που ίδρυσαν για λογαριασμό τους και εξόπλισαν οι ναζήδες, ενώ η Εθνική Αντίσταση και οι αγωνιστές καταδιώκονται και αγνοούνται.»¹⁷⁴ Κύρια επιδίωξη της αριστεράς ήταν, δηλαδή, μια ανταλλαγή ρόλων, που θα ακύρωνε το πρότερο πάρα φύση (ακόμη και από αστική σκοπιά) καθεστώς, χωρίς να υποσκαφτούν τα θεμέλια του συστήματος. Το ΚΚΕ (ή τουλάχιστον ο κοινοβουλευτικός του βραχίονας) θα εγκολλωθεί αυτή

διατύπωση του παρακάτω κειμένου που συνοδεύει τη συλλογή υπογραφών για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και απόκειται στο Αρχείο Λεωνίδα Κύρκου: «Δεν αναφερόμαστε στις σκιές. Ανήκουν στον έλεγχο και την κριτική της ιστορίας. Μετά τόσα όμως χρόνια από εκείνη την εποποιεία, επιβάλλεται η αναγνώριση της Εθνικής Αντιστάσεως, η απότιση φόρου τιμής στους νεκρούς της και σε όλους τους συντελεστές της, η ενσωμάτωση του μηνύματός της στην κοινή μας ζωή.» (ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωνίδα Κύρκου, Κ. 30, Φ.1).

¹⁷² Ομιλία Κωνσταντίνου Κάππου, ΠτΒ, Α΄ Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Γ΄, Συνεδρίαση ΛΑ΄, 25 Αυγούστου 1977, σ. 1190.

¹⁷³ Αγόρευση Νίκου Καλούδη, ΠΤΒ, Β΄ Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση ΚΗ΄, 10 Φεβρουαρίου 1978, σσ. 1032-1033.

¹⁷⁴ Ομιλία Σούλας Καρανίκα στην εκδήλωση στο Γήπεδο της Καλλιθέας για την επέτειο ίδρυσης του ΕΑΜ, *Ριζοσπάστης*, 26/9/1978.

την αντιστροφή των ρόλων και θα εμφανίζεται συχνά ως φορέας και εγγυητής της αστικής συνταγματικής νομιμότητας¹⁷⁵ εγκαλώντας τις κυβερνήσεις της Δεξιάς που καταστρατηγούν την έννομη τάξη, αν όχι στο γράμμα τουλάχιστον στην ουσία της.¹⁷⁶ Μπορούμε να πούμε χρησιμοποιώντας έναν νεολογισμό ότι αυτή την περίοδο το ΚΚΕ διακατεχόταν από έναν ήπιο εαμοκεντρισμό και σχοινοβατούσε ανάμεσα στην προσπάθεια αντιστροφής των όρων της εθνικοφροσύνης και στην αποδοχή ενός πιο αποχρωματισμένου αφηγήματος που θα «ξεκλείδωνε» θεσμικά τη διαδικασία αναγνώρισης, ενώ το ΚΚΕ Εσωτερικού ήταν πιο έτοιμο να κάνει την υπέρβαση και να ευθυγραμμιστεί με λιγότερες ταλαντεύσεις και μικρότερη αμφιθυμία με το σχήμα της καθολικής και ενιαίας αντίστασης.

Όταν μετά την κυβερνητική εναλλαγή του 1981 έφθασε επιτέλους το πλήρωμα του χρόνου για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης και η κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου θα καταθέσει στη βουλή σε κλίμα κατάνυξης¹⁷⁷ το πολυπόθητο νομοσχέδιο για την αναγνώριση όλων ανεξαιρέτως των αντιστασιακών οργανώσεων, νομοσχέδιο που διαπνεόταν από το συμπεριληπτικό πνεύμα του Παναγιώτη Κανελλόπουλου και της Κίνησης Ενωμένη Εθνική Αντίσταση,¹⁷⁸ το ΚΚΕ¹⁷⁹ θα ευθυγραμμιστεί σε μεγάλο βαθμό, παρά τις ρητορικές εξάρσεις επιμέρους ομιλητών, με τις κατευθύνσεις του νομοσχεδίου¹⁸⁰ και θα στρέψει κατά κύριο

¹⁷⁵ Με την έννοια της αφηρημένης συνταγματικής τάξης και όχι της συγκεκριμένης θεσμικής κατάστασης, την οποία εξάλλου το ΚΚΕ είχε καταψηφίσει μάλλον επειδή το σύνταγμα του 1975 ενείχε αυταρχικές πτυχές παρά λόγω της αστικής φύσης του. Για την κριτική θέση της Αριστεράς απέναντι στις υπερεξουσίες του ΠτΔ και τις άλλες αυταρχικές ρυθμίσεις του συντάγματος του 1975, αλλά και για τη διπλή λειτουργία που επιτέλεσαν κατά τις κοινοβουλευτικές συζητήσεις -εγγύηση αποτροπής ή ελαχιστοποίησης των κρατικών αυθαιρεσιών αλλά και συμβολική νομιμοποίηση της αστικής συνταγματικής τάξης και του κοινοβουλευτικού καθεστώτος- οι δυνάμεις της αριστεράς βλέπε το πρωτότυπο και ιδιαίτερα αξιόλογο έργο του Χαράλαμπου Κουρουνδή *Το Σύνταγμα και η Αριστερά από τη «βαθειά τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975*, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2018.

¹⁷⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 23, Υποφάκελος 5, επερώτηση Κωνσταντίνου Λουλέ, Κωνσταντίνου Κάππου, Γρηγόρη Φαράκου, Νίκου Καλούδη στα Υπουργεία Εσωτερικών και Δημοσίας Τάξης για τις «Γιορτές Μίσους», 30/6/1980.

¹⁷⁷ Για την ατμόσφαιρα που επικρατεί εντός της κατάμεστης (παρότι η συζήτηση διεξάγεται στα μέσα του καλοκαιριού) αιθούσης της ολομέλειας, βλ. Κώστας Παπαγεωργίου, *Η Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944 Χρονικό από τα Πρακτικά της Βουλής*, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα 1984, σσ. 49-51.

¹⁷⁸ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Εισαγωγή στο «Ανδρέας Παπανδρέου, η Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (1982)», στο Κωνσταντίνη Μπότσιου (επιμέλεια), *Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2010, σ. 612. το κείμενο του νόμου 1285/1982 στο Ευάγγελος Αργ. Γιαννόπουλος, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων κατά των Γερμανών-Ιταλών και Βουλγάρων Κατακτητών 1941-1944 και η Αναγνώρισή της από το Κράτος (Νόμος 1285/1982 του ΠΑΣΟΚ)*, Εκδόσεις Τσιβεριώτη, Αθήνα 1999, σσ. 588-595.

¹⁷⁹ Το ανισοβαρές της υποενότητας αυτής όσον αφορά το ΚΚΕ Εσωτερικού δεν αποτελεί ευθύνη του γράφοντα, αλλά απορρέει από το γεγονός της αποτυχίας του τελευταίου να εκλέξει βουλευτή στις εκλογές του Οκτωβρίου του 1981 και ως εκ τούτου να συμμετάσχει στην κοινοβουλευτική συζήτηση. έτσι και αλλιώς, όπως ειπώθηκε και πιο πάνω, το ΚΚΕ Εσωτερικού είχε αποδεχθεί σε μεγάλο βαθμό το «κανελλοπουλικό» πνεύμα το οποίο διέπει το νομοσχέδιο, μέσα από την συμμετοχή στελεχών του στην Κίνηση Ενωμένη Εθνική Αντίσταση.

¹⁸⁰ Θα διαφωνήσουμε εδώ με τις επισημάνσεις του Ε. Χατζηβασιλείου, ο οποίος κατηγορεί τον Χ. Φλωράκη (καθώς και τον Ε. Αβέρωφ) ότι με την ομιλία του ύψωσε επικίνδυνα τους τόνους και εξέτρεψε την συζήτηση από τις ενωτικές και «αποχρωματισμένες» προκείμενές της, καθώς εξέλαβε την αναγνώριση του ΕΑΜ ως «αμφισβήτηση της συνολικής μεταπολεμικής πορείας της χώρας», αφού το ίδιο το νομοσχέδιο το έπραττε (μερικά) μέσω της προώθησης μιας εθνικής ενότητας της συμπερίληψης έναντι της «εθνικής ενότητας δια των αποκλεισμών», η οποία αποτέλεσε το θεμέλιο της μεταπολεμικής πολιτικής εξέλιξης. Χατζηβασιλείου, ό.π., σσ. 600-1.

λόγο τα πυρά του στη στάση της ΝΔ.¹⁸¹ Το κόμμα θα περιορίσει την κριτική του σε επιμέρους πτυχές του υπό ψήφιση νομοσχεδίου, με πιο σημαντικές αυτές που αφορούσαν την συμπερίληψη του αγώνα και εναντίον των συνεργατών με τις δυνάμεις κατοχής, τη μετάθεση των χρονικών και χωρικών ορίων έτσι ώστε να συμπεριληφθούν και οι αγώνες των ναυτεργατών και των εγκλείστων σε στρατόπεδα οι οποίοι διεξήχθησαν μέχρι τη λήξη του πολέμου τον Μάιο του 1945, την υλική αποκατάσταση των αγωνιστών που είχαν υποστεί διώξεις στα μεταπελευθερωτικά χρόνια (με προσμέτρηση των χρόνων της αντίστασης και των διωγμών στον χρόνο ασφάλισής τους) και την ημερομηνία εορτασμού της αντίστασης και τον χώρο ανέγερσης του αφιερωμένου σε αυτή μνημείου (το ΚΚΕ πρόκρινε ως χρόνο την 12η Οκτωβρίου, ημερομηνία απελευθέρωσης της χώρας, και ως χώρο την Πρωτεύουσα, ενώ ως γνωστό θεσμοθετήθηκε ως επίσημη γιορτή η 25η Νοεμβρίου, ημερομηνία της ανατίναξης της Γέφυρας του Γοργοποτάμου, με τους αυτονόητους συμβολισμούς της).¹⁸² Εξάλλου το ίδιο το κόμμα, παρά τις προγενέστερες επιφυλάξεις του, θα συμμετάσχει μαζικά το 1982 στον πρώτο εορτασμό του Γοργοποτάμου, ο οποίος «έστειλε... περήφανο, ενωτικό και αγωνιστικό χαιρετισμό όχι μόνο στην Αλαμάνα αλλά σ' όλη τη χώρα»¹⁸³ και θα αποδεχθεί εν γένει το συμφυλιωτικό πνεύμα που επιφέρει η υλοποίηση του μέτρου της αναγνώρισης.¹⁸⁴

¹⁸¹ Το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης, για να περιχαράκώσει το ήδη συρρικνωμένο εκλογικό του ακροατήριο, δεν αφουγκράστηκε τις νέες τάσεις της κοινωνίας και αποχώρησε από τη βουλή αφού κατήγγειλε πρώτα, διά στόματος του Προέδρου της ΝΔ, Ευάγγελου Αβέρωφ, την κυβέρνηση για παραχώρηση συγχωροχαρτιού στο Κομμουνιστικό Κόμμα· αυτή τη στάση θα στηλιτεύσει και το ΚΚΕ Εσωτερικού μέσα από τις στήλες του δημοσιογραφικού οργάνου του μιλώντας για «εκφραστή των δυνάμεων του δοσιλογισμού» σε μια σπάνια για τα δεδομένα του χώρου όξυνση του λόγου του (βλ. *Αυγή* 18/8/1982).

¹⁸² Αγόρευση του Εισηγητή του ΚΚΕ, Κωνσταντίνου Λουλέ, στο ΠτΒ, Γ' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Α', Συνεδρίαση Κ', 17 Αυγούστου 1982, σ. 649' σε μια ευφυή τακτική κίνηση το ΠΑΣΟΚ φάνηκε «γενναϊόδωρο» ενσωματώνοντας στο νομοσχέδιο μέρος των αιτημάτων του ΚΚΕ (συγκεκριμένα τα αιτήματα που αφορούσαν τους λιμενεργάτες και την υλική αποκατάσταση των αντιστασιακών), αν και έχει ειπωθεί από πολλούς ότι σκόπευε έτσι και αλλιώς να τα εντάξει.

¹⁸³ *Ριζοσπάστης* 26/11/1982' για στιγμιότυπα από τον πρώτο εκείνο εορτασμό που έλαβε χώρα στον Γοργοπόταμο στις 25 Νοεμβρίου και για το κλίμα ανάταξης, ενότητας και ομοψυχίας που επικράτησε σε αυτόν, βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=jckTpEDiwV4> (τελευταία επίσκεψη 1/6/2018). Αξίζει να επισημανθεί ότι την πανηγυρική εικόνα εθνικής ομοθυμίας θα «χαλάσουν» οι αγωνιστές του Συνδέσμου ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ οι οποίοι με απόφασή τους επέλεξαν να απέχουν από τον κοινό εορτασμό γιατί, σύμφωνα με τους ίδιους, «η δράση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στην κατοχή προκάλεσε πολλά δεινά στο Έθνος, με αποτέλεσμα το διχασμό και την έλλειψη της απαραίτητης ομοψυχίας στις κρίσιμες για την πατρίδα στιγμές. Και η δράση αυτή δεν υπήρξε εθνική γι' αυτό και στο παρελθόν ο Σύνδεσμος Αγωνιστών «Ναπολέων Ζέρβας» δεν αναγνώρισε την αντίσταση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ως εθνική». Κατόπιν τούτου, όπως συνέχιζε η ανακοίνωση, συνεορτασμός με ΕΑΜ-ΕΛΑΣ θα σήμαινε «επιβράβευση εγκληματικών, αντεθνικών πράξεων και πλαστογράφηση της ιστορίας» και μόνη επιλογή απέμενε ο ξεχωριστός εορτασμός της επετείου, όπως και έγινε με εκδήλωση στο ξενοδοχείο Κάραβελ στις 24 Νοεμβρίου 1982 και με κύριο ομιλητή το στενό συνεργάτη του Ζέρβα Μιχάλη Μυριδάκη (ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή, Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ, Φάκελος 139, απόφαση Συνδέσμου ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ για αποχή από επίσημο εορτασμό 25^{ης} Νοεμβρίου, χ.η.). Με αυτό τον τρόπο οι αγωνιστές του ΕΔΕΣ «μετέφεραν» στο σώμα των αντιστασιακών οργανώσεων τις παραταξιακές διαιρέσεις της περιόδου, στοιχειοθετώντας το βάσιμο της υπόθεσης ότι το χάσμα μεταξύ φορέων και υποκειμένων με διαμετρικά αντίθετα ιδεολογικά υπόβαθρα δεν μπορεί να γεφυρωθεί με «από τα πάνω» νομοθετικές ρυθμίσεις και πρωτοβουλίες.

¹⁸⁴ Μάγδα Φυτιλή, Λωτοφάγοι και Ηρόστρατοι: Μνήμες του '40 στον Πολιτικό Λόγο των Κομμάτων κατά τη Δεκαετία του '80, στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμέλεια), *Μεταπολίτευση Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο Αιώνων*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ. 35.

Αξίζει εδώ ένας σύντομος σχολιασμός για τον χαρακτήρα της συζήτησης, τη σημειολογία και τους συμβολισμούς της, καθώς και για τη ρητορική των εκπροσώπων της αριστεράς. Έχει ειπωθεί από πολλές πλευρές ότι το ΚΚΕ ύψωσε απρόκλητα τους τόνους και επιχείρησε να σφετεριστεί το νομοσχέδιο και εν γένει την πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ για να δικαιώσει τη δική του πολιτική.¹⁸⁵ Όμως, όπως κάθε κοινοβουλευτική συζήτηση που σέβεται τον εαυτό της, έτσι και αυτή του θέρους του 1982 εμπεριέχει όλα τα απαραίτητα συστατικά στοιχεία τα οποία είναι εν πολλοίς ετερογενή μεταξύ τους. Έτσι τη μετριοπάθεια διαδέχονται οι ρητορικοί βερμπαλισμοί, την αυτοσυγκράτηση ο μαξιμαλισμός, την ηπιότητα οι εντάσεις και τον ενωτικό λόγο ο διχαστικός. Αυτές οι συζητήσεις υποτάσσονται σε προκαθορισμένες νόρμες και υπακούουν σε άγραφους κανόνες. Και οι σχέσεις ετερότητας και διάστασης τόσο σε επίπεδο ρητορικής όσο και σε επίπεδο ουσίας μεταξύ των επιμέρους κοινοβουλευτικών μερών αποτελεί εγγενές στοιχείο του κοινοβουλευτισμού που διέπει πάγια τον κοινοβουλευτικό βίο της χώρας μας ανεξαρτήτως πλαισίου και πολιτικής συγκυρίας, πόσο μάλλον όταν πρόκειται για μια συζήτηση τόσο υψηλού ιστορικού συμβολισμού και συναισθηματικών φορτίσεων. Επομένως το να αποπειραθεί κάποιος μια συνολική ανάγνωση του βίου και της πολιτείας της μεταπολιτευτικής αριστεράς γύρω από τα ζητήματα της μνήμης περιοριζόμενος στις ρητορικές εξάρσεις ορισμένων εκπροσώπων της κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου και στο μπρα ντε φερ με τη δεξιά συνιστά ριψοκίνδυνο εγχείρημα, πόσο μάλλον όταν οι εξάρσεις αυτές προέρχονταν (στον βαθμό που υπήρξαν) από επιμέρους εκπροσώπους και όχι από τον αρχηγό του κόμματος, ο οποίος δίνει τον τόνο και την κατεύθυνση.¹⁸⁶ Σίγουρα το μεγαλύτερο λάθος χειρισμού -τακτικό η στρατηγικό είναι μια άλλη συζήτηση- που κάνει το ΚΚΕ είναι ότι αναλώνεται -ανεξαρτήτως της οξύτητας ή του περιεχομένου των επιχειρημάτων- σε μια αντιπαράθεση με τη Νέα Δημοκρατία, στη στάση της οποίας αφιερώνουν το μεγαλύτερο κομμάτι του λόγου τους οι ομιλητές του Κομμουνιστικού Κόμματος και την οποία αντιμετωπίζουν λες και είναι ακόμα η κυβερνητική παράταξη, σε μια διαδικασία που φθείρει και τις δύο πλευρές, και δεν εστιάζει στην πραγματική για αυτό απειλή, το ίδιο το ΠΑΣΟΚ. Ο ενθουσιασμός για την υλοποίηση ενός αιτήματος που εκκρεμούσε επί δεκαετίες και η σταθερή αμηχανία την οποία εκδηλώνουν όλα τα κομμουνιστικά κόμματα όταν ένα μεταβατικής, αστικοδημοκρατικής ή εκσυγχρονιστικής υφής μέτρο στο οποίο έχουν επενδύσει σημαντικές δυνάμεις και υψηλές προσδοκίες υλοποιείται από μια τρίτη δύναμη, αμηχανία που απορρέει από τον προβληματισμό τους για το πώς μπορούν να κεφαλαιοποιήσουν από εδώ και πέρα την πρότερη στάση τους, ίσως δικαιολογούν σε έναν βαθμό τις αδυναμίες και την

¹⁸⁵ Βλ. μεταξύ άλλων τη συζήτηση Ηλία Νικολακόπουλου-Ευάνθη Χατζηβασιλείου και τη διαφωνία τους επί του ζητήματος στο πλαίσιο εκπομπής την οποία αφιέρωσε το κανάλι της Βουλής στην αγόρευση του Ανδρέα Παπανδρέου στη συζήτηση για την ψήφιση του νομοσχεδίου για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης με αφορμή την έκδοσή της με ειδική εισαγωγή και σχολιασμό από το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων στο <https://www.youtube.com/watch?v=lcCIWLlAlz4> (τελευταία επίσκεψη 29/5/2018).

¹⁸⁶ Όταν μάλιστα υπάρχουν και ομιλίες που κινούνται στην αντίθετη κατεύθυνση, όπως αυτή του Κωνσταντίνου Λουλέ, ο οποίος παραδέχεται ότι «Αν πρυτανεύσει το συμφέρον της Πατρίδας, πρέπει να καταλήξουμε στη λήθη, στην συμφιλίωση, που το Κόμμα μας από πολλά χρόνια έχει προτείνει»· Αγόρευση του Εισηγητή του ΚΚΕ Κωνσταντίνου Λουλέ στο ΠτΒ, Γ' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Α', Συνεδρίαση Κ', 17 Αυγούστου 1982, σ. 648.

αυτοσυγκράτηση του κόμματος και συνέτειναν στην αποδοχή των κυβερνητικών σχεδιασμών για αυτό το θέμα στην ολότητά τους σχεδόν.¹⁸⁷

Εξάλλου ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου και οι επιτελείς του (με προεξάρχοντα τον συντάκτη και τυπικό εισηγητή¹⁸⁸ του νομοσχεδίου Γεώργιο Γεννηματά) θα ελέγξει απολύτως σε όλα τα στάδιά της, από την αρχή μέχρι το τέλος, τη διαδικασία, από την επιλογή της ημερομηνίας έναρξης της συζήτησης επί του νομοσχεδίου, η οποία συμπίπτει με την επέτειο του Μπλόκου της Κοκκινιάς,¹⁸⁹ μέχρι τη μεθόδευση για την αλληλουχία με την οποία η κυβέρνηση θα εξέθετε στο σώμα και θα ενσωμάτωνε στο νομοσχέδιο τις επιμέρους ρυθμίσεις, θα δομήσει έναν αριστοτεχνικό και ισορροπημένο λόγο, ο οποίος ενσωματώνει όλα τα διάσπαρτα επιχειρήματα των θιασωτών της ενιαίας εθνικής αντίστασης, συναρθρώνει τις κύριες παραδοχές τους και δίνει με σαφήνεια το επιδιωκόμενο ενωτικό στίγμα,¹⁹⁰ και θα παίξει έναν επιδιαιτητικό ρόλο παρακολουθώντας από απόσταση τις άλλες δύο παρατάξεις να αλληλοεξουδετερώνονται εντός του χώρου του κοινοβουλίου.¹⁹¹

Πάντως αξίζει να επισημανθεί ότι τουλάχιστον ορισμένα μέλη του ευρύτερου αριστερού χώρου είχαν επίγνωση του επίπλαστου χαρακτήρα της επαγγελλόμενης εθνικής ενότητας τόσο ως κατάκτησης του παρελθόντος όσο και ως οράματος για το μέλλον, του «δοτού»

¹⁸⁷ Δείγμα του κλίματος ευφορίας που επικράτησε στις τάξεις των προσκείμενων στο ΚΚΕ αντιστασιακών αποτελεί το γεγονός ότι η Πανελλήνια Ένωση Αξιωματικών-Υπαξιωματικών Εθνικής Αντίστασης προμηθεύτηκε και μοίρασε σε αντίτυπα στα μέλη της και στις οικογένειες των αγωνιστών τις ομιλίες της ιστορικής αυτής συνεδρίασης, για να τις έχουν «σαν κειμήλιο, σαν το πιο επίσημο πιστοποιητικό του πατριωτισμού των πατέρων και παππούδων τους», όπως ενημέρωσε με επιστολή της τον Ανδρέα Παπανδρέου, του οποίου την πατριωτική ρητορική κατά την προαναφερθείσα συνεδρίαση εξήρε· ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 14, Υποφάκελος 1, Επιστολή σε Πρωθυπουργό Ανδρέα Παπανδρέου, Αθήνα 18 Απριλίου 1983.

¹⁸⁸ Αξίζει να επισημανθεί ότι κατά παρέκκλιση του κανονισμού το νομοσχέδιο εισηγείται ο ίδιος ο Πρωθυπουργός, δείγμα και της υψηλής βαρύτητας που προσέδιδε σε αυτό.

¹⁸⁹ Με αναφορά σε αυτή την ιστορική επέτειο θα ανοίξει και την ομιλία του ο Ανδρέας Παπανδρέου· Αγόρευση Ανδρέα Παπανδρέου, ΠτΒ, Γ' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Α', Συνεδρίαση Κ', 17 Αυγούστου 1982, σ. 635.

¹⁹⁰ «Δεν ήλθαμε εδώ σήμερα για να δικάσουμε, πολύ περισσότερο, δεν ήλθαμε για να διχάσουμε», είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό σημείο του λόγου του Πρωθυπουργού· Αγόρευση Ανδρέα Παπανδρέου, ΠτΒ, Γ' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Α', Συνεδρίαση Κ', 17 Αυγούστου 1982, σ. 635. Οι ομοιότητες από άποψη ορολογίας και ρητορικής της ομιλίας του πρωθυπουργού με τα κείμενα της Κίνησης Ενωμένη Εθνική Αντίσταση, του Παναγιώτη Κανελλόπουλου και άλλων οι οποίοι κινούνταν στο ίδιο μήκος κύματος είναι τόσο χαρακτηριστικές που μπορούμε βάσιμα να υποψιαστούμε ότι ο Παπανδρέου (και οι συνεργάτες του) τα μελέτησαν πολύ προσεκτικά πριν να συντάξουν την ομιλία.

¹⁹¹ Φυσικά δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τον βαθμό προετοιμασίας της κοινοβουλευτικής ομάδας ή τις κατευθυντήριες γραμμές τις οποίες της είχαν δώσει τα κομματικά όργανα, όμως σημείωμα της κοινοβουλευτικής ομάδας που αναφέρεται περίπου στην ίδια περίοδο (συντάχθηκε ενάμιση μήνα αργότερα) και το οποίο θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι αναφέρεται έμμεσα και στη δουλειά του κόμματος για το υπό συζήτηση νομοσχέδιο ή τουλάχιστον αποτελεί ένα παράθυρο που φωτίζει ορισμένες αδυναμίες στη δράση και τη λειτουργία της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος οι οποίες μπορεί να εμφανίζονταν περιοδικά, μιλά για καθυστέρηση στην προετοιμασία των νομοσχεδίων, η οποία δεν επιτρέπει την κατάθεση τροπολογιών στις αρμόδιες κοινοβουλευτικές επιτροπές, για ελλείψεις επαφής με τους υπουργούς και για μη ουσιαστική συμμετοχή στις ομάδες της Ιδεολογικής Επιτροπής που δεν επιτρέπει την ουσιαστική αξιοποίηση των ζητημάτων που επεξεργάζονται (Μέγαρο Μουσικής, Βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη, Αρχείο Μίκη Θεοδωράκη, Φάκελος 281, Σημείωμα για τη συνεδρίαση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας με θέμα: «έλεγχος της δουλειάς από 17-30.9.1982»).

χαρακτήρα του νομοσχεδίου, του ναρκοθετημένου πεδίου επί του οποίου θα πορευόταν στη συνέχεια η αριστερά και της επιλεκτικής μνήμης του νέου αφηγήματος, που αποσιωπούσε τα αμφιλεγόμενα σημεία, τις λεγόμενες «σκιές».¹⁹² Φυσικά η στάση του ΚΚΕ μόνο παράλογη δεν μπορεί να κριθεί με βάση τα πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής. Πρώτον, γιατί το νομοσχέδιο ευθυγραμμιζόταν με τη συντριπτικά πλειοψηφική άποψη της ελληνικής κοινωνίας εκείνη την περίοδο και αντανakλούσε το ιδιαίτερο λαϊκιστικό και πανσυλλεκτικό κλίμα της εποχής, κλίμα που δεν άφηνε, όπως είδαμε, ανεπηρέαστο το ΚΚΕ, και δεύτερον, γιατί το ΚΚΕ βρισκόταν στη φάση της εδραίωσης θέσεων στο πολιτικό σύστημα και στους μαζικούς χώρους, θέση που δεν ήθελε να διασαλευτεί επ' ουδενί, και ως εκ τούτου προχώρησε σε μια ορθολογική διαχείριση κόστους-οφέλους κρίνοντας ότι τα επιδιωκόμενα κέρδη που θα προσποριζόταν από την σε τελική ανάλυση ήπια στάση του θα ήταν υπερπολλαπλάσια από τις όποιες ζημιές και θα οδηγούσαν στην κατάκτηση σημαντικών θέσεων μάχης, με εφελτήριο τις οποίες θα μπορούσε εν ευθέτω χρόνο να θέσει το σύνολο των ζητημάτων που το ενδιέφεραν, ανεξαρτήτως του αν η στρατηγική αυτή απέδωσε ή όχι τελικά.¹⁹³ Από εκεί και πέρα, δεν είναι σωστό να περιοριζόμαστε στη συζήτηση του 1982, καθώς αυτή δεν αποτελεί ένα μεμονωμένο περιστατικό, αλλά οφείλουμε να την εντάσσουμε στην ευρύτερη στρατηγική την οποία είχε υιοθετήσει το Κομμουνιστικό Κόμμα εκείνη την περίοδο.

Εκκρεμότητες του Δεύτερου Μισού της Δεκαετίας: Επαναπατρισμός των Πολιτικών Προσφύγων

Χριστούγεννα 1982. Το πρωτοχρονιάτικο διάγγελμα του πρωθυπουργού επιφυλάσσει μια ευχάριστη έκπληξη σε ένα μικρό αλλά σημαντικό τμήμα του εθνικού κορμού: την εξαγγελία του ελεύθερου και χωρίς όρους επαναπατρισμού των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων.¹⁹⁴

¹⁹² Για μια τέτοια προσέγγιση, βλ. την αρκετά σκωπτική κριτική του Γιώργου Καρρά στο άρθρο του «Λήθη αλαλάζουσα», *Πολίτης*, Τεύχος 53, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1982, που μιλά για ένα νομοσχέδιο που αφήνει την αριστερά «ταξιδιώτη χωρίς αποσκευές», σσ. 16-20. Βλ. ιδίως τα παρακάτω χωρία, δηλωτικά μιας «αντιεθνοενωτικής» ανάλυσης από ταξικό πρίσμα: «Μιλώντας σήμερα για το τότε δεν μπορεί παρά να τσακωνόμαστε και να διχαζόμαστε αφού διχασμένοι ήταν τότε οι άνθρωποι. Επειδή δεν γίνεται λοιπόν να τα βρούμε για τα της ιστορίας μας, το αίτημα μετατράπηκε στο να μη μιλάμε καθόλου για το τότε» ή κυρίως, και αυτό είναι το μεγάλο εύρημα, να μιλάμε μόνο επί του ενός σκέλους: μόνο επί όσων μας «ενώνουν», λέει, κι όχι επί όσων μας χωρίζουν» (σ. 16) και «Το ΠΑΣΟΚ είναι με το ΕΑΜ' αλλά όχι με τους εαμίτες. Είναι με τους εαμίτες' αλλά χωρίς τα κόμματα τους. Είναι με το παλληκάρι Άρης αλλά χωρίς και ενάντια στην πολιτική του ταυτότητα πριν την Κατοχή και στη διάρκειά της. Είναι με το "εθνικό" ΕΑΜ, το δικό του ΕΑΜ, το ΕΑΜ όλων μας. Το ΕΑΜ, κοντολογίς, που δεν υπήρξε.» (σ. 17).

¹⁹³ Για μια (αρκετά μονομερή είναι η αλήθεια, καθώς προσεγγίζει το ζήτημα μόνο μέσα από τη στενή σκοπιά του πολιτικού ωφελιμισμού, χρησιμοποιώντας το τριμερές μοντέλο ανάλυσης κομματικής συμπεριφοράς vote-seeking, office-seeking και policy-seeking, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του άλλους παράγοντες) ερμηνεία της πολιτικής και της στρατηγικής των συμμαχιών του ΚΚΕ την περίοδο της μεταπολίτευσης υπό το πρίσμα της ορθολογικής συμπεριφοράς των πολιτικών υποκειμένων με στόχο τη μεγιστοποίηση των επιδιωκόμενων κάθε φορά κερδών, βλ. Νίκος Μαραντζίδης - Λαμπρινή Ρόρη, *Μεταβαλλόμενοι στόχοι, μεταβαλλόμενες συμμαχίες: Το ΚΚΕ και ο κομματικός ανταγωνισμός στη μεταπολίτευση, στο Επιστήμη και Κοινωνία*, Τεύχος 25, Φθινόπωρο 2010, σσ. 95-112 και ειδικότερα για την πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ σ. 110.

¹⁹⁴ Βλ. το πρωτοσέλιδο της *Ελευθεροτυπίας*, 28/12/1982 με τον χαρακτηριστικό υπέρτιτλο, που αποτυπώνει το κλίμα της περιόδου και την τάση «στοχοποίησης» της δεξιάς με κάθε δοθείσα αφορμή από τις αντιδεξιές δυνάμεις, «Όλοι -πλην Αβέρωφ- χαιρετίζουν την ιστορική απόφαση του

Αυτή η εν είδει χριστουγεννιάτικου δώρου πρωθυπουργική εξαγγελία θα επιδιώξει να επουλώσει μια ανοιχτή επί τρεις και πλέον δεκαετίες πληγή στο σώμα του ελληνικού έθνους και θα ολοκληρώσει το πλέγμα των μέτρων για την αποκατάσταση των αδικιών, τα οποία θα οδηγήσουν στο κλείσιμο ενός παρατεταμένου ιστορικού κύκλου, που αρνούνταν επίμονα μέχρι τότε να κλείσει.

Φυσικά ο επαναπατρισμός είχε ξεκινήσει ήδη την επαύριον της μεταπολίτευσης και γιγαντώθηκε γρήγορα, γινόταν όμως σε ατομική βάση με πολιτικά κριτήρια. Οι κυβερνήσεις Καραμανλή-Ράλλη επέλεξαν αυτή την οδό, η οποία ενέπλεκε τους πολιτικούς πρόσφυγες (πολλοί εκ των οποίων ήταν υπερήλικοι και με περιορισμένες σωματικές και ψυχικές δυνάμεις για να υπομείνουν τις ταλαιπωρίες)¹⁹⁵ στους λαβυρίνθους και στα γρανάζια της ελληνικής γραφειοκρατίας, όπου οι υποθέσεις τους βάλτωναν επί μακρόν,¹⁹⁶ ενώ πολλές φορές το αίτημα για επιστροφή στην πατρίδα δεν ικανοποιούνταν τελικά.¹⁹⁷ Το αποτέλεσμα ήταν να σχετικοποιηθεί το εύρος των χορηγούμενων αδειών και να επισκιαστεί το γεγονός ότι οι επαναπατρισμοί που συντελέστηκαν κατά τα πρώτα επτά χρόνια της μεταπολίτευσης κάθε άλλο παρά ευάριθμοι ήταν.¹⁹⁸ Η πρόνοια του ΠΑΣΟΚ για συνολική ρύθμιση του ζητήματος θα συσκοτίσει αυτό το γεγονός. Παρότι οι συνθήκες ήταν υπερώριμες για την υλοποίηση αυτού του αιτήματος και με μικρό κόστος για την κυβερνώσα παράταξη της ΝΔ, αυτή δεν θα το αποδεχθεί, στάση που ώθησε την αριστερά να εκμεταλλευτεί αυτή την άρνηση κινητοποιώντας ευρύτερες δυνάμεις και αξιοποιώντας ευρύτερες διαθεσιμότητες. Ο

Ανδρέα». Λίγο αργότερα, στις αρχές του επόμενου έτους, θα εκδοθεί και η κοινή υπουργική απόφαση των Υπουργείων Εσωτερικών και Δημόσιας Τάξης η οποία κατοχύρωνε το δικαίωμα ελεύθερου και άνευ όρων επαναπατρισμού των «Ελλήνων το γένος» πολιτικών προσφύγων, που θα απέτρεπε την επάνοδο των Σλαβομακεδόνων και την ανακίνηση μειονοτικού ζητήματος (Κοινή Υπουργική Απόφαση 106841 της 29^{ης} Δεκεμβρίου 1982, δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ Β1/5.1.1983).

¹⁹⁵ Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Γρηγόρης Φαράκος σε αγόρευση του για το θέμα του επαναπατρισμού, εμποδίζεται ο επαναπατρισμός «ακόμα και στις περιπτώσεις που αυτό συνδέεται με την πραγματοποίηση της τελευταίας πράξης ενός ανθρώπου, να έρθει να πεθάνει στον τόπο του, δίπλα στους πατρογονικούς του τάφους». Ομιλία Γρηγόρη Φαράκου, ΠτΒ, Α' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Β', Συνεδρίαση ΛΔ', 28 Νοεμβρίου 1975, σ. 1145.

¹⁹⁶ Όπως είχε επισημάνει και ο Γ. Χαρατσίδης, το γεγονός ότι η πλειονότητα των προσφύγων καταγόταν από τη βόρεια Ελλάδα και δεν είχε συγγενείς στην Αθήνα, όπου εκεί και μόνο εκεί βρίσκονται οι αρμόδιες υπηρεσίες, είχε ως αποτέλεσμα στον προθάλαμο των διαφόρων υπηρεσιών να συνωθούνται κάθε πρωί «πολυάριθμοι συγγενείς των πολιτικών προσφύγων, από τα πέρατα της Ελλάδας...». (ΕΛΙΑ, Αρχείο Ηλία Παπαστεργιόπουλου, Φάκελος 12, Εισήγηση Γ. Χαρατσίδα στη Διεθνή Διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των Πολιτικών Προσφύγων, Οκτώβριος 1979).

¹⁹⁷ Ίσχυε ακόμη και η παραδοξότητα να έχει επανακάμψει στο ελληνικό έδαφος η ηγεσία της λεγόμενης, σύμφωνα με τη νομολογία, ανταρσίας αλλά όχι τα απλά μέλη ή, όπως το διατύπωσε χαρακτηριστικά ο στρατηγός Χονδροκούκης, «βλέπουμε σήμερα το περίεργο φαινόμενο να έχουμε στη Βουλή την ηγεσία και τους οπαδούς στην εξορία». (ΕΛΙΑ, Αρχείο Ηλία Παπαστεργιόπουλου, Φάκελος 12, ομιλία Δ. Χονδροκούκη, Στρατηγού ε.α., Βουλευτή ΠΑΣΟΚ στη Διεθνή Συνδιάσκεψη για τον Επαναπατρισμό των Πολιτικών Προσφύγων, Οκτώβριος 1979).

¹⁹⁸ Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, από την πτώση της δικτατορίας μέχρι την κυβερνητική αλλαγή του 1981 είχαν επαναπατριστεί περίπου 20.000 πρόσφυγες (Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες Πολιτικοί Πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη 1945-1989*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 201), ενώ σε παρόμοιες εκτιμήσεις προβαίνει και το κάθε άλλο παρά φιλικό προς τις κυβερνήσεις της Δεξιάς Δελτίο της ΕΕΕΠΠ (Επιτροπή Επαναπατρισθέντων Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων) βλ. και την προαναφερθείσα συζήτηση Νικολακόπουλου - Χατζηβασιλείου για μια περαιτέρω ανάλυση του ατυχούς τρόπου με τον οποίο η Δεξιά χειρίστηκε το θέμα υπό το ευρύτερο πρίσμα της αμφιθυμίας της απέναντι σε εκσυγχρονιστικά διακυβεύματα και της δυστοκίας της να τα υλοποιήσει μέχρι τέλους.

αγώνας για τον επαναπατρισμό θα ξεκινήσει ήδη από τις πρώτες μέρες της επανόδου στη δημοκρατία και θα κορυφωθεί με τη σύγκληση διεθνούς συνεδρίου στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1979 με αντικείμενο την προώθηση αυτού του αιτήματος.¹⁹⁹

Τα δύο ΚΚ θα χρησιμοποιήσουν ως κύριο μοχλό πίεσης προς αυτή την κατεύθυνση, όπως και για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης, την κοινοβουλευτική τους παρουσία και θα αναπτύξουν σειρά παρεμβάσεων στον χώρο του κοινοβουλίου, αλλά θα προβούν και σε σειρά διαβημάτων στα υπουργεία και στους αρμόδιους φορείς. Θα καυτηριάσουν την αγκυλωμένη στάση της δεξιάς²⁰⁰ και την πρακτική «του ατομικού επαναπατρισμού δια της αστυνομίας»,²⁰¹ που θα οδηγήσει σε εγκρίσεις αιτήσεων «με το σταγονόμετρο»,²⁰² και θα αναγνώσουν, μεταξύ άλλων, το ζήτημα ως μία ακόμη αφορμή για τη διαμόρφωση ευρύτερων συγκλίσεων.²⁰³ Στην (προσχηματική ή πραγματική) ανησυχία της κυβερνητικής πλευράς και στο κλίμα κινδυνολογίας την αναπαραγωγή του οποίου επιδίωκε, η αριστερά απαντούσε ως εξής: Στην αιτίαση ότι η αστραπιαία μετατροπή του ατομικού σε ομαδικό επαναπατρισμό θα δημιουργήσει κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα αντέτασσε το επιχείρημα ότι «οι πρόσφυγες δεν είναι μαζεμένοι στους σιδηροδρομικούς σταθμούς με τις βαλίτσες τους», αλλά έχουν δημιουργήσει δεσμούς στις «δεύτερες πατρίδες» τους και έχουν μια σειρά εκκρεμοτήτων να τακτοποιήσουν πριν από την επάνοδό τους, ενώ στον ισχυρισμό περί κινδύνου αντεκδικήσεων πρότασσε τα ίδια τα στοιχεία και τα ποσοτικά δεδομένα που πιστοποιούσαν ότι τέτοια κρούσματα βίας δεν είχαν ουσιαστικά καταγραφεί (2 μόλις περιστατικά και αυτά προκατασκευασμένα το διάστημα 1974-1979). Όσον αφορά το ζήτημα της μη δυνατότητας να απορροφηθούν οι πρόσφυγες στην παραγωγική διαδικασία και της πιθανής διόγκωσης της ανεργίας, προβάλλονταν τόσο η επαγγελματική εξειδίκευση, η τεχνογνωσία και η κατάρτιση των προσφύγων όσο και οι εκκλήσεις των αρμόδιων συλλόγων, όπως το ΤΕΕ, για ενσωμάτωσή τους στην παραγωγική μηχανή.²⁰⁴

Η δράση την οποία θα αναπτύξει η κομμουνιστική αριστερά θα είναι πολυποίκιλη και θα αφορά ευρύ φάσμα θεμάτων, που δεν θα περιορίζονται στον επαναπατρισμό των

¹⁹⁹ Για ένα σύντομο χρονικό των αγώνων για τον επαναπατρισμό, βλ. *Ριζοσπάστης*, 31/12/2017 στο πλαίσιο ρεπορτάζ της εφημερίδας για την ημερίδα που διοργάνωσε η ΚΟ Κεντρικής Μακεδονίας του ΚΚΕ για τη ζωή των πολιτικών προσφύγων στις Λαϊκές Δημοκρατίες το διήμερο 16-17/12/2017.

²⁰⁰ Παραδόξως, παρά τον τότε έντονα κριτικό κοινοβουλευτικό του λόγο, ο Γρηγόρης Φαράκος θα αποτιμήσει σε μεταγενέστερο απολογισμό του ως θετικές τις επαφές που είχε με τους αρμόδιους Υπουργούς με αντικείμενο τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων (Γρηγόρης Φαράκος, *Μαρτυρίες και Στοχασμοί 1941-1991, 50 χρόνια πολιτικής δράσης*, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1993, σ. 239).

²⁰¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Ηλία Παπαστεργιόπουλου, Φάκελος 12, Εισήγηση Γ. Χαρατσίδα στη Διεθνή Διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των Πολιτικών Προσφύγων, Οκτώβριος 1979. Ο Χαρατσίδης θα φτάσει μέχρι το σημείο να χαρακτηρίσει τον ατομικό επαναπατρισμό «μέθοδο βασανισμού των πολιτικών προσφύγων» που «θα έχει σαν αποτέλεσμα στο να αποκλείσει οριστικά ένα σημαντικό αριθμό προσφύγων από το να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, και να εξοντώσει βιολογικά έναν άλλο σημαντικό επίσης αριθμό.»

²⁰² Ομιλία Κωνσταντίνου Κάππου, ΠτΒ, Α' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Β', Συνεδρίαση ΛΔ', 28 Νοεμβρίου 1975, σ.1146.

²⁰³ Χαρακτηριστική είναι από αυτή την άποψη η συνεργασία του ΚΚΕ με τον στρατηγό Χονδροκούκη και άλλα στελέχη του ΠΑΣΟΚ και η κοινή δραστηριοποίηση μέσα από τους κόλπους της ΕΕΕΠΠ (Επιτροπή για τον Επαναπατρισμό των Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων)

²⁰⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείο Ηλία Παπαστεργιόπουλου, Φάκελος 12, Εισήγηση Γ. Χαρατσίδα στη Διεθνή Διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των Πολιτικών Προσφύγων, Οκτώβριος 1979.

προσφύγων, αλλά θα επεκτείνονται στην ανάκτηση της ιθαγένειας,²⁰⁵ στη μεταφορά των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων τους, στην αναγνώριση των σπουδών και των πτυχίων τους, στη μετεγκατάσταση, στην εξεύρεση εργασίας, στην απόδοση των περιουσιών ή έστω στην αποζημίωση για την απώλεια τους, κλπ.²⁰⁶ Η κομμουνιστική αριστερά θα επιστρατεύσει νομικά επιχειρήματα και θα κινητοποιήσει διαπρεπείς νομικούς για την ευόδωση του στόχου. Θα καταγγείλει τον αντισυνταγματικό χαρακτήρα αυτών των μέτρων και θα τονίσει ότι από άποψη συνταγματικής τάξης «δεν υπάρχει συνταγματικό πρόβλημα επαναπατρισμού, αλλά συνταγματική επιταγή επαναπατρισμού.»²⁰⁷ Βασικό νομικό επιχείρημα ήταν, πέρα από τον αντισυνταγματικό χαρακτήρα της στέρησης της ιθαγένειας και της μη «εθελούσιας εξόδου» των προσφύγων από το κρατικό σώμα,²⁰⁸ ότι δεν τηρήθηκε ούτε το γράμμα του εμφυλιοπολεμικού ΛΖ΄ Ψηφίσματος, καθώς αυτό προέβλεπε ρητά ότι η αφαίρεση της ιθαγένειας μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο μεσούντος του εμφύλιου πολέμου, ενώ στην πράξη το μεγάλο πλήθος των αφαιρέσεων συντελέστηκε μετά τη λήξη του, γεγονός που σήμαινε ότι το ίδιο το ψήφισμα αναιρούσε τον εαυτό του.²⁰⁹ Η επιχειρηματολογία την οποία θα επιστρατεύσει η Αριστερά για να στοιχειοθετήσει την αναγκαιότητα για μια γενική ρύθμιση του ζητήματος θα περιστραφεί γύρω από δύο βασικούς άξονες: α) Την εθνική ταυτότητα των πολιτικών προσφύγων και την αποκοπή από τον εθνικό κορμό ενός αναπόσπαστου τμήματος του έμφυχου δυναμικού του. Η παραδοχή αυτή πιστοποιείται τόσο από την προγενέστερη (πατριωτική) δράση τους στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος (μετεξέλιξη και όχι αναίρεση ή ακύρωση του οποίου αποτέλεσε ο εμφύλιος) όσο και από τον βίο τους στο παρόν των σοσιαλιστικών χωρών (νόστος, διατήρηση ηθών, εθίμων και ελληνικής κουλτούρας, εμφύσηση από τους πρόσφυγες της ελληνικής παιδείας στα τέκνα τους που γεννήθηκαν στην υπερορία, κλπ.). Η άρνηση επαναπατρισμού τους αποτελεί τη διαιώνιση ενός επικίνδυνου εθνικού ακρωτηριασμού και η υπαιτιότητα για αυτόν είναι δευτερεύουσας, «ιστορικής» σημασίας έναντι της απώλειας του εθνικού «μέλους», για την επανασυγκόλληση του οποίου

²⁰⁵ Ο Γ. Χαρατσίδης θα επισημάνει την ειρωνεία του γεγονότος ότι, ελλείψει των αρμόδιων επιτροπών τις οποίες, παρά τις δεσμεύσεις της, δεν συνέστησε η κυβέρνηση, η ανάκτηση της ιθαγένειας εγκρίνεται κατόπιν εισήγησης της αστυνομίας, δηλαδή «ουσιαστικά από τους ίδιους που την είχαν στερήσει από τους πρόσφυγες». (ΕΛΙΑ, Αρχείο Ηλία Παπαστεργιόπουλου, Φάκελος 12, Εισήγηση Γ. Χαρατσίδα στη Διεθνή Διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των Πολιτικών Προσφύγων, Οκτώβριος 1979).

²⁰⁶ Για τα μέτρα που έλαβαν οι μετεμφυλιακές κυβερνήσεις μετά τον εκπατρισμό των μαχητών του ΔΣΕ (αφαίρεση ιθαγένειας, δήμευση περιουσιών, διατήρηση πλάσματος ανταρσίας, κλπ.), βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974 Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 487-495 και 582-587.

²⁰⁷ ΕΛΙΑ, Αρχείο Ηλία Παπαστεργιόπουλου, Φάκελος 12, Το Σύνταγμα και οι Πολιτικοί Πρόσφυγες, του Γ. Κασσιμάτη, Ομιλία στη Διεθνή Διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των Πολιτικών Προσφύγων, Οκτώβριος 1979.

²⁰⁸ Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Γ. Κασσιμάτης, η συνταγματική ρήτρα «όλες οι εξουσίες υπάρχουν υπέρ του έθνους» έχει ως στόχο να επιβάλλει στην πολιτεία της οποίας ο λαός, όπως και οι λαοί των περισσότερων σύγχρονων κρατών, είναι μόνοεθνικός, «το κρατικό ενδιαφέρον και την κρατική στοργή για όλους όσους ανήκουν στην Ελληνική εθνότητα, ανεξάρτητα με την ιθαγένειά τους.» ΕΛΙΑ, Αρχείο Ηλία Παπαστεργιόπουλου, Φάκελος 12, Το Σύνταγμα και οι Πολιτικοί Πρόσφυγες του Γ. Κασσιμάτη, Ομιλία στη Διεθνή Διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των Πολιτικών Προσφύγων, Οκτώβριος 1979.

²⁰⁹ Βλέπε ενδεικτικά Ομιλία Γρηγόρη Φαράκου, ΠτΒ, Α΄ Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση ΛΔ΄, 28 Νοεμβρίου 1975, σ. 1145 και Πασχαλούδη - Δορδανάς, ό.π., σ. 66.

συντρέχουν όλες οι αντικειμενικές προϋποθέσεις, β) Τον συμβολικό τερματισμό του εμφυλίου και την εμπέδωση κλίματος ομόνοιας και κατευνασμού των παθών (επικρέμαται και εδώ ως δαμόκλειος σπάθη η απειλή του εθνικού διαμελισμού, καθώς τα γεγονότα της Κύπρου είναι νωπά, το αρχικό σοκ δεν έχει παρέλθει και το Κυπριακό βρίσκεται στην κορυφή της πολιτικής επικαιρότητας).²¹⁰ Το δεύτερο αυτό επιχείρημα διατυπώνεται πιο υπαινιχτικά ή έστω πιο σποραδικά, πολλές φορές ως προληπτικό αμυντικό μέτρο έναντι των ενδεχόμενων αιτιάσεων των αντιπάλων και όχι με την ένταση ή τη συχνότητα που θα περίμεναν ίσως οι φορείς κάποιων ετεροχρονισμένων αναγνώσεων, καθώς η κομμουνιστική αριστερά θεωρούσε τον εμφύλιο μετεξέλιξη των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων της δεκαετίας του 1940 αλλά εναντίον ενός νέου δυνάστη (αγγλικός ιμπεριαλισμός και ντόπιοι υπηρέτες του). Η συχνή επίκληση του δεύτερου επιχειρήματος θα υπονόμει τη συνοχή του πρώτου, το οποίο κατείχε κεντρική θέση στο αφηγηματικό σχήμα της αριστεράς.²¹¹ Δίπλα σε αυτά τα επιχειρήματα συναντούμε και σειρά άλλων επιχειρημάτων (ευθυγράμμιση με τις ευρωπαϊκές πρακτικές και την ευρωπαϊκή έννομη τάξη, ανάγκη να ενσωματωθούν στην παραγωγική διαδικασία άτομα με υψηλή τεχνογνωσία και επαγγελματική κατάρτιση, εμπέδωση κλίματος διεθνούς ύφεσης στην οποία θα συνέτεινε ο επαναπατρισμός, επίδειξη ανθρωπιστικού προσώπου από την πλευρά της πολιτείας ειδικά έναντι ατόμων που βαίνουν στη δύση του βίου τους, κλπ.) μικρότερης βαρύτητας.

Σε αυτό το πλαίσιο οι φωνές οι οποίες πίεζαν για την άμεση επίλυση του προβλήματος, από όπου και αν προέρχονταν, παραγνώρισαν τις ταξικές όψεις του εμφυλίου και τις πτυχές του που πιστοποιούσαν ότι επρόκειτο για ενδοελληνική σύγκρουση μετακυλίνοντας έτσι την ευθύνη, όπως επισημαίνουν χαρακτηριστικά η Ελένη Πασχαλούδη και ο Στράτος Δορδανάς στη συμβολή τους για την πολιτική της Ελληνικής Πολιτείας γύρω από το ζήτημα των πολιτικών προσφύγων, είτε στις σκοτεινές και δόλιες ξένες δυνάμεις που επιβουλεύονταν την εθνική κυριαρχία και λυμαίνονταν τη χώρα είτε στις απογειωμένες πολιτικές ηγεσίες που προέβαιναν σε διχαστικές πρακτικές, τις οποίες αποδοκίμαζε ρητά ή σιωπηλά το σύνολο του ελληνικού λαού, ή σε τελείως ατυχείς χειρισμούς, οι οποίοι ακούσια οδηγούσαν στην

²¹⁰ Όπως το έθεσε και ο Γ. Χαρατσίδης σε έναν-αναμενόμενο από την πλευρά της αριστεράς-παραλληλισμό, «πως θα αγωνισθεί [ο Καραμανλής] ν' αποσπάσει από τους εισβολείς Τούρκους τον επαναπατρισμό των αδελφών μας Ελληνοκυπρίων προσφύγων όταν δεν επαναπατριζει ο ίδιος τους δικούς μας Έλληνες πρόσφυγες; Πως θα επιτύχει εθνική ομοψυχία που χρειάζεται και όλοι τη θέλουμε για ν' αντιμετωπισθούν εκείνοι που επιβουλεύονται ή που θα επιβουλευθούν τυχόν την ακεραιότητα του εθνικού μας εδάφους όταν τουλάχιστον 500.000 Έλληνες συγγενείς των πολιτικών προσφύγων είμαστε βαρύτατα εθνικά τραυματισμένοι για την προσβολή και την αδικία που συνεχίζεται να γίνεται σε βάρος των δικών μας, που τους έκλεισαν τα σύνορα της δικής τους πατρίδας;» (ΕΛΙΑ, Αρχείο Ηλία Παπαστεργιόπουλου, Φάκελος 12, Εισήγηση Γ. Χαρατσίδα στη Διεθνή Διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των Πολιτικών Προσφύγων, Οκτώβριος 1979).

²¹¹ Τις δύο αυτές τάσεις, όχι ακριβώς αντίρροπες αλλά σίγουρα δυνάμει αλληλοσυγκρουόμενες σε κάποια σημεία τους, θα επιχειρήσει να εξισορροπήσει το ΚΚΕ Εσωτερικού ταυτίζοντας την επιθυμία της αριστεράς για διευθέτηση του ζητήματος με τη βούληση του συνόλου του ελληνικού λαού (άποψη που δεν απείχε πλέον πολύ από την πραγματικότητα στη στροφή της δεκαετίας του 1970) και στιγματίζοντας όλους όσους ήταν αντίθετοι με τα δημοκρατικά μέτρα υπέρβασης του διχασμού που είχε λάβει η κυβέρνηση Καραμανλή (στα οποία θα μπορούσε να υπαχθεί δυνητικά και η συνολική ρύθμιση του ζητήματος του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων) ως νοσταλγούς της ανωμαλίας και «εθελουφλούντες βρυκόλακες του αντικομμουνισμού». (ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 40, Υποφάκελος 1, Δήλωση της ΚΕ του ΚΚΕ Εσωτερικού πάνω στο πρόβλημα των πολιτικών προσφύγων και την ανάγκη της ριζικής ρύθμισής του, Αθήνα 12/2/1977).

εμφύλια σύρραξη.²¹² Ίσως αυτό ήταν και το σιωπηρό αλλά απaráβατο όριο της συνεργασίας του ΠΑΣΟΚ (αλλά και των διαρκώς συρρικνούμενων δυνάμεων του κέντρου στον βαθμό που εντάχθηκαν σε αυτή την προσπάθεια), ενός κομματικού φορέα που εκπροσωπούσε, αλλά και αναδιαμόρφωνε έναν πολιτικό χώρο του οποίου προμετωπίδα αποτελούσε η κραυγή για εθνική (άρα και ταξική) συμφιλίωση, και του ΚΚΕ, ενός κόμματος του οποίου διακηρυκτικός στόχος (ανεξαρτήτως των όποιων διακυμάνσεων της πολιτικής γραμμής και τακτικής του) ήταν η ανατροπή της υφιστάμενης κοινωνικής και πολιτικής τάξης πραγμάτων με συγκρουσιακά (αν και όχι απαραίτητως βίαια) μέσα. Η ανάγνωση, δηλαδή, του αιτήματος του επαναπατρισμού ως ενός δημοκρατικού, ανθρωπιστικού μέτρου που θα επούλωνε τις πληγές του διχασμού, θα επανενοποιούσε τον ελληνισμό και θα έκλεινε έναν ιστορικό κύκλο τον οποίο δεν θα είχαν λόγο να επικαλούνται πλέον παρά μόνο οι ιστορικοί, χωρίς αναφορές στην ίδια την ουσία του αγώνα (πέρα από την αόριστη αναφορά στα πατριωτικά φρονήματα των προσφύγων) ως (έστω παραμορφωμένου) ταξικού και κοινωνικού πολέμου. Αυτή η σύμπλευση των δύο κομμάτων είχε ημερομηνία λήξης και τούτη ήταν η ημέρα πραγμάτωσης αυτού του στόχου, που συνεπαγόταν ότι θα χώριζαν οι δρόμοι των δύο πλευρών, καθώς ήταν δεδομένο ότι κατόπιν τούτου θα έβγαιναν στην επιφάνεια και άλλα ζητήματα, ειδικά όσο μεγάλωνε η απόσταση από τη λήψη του μέτρου και διευθετούνταν και τα επιμέρους ζητήματα.

Τέλος, χρειάζεται μια αναφορά στα σημεία διαφοροποίησης ανάμεσα στο ΚΚΕ και το ΚΚΕ Εσωτερικού για αυτό το ζήτημα. Όπως προαναφέρθηκε, η σύμπτωση των αιτημάτων είναι δεδομένη και στους δύο χώρους (αιτήματα τα οποία εγκολπώνεται το σύνολο σχεδόν της δημοκρατικής αντιπολίτευσης). Η απόκλιση εντοπίζεται αλλού. Το ΚΚΕ Εσωτερικού δεν θα παρεκκλίνει και σε αυτή την περίπτωση από τον γενικό κανόνα της πολιτικής του που ανήγε όλα τα κακώς κείμενα της πολιτικής του ΚΚΕ στην τυφλή προσήλωσή του στα σοβιετικά κελεύσματα, ανεξαρτήτως του αν η αφοσίωσή του ζημίωνε τα εθνικά συμφέροντα. Έτσι θα εστιάσει την κριτική του στην υποτιθέμενη άρνηση του ΚΚΕ να ασκήσει πίεση στις σοσιαλιστικές χώρες να επιταχύνουν τις διαδικασίες για τη σύναψη διακρατικών συμφωνιών με την Ελλάδα για τη μεταφορά των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων των προσφύγων,²¹³ ενώ οι διαμάχες για τα «ιδιοκτησιακά» επίδικα, ενδημικές στους κόλπους της κομμουνιστικής αριστεράς κατά την πρώτη δεκαετία της μεταπολίτευσης, δεν θα λείψουν και σε αυτή την περίπτωση, καθώς ο Μ. Παπαδημήτρης, στέλεχος του ΚΚΕ Εσωτερικού, θα αυτοπαρουσιάζεται ως πρόεδρος της ΚΕΠΠΕ, ερεθίζοντας το ΚΚΕ και προκαλώντας τη μήνιν

²¹² Ελένη Πασχαλούδη - Στράτος Ν. Δορδανάς, *Οι πολιτικοί πρόσφυγες και η ελληνική πολιτεία, 1946-1989: από τη στέρηση της ιθαγένειας στον επαναπατρισμό και την αποκατάσταση, στο Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη, Πρακτικά Ημερίδας, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2017, σ. 70. Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη είναι η παρακάτω αμήχανη διατύπωση του Γ. Χαρατσίδα στη συνδιάσκεψη για τον επαναπατρισμό, προϊόν ίσως της αδυναμίας του να συγκεράσει την (έστω ημιτελή) ανάγνωση του ΚΚΕ για τον Εμφύλιο ως κίνημα (και) με κοινωνικά χαρακτηριστικά με το περιεχόμενο που προσέδιδαν στο διάβημα για τον επαναπατρισμό οι συμμετέχοντες και οι παριστάμενοι στη συνδιάσκεψη: «Δεν θα εξετάσουμε τα αίτια και αιτιατά του εμφυλίου πολέμου. Το αφήνουμε στον ιστορικό του μέλλοντος.» (ΕΛΙΑ, Αρχείο Ηλία Παπαστεργιόπουλου, Φάκελος 12, Εισήγηση Γ. Χαρατσίδα στη Διεθνή Διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των Πολιτικών Προσφύγων, Οκτώβριος 1979).*

²¹³ Οι διαπραγματεύσεις της Ελλάδας με τις ανατολικές χώρες, οι οποίες χρόνιζαν και είχαν βαλτώσει επί μακρόν, θα έχουν τελικά αίσιο τέλος και θα οδηγήσουν στην υπογραφή συμφωνιών με τις περισσότερες από αυτές μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Τσέκου, ό.π., σ. 205.

των στελεχών του, ενώ στη διαμάχη, από την οποία δεν θα λείψει και η ανταλλαγή προσωπικών, ενίοτε και υβριστικών χαρακτηρισμών, θα εμπλακούν και στελέχη του ΠΑΣΟΚ, όπως ο στρατηγός Χονδροκούκης.²¹⁴

Κεφάλαιο 5

«Η Ιστορία Διχάζει»: Μνήμη και Κομματικός Ανταγωνισμός

Όπως προαναφέραμε, κύριο χαρακτηριστικό του ελληνικού κομματικού συστήματος της υπό εξέταση περιόδου ήταν ο τριπαταταξιακός του χαρακτήρας, απόρροια της διπλής τομής του εθνικού διχασμού και του εμφύλιου πολέμου.²¹⁵ Τα δύο κόμματα της κομμουνιστικής αριστεράς, παρά την επιμέρους διάσταση απόψεων και την οξύτητα των σχέσεων τους, θα «πολιτογραφηθούν» ως ενιαίο μέρος ενός διακριτού υποσυνόλου του ελληνικού κομματικού συστήματος. Κατά την υπό εξέταση περίοδο θα έρθουν αντιμέτωπα με τρία πεδία προβληματισμού και παραγωγής νέων επεξεργασιών: α)Τις σχέσεις με τη δεξιά, της οποίας το νέο προφίλ διέθετε και νεωτεριστικές όψεις, αλλά ταυτοχρόνως περιέκλειε και ισχυρά κατάλοιπα του αυταρχικού παρελθόντος της. Η διατήρηση και η περιοδική ενεργοποίηση τμήματος του εμφυλιοπολεμικού -ενίοτε και χουντικού!- νομικού οπλοστασίου, η ψήφιση αντεργατικών νομοθετημάτων ή νόμων που περιέστελλαν τις δημόσιες ελευθερίες, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση τον αντιτρομοκρατικό νόμο, οι ρητορικές επιθέσεις στην αριστερά, η ένταση των κατασταλτικών μέτρων, που κορυφώθηκαν στα γεγονότα του Πολυτεχνείου το 1980, είναι μερικές μόνο από τις αυταρχικές εκφράσεις της διττής αυτή ταυτότητας.²¹⁶ β) Τη διαχείριση του φαινομένου ΠΑΣΟΚ, από την οποία δεν θα λείψουν οι αμφιταλαντεύσεις και οι παλινωδίες. Με άλλα λόγια, την εμφάνιση για πρώτη φορά στο μαλακό υπογάστριο της αριστεράς ενός ανταγωνιστικού υποκειμένου, το οποίο αποδείχθηκε μακροπρόθεσμα ότι μπορούσε να εκφράσει καλύτερα τις τάσεις ριζοσπαστικοποίησης της πρώιμης μεταπολίτευσης, ενίοτε «δανειζόμενο» ακόμη και συνθήματα που μέχρι πρότινος

²¹⁴ Βλ. το άρθρο του Μ. Παπαδημήτρη, Το Θέμα των Πολιτικών Προσφύγων στο περιοδικό *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, Τεύχος 11, Μάης 1976, στο οποίο κατηγορεί το ΚΚΕ ότι «καταφεύγει σε απολυτότητες και δημαγωγικούς εξτρετισμούς» και αφήνει τους πρόσφυγες «στο έλεος της δικής τους πρωτοβουλίας και ευθύνης για το γυρισμό τους» (σσ. 101-102) για τις διάφορες απαντήσεις του Χονδροκούκη που χαρακτηρίζει τον Παπαδημήτρη «αυτοτιτλοφορούμενο ως πρόεδρο της της Εν Ελλάδι ΚΕΠΠΕ» και τους εκπροσώπους της πλευράς του Εσωτερικού «αργόσχολους και εξ επαγγέλματος “προσφυγοπατέρες”», βλ. ενδεικτικά το άρθρο Για την Αποκατάσταση της Αλήθειας - Απάντηση στον κ. Παπαδημήτρη στο *Δελτίο της ΕΕΕΠΠ*, Χρόνος Α', Μάρτης-Μάης 1981, σ. 9.

²¹⁵ «Τριτολικό σύστημα με δικομματική δυναμική ανταγωνισμού για την εξουσία» το χαρακτηρίζει ο Γιάννης Βούλγαρης (Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στη Παγκοσμιοποίηση*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 219) για τη διπλή διαιρετική τομή διχασμού-εμφυλίου, την αντοχή της στο χρόνο, την επενέργεια της μίας στην άλλη και τις επικαλύψεις τους, βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Κόμματα και Βουλευτικές Εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964 Η Εκλογική Γεωγραφία των Πολιτικών Δυνάμεων*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1985, σσ. 65-85.

²¹⁶ Για τον παρωχημένο αντικομμουνιστικό λόγο του Καραμανλή και τις αυταρχικές τάσεις της κυβέρνησής του, βλ. Τάσος Κωστόπουλος, «Το πρώτο τέλος της μεταπολίτευσης», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 12/3/2016· Τάσος Κωστόπουλος - Δημήτρης Ψαράς, *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Εθνάρχης Χωρίς Λαό*, Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών.

μονοπωλούσε η αριστερά.²¹⁷ γ) Τον ενδοαριστερό ανταγωνισμό, τον συμβολικό εμφύλιο πόλεμο που ήταν απόρροια των γεγονότων του 1968 και θα είναι έκτοτε ενδημικός στους κόλπους της ελληνικής αριστεράς.²¹⁸

Και οι τρεις αυτοί άξονες είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι, ο καθένας για διαφορετικούς λόγους, με τη δεκαετία του 1940. Στην πρώτη περίπτωση τα εκκρεμή ζητήματα με καταβολές στα γεγονότα αυτής της δεκαετίας αποτέλεσαν κατεξοχήν πεδίο εκδήλωσης των αγκυλώσεων της δεξιάς και της «δυσανεξιάς» της στη συνύπαρξη με την αριστερά στην κεντρική πολιτική σκηνή σε συνθήκες πλήρους νομιμότητας της τελευταίας. Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, είναι γνωστές η εργαλειοποίηση της ιστορίας και η αυθαίρετη συγκόλληση ανομοιογενών μεταξύ τους ιστορικών στοιχείων από τον τότε νεαρό φορέα, καθώς και η αμνηχανία της αριστεράς μόλις συνειδητοποιήσει ότι αυτή η τακτική απέδιδε καρπούς. Τέλος, όσον αφορά τον ενδοαριστερό εμφύλιο, πολλά ζητήματα που ήρθαν στην επιφάνεια στην κρίσιμη καμπή του 1968 ανάγονταν στη δεκαετία του 1940.

Στην προσπάθειά μας να κωδικοποιήσουμε (στο μέτρο του δυνατού) τον τρόπο με τον οποίο τα κόμματα προσέγγισαν μεμονωμένα τα ζητήματα της ιστορικής μνήμης της δεκαετίας του 1940 και των προεκτάσεων της στο παρόν (στον βαθμό που οι προσεγγίσεις αυτές υφίσταντο μεμονωμένα και δεν επικαθορίζονταν από τη διάδραση των πολιτικών υποκειμένων και τον κομματικό ανταγωνισμό) μπορούμε να μιλήσουμε για δύο μισι πολιτικές. Η μεν Δεξιά θα προτάξει μια πολιτική της λήθης μέσω της αποσιώπησης και της διατήρησης του status quo, το οποίο επέφερε η μεταπολιτευτική διευθέτηση στο πεδίο των συμβολισμών και των δημόσιων αναπαραστάσεων, διευθέτηση η οποία επέτρεπε στα στελέχη της, που κατείχαν πολύ συχνά και κρατικά αξιώματα, να ενισχύουν μέσω της φυσικής παρουσίας τους εκδηλώσεις αποδοκιμασίας της αντίστασης και του δυναμικού της,²¹⁹ το δε ΠΑΣΟΚ θα επιλέξει την οδό της κατάφασης, δηλαδή της ρητής αναγνώρισης μέσω πανηγυρικών διαδικασιών, που θα οδηγούσε στην ενσωμάτωση του αντιστασιακού μύθου στο επίσημο κρατικό αφήγημα, στην προσαρμογή του στα συμβατικά αυτά πλαίσια και στην απονέκρωση επίμαχων ή αμφιλεγόμενων πτυχών της μνήμης.

Το ΚΚΕ αν και αποδέχθηκε το νομοθέτημα του 1982 επιδιώκοντας να προσποριστεί τους θεσμικούς και συμβολικούς πόρους που απέρρεαν από αυτό, δεν ταυτίστηκε απόλυτα μαζί του και δεν μπορούσε παρά να αποστασιοποιηθεί μακροπρόθεσμα από τη σύμπλευση με

²¹⁷ Για την πολιτική στρατηγική του ΠΑΣΟΚ αυτή την περίοδο, βλ. Τάκης Σ. Παππάς, *Το Χαρισματικό Κόμμα, ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σσ. 159-184.

²¹⁸ Για την εικονογράφηση του εμφυλιοπολεμικού κλίματος που επικράτησε ήδη από τις πρώτες ημέρες της διάσπασης, βλ. Πέτρος Κουναλάκης, «Προδότη, Τι Θες Εδώ;» (Συνέντευξη στη Μυρτώ Λιαλιούτη), στο *50 Χρόνια Από τη Διάσπαση του ΚΚΕ*, Ειδική Έκδοση των Νέων, Αθήνα 2018, σσ. 25-31.

²¹⁹ Για την παρουσία υπουργών και ηγετικών στελεχών της ΝΔ (αν και όχι του Καραμανλή) στα ετήσια μνημόσυνα του Συντάγματος Χωροφυλακής Μακρυγιάννη, βλ. Φυτιλή, ό.π., 282-289, και για τη μεγάλη βαρύτητα την οποία προσέδωσε η ΝΔ στις εκδηλώσεις για την επέτειο του Γράμμου και για τη δυναμική συμμετοχή που τους εξασφάλισε τα πρώτα χρόνια του αντιπολιτευτικού της βίου, βλ. Αντωνίου, ό.π., σσ. 230-232. Επίσης αξίζει να σημειωθεί ότι το 1975 ο υπουργός Εσωτερικών, Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, απέστειλε στις νομαρχίες του κράτους εγκύκλιο σύμφωνα με την οποία η δεύτερη Κυριακή του Δεκέμβρη κάθε χρόνου οριζόταν ως ημέρα τέλεσης «μνημόσυνων επί σκοπώ αποτίσεως φόρου τιμής διά τα θύματα της κομμουνιστικής κατά του έθνους επιβουλής» στις πρωτεύουσες των νομών (Μάγδα Φυτιλή, *Η Δεκαετία του 1940 ως ένα ανοιχτό πολιτικό διακύβευμα: Από τις «γιορτές μίσους» στην αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και την πολιτική της λήθης και της Εθνικής Συμφιλίωσης*).

εορτασμούς κρατικού χαρακτήρα.²²⁰ Μετά την τάση σύγκλισης των δύο χώρων και το σημείο συνάντησης του 1982, το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ άρχισαν να ακολουθούν αντίθετες πορείες, καθώς όσο το πρώτο έκλινε προς μια αφηγηματική εκδοχή αποστερημένη από τις όποιες (ρηχές ή ουσιαστικές) ριζοσπαστικές της προκείμενες μέσα από την ενσωμάτωση της αντίστασης στις κρατικές αναπαραστάσεις και τη διολίσθηση των δημόσιων εκδηλώσεων σε μια κατάσταση ρουτίνας και «απομάγευσης», τόσο το δεύτερο προσπαθούσε να ανακόψει και να αντιστρέψει αυτή την τάση συντηρώντας με την επίκληση του αντιστασιακού μύθου αγωνιστικά φρονήματα και αντανάκλαστικά. Συνεπώς, ανεξαρτήτως της ιδεολογικοπολιτικής φάσης στην οποία βρισκόταν ο κομματικός αυτός φορέας, ήταν σίγουρο ότι αργά η γρήγορα θα αποστοιχιζόταν από αποϊδεολογικοποιημένες και «άχρωμες» θεσμικές εκδηλώσεις στην καλύτερη περίπτωση ή στη χειρότερη περίπτωση από εκδηλώσεις οι οποίες λειτουργούσαν ως πομπός διάδοσης της εκάστοτε κυβερνητικής γραμμής, γεγονός που πιστοποιείται από τη γρήγορη διάρρηξη των δεσμών με το κυβερνών ΠΑΣΟΚ σε αυτό το θέμα, με αφορμή τον προαναφερθέντα εορτασμό του Γοργοποτάμου.²²¹ Η διαμάχη για τη διατήρηση στο διηνεκές της φλόγας της αντίστασης ως αξιακού κόμβου και οδηγού δράσης θα ενταθεί με το πέρασμα του χρόνου, καθώς η εμπέδωση των συνεπειών της «θεσμοποίησης» της αντίστασης θα διέυρυνε το χάσμα ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και στην Κομμουνιστική Αριστερά.

ΝΔ και Αριστερά

25 Σεπτεμβρίου 1974. Μεσούσης της διαδικασίας αποκατάστασης των δημοκρατικών θεσμών και ενώ δεν είχε αποσοβηθεί ακόμη η κυπριακή κρίση, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας εξέδωσε ένα από τα πιο κρίσιμα διατάγματα που θα εκδώσει στη διάρκεια του σύντομου πολιτικού βίου της, το ν.δ. 59 το οποίο επέτρεπε την (επανα)λειτουργία όλων ανεξαιρέτως των κομμάτων, με μόνο προαπαιτούμενο την κατάθεση δήλωσης στον Άρειο Πάγο. «Με τις νέες ρυθμίσεις, πέραν των άλλων, διασφαλίζονταν -για πρώτη φορά μετά το 1947- οι προϋποθέσεις για τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ. Η απόφαση του Κ. Καραμανλή ανταποκρινόταν στην ανάγκη να προσλάβει ουσιαστικό περιεχόμενο η πολιτική της “λήθης” και να δημιουργηθεί κλίμα εθνικής ομοψυχίας· και διασφάλιζε και τις τελευταίες αναγκαίες προϋποθέσεις για την πλήρη αποκατάσταση αδιαμφισβήτητη δημοκρατικής ζωής.»²²² Με αυτά τα λόγια θα συνοδεύσει το Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή τη λιτή αναφορά του στην κατάργηση του α.ν. 509 και στην επάνοδο του ΚΚΕ στη νομιμότητα μετά από μια τριακονταετία περίπου παράνομης πολιτικής δράσης.

Όμως, παρά αυτές τις διακηρύξεις, η δεξιά υπερέβη μόνο μερικώς τα εμφυλιοπολεμικά σύνδρομα και το σχήμα της εθνικοφροσύνης. Καθ' όλη τη διάρκεια της κυβερνητικής θητείας του Κωνσταντίνου Καραμανλή και του διαδόχου του, Γεωργίου Ράλλη, η αριστερά σε όλες

²²⁰ Αντιθέτως το πολιτικό προφίλ του ΚΚΕ Εσωτερικού το ωθούσε να ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με το αφήγημα της κυβέρνησης και τον τρόπο μεθόδευσης της διεξαγωγής των δημόσιων εορτών.

²²¹ Για την περιοδική αποχή του Κομμουνιστικού Κόμματος από τις επίσημες εκδηλώσεις του Γοργοποτάμου μετά το 1985, βλ. Ελένη Πασχαλούδη, *Η Εθνική Αντίσταση στον Επετειακό Χάρτη της Μεταπολεμική Ελλάδας, στο Στράτος Δορδανός, Βασιλική Λάζου, Βαγγέλης Τζούκας, Λάμπρος Φλιτούρης (επιμέλεια), Κατοχική Βία 1939-1945 Η Ελληνική και Ευρωπαϊκή Εμπειρία*, Δήμος Νικόλαου Σκουφά/Εκδόσεις Ασίνη, Κομμένο Άρτας-Αθήνα 2016, σσ. 426-427.

²²² Αρχείο Κ. Καραμανλή, *Γεγονότα και Κείμενα*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής - Καθημερινή, Αθήνα 2005, τόμος 8, σσ. 162-163.

της τις εκφάνσεις παρέμενε ο υπ' αριθμόν ένας εχθρός του κράτους.²²³ Παρά τη νομιμοποίηση των δύο ΚΚ, απόρροια και της δυναμικής των πραγμάτων, η Δεξιά θα διατηρήσει την επιφυλακτικότητα και τις προκαταλήψεις της έναντι της Αριστεράς.²²⁴ Η «πεφωτισμένη» και αυστηρή μορφή διακυβέρνησης η οποία διέπει ως λογική και το νέο συνταγματικό κείμενο,²²⁵ και ο απόλυτος και συχνά «τραχύς» τρόπος άσκησης της εξουσίας από τον Καραμανλή²²⁶ θα σηματοδοτήσουν περισσότερο μια συνέχεια παρά μια ρήξη με το παρελθόν.²²⁷ Ειδικά μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας δημοκρατικής μετάβασης ή μάλλον την απότομη ανακοπή της, όπως ανακοινώθηκε από τον ίδιο τον Πρόεδρο της

²²³ Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα το γεγονός ότι ήδη από τις πρώτες ημέρες της μεταπολίτευσης τα όργανα της ασφάλειας θα επιδοθούν σε μια συστηματική προσπάθεια χαρτογράφησης του - πράγματι αχανούς- γαλαξία των αριστερών οργανώσεων και κομμάτων της περιόδου (βλ. Κωστόπουλος, ό.π., σσ. 124-133).

²²⁴ Χαρακτηριστικό δείγμα της αμφιθυμίας -η οποία διακατείχε εξίσου έντονα και τα κεντρώα μέλη της κυβερνήσεως εθνικής ενότητας- έναντι της Αριστεράς τη στιγμή της νομιμοποίησής της είναι οι συζητήσεις εντός του υπουργικού συμβουλίου για τον εκλογικό νόμο, στη διάρκεια των οποίων ο Καραμανλής χαρακτήρισε την Άκρα Αριστερά «απροσάρμοστη», αλλά και ειπώθηκε χαρακτηριστικά μεταξύ άλλων ότι «άλλο να αποκαταστήσωμεν το ΚΚ και άλλο να θέλωμε να τοβάλωμεν εις την Β' κατανομήν» (Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φάκελος 75Β', Πρακτικά Υπουργικού Συμβουλίου 18 και 19-9-1974).

²²⁵ Για τις, και παρασκηνακού χαρακτήρα διεργασίες που προηγήθηκαν της ψήφισης του Συντάγματος βλ. Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αρχείο Κωνσταντίνου Παπακωνσταντίνου, Φάκελοι 26 έως 28' Φαίνεται ότι, με βάση τα διαθέσιμα αρχειακά τεκμήρια, ο Παπακωνσταντίνου είχε μελετήσει συγκριτικά άρθρα και διατάξεις ξένων συνταγμάτων τα οποία ρύθμιζαν μια σειρά «ευαίσθητων» ζητημάτων («πολιτική» απεργία, διεύρυνση εκτελεστικής εξουσίας, κατάχρηση δικαιωμάτων, εκτόπιση κλπ.).

²²⁶ Η στάση αυτή του Καραμανλή και συγκεκριμένα η αναφορά του κατά τη διάρκεια ομιλίας του στη Δράμα σε συγκέντρωση αξιωματικών στο πλαίσιο περιοδείας του στη Βόρεια Ελλάδα στις συνθήκες «πολιτικής ασυναρτησίας» που επικράτησαν στην ελληνική πολιτική σκηνή μετά την αποχώρησή του και οδήγησαν στο πραξικόπημα του 1967 θα προκαλέσει την ενόχληση του τότε αρχηγού της Αξιωματικής Αντιπολιτεύσεως Γεωργίου Μαύρου ο οποίος θα του αποστείλει επιστολή στις 1 Σεπτεμβρίου 1975 (χωρίς καν να αναμείνει την επιστροφή του στην Αθήνα) με την οποία θα επισημάνει ότι η τοποθέτηση αυτή απηχεί πνεύμα επικίνδυνου μεσσιανισμού, «το οποίον αποτελεί κίνδυνον δια το Δημοκρατικό μας Πολίτευμα» και θα παρατηρήσει, σχολιάζοντας την τοποθέτηση από την πλευρά του Καραμανλή ως οροσήμων της συγχρόνου πολιτικής ζωής την αποχώρηση από τον δημόσιο βίο και την επάνοδο του σε αυτόν ότι «Αλλοίμονο εάν η επιβιώσής μας εξηρτάτο από την παρουσίαν ή την απουσίαν εις την πολιτικήν σκηνήν ορισμένων προσωπικοτήτων. Εάν συνέβαινε τούτο, η Χώρα θα ευρίσκετο διαρκώς εις κίνδυνον εθνικής κρίσεως.» Στην επιστολή Μαύρου θα απαντήσει τρεις μέρες αργότερα ο Καραμανλής με αρκετά περιφρονητικό και αλαζονικό ύφος, λέγοντας χαρακτηριστικά «θα μου επιτρέψετε ν' αντιπαρέλθω το πρώτο μέρος της επιστολής σας, το αναφερόμενο στον λόγο που εξεφώνησα στη Δράμα. Και τούτο γιατί περιέχει απαράδεκτους προσωπικούς χαρακτηρισμούς, στηριζόμενους σε αυθαίρετους συλλογισμούς», ενώ δεν θα διστάσει να κατηγορήσει το Μαύρο και για υπέρμετρο και περιττό διδακτισμό λέγοντας «Άλλωστε, στο μέρος αυτό της επιστολής σας αναλύσκετε πολύν χώρο σε μάθημα περί δημοκρατίας το οποίο φρονώ ότι δεν θα έπρεπε ν' απευθύνεται προς εμέ.» (Η επιστολή Μαύρου και η απαντητική επιστολή Καραμανλή εντοπίζονται στο Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φάκελος 47Β).

²²⁷ Ας μην ξεχνάμε ότι το αρχικό κυβερνητικό σχέδιο συντάγματος βρισκόταν εγγύτερα στις ρυθμίσεις της «βαθείας τομής» του 1963 (θέση κομμάτων εκτός νόμου, ποινικοποίηση καταχρηστικής άσκησης δικαιωμάτων, περιορισμός ελευθεροτυπίας και δικαιώματος απεργίας κ.α.) και «απέβαλλε» αρκετές από τις εμφυλιοπολεμικές προβλέψεις του μόνο χάρη στην καταλυτική παρέμβαση του λαϊκού παράγοντα (Κουρουνδής, ό.π., σσ. 226-233).

Κυβερνήσεως στο Υπουργικό Συμβούλιο της 12^{ης} Μαρτίου 1976,²²⁸ η κυβέρνηση Καραμανλή θα στρέψει τα πυρά της στην κομμουνιστική αριστερά και στα μαζικά κινήματα που αυτή καθοδηγούσε. Η πανσπερμία των οργανώσεων, η εξωστρέφεια της αριστεράς, ο διαρκής ακτιβισμός, τα συγκρουσιακά ρεπερτόρια δράσης, η ταχεία ωρίμανση του συνδικαλιστικού κινήματος (ωρίμανση την οποία, όπως είδαμε, ακόμη και η ίδια η κοινοβουλευτική αριστερά αδυνατούσε να διαχειριστεί), η ριζοσπαστικοποίηση του φοιτητικού κόσμου προξενούσαν ανησυχία σε μια δεξιά η οποία δεν είχε αποβάλλει αυτομάτως τα εμφυλιοπολεμικά σύνδρομά της. Η δυσανεξία αυτή της Δεξιάς απέναντι στα μαζικά κινήματα και του Καραμανλή προσωπικά απέναντι σε όλους όσους αμφισβητούσαν την αυθεντία του θα οδηγήσουν σύντομα την κυβέρνησή του και τον ίδιο σε αυταρχική στροφή και σε σκλήρυνση της στάσης τους.

Η ταυτόχρονη ανάδυση για πρώτη φορά ενός μη κομμουνιστικού κομματικού πόλου που εγγραφόταν αντικειμενικά στις παρυφές της αριστεράς αλλά σύμφωνα με την πρόσληψη της Δεξιάς στα άκρα της, του ΠΑΣΟΚ, δύναμης η οποία συνέπλεε με τις κομμουνιστικές δυνάμεις στα κοινωνικά κινήματα, πολλές φορές μάλιστα προηγούνταν αυτών στην οργάνωση και την καθοδήγησή τους, επέτεινε τις φοβίες και τα επιθετικά αντανάκλαστικά της Δεξιάς. Η προοπτική ανάληψης της κυβερνητικής εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ, προοπτική που με την πάροδο του χρόνου διαφαινόταν όλο και πιο έντονα στον πολιτικό ορίζοντα, και η, σύμφωνα με την ευρηματική διατύπωση του Τάκη Παππά, συνύπαρξη του σοσιαλισμού του πρώιμου ΠΑΣΟΚ με τη βαρβαρότητα της μετεμφυλιακής δεξιάς –του πρώτου ως ουτοπίας και της δεύτερης ως φαντάσματος-²²⁹ δημιουργούσε ένα εκρηκτικό πολιτικό μείγμα. Η διπλή πίεση από τη μια της -πραγματικής ή φανταστικής- ακροδεξιάς απειλής, η οποία θα έπαιρνε τη μορφή είτε ενός κομματικού υποκειμένου που θα αποσπούσε ένα κρίσιμο κομμάτι από την εκλογική βάση της δεξιάς είτε τη μορφή της αυτονόμησης τμημάτων του κομματικού μηχανισμού που διακατέχονταν από ακροδεξιά συναισθήματα και νοσταλγία για τη δικτατορία, και από την άλλη της πρωτοφανούς κινητικότητας των μαζών και του μεγάλου φάσματος των διεκδικήσεών τους, κατάσταση την οποία ο Κωνσταντίνος Καραμανλής χαρακτήριζε με εμφανώς υποτιμητική διάθεση «πολιτική του πεζοδρομίου»,²³⁰ θα επικαθορίσει σε μεγάλο βαθμό την πολιτική της ΝΔ αυτή την περίοδο. Παρά την τάση μεταγενέστερων μελετητών να παραγνωρίζουν αυτές τις τάσεις της μεταπολιτευτικής δεξιάς επικεντρώνοντας την προσοχή τους στην παθητικότητα της δεξιάς μπροστά στις ισχυρές αντιστάσεις και στα προσκόμματα που έθεταν μια σειρά (ενδοπαραταξιακοί και μη) παράγοντες έναντι της ενεργητικής εγκόλπωσης των αυταρχικών και παραδοσιακών στοιχείων της ταυτότητας του χώρου ακόμη και από την ίδια την ηγεσία της ΝΔ,²³¹ είναι

²²⁸ Τάσος Κωστόπουλος, «Το πρώτο τέλος της μεταπολίτευσης», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 12/3/2016.

²²⁹ Τάκης Παππάς, Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001, στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τόμος 17, Μάιος 2001, σ. 91.

²³⁰ Βλ. τη χαρακτηριστική αποστροφή του λόγου του Καραμανλή στη διάρκεια ομιλίας του στο κοινοβούλιο περί δημαγωγίας «που είναι ο μεγαλύτερος εχθρός της δημοκρατίας» και «άρχισε και πάλι να ασκείται κατά τρόπον αδίστακτον και επικίνδυνον» και περί αρνήσεως «των αρχών της δημοκρατίας» που έγινε της μόδας να υποκαθίστανται από το πεζοδρόμιο, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Γεγονότα και Κείμενα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής-Καθημερινή, Αθήνα 2005, τόμος 9, σσ. 244-245.

²³¹ Για μια τέτοια προσέγγιση, βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός - Το Ριζοσπαστικό Ρεύμα 1932-1979*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2010, σσ. 477-536, ο οποίος εστιάζει στην περιοδική επιβράδυνση των ρυθμών υλοποίησης των μεταρρυθμιστικών μέτρων της ΝΔ και

σαφές ότι συνέχεια και ανανέωση συνυπήρχαν κάτω από την ίδια στέγη σε μια επισφαλή και εύθραυστη ισορροπία, στην οποία δεν ήταν πάντα σαφές ποιος είχε το πάνω χέρι.

Η μεταπολίτευση, με όλο το συμβολικό βάρος που περιέκλειε ο όρος, θα σηματοδοτήσει όχι απλώς μια θεσμική αλλαγή αλλά μια ριζική τομή που θα διαπεράσει όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής. Το αμφισβητησιακό κλίμα της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου θα υποχωρήσει τα επόμενα χρόνια, όχι όμως προτού δώσει το δικό του τόνο στις πολιτικές εξελίξεις. Ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός, ο πολιτικός ακτιβισμός και ο πολιτιστικός ριζοσπαστισμός θα αποτελέσουν ενδημικά στοιχεία της πρώτης επταετίας της μεταπολίτευσης, περιόδου η οποία θα συμπέσει με τη διακυβέρνηση της χώρας από τη δεξιά. Με αυτά τα δεδομένα θα κληθεί να αναμετρηθεί η Νέα Δημοκρατία του Κωνσταντίνου Καραμανλή και να διαγράψει τη δική της πορεία στο νέο μεταδικτατορικό κομματικό στερέωμα. Ήδη από τις πρώτες ημέρες της μεταπολίτευσης ο Καραμανλής θα επιχειρήσει να καταστρώσει μια νέα ιδεολογική κατασκευή και ένα νέο αφήγημα «αποκαθαρμένο» σχετικά από τα βαρίδια και τις αγκυλώσεις του παρελθόντος. Η νέα αυτή ιδεολογική ταυτότητα, η οποία ενείχε και χαρακτηριστικά μιας παραταξιακής συνέχειας αλλά και εμβέλεια σαφώς ευρύτερη της προδικτατορικής δεξιάς, θα αποτυπωθεί στην ιδρυτική διακήρυξη του κόμματος που δόθηκε στη δημοσιότητα στις 29 Σεπτεμβρίου 1974. Βασικοί άξονές της ήταν η εμμονή στις αρχές του φιλελεύθερου κοινοβουλευτισμού, η ηπιότητα στη διαχείριση των δημοσίων πραγμάτων, η αποκήρυξη των «άκρων» και κυρίως η υπέρβαση των διχασμών και των διενέξεων του παρελθόντος που «τόσα δεινά επεσώρρευσαν στον τόπο μας».²³²

Η περιώνυμη αυτή λήθη, η καταδίκη με άλλα λόγια της ανάλωσης στην αναδίφηση του παρελθόντος ως μια ψυχοφθόρα, διαιρετική και «αντιπαραγωγική» διαδικασία, θα αποτελέσει το θεμέλιο λίθο της πολιτικής του Καραμανλή, και θα εκφραστεί σε όλους τους τομείς και σε όλα τα επίπεδα.²³³ Όμως αυτή η «λήθη» του παρελθόντος δεν σηματοδοτούσε μια ανοιχτή και δημόσια διευθέτηση όλων των πτυχών του, ακόμη και των επίμαχων, έτσι ώστε να επιτευχθεί μια συνεκτική και επεξεργασμένη σύνθεση των ιστορικών στοιχείων της παράταξης με το νεωτερικό προφίλ που φιλοτεχνούσε τότε ο ιδρυτής της, αλλά την αποσιώπηση συλλήβδην του παρελθόντος, η αναμόχλευση του οποίου θεωρούνταν *a priori* αρνητική, έτσι ώστε να αποφευχθεί και η όποια αναφορά στις επίμαχες όψεις του.²³⁴ Πως θα μπορούσε άλλωστε, όταν η ίδια η παράταξη της οποίας ηγούνταν ο Καραμανλής, φορέας και

αποσιωπά τις αντίρροπες τάσεις που ενυπήρχαν εντός της παράταξης. Ειδικά για τη συγκυρία των εκλογών και τη στατικότητα την οποία προκάλεσαν στην πολιτική της ΝΔ οι φυγόκεντρες τάσεις εντός της παράταξης και οι επαυξημένες διεθνείς και εξωτερικές πιέσεις βλ. σσ. 536-542.

²³² Αρχείο Καραμανλή, ό.π., Τόμος 8, σ. 173.

²³³ Για την εφαρμογή της αρχής αυτής στον τομέα της αποχουντοποίησης και ιδιαίτερα της δίκης των πρωταιτίων του πραξικοπήματος και της (μη) επιβολής των ποινών που επέβαλλε το δικαστήριο και για τους λεπτούς χειρισμούς της Κυβέρνησης Καραμανλή, η οποία ήθελε να αποφύγει τις αντεκδικητικές πρακτικές που θα πόλωναν την κοινωνία, θα αναπαρήγαγαν ένα φαύλο κύκλο αίματος και ανελέητων συγκρούσεων και δεν θα επέτρεπαν στη νεοπαγή και εύθραυστη δημοκρατία να «απογειωθεί» βλ. Λυκούργος Κουρκουβέλας, *Συνέχεια και Αλλαγή: οι Κυβερνήσεις Καραμανλή απέναντι στους Νοσταλγούς της Χούντας, 1974-5*, στο *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δικτατορίας* (Πρακτικά Συνεδρίου), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2016, σσ. 545-561.

²³⁴ Όπως το διατύπωσε εύγλωττα η Ελένη Πασχαλούδη, η Νέα Δημοκρατία έμοιαζε «σαν να επρόκειτο για ένα κόμμα το οποίο δεν είχε ιστορία» Ελένη Πασχαλούδη, *Η Συγκρότηση του Πολιτικού Λόγου της Δεξιάς κατά την Πρώτη Μεταπολιτευτική Περίοδο, στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμέλεια), Η Μεταπολίτευση '74-'75-Στιγμές μιας Μετάβασης*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2016, σ. 132.

εργαλείο της αναγεννητικής προσπάθειας οικοδόμησης και εδραίωσης της δημοκρατίας, ήταν τόσο άρρηκτα συνδεδεμένη με όλα τα δεινά που είχαν σωρευτεί στη χώρα την εικοσαετία που προηγήθηκε του πραξικοπήματος; Με άλλα λόγια, η Νέα Δημοκρατία γενικότερα και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ειδικότερα, ο οποίος έβαζε την προσωπική σφραγίδα του στις εξελίξεις, δεν θα επιζητήσουν μια «συναινετική» λήθη, μέσω της σταδιακής εμπέδωσης των νέων μεταδικτατορικών δεδομένων και της όλο και μεγαλύτερης χρονικής αποστασιοποίησης από τα γεγονότα, αλλά θα εκμαιεύσουν την όποια συμφωνία του λαϊκού σώματος μέσα από τη -συμβολική και πρακτική- βία όποτε αυτό κρινόταν απαραίτητο.²³⁵ Για να το κατορθώσει αυτό, θα επιλέξει να μην αντιπαρατεθεί με τις αμφιλεγόμενες πτυχές του παρελθόντος, αλλά να τις παρακάμψει, με πιο χαρακτηριστική φόρμουλα την αποστροφή προς τους συμβατικούς όρους Δεξιά, Αριστερά και Κέντρο, τους οποίους ο ιδρυτής της ΝΔ θα χαρακτηρίσει «παραπλανητικές ταμπέλες».²³⁶ Με άλλα λόγια, μοιάζει λες και ο Καραμανλής επέλεξε μια αριστοτεχνική αλλά αστραπιαία μετάβαση στον κοινοβουλευτισμό μέσω της οποίας θα αφόπλιζε τους πολιτικούς του αντιπάλους και θα προέβαινε σε παραχωρήσεις προς όλες τις κατευθύνσεις, ακόμη και σε σχέση με την ίδια του την παράταξη, στον βαθμό που ο ίδιος επιθυμούσε. Η ιλιγγιώδης ταχύτητα της μετάβασης και ο εξαρχής διευθυνόμενος από «τα πάνω» χαρακτήρας της θα απέτρεπαν την οποιαδήποτε αλληλεπίδραση μεταξύ των πολιτικών υποκειμένων²³⁷ και θα επέτρεπαν στον Καραμανλή να προωθήσει τη δέσμη μέτρων που ο ίδιος πίστευε ότι χρειαζόταν για να επιτευχθεί ομαλός πολιτικός βίος-τίποτα λιγότερο και τίποτα περισσότερο. Στη σύλληψη του Καραμανλή αυτά τα μέτρα, η θεσμική και νομιμοποιητική βάση στην οποία θα πορεύονταν τα πολιτικά υποκείμενα και η οποία θα καθόριζε τα όρια της δράσης τους, θα αποτελούσαν ένα είδος άγραφου παρασυντάγματος το οποίο, κατά τα πρότυπα μιας συντακτικής διαδικασίας, δεν θα μπορούσε να τροποποιηθεί, πόσο μάλλον να ανατραπεί συθέμελα. Ένα βασικό συστατικό αυτής της διευθέτησης θα αποτελούσε η αποσιώπηση του παρελθόντος. Όποιος διάλογος όφειλε να γίνει με τα φαντάσματα και τους «νεκροζώντανους» του παρελθόντος είχε ολοκληρωθεί ήδη κατά τη διάρκεια σύνταξης του νέου δημοκρατικού πολιτεύματος και κατάστροφησης των θεσμών του σε μια διαδικασία απόλυτα ελεγχόμενη από τον Καραμανλή η οποία είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί. Η αναδιάταξη που είχε συντελεστεί στη διάρκεια αυτού του θερμού δεκάμηνου ήταν απaráβατη. Φυσικά αυτή η υπέρβαση του παρελθόντος θα είναι μόνο μερική και η επιλεκτική επίκληση των ταυτοτικών στοιχείων της παράταξης που ανάγονταν στο όχι και τόσο μακρινό παρελθόν θα είναι συχνή. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής καλούνταν κυριολεκτικά μόνος να κατευθύνει μια

²³⁵ Όπως είχε πει χαρακτηριστικά ο ίδιος ο Καραμανλής σε συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου στις 12/3/1976 «Οι λαοί κυβερνώνται διά της διαφώτισης, διά της πειθούς και διά των κυρώσεων»· Τάσος Κωστόπουλος, «Το πρώτο τέλος της μεταπολίτευσης», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 12/3/2016 και Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φάκελος 75B, Πρακτικά Υπουργικού Συμβουλίου, 12/3/1976.

²³⁶ Αρχείο Καραμανλή, ό.π., Τόμος 8, σ. 198.

²³⁷ Χαρακτηριστικό από αυτή την άποψη είναι το γεγονός ότι ο Καραμανλής επιλέγει η καταχρηστικά λεγόμενη κυβέρνηση εθνικής ενότητας να περιλαμβάνει μόνο εκπροσώπους των δύο μεγάλων προδικτατορικά πολιτικών κομμάτων, τα οποία είναι και «αμιγώς» αστικά και συμερίζονται σε μεγάλο βαθμό τις ίδιες απόψεις για τη διαδικασία της μετάβασης, και αφήνει εκτός τις ριζοσπαστικές δυνάμεις -ΠΑΣΟΚ, Αριστερά- που στηλιτεύουν στα πρώτα βήματά της τη νέα κυβέρνηση και υποβαθμίζουν την όλη διαδικασία μετάβασης σε απλή «αλλαγή φρουράς εντός των νατοϊκών πλαισίων» (βλ. *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η Αριστερά*, Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών, σ. 26).

παράταξη η οποία εξεδήλωνε ενίοτε ισχυρότατες αντιδράσεις σε οποιαδήποτε πρωτοβουλία υπέρβασης του σχήματος της εθνικοφροσύνης, είχε στραμμένο το βλέμμα της στο παρελθόν, αντί να ατενίζει το μέλλον, και επέμενε στην ανάκληση των γεγονότων της επίμαχης δεκαετίας του 1940. Έτσι, αν και ο ίδιος ο Καραμανλής δεν παρέστη ποτέ ο ίδιος στις λεγόμενες γιορτές μίσους, σημαντικό κομμάτι του στελεχικού δυναμικού του κόμματός του θα το πράξει. Η ηγεσία Καραμανλή επέλεξε τη λήθη και την αποσιώπηση του παρελθόντος, αλλά δεν τις επέβαλε ενδοπαρταξιακά, τουλάχιστον όχι σε απόλυτο βαθμό.²³⁸

Αυτή θα είναι η μία όψη του *modus vivendi* που επιδίωκε να πετύχει έστω και άδηλα με την αριστερά ο Κ. Καραμανλής. Η άλλη όψη αφορούσε την ίδια την επίσημη, κρατική διαχείριση των ζητημάτων της μνήμης σε όλο τους το φάσμα. Φυσικά και στη δεύτερη περίπτωση δεν μιλάμε απλώς για την υλοποίηση κάποιας *public policy* ή για κάποια δράση τεχνοκρατικού και διεκπεραιωτικού χαρακτήρα αλλά για βαθιά παρταξιακές πολιτικές, ειδικά αν αναλογιστούμε ότι αυτές διαμορφώνονταν και υλοποιούνταν σε μια περίοδο κατά την οποία οι κομματικοί δρώντες ήταν προσκολλημένοι στις ιδεολογικές ταυτότητες και στα σύμβολά τους με πολύ πιο έντονο τρόπο από ό,τι σήμερα. Η ανάγκη αυστηρής οριοθέτησης της δημόσιας σφαίρας με την «αποβολή» των υποκειμένων και των συμβόλων που εξέφευγαν του κυρίαρχου εθνικού αφηγήματος θα αποτελέσει πρωταρχικό στόχο των κυβερνήσεων Καραμανλή και Ράλλη. Ο έλεγχος τόσο των αντιστασιακών σωματείων όσο και των δημοτικών αρχών από το λεγόμενο ΚΚΕ «Εξωτερικού»²³⁹ θα εντείνει τις φοβίες της Δεξιάς και θα τη φέρει σε ευθεία αντιπαράθεση με τις δυνάμεις της κομμουνιστικής αριστεράς. Η έκβαση των εκλογών του 1977 θα επιτείνει τη νευρική κατάσταση και τις ανησυχίες του Καραμανλή, καθώς –γεγονός ίσως πιο σημαντικό από την αξιοσημείωτη συρρίκνωση της εκλογικής δύναμης της ΝΔ– το μετριοπαθές κέντρο απώλεσε τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, την οποία κατέλαβε το ριζοσπαστικό ΠΑΣΟΚ, ενώ στα δεξιά της ΝΔ αναδύθηκε ένα ανταγωνιστικό κομματικό υποκείμενο, η Εθνική Παράταξη, η οποία κατέγραψε ένα διόλου ευκαταφρόνητο εκλογικό ποσοστό.²⁴⁰ Τα έτη 1978-1981 η κλιμάκωση των επιθέσεων εις βάρος όλων όσων επιδίωκαν να εγγράψουν και τα δικά τους σύμβολα και τις δικές τους αναπαραστάσεις στη δημόσια σφαίρα, επιθέσεις των οποίων η πιο χαρακτηριστική έκφραση ήταν οι συμβολικές συγκρούσεις στη διάρκεια των εθνικών εορτών, αλλά και το όλο και πιο επίμονο φλερτ με την ακροδεξιά, ειδικά κατά το τελευταίο έτος διακυβέρνησης της ΝΔ, είναι

²³⁸ Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη (υπό την αίρεση φυσικά της αξιοπιστίας της μαρτυρίας) η εκμυστήρευση του Γεωργίου Ράλλη στον Λεωνίδα Κύρκο, όπως τη μεταφέρει ο τελευταίος, ότι ο ίδιος επιθυμούσε την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης, αλλά δεν ήταν δυνατό να το πράξει, καθώς αυτό θα επέφερε τον πολιτικό θάνατό του, με θύτη την ακραία πτέρυγα της δικής του παράταξης, επικαλούμενος μάλιστα και το προηγούμενο της γλωσσικής μεταρρύθμισης (ως γνωστόν στις βουλευτικές εκλογές του 1977 ο Ράλλης, βασικός εισηγητής της, εξασφάλισε, αν και σημαίνουν στέλεχος της παράταξης και ένας από τους βασικούς δελφίνους του Καραμανλή, μόλις οριακά την εκλογή του, κατά κοινή ομολογία εξαιτίας της γλωσσικής μεταρρύθμισης)· Λεωνίδας Κύρκος, *Ανατρεπτικά Απέναντι στο Χθες και στο Αύριο*, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1995, σ. 90.

²³⁹ Ενδεικτικό της κυρίαρχης νοοτροπίας της Δεξιάς αυτή την περίοδο είναι το γεγονός ότι, παρά τη δημόσια αποποίηση του όρου από τον Ευάγγελο Αβέρωφ μετά από έκκληση των βουλευτών του ΚΚΕ (ΠτΒ, Β' Περίοδος, Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΚΗ', 10 Φεβρουαρίου 1978, σ. 1033), θα τον συναντούμε σε εσωκομματικά κείμενα της ΝΔ μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980.

²⁴⁰ Για τη δυσaréσκεια του Καραμανλή από το αποτέλεσμα, τις υπεροπτικές και πατερναλιστικές τάσεις του έναντι του εκλογικού σώματος, αλλά και για τον οδικό χάρτη που συνέδεε τις βουλευτικές εκλογές του 1977 με την εκλογή προέδρου το 1980 (διεύρυνση προς το κέντρο, πολιτική μέτρου και ηπιότητας, κλπ.), βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., Τόμος 10, σσ. 51-52.

μερικά μόνο δείγματα γραφής μιας παράταξης κουρασμένης, χωρίς πυξίδα και προσκολλημένης σε ένα παρελθόν που είχε παρέλθει προ πολλού. Με την πάροδο του χρόνου θα σωρεύονται όλο και περισσότερα προβλήματα για τη δεξιά, καθώς οι κυβερνήσεις της θα βιώνουν μια διαρκή αντίφαση η οποία απέρρευε από το γεγονός ότι επιδίωκαν με όλο και μεγαλύτερη ένταση και νευρικότητα την αποβολή από τη δημόσια σφαίρα, τουλάχιστον στη διάρκεια επετείων υψηλού συμβολισμού τις οποίες το κράτος περιέβαλλε με το θεσμικό του κύρος, των αγωνιστών της εθνικής αντίστασης και, κατά την οξύμωρη έκφραση των υπουργικών εγγράφων, των «αντεθνικών σημάτων» τους,²⁴¹ δηλαδή των ίδιων των αγωνιστών που, ανεξαρτήτως κομματικής ή ιδεολογικής ταυτότητας, είχαν καταξιωθεί στη συνείδηση της κοινής γνώμης ως οι βασικοί συντελεστές της αντιφασιστικής νίκης και οι γεννήτορες της απελευθέρωσης από το ναζιστικό ζυγό. Και μάλιστα όλα αυτά σε μια περίοδο στην οποία, όπως είδαμε, η νομιμοποιητική βάση του νέου καθεστώτος είχε αλλάξει ριζικά και το νομικό οπλοστάσιο που είχε στη διάθεση της η κυβέρνηση για να αντιμετωπίζει αυτή την απειλή διαρκώς συρρικνωνόταν και ό,τι είχε απομείνει από αυτό ήταν ιδιαιτέρως αμφιλεγόμενο. Σαφώς για τη δεξιά ήταν ταμπού ακόμη και η οικειοποίηση και η μερική αναπροσαρμογή των εθνικών συμβόλων στα μέτρα των φορέων της αντίστασης, όπως συμπύκνωσε με τόσο εναργή τρόπο η συγχώνευση σε έναν κοινό «λογότυπο» της ελληνικής σημαίας, του κατεχοχίν συμβόλου της εθνικοφροσύνης, με το σύμβολο του γενειοφόρου αντάρτη, του πλέον αντι-εθνικόφρονος συμβόλου, του οποίου η θέαση προκαλούσε την ακαριαία αποστροφή και την οξύτατη αντίδραση της δεξιάς. Εξάλλου δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι η Δεξιά δεν μεθόδευε απλώς πλήγματα στον αντίπαλο στο επίπεδο της υλικής επιβολής, αλλά διεξήγε μάχες με την αριστερά οι οποίες άπτονταν κατεχοχίν των ζητημάτων πολιτικής (και όχι μόνο) κουλτούρας και σημειολογίας,²⁴² πεδίο στο οποίο οι συσχετισμοί, κατά κάποιο τρόπο αντιστρόφως με τους εκλογικούς, ήταν ευνοϊκοί για τις αντιδεξιές δυνάμεις. Έτσι η δεξιά βρέθηκε αμυνόμενη να δίνει μια μάχη χαρακωμάτων συνειδητοποιώντας ακόμη και η ίδια ότι η ήττα ήταν προδιαγεγραμμένη.²⁴³

²⁴¹ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 7, Υποφάκελος 2, Διαμέρισμα Δυτικής Αττικής προς Υπουργείο Εσωτερικών, 30/10/1979.

²⁴² Ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο η δεξιά προσέγγιζε τον στρατευμένο πολιτισμό γενικότερα και τη στρατευμένη κινηματογραφία ειδικότερα, ακόμη και τις περιπτώσεις καλλιτεχνικών προϊόντων υψηλής αισθητικής τα οποία είχαν αναγνωριστεί για τη μεγάλη ποιοτική αξία τους ακόμη και από συγχρόνους, είναι η στάση της για το ζήτημα της επίσημης συμμετοχής του *Θιάσου* στο Φεστιβάλ των Καννών. Η τότε κυβέρνηση Καραμανλή (με υπουργό Πολιτισμού τον μετέπειτα ΠτΔ Κωνσταντίνο Τσάτσο) ή ακριβέστερα η αρμόδια επιτροπή της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών, σε μια περίπτωση έμμεσης λογοκρισίας, όπως τη χαρακτήρισε το περιοδικό *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, αρνήθηκε να εγκρίνει τη συμμετοχή της ταινίας στο επίσημο διαγωνιστικό τμήμα του Φεστιβάλ, με το αιτιολογικό ότι έχει ιδιαίτερο ιδεολογικό χρωματισμό, ότι προβαίνει σε μονομερή ανάγνωση της ιστορίας και ότι εξεγείρει τα πολιτικά πάθη σε μια περίοδο που πρωταρχική κυβερνητική επιδίωξη είναι να τα καταπραΰνει και να εξαλείψει και τα τελευταία ίχνη του εμφύλιου σπαραγμού, χρησιμοποιώντας μάλιστα το αλήστου μνήμης επιχείρημα ότι οι σημερινοί διαμαρτυρόμενοι θα ξεσήκωναν ακόμη μεγαλύτερο θόρυβο «εάν ενεκρίνετο η επίσημος αντιπροσώπευση της Ελλάδος εις τας Κάννας από ταινίαν με θέμα λ.χ. την σφαγήν του Μελιγαλά ή τον φόνον του συνταγματάρχου Ψαρρού». (Το ιστορικό μιας περίπτωσης «έμμεσης» λογοκρισίας, *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, Τεύχος 6, Μάιος-Ιούνιος 1975, σσ. 10-14) Η Διεθνής Ένωση Κριτικών πάντως θα αψηφήσει τις κυβερνητικές επιφυλάξεις και θα βραβεύσει την ταινία στο πλαίσιο του φεστιβάλ.

²⁴³ Σύμφωνα με τη γλαφυρή περιγραφή του Τάσου Κωστόπουλου, «Η Μεταπολίτευση θα είναι μια ιστοριογραφική μάχη οπισθοφυλακών της αμιγούς εθνικοφροσύνης, απέναντι στην πλημμυρίδα του ρεύματος που αγκαλιάζει ένα ευρύτατο πολιτικό φάσμα (από τις ποικίλες εκδοχές της παραδοσιακής

Όταν τελικά θα εκπαραθυρωθεί από την εξουσία το 1981, η ΝΔ θα επιλέξει, όπως όλα τα κόμματα που βιώνουν μια επώδυνη και ευρείας έκτασης ήττα, την αναδίπλωση και την περιχαράκωση. Ιδίως μετά την αλλαγή σκυτάλης στην ηγεσία της ΝΔ και την ανάληψη της προεδρίας του κόμματος από τον Ευάγγελο Αβέρωφ, η αξιωματική αντιπολίτευση θα επιλέξει να σκληρύνει τη στάση της εγκαλώντας το ΠΑΣΟΚ ότι υποσκάπτει τα θεμέλια του ίδιου του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος²⁴⁴ και χαράσσοντας μια στρατηγική απόλυτης και ευθείας αντιπαράθεσης με τη νέα κυβέρνηση. Αυτή περιλάμβανε φυσικά την ενεργοποίηση των ταυτοτικών στοιχείων που τη διαφοροποιούσαν ρητά από το υποτιθέμενο λαϊκό μέτωπο ΠΑΣΟΚ-ΚΚΕ. Και φυσικά ένα από αυτά τα στοιχεία ήταν η ιστορία. Έτσι η αβερωφική ΝΔ θα χαράξει μια ρητή διαχωριστική γραμμή με τα δύο αυτά κόμματα και τις πολιτικές τους. Θα ερμηνεύσει -ή τουλάχιστον θα δώσει αυτή την εντύπωση- τα πρώτα μέτρα του ΠΑΣΟΚ ως απλή ευθυγράμμιση με τις επιταγές και τις δοξασίες του ΚΚΕ και απλή κρατική πλαισίωση των πρωτοβουλιών του.²⁴⁵ Μάλιστα για τον πρόεδρο της ΝΔ το κοινό παρελθόν που μοιράζονταν τα δύο κόμματα σε φαντασιακό επίπεδο ήταν επαρκές τεκμήριο για την αντιδημοκρατική δράση τους και δικαιολογούσε τη μεταξύ τους ταύτιση τους ως (υποδόρια ή ανοιχτά) αντικοινοβουλευτικών, ολοκληρωτικών μορφωμάτων. Ο Αβέρωφ θα φθάσει μέχρι το σημείο να θεωρεί την οικειοποίηση των τραγουδιών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αλλά και του Δημοκρατικού Στρατού από το ΠΑΣΟΚ ως ένα από τα στοιχεία που ενδεχομένως πιστοποιούν το βάσιμο των υποψιών αρκετών ότι το ΠΑΣΟΚ δεν θα ξαναδιενεργήσει ελεύθερες και πραγματικά γνήσιες εκλογές (!), στοιχεία στα οποία περιλαμβάνει την πλατιά και υποδειγματική οργάνωσή του και τη δυνατότητα να κινητοποιεί τη βάση του αστραπιαία όταν παραστεί ανάγκη (άλλο ένα κοινό γνώρισμα που έχει με το ΚΚΕ), τις παλιότερες δηλώσεις του Ανδρέα Παπανδρέου περί οργάνωσης σοσιαλιστικών μυστικών ομάδων εντός του στρατού και τη ριζική και βαθιά εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού και των σωμάτων ασφαλείας.²⁴⁶ Η πολωτική γραμμή της ΝΔ και η εφ' όλης της ύλης αντιπαράθεση με τις

Αριστεράς μέχρι φυσιογνωμίες της ιστορικής Δεξιάς, όπως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος) και διεκδικεί την επίσημη αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης» (Τάσος Κωστόπουλος, *Η Αυτολογοκριμένη Μνήμη, Τα Τάγματα Ασφαλείας και η Μεταπολεμική Εθνικοφροσύνη*, Εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2005, σ. 155).

²⁴⁴ Όπως το έθεσε ο ίδιος ο Ευάγγελος Αβέρωφ σε χαιρετισμό του σε εκδήλωση της ΟΝΝΕΔ: «Η κυβέρνηση της αλλαγής προσπαθεί να ξεθεμελιώσει -για να χρησιμοποιήσουμε δική τους έκφραση- όλες τις δομές του φιλελεύθερου αστικού πολιτεύματος μας.» (Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ, Φάκελος 137, χαιρετισμός Αβέρωφ σε εκδήλωση της ΟΝΝΕΔ, 11/6/1982).

²⁴⁵ Βλέπε χαρακτηριστικά την καταγγελία της ΝΔ για την παρουσία κρατικών αξιωματούχων σε «γιορτές μίσους»(!) του ΚΚΕ, όπως η εκδήλωση για την επέτειο ιδρύσεως της ΠΕΕΑ, η οποία, σύμφωνα με το δελτίο τύπου της ΝΔ σε μια προφανή προσπάθεια της τελευταίας να φέρει σε δύσκολη θέση την κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου, υπέσκαπτε το κύρος της επίσημης Ελληνικής Κυβερνήσεως του Γεωργίου Παπανδρέου η οποία αγωνιζόταν για να προασπίσει τα συμφέροντα του Ελληνισμού. Όπως λέει χαρακτηριστικά και η ανακοίνωση του κόμματος: «Η ιστορική αλήθεια παραποιείται σήμερα ακόμη και από το επίσημο κράτος.» (Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ, Φάκελος 136, Καταγγελία για τον Εορτασμό της Επετείου Σύγκλησης του Πρώτου Συμβουλίου της ΠΕΕΑ).

²⁴⁶ «Μια μεγάλη πτέρυγα του ΠΑΣΟΚ υμνεί όλες τις εκδηλώσεις των αριστερών ανταρτών του 1942-44 και του ανταρτοπολέμου του 1946-49 που αδιάστατα έκαναν φοβερά εγκλήματα. Τραγουδάνε οι άνθρωποι του ΠΑΣΟΚ τα επαναστατικά τραγούδια εκείνων, εορτάζουν τας επετείους των, ηρωποιούν τους καπετανέους τους. Με όλα αυτά φανερά δηλώνουν ότι από αυτούς εμπνέονται.» Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ, Φάκελος 145, Απόρρητη έκθεση Ευ. Αβέρωφ για λογαριασμό του Ν.Κ.

«μαρξιστικές δυνάμεις» δεν θα περιοριστεί σε κοινοβουλευτικούς διαξιφισμούς και στην έκδοση δελτίων τύπου που θα στηλιτεύουν την κυβερνητική πολιτική, αλλά θα εκφραστεί και στο μαζικό επίπεδο.

Άλλωστε η έστω όψιμη οργανωτική μεγέθυνση της ΝΔ σχετίζεται με το νέο πολιτικό περιβάλλον εντός του οποίου καλείται να δράσει. Η ανάγκη να καλύψει το χαμένο έδαφος και να υπερφαλαγγίξει το ΠΑΣΟΚ και σε αυτό το επίπεδο, σε μια περίοδο έντονης κινητοποίησης των μαζών που δε θα μπορούσε να αφήσει ασυγκίνητο ούτε καν ένα κόμμα παραγόντων όπως ήταν μέχρι τότε η ΝΔ, θα την οδηγήσει να εντείνει τις προσπάθειές της αφενός για τη συγκρότηση ισχυρών οργανωτικών δομών και αφετέρου για τη δυναμική είσοδο στους μαζικούς χώρους (συνδικαλιστικό, φοιτητικό κλπ.). Αν συνυπολογίσουμε ότι η δεξιά έχει απωλέσει την πρόσβαση στους κρατικούς πόρους ουσιαστικά για πρώτη φορά μετά από δεκαετίες συμβιωτικής σχέσης με αυτούς,²⁴⁷ μπορούμε να κατανοήσουμε ακόμη καλύτερα γιατί η οργανωτική διόγκωση της ΝΔ ήταν ζήτημα ζωής και θανάτου.²⁴⁸ Έτσι κατά το *anno mirabilis* 1982, στη διάρκεια του οποίου ανατράπηκαν κρατικές πρακτικές και ρυθμίσεις δεκαετιών για τα ζητήματα της μνήμης, η αβερωφική ΝΔ θα οργανώσει την αντεπίθεσή της συνδυάζοντας την προσκόλληση στο παρελθόν με τον δανεισμό μεθόδων δράσης από το αντίπαλο στρατόπεδο. Θα διαμορφώσει το αντίπαλο δέος μέσω της μαζικοποίησης των γιορτών μίσους, που για πρώτη φορά δεν διοργανώθηκαν υπό την (επίσημη ή άτυπη) σκέπη του κράτους αλλά χάρη στην ενεργοποίηση και την κινητοποίηση του κομματικού μηχανισμού. Στην επέτειο της μάχης του Γράμμου συγκεντρώθηκε πλήθος κόσμου (ορισμένες εκτιμήσεις μιλούν για 50.000 άτομα) καθώς και πολυμελής αντιπροσωπεία βουλευτών και πολιτευτών της ΝΔ στην οποία συμπεριλαμβάνονταν πρωτοκλασάτα στελέχη του κόμματος με επικεφαλής και εκπρόσωπο της ηγεσίας τον Αναστάσιο Μπάλκο,²⁴⁹ ενώ τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους θα δοθεί επίσης ιδιαίτερη βαρύτητα στο μνημόσυνο των θυμάτων του Μακρυγιάννη με την επίσημη συμμετοχή του κόμματος.²⁵⁰ Όπως το έθεσε εύστοχα ο Γιώργος Αντωνίου στη συμβολή του για τις Γιορτές Μίσους, «το διάστημα 1981-1985 αποτέλεσε την περίοδο μέγιστης ακμής των εορτών καθώς, παρά τον εξοβελισμό και την καταδίκη τους από τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο, η συμβολική και συναισθηματική τους αξία για τη δεξιά παράταξη ανανεώθηκε.»²⁵¹ Με άλλα λόγια, στο συρρικνωμένο και αναδιαρθρωμένο πολιτικό οπλοστάσιο της ΝΔ η επίκληση του

²⁴⁷ Ακόμη και την περίοδο 1965-1967 η Δεξιά θα ασκεί έστω έμμεσο έλεγχο στην κυβέρνηση μέσω της στήριξης των κυβερνήσεων των αποστατών και στη συνέχεια της κυβέρνησης Παρασκευοπούλου, αλλά και θα διατηρεί τους ισχυρούς δεσμούς τους οποίους είχε με τους άλλους δύο πυλώνες του συστήματος, τα ανάκτορα και την επίσημη ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων.

²⁴⁸ Για την τάση μαζικοποίησης της οργανωμένης βάσης των παραγοντικών κομμάτων μετά τη μετάβασή τους στα αντιπολιτευτικά έδρανα, βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Το Κομματικό Φαινόμενο: Μορφές, Συστήματα, Οικογένειες Κομμάτων*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1993, σ. 87.

²⁴⁹ Για τον κατάλογο της πολυπληθούς πράγματι αντιπροσωπείας που συμμετείχε στις εκδηλώσεις στο Γράμμο (αλλά και των εκδηλώσεων στο Βίτσι, που διεξήχθησαν παράλληλα με επικεφαλής τον Ιωάννη Βαρβιτσιώτη), βλ. Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ, Φάκελος 137.

²⁵⁰ Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ, Φάκελος 139, Ανακοίνωση συμμετοχής ΝΔ σε εορτασμό της μάχης του Μακρυγιάννη· ο διχασμός που εκδηλώθηκε στις τάξεις της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος γύρω από το έγγραφο που κυκλοφόρησε η ηγεσία του και προέβλεπε τη δέσμευση των βουλευτών ότι θα συμμετάσχουν υποχρεωτικά στο μνημόσυνο είναι ενδεικτικός των αντίρροπων τάσεων οι οποίες υπήρχαν στους κόλπους του για αυτά τα ζητήματα (Φυτιλή, ό.π., 286-287).

²⁵¹ Αντωνίου, ό.π., σ. 231.

παρελθόντος θα κατείχε πρωτεύουσα θέση. Ερήμην των κρατικών εργαλείων και των οφελημάτων που απέφερε ο έλεγχος τους, η ΝΔ έπρεπε να αξιοποιήσει συμβολικά όπλα και να καλύψει το έλλειμμα που είχε επιφέρει τα προηγούμενα χρόνια η πολιτική της λήθης, αλλά και να αντιπαρατεθεί στον (ρηχό και απλοϊκό, δεν έχει καμιά σημασία) «υπεριστορικό» λόγο των αντιπάλων της. Όμως οι συσχετισμοί δεν ήταν με το μέρος της, καθώς η πολιτική υπέρβασης ή έστω ανανοηματοδότησης των παλιών διαιρέσεων έβρισκε υποστηρικτές ακόμη και εντός των τειχών της. Εξάλλου το πιστοποιεί έστω και έμμεσα η αποχώρησή της από την αίθουσα της ολομέλειας κατά την ψήφιση του νομοσχεδίου για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης. Οι νέες τάσεις της ελληνικής κοινωνίας δεν θα αφήσουν ανεπηρέαστη μακροπρόθεσμα τη ΝΔ και η αλλαγή ηγεσίας μετά τις ιδιαίτερες πολωμένες ευρωεκλογές του 1984 θα σηματοδοτήσει την αλλαγή σελίδας για το κόμμα.

Για να συνοψίσουμε την πολιτική του κόμματος αυτή την περίοδο, η ΝΔ έβλεπε τον αντίπαλό της ως κάτι που δεν ήταν (ένας εξτρεμιστικός φορέας, ξένος προς τα ήθη και την πολιτική κουλτούρα της Ελλάδας και με αδυναμία προσαρμογής σε αυτά), επικαλούνταν και διεκδικούσε κάτι που δεν υπήρχε (τα συντηρητικά μικρομεσαία στρώματα, τους λεγόμενους «νοικοκυραίους», που θα τρομοκρατούνταν από τη σοσιαλιστική πολιτική του ΠΑΣΟΚ και θα έτρεχαν στις αγκάλες της ΝΔ) και προέβλεπε μια εξέλιξη η οποία δεν επρόκειτο να συντελεστεί (την ταχύτατη αποστοίχιση των εκλογέων από το ΠΑΣΟΚ και την αποσάθρωση της εκλογικής του βάσης, εξέλιξη την οποία η Ν.Δ. θεωρούσε φυσική για έναν διάττοντα αστέρα του πολιτικού στερεώματος ο οποίος δεν διέθετε ρίζες στην ελληνική κοινωνία και δεν είχε αναπτύξει δεσμούς με τα ελληνικά στρώματα).²⁵² Η γρήγορη διάψευση των προσδοκιών θα οδηγήσει τη ΝΔ να αναπροσαρμόσει τη στρατηγική της και να κινηθεί με βάση νέες συντεταγμένες εγκαταλείποντας τη σκληροπυρηνική γραμμή της ηγεσίας Αβέρωφ. Οι αλλαγές αυτές δεν θα αφήσουν αδιάφορη την αριστερά και θα οδηγήσουν σε μια δειλή στην αρχή αλλά σταθερή προσέγγιση τους δύο χώρους ανοίγοντας ένα νέο κεφάλαιο στην πολιτική ζωή της χώρας.

ΠΑΣΟΚ και Αριστερά

«Η αυτοδυναμία και αν ακόμα επιτευχθεί θα περιορίζεται σε μικρό αριθμό εδρών, θα εξασφαλίζει ασθενική πλειοψηφία. Αντίθετα το 17% εξασφαλίζει συντριπτική πλειοψηφία και συντριπτική ήττα της Δεξιάς π.χ. ΠΑΣΟΚ 38%=130 βουλευτές, ΚΚΕ 17%=51 βουλευτές, ΝΔ 34%=115 βουλευτές.»²⁵³ Οι παραπάνω αριθμητικές αλχημείες στις οποίες προέβη το ΚΚΕ ενόψει της ιστορικής εκλογικής αναμέτρησης της 18ης Οκτωβρίου του 1981 αποτυπώνουν, ανεξαρτήτως της εγκυρότητάς τους, ανάγλυφα την προεκλογική οπτική, τα διλήμματα και τα αδιέξοδα του κόμματος ενόψει της διαφαινόμενης νίκης του ΠΑΣΟΚ. Οχυρωμένο πίσω από ένα εκλογικίστικο σύνθημα και στόχο,²⁵⁴ την κατάκτηση του 17% των ψήφων που θα επέτρεπε τη συμμετοχή του στη δεύτερη κατανομή των εδρών, σύνθημα γύρω από το οποίο

²⁵² Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2008, σσ. 242-249.

²⁵³ Μέγαρο Μουσικής, Βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη, Αρχείο Μίκη Θεοδωράκη, φάκελος 270, Ιδεολογική Επιτροπή της ΚΟΠ του ΚΚΕ, Ερωτήσεις-Απαντήσεις για Βασικά Προβλήματα της Εκλογικής Μάχης.

²⁵⁴ Στόχος ο οποίος διατυπώθηκε για πρώτη φορά στην Ολομέλεια του Ιουλίου του 1980, στον απόηχο της προεδρικής εκλογής (Φαράκος, ό.π., 253-4).

θα δομήσει όλη την προεκλογική του καμπάνια, αλλά και το οποίο αντανακλά την αμηχανία και τις αμφιβολίες του κόμματος για το πως έπρεπε να διαχειριστεί το φαινόμενο ΠΑΣΟΚ και την επερχόμενη νίκη του, το ΚΚΕ θα επιδιώξει να καταστεί κοινωνός των κερδών που θα εξασφάλιζαν (με ασύμμετρο τρόπο) οι αντιδεξιές δυνάμεις και να αποτελέσει οργανικό τμήμα μιας πλειοψηφίας της αλλαγής (όχι κατ' ανάγκην μέσω της συμμετοχής του στην κυβέρνηση). Τα αποτελέσματα δεν θα δικαιώσουν τις προσδοκίες του ΚΚΕ, το οποίο ναι μεν θα λάβει το υψηλότερο ποσοστό στην ιστορία του,²⁵⁵ αλλά δεν θα κατορθώσει να υλοποιήσει το στόχο του 17%, ενώ, παρά τη γενική εκλογική άνοδό του, θα γνωρίσει στασιμότητα στα παραδοσιακά προπύργια της αριστεράς, στις εστίες συγκέντρωσης των λεγόμενων «εαμογενών» ψηφοφόρων.²⁵⁶ Αυτοί ακριβώς οι ψηφοφόροι θα καταστούν το μήλο της έριδος ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και την Κομμουνιστική Αριστερά και θα αποτελέσουν μια κρίσιμη μεταβλητή που θα επικαθορίσει τις σχέσεις ανάμεσα στους δύο χώρους. Αυτό το επίδικο, κάποιες φορές ρητό και κάποιες φορές άδηλο, δεν θα είναι ο μόνος παράγοντας που θα διαμορφώσει τις σχέσεις των δύο πλευρών. Η εκλογική αναμέτρηση του 1981 ήταν απλώς ο τελευταίος σταθμός σε μια πορεία πολλών χρόνων, με σημείο εκκίνησης την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974 και την εμφάνιση παλιών και νέων κομματικών υποκειμένων σε ένα ριζικά διαφορετικό πολιτικό συγκείμενο, και το αποτέλεσμά της άνοιγε στην πολιτική ιστορία της χώρας ένα νέο κεφάλαιο, το οποίο δεν είναι βέβαιο ότι η αριστερά ήταν έτοιμη να διαχειριστεί.

Η εμφάνιση για πρώτη φορά στην ιστορία της ελληνικής αριστεράς ενός μη κομμουνιστικού πολιτικού υποκειμένου ανταγωνιστικού προς την κομμουνιστική αριστερά με μαζικά χαρακτηριστικά και πλειοψηφική δυναμική θα αποτελέσει μια από τις συνθήκες που θα επισφραγίσουν το μεταπολιτευτικό κομματικό σύστημα και θα διαμορφώσουν νέες ισορροπίες μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων. Το ΠΑΣΟΚ θα συμπλεύσει με το κύμα ριζοσπαστικοποίησης της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου δίνοντάς του κυβερνητική διέξοδο και κατευθύνοντας το τελικά σε ανώδυνα κανάλια εκτόνωσης και απορρόφησης των όποιων κραδασμών κινδύνευε να υποστεί το πολιτικό αλλά και το κοινωνικοοικονομικό σύστημα μετά την πτώση της δικτατορίας. Φέρνοντας στο προσκήνιο ένα σημαντικά ανανεωμένο πολιτικό προσωπικό, το ΠΑΣΟΚ θα αρθρώσει ένα συγκρουσιακό και αντισυναινετικό πολιτικό λόγο, αλλά ταυτοχρόνως θα παράσχει και μια διαχειριστική εναλλακτική τόσο έναντι του ετοιμοθάνατου κέντρου όσο και έναντι της ΝΔ, η οποία είχε εξαντλήσει την όποια δυναμική της ήδη την επαύριον των εκλογών του 1977 και βίωνε τα δικά της φαινόμενα κρίσης. Παρά το σχετικά χαμηλό εκλογικό αποτέλεσμα των πρώτων εκλογών του 1974 και τις περιοδικές εσωκομματικές κρίσεις και διαγραφές, το ΠΑΣΟΚ θα καταστεί γρήγορα προνομιακός εκφραστής των νέων τάσεων και ρευμάτων της κοινωνίας, θα διεισδύσει στους μαζικούς χώρους (με πρώτο τον συνδικαλιστικό) και θα εξασφαλίσει την

²⁵⁵ Εν αντιθέσει με την έτερη μεσογειακή χώρα στην οποία η σοσιαλδημοκρατία συγκέντρωνε υψηλότερα ποσοστά το ίδιο διάστημα, την Ισπανία, όπου ναι μεν το PSOE συγκέντρωσε ένα λίγο πολύ πανομοιότυπο με το ΠΑΣΟΚ εκλογικό ποσοστό, αλλά το κομμουνιστικό κόμμα βρέθηκε στο εκλογικό του ναδίρ κατακτώντας μετά βίας ένα 4%. Βλ. Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό Χρόνια Σοσιαλισμού*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2001, Τόμος Β', σ. 251.

²⁵⁶ Καταχρηστική χαρακτηρίζει τη χρήση του όρου για να προσδιοριστούν οι εκλογείς που έχουν παραδοσιακούς δεσμούς με την κομμουνιστική αριστερά ο Ηλίας Νικολακόπουλος· Ηλίας Νικολακόπουλος, Τα Εκλογικά Αποτελέσματα και η Επιρροή της Κομμουνιστικής Αριστεράς, στο Νικηφόρος Διαμαντούρος - Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης - Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος (επιμέλεια), *Οι Εκλογές του 1981*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1984, σ. 121.

εύνοια του εκδοτικού κατεστημένου.²⁵⁷ Έτσι ο Ανδρέας Παπανδρέου θα κινηθεί γρήγορα σε τροχιά εξουσίας έχοντας ανασυγκροτήσει και έχοντας προσαρμόσει το κόμμα του στα δικά του μέτρα με ενδιάμεσο σταθμό τις εκλογές του 1977, στις οποίες κατάφερε να «εκπαραθυρώσει» το παραδοσιακό κέντρο από τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης και να φιλοτεχνήσει για πρώτη φορά μετριοπαθές, ακόμη και τεχνοκρατικό προφίλ, ενώ η διατύπωση της στρατηγικής της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας, ενός οχήματος για την προβολή του πολυσυλλεκτικού χαρακτήρα του κόμματος και της διεύρυνσης της εμβέλειας του, θα αποτελέσει σταθμό στο πεδίο των ιδεολογικών επεξεργασιών του κινήματος.²⁵⁸

Η αριστερά θα παρακολουθήσει αμήχανη αυτή την αλματώδη άνοδο και οι συνεχείς κρούσεις της για τη σφυρηλάτηση ενός μετώπου της Αλλαγής που θα ξεπερνούσε τα όρια μιας απλής κομματικής συμμαχίας θα δώσουν την εντύπωση πως η τελευταία δεν θα ήταν τίποτα παραπάνω από ένα απλό ποσοτικό άθροισμα δυνάμεων και πως η αριστερά επιδίωκε την τεχνητή διόγκωση της επιρροής της μέσα από την προσκόλληση σε ένα μαζικό και πλειοψηφικό κόμμα και την ποδηγέτηση του ΠΑΣΟΚ με τη δημιουργία εξαρτήσεων και δεσμεύσεων οι οποίες θα το εγκλώβιζαν σε έναν κύκλο αέναων διαπραγματεύσεων μη επιτρέποντάς του να εφαρμόσει ελεύθερα και ακηδεμόνευτα το πρόγραμμά του.²⁵⁹ Φυσικά τα δύο κόμματα της αριστεράς θα εκκινήσουν από διαφορετικές θεωρητικές και ιδεολογικές αφετηρίες για να προσεγγίσουν το φαινόμενο ΠΑΣΟΚ, αλλά θα συγκλίνουν και τα δύο τελικά σε μια στάση -ηθελμένης- αμφισημίας υιοθετώντας έναν λόγο στον οποίο οι εκκλήσεις για ενότητα και συνεργασία διαδέχονται την πολεμική κριτική και το αντίστροφο. Καθώς το ΠΑΣΟΚ κέρδιζε διαρκώς έδαφος στο εκλογικό σώμα, στα κοινωνικά κινήματα και στους χώρους μαζικής απεύθυνσης, τα δύο κομμουνιστικά κόμματα θα αναλωθούν σε μια εσωστρεφή εν πολλοίς συζήτηση για τον χαρακτήρα, την ταξική ταυτότητα και τους στρατηγικούς προσανατολισμούς του νεαρού Κινήματος.

Η διχογνωμία για τον αστικό ή μη χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ θα κυριαρχήσει στις συζητήσεις που διεξάγονταν στους κόλπους του ΚΚΕ εκείνη την περίοδο. Ο πειρασμός να «καταχωρηθεί» το ΠΑΣΟΚ στη χορεία των μικροαστικών κομμάτων, ειδικά κατά τα πρώτα βήματα του, ήταν μεγάλος για το ΚΚΕ και οφειλόταν σε μια διττή αιτία. Πρώτον, διευκόλυνε και απλοποιούσε σημαντικά τις μεθοδολογικές επεξεργασίες του κόμματος σε μια περίοδο στην οποία τα σχήματα που κατασκεύαζε ήταν πιο «απλοϊκά» και φτωχά, η άμεση πολιτική δράση είχε προτεραιότητα έναντι των ιδεολογικών αναζητήσεων και το κόμμα ήταν πολύ απορροφημένο με τη διαχείριση των τρεχόντων πολιτικών ζητημάτων και την κατοχύρωση

²⁵⁷ Για τη στήριξη την οποία άρχισαν να του παρέχουν τα μεγάλα εκδοτικά συγκροτήματα του Κέντρου από τις παραμονές των εκλογών του 1977, βλ. Βερναρδάκης - Μαυρή, ό.π., σσ. 303-304.

²⁵⁸ Για τη μετατροπή του ΠΑΣΟΚ από ριζοσπαστικό κίνημα σε κόμμα εξουσίας, βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμέλεια), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η Εποχή του*, Ειδική Έκδοση για την Εφημερίδα Το Βήμα, σσ. 178-215 για την ΕΛΕ, βλ. *Εθνική Λαϊκή Ενότητα-Δημοκρατική Πολιτική Δράση*, Συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ στις 25, 26 Φλεβάρη '78, Επιτροπή Εκδόσεων ΠΑΣΟΚ, 1978, σσ. 53-55.

²⁵⁹ «Το ΠΑΣΟΚ προσφέρει κάτι καινούργιο. Είναι υποχρεωμένο, αυτό το καινούργιο, που διαφέρει σαφώς από τα οράματα των κομμουνιστικών κομμάτων, να το προσφέρει στο λαό ατόφιο. Κι αν ο λαός πεισθεί, θα δώσει στο ΠΑΣΟΚ τη δυνατότητα να εφαρμόσει το πρόγραμμά του. Προεκλογική συνεργασία με οποιοδήποτε κόμμα έχει αποκλεισθεί. Μετεκλογική συνεργασία για μας είναι χωρίς νόημα, γι' αυτήν την περίοδο τουλάχιστον. Γιατί ειλικρινά αποβλέπουμε σε μια αυτοδύναμη πασοκική κυβέρνηση, που θα μας επιτρέψει να εφαρμόσουμε το δικό μας πρόγραμμα.» Συνέντευξη Ανδρέα Παπανδρέου στην «Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία», 15/2/1981, στο Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, *Η Ιστορική Αναμέτρηση*, Συνεντεύξεις για τις Εκλογές, Γραφείο Εκδόσεων ΚΕΜΕΔΙΑ, Αθήνα 1981, σ. 23.

μιας ευνοϊκής για το ίδιο θέσης στον κομματικό ανταγωνισμό για να έχει τη δυνατότητα για θεωρητικές περιδινήσεις τέτοιου χαρακτήρα. Και δεύτερον, ήταν μια ερμηνεία συμβατή με τους βραχυπρόθεσμους στόχους και τις τακτικές επιδιώξεις του κόμματος για τη σύναψη ενός αντιιμπεριαλιστικού αντιμονοπωλιακού μετώπου, εκ των οποίων ουκ άνευ για τη διαμόρφωση του οποίου ήταν η σαφής κοινωνική αναγωγή των πολιτικών συστατικών της συμμαχίας αλλά και ο πρωτοποριακός ρόλος της εργατικής τάξης σε αυτή, τάξη την οποία, σύμφωνα με την κομματική πρόσληψη, εκπροσωπούσε εξ ορισμού προνομιακά, αν όχι μονοπωλιακά, ανεξαρτήτως και των όποιων συγκυριακών εκλογικών συσχετισμών, το ΚΚΕ. Φυσικά το πρόβλημα δεν ήταν η έλλειψη θεωρητικής κατάρτισης του στελεχικού δυναμικού του ΚΚΕ ή οι αδυναμίες των θεωρητικών επεξεργασιών του, καθώς η εργαλειοποίηση της όποιας θεωρίας διέθετε καθιστούσε το πρόβλημα αμιγώς πολιτικό. Έτσι δεν είναι τυχαίο ότι η προμετωπίδα της κριτικής του ΚΚΕ προς το ΠΑΣΟΚ ήταν η αντιενωτική πολιτική του. Όπως συνόψιζε ο Μίμης Ανδρουλάκης σε άρθρο που έγραψε την επαύριον των εκλογών του 1977, οι οποίες αποτέλεσαν καμπή τόσο για το ΠΑΣΟΚ όσο και για την Κομμουνιστική Αριστερά: «Ο πιο αδύνατος κρίκος στο ΠΑΣΟΚ σήμερα δεν είναι το γενικό του πρόγραμμα ή η θεωρία του, αλλά η συγκεκριμένη πολιτική του πρακτική. Πιο συγκεκριμένα ο μη ενωτικός του προσανατολισμός και ο ηγεμονισμός του.»²⁶⁰ Με άλλα λόγια, το ΚΚΕ θα προσπεράσει βολικά τη βάσανο της συστηματικής επεξεργασίας και κριτικής της ταξικής υπόστασης και στρατηγικής του ΠΑΣΟΚ, όχι λόγω θεωρητικής αδυναμίας, όπως είδαμε, αλλά για λόγους καθαρά πολιτικούς, και θα εστιάσει στο επιφανόμενο και σε ό,τι το ενδιέφερε άμεσα, δηλαδή τη σχέση του Κινήματος με αυτό, παίζοντας το εκλογικό και κοινοβουλευτικό παιχνίδι με συνέπεια και προθυμία. Έτσι αυτή την περίοδο το κόμμα θα αρνείται επίμονα να προσδώσει στο ΠΑΣΟΚ το χαρακτηρισμό του αστικού κόμματος, θα ασκεί δριμεία και έντονη κριτική σε όσους το κάνουν²⁶¹ και θα προβαίνει σε πιο σύνθετες και «ανοιχτές» αναγνώσεις του χαρακτήρα του. Βασική πεποίθηση του κόμματος ήταν η παραδοχή -εν είδει αυτοεκπληρούμενης προφητείας- ότι ο ιδιότυπος χαρακτήρας του ΠΑΣΟΚ επέτρεπε σε εξωγενείς παράγοντες να το ωθήσουν προς συντηρητικές ή προοδευτικές κατευθύνσεις, προς φιλομονοπωλιακούς ή αντιμονοπωλιακούς προσανατολισμούς, προς την κατεύθυνση της εξάρτησης ή της εθνικής ανεξαρτησίας, αφήνοντας έτσι μεγάλα περιθώρια στο ΚΚΕ να το επηρεάσει θετικά και να διαμορφώσει νέους συσχετισμούς. Όπως το έθεσε εύστοχα ο Γιάννης Βούλγαρης, ο ιδιότυπος ρεφορμισμός -ή σοσιαλρεφορμισμός- του ΠΑΣΟΚ θα επιτρέψει στο ΚΚΕ να αναγορεύσει τον εαυτό του «σε εγγυητή της πορείας προς την *πραγματική αλλαγή*».²⁶²

Στον αντίποδα αυτών των επεξεργασιών, το ΚΚΕ Εσωτερικού θα απομακρυνθεί από τα μαρξιστικά πρότυπα ανάλυσης και τις ερμηνείες κοινωνικοοικονομικού χαρακτήρα και θα επικεντρωθεί στην κυβερνητική πρακτική του κινήματος, στην κουλτούρα και στα νέα ήθη που εισήγαγε στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Θα καυτηριάσει τα κακώς κείμενα, τον λαϊκισμό, τη διαφθορά, τον εκμαυλισμό συνειδήσεων, την απαξίωση εννοιών, συμβόλων και πρακτικών, τον αρχηγισμό και την άνευ αρχών άσκηση κυβερνητικής πολιτικής με τη νομή της εξουσίας να αποτελεί αυτοσκοπό και όχι μέσο για την πραγμάτωση άλλων, «ευγενέστερων» σκοπών. Η αυτοδυναμία της κοινωνίας των πολιτών και των κοινωνικών

²⁶⁰ Δημήτρης Ανδρουλάκης, Τα κόμματα και οι στρατηγικές των τάξεων, στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμέλεια), *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 383.

²⁶¹ Νίκου Κοτζιά, *Ο «Τρίτος Δρόμος» του ΠΑΣΟΚ*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σσ. 68-71.

²⁶² Βούλγαρης, ό.π., σ. 251.

κινήματων, η χάραξη πολιτικής με βάση τα πραγματικά δεδομένα που ισχύουν στην εκάστοτε περίοδο ανεξαρτήτως πολιτικού κόστους, η συμβίωση πολλών διαφορετικών συλλογικοτήτων στους μαζικούς πολιτικούς χώρους και η αλληλοτροφοδότηση της καθεμίας από αυτές με θετικά στοιχεία, τα διαλογικό μοντέλο διακυβέρνησης και η σύνθεση των αντιθέσεων θα αποτελέσουν τα στοιχεία μιας πολιτικής-αντιπαραδείγματος προς το πασοκικό μοντέλο, αντιπαραδείγματος που έφερε τη σφραγίδα του ΚΚΕ Εσωτερικού.²⁶³ Ο κύκλος του περιοδικού *Ο Πολίτης* θα παίξει και σε αυτή την περίπτωση έναν, αναντίστοιχο με το ποσοτικό του μέγεθος και την παρουσία του στα κομματικά όργανα, ρόλο εμπροσθοφυλακής των ιδεολογικών τοποθετήσεων του κόμματος και θα προσπαθήσει να λύσει τον «γόρδιο δεσμό» υιοθετώντας μια σχετικά μονομερή ανάγνωση του φαινομένου ΠΑΣΟΚ υπό το πρίσμα του λαϊκιστικού χαρακτήρα του.²⁶⁴

Για να επανέλθουμε στα ζητήματα της μνήμης, το ΠΑΣΟΚ θα αξιοποιήσει την ιστορική μνήμη και θα επικαλείται συχνά τη δεκαετία του 1940 έχοντας κατά νου μια διπλή στοχοθεσία: αφενός να προβάλει ένα ιστορικό συνεχές λαϊκών αγώνων για την κατοχύρωση της δημοκρατίας και της εθνικής ανεξαρτησίας (με σχετικοποίηση των ταξικών αναφορών στην κλασική «μαρξιστική» μορφή τους) με θεμέλιο λίθο τη δεκαετία του 1940 και τελική απόληξη και δικαίωση αυτών των οραμάτων την ανάληψη της ηγεσίας της χώρας από το ΠΑΣΟΚ²⁶⁵ και αφετέρου να ενσωματώσει το παρελθόν και την ιστορική μνήμη στο πολιτικό οπλοστάσιό του ως ένα ακόμη επιχείρημα που θα παρεμβάλλεται στον κομματικό ανταγωνισμό για να αναδείξει τον αυταρχικό, συντηρητικό και αντιδημοκρατικό χαρακτήρα τη δεξιάς τόσο στο επίπεδο των ιστορικών καταβολών όσο και σε αυτό της διαχείρισης της ιστορικής μνήμης στο σήμερα. Όμως το ΠΑΣΟΚ δεν θα παραγάγει ποτέ «ένα συνεκτικά και συστηματικά επεξεργασμένο πολιτικό και ιδεολογικό λόγο για τα γεγονότα της περιόδου»²⁶⁶ ούτε θα δει εαυτογενείς να ανέρχονται στα ηγετικά κλιμάκια και να στελεχώνουν τα ανώτατα όργανα του κινήματος. Το κόμμα θα επικαλείται τη δεκαετία του 1940 ευκαιριακά και επιλεκτικά, αν και όλο και πιο τακτικά προϊόντος του χρόνου, βλέποντας και τα πολλαπλά οφέλη που αποφέρει αυτή η επίκληση.

Η εργαλειοποίηση της ιστορίας και της ιστορικής μνήμης, κοινός τόπος, οφείλουμε να το αναγνωρίσουμε, σε όλα τα κόμματα και σε όλους τους πολιτικούς χώρους, θα είναι εντονότερη στο ΠΑΣΟΚ από οπουδήποτε αλλού. Κυρίαρχο μοτίβο του είναι η αναπαραγωγή στερεότυπων εικονογραφήσεων που συγχέουν ηθελημένα διακριτές ιστορικές στιγμές για να τις συγχωνεύσουν σε αχρονικά και εξιδανικευμένα σχήματα εθνικής ανύψωσης και ηρωισμού ουσιοκρατικής υφής, αποσπασμένα από τα ιδιαίτερα ιστορικά συγκείμενα που διαμόρφωσαν και καθόρισαν τις στιγμές αυτές, με συνεκτικό ιστό αποκλειστικά τον

²⁶³ Βούλγαρης, ό.π., σσ. 256-257.

²⁶⁴ Για μια ενδεικτική αλλά όχι εξαντλητική προσέγγιση του ζητήματος από αυτή την οπτική, βλ. Άγγελος Ελεφάντης - Μάκης Καβουριάρης, ΠΑΣΟΚ, Σοσιαλισμός ή λαϊκισμός; στο *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, ό.π., σσ. 157-192.

²⁶⁵ Αρκεί να θυμηθεί κανείς το τρίπτυχο εθνική ανεξαρτησία, λαϊκή κυριαρχία, κοινωνική απελευθέρωση (με το παραγνωρισμένο τέταρτο σκέλος, τις δημοκρατικές διαδικασίες) το οποίο γρήγορα κατέστη σύνθημα-σήμα κατατεθέν του Κινήματος.

²⁶⁶ Λαμπρινή Ρόρη, Η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ, στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Δερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμέλεια), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 305.

εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα τους.²⁶⁷ Αυτή η ιστορικά αυθαίρετη αλλά απόλυτα επιτυχημένη ως προς τους στόχους της πολυσυλλεκτική ιστορική κατασκευή, η οποία αποτελούνταν από σαφώς ετερόκλητα μεταξύ τους στοιχεία,²⁶⁸ από κοινού με τον εξαρχής ασύμμετρο χαρακτήρα των σχέσεων ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και την Κομμουνιστική Αριστερά θα διαμορφώσουν τις λεπτές ισορροπίες μεταξύ των δύο χώρων. Φυσικά η πρόσληψη του παρελθόντος θα αποτελέσει ένα από τα κατεξοχήν πεδία συνάντησης των τρεχουσών σκοπιμοτήτων με τις μακροϊστορικές αναλύσεις, καθώς η αριστερά είχε διαγνώσει τον κίνδυνο να κατισχύσει ένα διαταξικό αφηγηματικό σχήμα ανάγνωσης της νεότερης ελληνικής ιστορίας το οποίο θα έθετε εν αμφιβόλω τα ταξικά θεμέλια της πολιτικής πλατφόρμας της κομμουνιστικής αριστεράς (τα οποία και το ΚΚΕ Εσωτερικού δεν είχε υπερβεί ακόμη πλήρως) και θα υποβοηθούσε το ΠΑΣΟΚ να αλιεύσει από τη δεξαμενή της αριστεράς ψηφοφόρους εαμικής καταγωγής, των οποίων η πολιτική ταυτότητα περιέκλειε πολλές φορές μάλλον βιωματικά και συναισθηματικά παρά ιδεολογικά χαρακτηριστικά. Εξάλλου δεν είναι τυχαίο ότι τα δύο κόμματα θα απασχολήσει το ζήτημα της επέκτασης του ΠΑΣΟΚ στην εαμική «επικράτεια» τόσο όσον αφορά την κατανομή της εκλογικής βάσης του Κινήματος όσο και τη θέση της εαμικής συνιστώσας, δηλαδή την ενσωμάτωση των οραμάτων, των στόχων και των αξιών του εαμικού κινήματος, στην πασοκική ιδεολογική κατασκευή. Και τα δύο κόμματα θα αποδεχθούν, άμεσα ή έμμεσα, την τυπολογία την οποία πρότεινε το ΠΑΣΟΚ για να ταξινομήσει την εκλογική βάση του, δηλαδή το τριμερές σχήμα ΕΑΜ, Ανένδοτος, Αντιδικτατορικός Αγώνας, το οποίο αντιστοιχούσε στις τρεις γενιές αγωνιστών που συστεγάξε ή επιδίωκε να συστεγάσει το Κίνημα και στις τρεις διαφορετικές ιστορικές υποπεριόδους των οποίων τα αδικαιώτα οράματα και τους πόθους ερχόταν να πραγματώσει το ΠΑΣΟΚ συμπυκνώνοντάς τα σε νέα συνθήματα και πολιτικά προτάγματα και συνθέτοντάς τα σε νέες, σύγχρονες πολιτικές.²⁶⁹ Θα επικεντρώσουν τα πυρά τους σε δευτερεύοντα ζητήματα, όπως ο ηγεμονισμός και η αντιενωτική στάση του ΠΑΣΟΚ, η οποία

²⁶⁷ Για το συμβολικό σημείο συνάντησης του 1821 και της Εθνικής Αντίστασης στη σύλληψη του ΠΑΣΟΚ, βλ. Mark Mazower, *The Cold War and the Appropriation of Memory: Greece after Liberation*, στο *East European Politics and Societies*, τ. 9, τεύχος 2 (1995), σ. 289.

²⁶⁸ Αρκεί να θυμηθούμε την τύπος ανεκδότου αναφορά φίλων και εχθρών του κινήματος στη συχνή «συμβίωση» φωτογραφιών του Άρη Βελουχιώτη και του Ελευθέριου Βενιζέλου υπό τη σκέπη των γραφείων των τοπικών οργανώσεων του κόμματος· βλ. χαρακτηριστικά τη συνέντευξη του Δημήτρη Λιβιεράτου στους Δημήτρη Κατσορίδα και Δημήτρη Τρίμη στις 3/9/2014, προσβάσιμη στο <http://www.toperiodiko.gr/%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%AE%CF%84%CF%81%CE%B7%CF%82-%CE%BB%CE%B9%CE%B2%CE%B9%CE%B5%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%82-%CF%8C%CF%84%CE%B1%CE%BD-%CE%B3%CE%B5%CE%BD%CE%BD%CE%AE%CE%B8%CE%B7%CE%BA%CE%B5-%CF%84/#.WxK4GEiFPiV> (τελευταία επίσκεψη 2/6/2018).

²⁶⁹ Όπως θα παραδεχθεί ορθά, ο Νίκος Κοτζιάς «Ενώ η κοινωνική βάση σε επίπεδο οπαδών και ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, πράγματι προέρχεται, σε μεγάλο μέρος της, από τα τρία ρεύματα που το ίδιο αναφέρει, δεν ισχύει το ίδιο για την κορυφή του» (Κοτζιάς, ό.π., σ. 124), ενώ στο προαναφερθέν άρθρο τους ο Άγγελος Ελεφάντης και ο Μάκης Καβουριάρης θα διατυπώσουν, σε συνάρτηση και με τα οργανωτικά πρότυπα που υιοθέτησε το ΠΑΣΟΚ, το συμπέρασμα ότι «το ΠΑΣΟΚ και ο αρχηγός του απευθύνονται σ' έναν κόσμο ριζοσπαστικοποιημένο, αυτόν θέλουν να περιλάβουν στις γραμμές τους, έναν κόσμο που διακρίνεται, εκτός των άλλων, από συγκεκριμένα ιδεολογικά χαρακτηριστικά. Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, είχε σχετιστεί με την Αριστερά (ΕΑΜ, ΕΔΑ, αντιστασιακές οργανώσεις επί δικτατορίας) όπου το στοιχείο οργάνωση είναι πληθωρικό.» (Ελεφάντης-Καβουριάρης, ό.π., σσ. 164-165).

«αντιστρατεύεται τα ιστορικά διδάγματα, αλλά και τις ανάγκες μιας πολιτικής που σήμερα να αντιστοιχεί στο πνεύμα του ΕΑΜ»,²⁷⁰ και όχι στην ουσία της πολιτικής διαπάλης.

Η έντονη ανησυχία των δύο ΚΚ για την ανισομερή κατανομή του αντιδεξιού ακροατηρίου, ανησυχία που προσλάμβανε συχνά εκλογικίστικη χροιά, κυριάρχησε στα κέντρα χάραξης πολιτικής των δύο κομμάτων και επισκίασε σε μεγάλο βαθμό όλες τις άλλες πτυχές του ζητήματος. Έτσι όσο κλιμακωνόταν η αντιδεξιά εκστρατεία και όσο πλησίαζαν οι εκλογές του 1981 τόσο περισσότερο το ΠΑΣΟΚ, έχοντας συνειδητοποιήσει ότι τα θέματα αυτά αποτελούσαν ένα άκρως ευνοϊκό πεδίο για το ίδιο το οποίο μπορούσε να εκμεταλλευτεί επιδεικνύοντας τόσο το μεταρρυθμιστικό του προφίλ έναντι μιας φοβικής και αγκυρωμένης στο παρελθόν δεξιάς όσο και το επικείμενο της δικαίωσης που δεν μπορούσε να προσφέρει η κομμουνιστική αριστερά σε όλες της τις εκφράσεις, θα συστηματοποιούσε αυτή την προσπάθεια²⁷¹ προτάσσοντας την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης ως ένα από τα πρώτα μέτρα που θα υλοποιούσε η νέα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και φθάνοντας μέχρι την περιοδική ενσωμάτωση εαμογενών εκπροσώπων στα ψηφοδέλτια του ΠΑΣΟΚ,²⁷² προκαλώντας έτσι την ενόχληση της Αριστεράς και θέτοντας εν αμφιβόλω την άδηλη ή μη συμμαχία μεταξύ των δύο χώρων. Όσο πλησιάζουν οι εκλογές του 1981, η αμηχανία της αριστεράς θα επαυξάνεται διαρκώς. Τα δύο κόμματα της αριστεράς θα προσπαθήσουν να εκβιάσουν τη συμμετοχή τους σε μια κοινοβουλευτική πλειοψηφία της αλλαγής και να εκμαιεύσουν τη συναίνεση του ΠΑΣΟΚ, συναίνεση που το ίδιο δεν θα παραχωρούσε ποτέ οικειοθελώς, προχωρώντας σε παραλληλισμούς με τη μοίρα της κυβέρνησης της ΕΚ το 1964, η οποία στηριζόταν σε μια πανίσχυρη πλειοψηφία του 53%.²⁷³ Όμως καμιά έκκληση συναισθηματισμού, καμιά εκλογικίστικη τακτική και κανένας συνειρμός με γεγονότα που, αν και δραματικά, είχαν ξεδιπλωθεί σε ένα τελείως διαφορετικό πολιτικό περιβάλλον από αυτό του 1981 δεν μπορούσαν να σταματήσουν το ορμητικό εκλογικό κύμα του ΠΑΣΟΚ που θα παρέσερνε τα

²⁷⁰Κοτζιάς, ό.π., σ. 125.

²⁷¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ στο προεκλογικό πρόγραμμα του 1977 (*Κατευθυντήριες Γραμμές Κυβερνητικής Πολιτικής του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος*, Αθήνα, Νοέμβριος 1977) δεν υπάρχει καμιά αναφορά στο ζήτημα της εθνικής αντίστασης, παρά μόνο η δέσμευση για ελεύθερη επιστροφή των πολιτικών προσφύγων και η απόδοση της ιθαγένειας σε όσους την είχαν αποστερηθεί (σ. 79), στο πρόγραμμα του 1981, το ιστορικό Συμβόλαιο με το Λαό, υπάρχουν αναφορές τόσο στην αναγνώριση της εθνικής αντίστασης στο πλαίσιο της ανάκτησης ζωτικών δικαιωμάτων που είχε αφαιρέσει ή δεν είχε παραχωρήσει ποτέ, όπως όφειλε, η δεξιά και στην απόδοση της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας στον ελληνικό λαό, όσο και στον ελεύθερο επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων και στη ρύθμιση όλων των συναφών ζητημάτων, όπως η μεταφορά δικαιωμάτων και η ομαλή ενσωμάτωση στον κοινωνικό ιστό (*Συμβόλαιο με το Λαό, Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής*, σσ. 25 και 43).

²⁷² Για τον πανηγυρικό χαρακτήρα τον οποίο έδωσε το ΠΑΣΟΚ στην αμφίπλευρη διεύρυνση του 1981, μέσω της συμμετοχής του Γ. Μαύρου και του Μ. Γλέζου (με το ειδικό συμβολικό βάρος που έφερε ο καθένας από αυτούς) στις εκλογικές του λίστες, βλ. Νικηφόρος Διαμαντούρος - Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης - Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος (επιμέλεια), *Οι Εκλογές του 1981*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1984, σσ. 51-2· επίσης *Τα Νέα* 18/9/1981, *Ελευθεροτυπία* 18/9/1981, που κυκλοφορούν με τους χαρακτηριστικούς τίτλους «ΜΑΥΡΟΣ-ΓΛΕΖΟΣ ΣΤΟ ΠΑΣΟΚ Ανδρέας πάνω από 53%» και «Θα ξεπεράσουμε το 53%» αντιστοίχως, οι οποίοι παραπέμπουν σαφώς στον εκλογικό θρίαμβο του 1964.

²⁷³ «Τι γίνηκε η αυτοδυναμία του 1964-1965» θα αναρωτηθεί το ΚΚΕ Εσωτερικού (Μπαλαμπανίδης, ό.π., σ. 190), ενώ το ΚΚΕ θα επισημάνει ότι «η κοινοβουλευτική και λαϊκή πλειοψηφία της ΕΚ (53%) το 1964 δεν οδήγησε στην αλλαγή» (Μέγαρο Μουσικής, Βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη, Αρχείο Μίκη Θεοδωράκη, φάκελος 270, Ιδεολογική Επιτροπή της ΚΟΠ του ΚΚΕ, Ερωτήσεις - Απαντήσεις για Βασικά Προβλήματα της Εκλογικής Μάχης).

πάντα στο διάβα του. Φυσικά η ηγεσία των δύο κομμάτων της αριστεράς ήξερε ενδόμυχα όλα αυτά, αν και δεν μπορούσε να τα παραδεχθεί δημοσίως. Έτσι, διόλου τυχαία, από το βήμα του Εθνικού Συμβουλίου του κόμματος, μόλις λίγους μήνες πριν από τις εκλογές, ο Μπάμπης Δρακόπουλος θα απευθύνει προσκλητήριο στις «υπαρκτές και συγκεκριμένες, απλά στις περισσότερες περιπτώσεις σκόρπιες» ανανεωτικές κομμουνιστικές και αριστερές δυνάμεις «με την ευρύτητα που δίνουμε στον όρο» και θα αναφερθεί συγκεκριμένα στους αγωνιστές της εθνικής αντίστασης και τους χιλιάδες πολιτικούς πρόσφυγες «που οι περιπέτειες του κομμουνιστικού κινήματος, οι εσωτερικές του διαμάχες τους έχουν απογοητεύσει αλλά και προβληματίσει και μένουν πάντα πιστοί στην υπόθεση του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού», καθώς είχε συνειδητοποιήσει προφανώς προφητικά το λοξοκοίταγμα και αυτής της ιδιαίτερης «φυλής» της αριστεράς προς το ΠΑΣΟΚ, το οποίο τα επόμενα χρόνια θα μετατραπεί για πολλά μέλη της από απλό πολιτικό φλερτ σε πολιτικό γάμο μακράς διάρκειας.²⁷⁴ Η κομμουνιστική αριστερά θα επιστρατεύσει όλα τα ρητορικά μέσα που είχε στη διάθεση της για να υποσκάψει την αναδυόμενη εκλογική κυριαρχία και τη συμβολική ηγεμονία του ΠΑΣΟΚ,²⁷⁵ όμως το παιχνίδι ήταν ήδη χαμένο.

Όταν το ΠΑΣΟΚ θα ανέλθει τελικά στην εξουσία (χωρίς τη συνδρομή της Αριστεράς), θα δρομολογήσει την υλοποίηση μιας δέσμης μέτρων που αποσκοπούσαν στην κατάργηση των καταλοίπων της εμφυλιοπολεμικής νομοθεσίας και στην εξάλειψη των διαιρέσεων του ελληνικού λαού που διαιωνίζονταν επί τρεις και πλέον δεκαετίες. Πέρα από το προαναφερθέν νομοθέτημα για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης και τα μέτρα για τον ελεύθερο επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων και την κατάργηση των γιορτών μίσους, η κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου θα καταρτίσει και θα καταθέσει στη Βουλή νομοσχέδια που καταργούσαν τον διαβόητο μεταξικό Α.Ν. 375/1936 και τον εμφυλιοπολεμικό Α.Ν. 942/1946,²⁷⁶ θα αποκαταστήσει με νόμο τους αεροπόρους-θύματα της περίφημης δίκης του 1952 και θα εξαγγείλει την καταστροφή των φακέλων (προπομπός των γεγονότων του 1989), κίνηση την οποία θα απέτρεπε τελικά η αντίδραση της κομμουνιστικής αριστεράς αλλά και μελών της ιστορικής κοινότητας με προεξάρχοντα τον Νίκο Σβορώνο.²⁷⁷ Η αριστερά από την πλευρά της θα αναγνώσει αυτά τα μέτρα ως μέτρα εκδημοκρατισμού και θεσμικού εκσυγχρονισμού στα οποία η νεοπαγής κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ θα μπορούσε να διοχετεύσει τις δυνάμεις της παράγοντας με χαμηλό κόστος αφθονία κυβερνητικών και νομοθετικών εκροών ως αντίβαρο στις υποχωρήσεις της στις οικονομικές

²⁷⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 24, Υποφάκελος 1, Εισήγηση του Γραμματέα της ΚΕ του ΚΚΕ Εσωτερικού Μπάμπη Δρακόπουλου στο 1^ο Εθνικό Συμβούλιο του Κόμματος, 31 Γενάρη 1981.

²⁷⁵ Δεν είναι τυχαία από αυτή την άποψη η ποιητική αποστροφή του Νίκου Βούτση με έμμεση αλλά σαφή αναφορά στον πράσινο ήλιο του ΠΑΣΟΚ στην προεκλογική συγκέντρωση του ΚΚΕ Εσωτερικού στην Αθήνα με αφορμή τα εγκαίνια του εκλογικού κέντρου του: «Εμείς ξέρουμε ότι για να σηκώσει ο λαός τον ήλιο πάνω απ' την Ελλάδα χρειάζεται ενότητα κι αγώνας. Ξέρουμε ακόμα ότι όταν λάμψει ο ήλιος θα είναι κόκκινος μέσα στο γαλάζιο μας ουρανό.» (Αυγή, 1/10/1981).

²⁷⁶ Πληροφορίες για τα δύο αυτά νομοθετήματα στο *Οι Νόμοι της Αλλαγής 1981-1985*, Έκδοση της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών, χ.χ., σσ.132-137.

²⁷⁷ Για τις παρεμφερείς αντιρρήσεις και των δύο κομμάτων της Κομμουνιστικής Αριστεράς σε αυτή την πρωτοβουλία οι οποίες εστιάζουν στον αιφνίδιο και βιαστικό χαρακτήρα της, στην κατοχύρωση του δικαιώματος πρόσβασης κάθε ενδιαφερόμενου στον φάκελό του εφόσον το επιθυμεί και στην ανάγκη να διασωθεί ιστορικό υλικό, βλ. τις επιστολές του ΚΚΕ και του ΚΚΕ Εσωτερικού με ημερομηνίες 30 και 27 Απριλίου 1984 αντιστοίχως προς το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης στο Γιαννόπουλος, ό.π., σσ. 727-728.

και κοινωνικές τομές τις οποίες επαγγελλόταν προεκλογικά.²⁷⁸ Και τα δύο κόμματα έβαζαν φυσικά θετικό αξιολογικό πρόσημο στα μέτρα, τα οποία θεωρούσαν ότι κινούνταν σε προοδευτική κατεύθυνση και αποτελούσαν αναπαλλοτρίωτες κατακτήσεις του ελληνικού λαού. Όμως τα θεωρούσαν ανεπαρκή, μερικά και όχι ικανά να ανοίξουν έναν άλλο δρόμο και να χαράξουν μια άλλη προοπτική για την ελληνική κοινωνία, έκφραση της διττής ταυτότητας του ΠΑΣΟΚ, ενός φορέα με βούληση, τουλάχιστον διακηρυκτικά, για δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις και βαθιές τομές αλλά με συστολή και ατολμία στην πραγματοποίησή τους. Φυσικά το ΠΑΣΟΚ θα διαψεύσει γρήγορα τις όποιες φρούδες ελπίδες της Αριστεράς για την υλοποίηση έστω σε αστικό πλαίσιο ενός προγράμματος «Πραγματικής Αλλαγής». Την αμφιθυμία θα διαδεχθεί γρήγορα η ανοιχτή ρήξη.²⁷⁹ Η σταδιακή αλλά μη αναστρέψιμη (το περίφημο, όπως το είχε διατυπώσει ο ίδιος ο Χαρίλαος Φλωράκης με τον ιδιαίτερο και χαρακτηριστικό του τρόπο, απαντώντας σε ερώτηση δημοσιογράφου, «αλλαγές βλέπω, Αλλαγή δεν βλέπω»²⁸⁰) εμπέδωση του γεγονότος ότι το κυβερνών κόμμα δεν σκοπεύει να ανατρέψει ή έστω να μεταρρυθμίσει ριζικά τους αστικούς θεσμούς, αλλά να τους προσαρμόσει στις ανάγκες του, προβαίνοντας ακόμη και σε «ιστορικό συμβιβασμό» με τους εγχώριους και διεθνείς εκπροσώπους του «παραδοσιακού κατεστημένου»,²⁸¹ από κοινού με τον αέρα ανανέωσης που έπνεε στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα θα οδηγήσουν την κομμουνιστική αριστερά να υπερβεί τις συμβατικές διαιρέσεις που απέρρεαν από το δίπολο δεξιά-αντιδεξιά και να προχωρήσει σε νέες καινοτόμες αλλά ριψοκίνδυνες αναζητήσεις.

Ενδοαριστερές Αντιπαραθέσεις

«Στο σήριαλ “ντοκουμέντων” που μέρες τώρα δημοσιεύουν ο “Ελεύθερος Κόσμος” και η “Ακρόπολις” για τη δικαιολόγηση της ένοπλης ιμπεριαλιστικής επέμβασης το 1944 και την κατασυκοφάντηση της Εθνικής Αντίστασης, προστέθηκε από την περασμένη Κυριακή κι ένα άλλο της “Αυγής”. Παραλλαγή στο ίδιο θέμα και τα τρία... Κι είναι τόσες οι ομοιότητες και τόσα τα κοινά συμπεράσματα των τριών σήριαλ, που δικαιολογημένα αναρωτιέται κανείς: - Ποιος ποιον αντιγράφει;»²⁸² Με αυτά τα διόλου τιμητικά λόγια υποδέχθηκε ο *Ριζοσπάστης* και η στήλη «Ποιος Ποιον;» την έναρξη της πρωτοβουλίας της *Αυγής* να δημοσιεύσει σειρά ιστορικών άρθρων του Φίλιππου Ηλιού βασισμένων στα ιστορικά τεκμήρια που διέθετε το

²⁷⁸ Βλέπε 11^ο Συνέδριο του ΚΚΕ Ντοκουμέντα, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, σσ. 28-29 και 65-66 και ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φ. 43, Υπ. 1, Εκτίμηση για τις Πρώτες Μέρες της Κυβέρνησης Παπανδρέου, 28/1/1982 (όταν η πλειονότητα των μέτρων αυτών βρισκόταν ακόμα στο στάδιο της εξαγγελίας) και Η Νέα Κατάσταση - Το ΚΚΕ Εσωτερικού στον Αγώνα για την Αλλαγή και το Σοσιαλισμό, χ.η.

²⁷⁹ Για την αμηχανία της Αριστεράς, και ιδιαιτέρως του ΚΚΕ, έναντι του ΠΑΣΟΚ κατά την πρώτη τετραετία Παπανδρέου, βλ. Χαρίλαος Φλωράκης, *Επαναστάτης Παντός Καιρού*, Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών, χ.χ., σσ. 33-35.

²⁸⁰ Καταγράφεται, μεταξύ άλλων πηγών, στη βιογραφία του Χαρίλαου Φλωράκη, η οποία περιλαμβάνει και οικείο κεφάλαιο με τον αντίστοιχο τίτλο Χρήστος Θεοχαράτος, *Χαρίλαος Φλωράκης. Ο λαϊκός ηγέτης, τόμος Β΄*, Εκδόσεις Τυποεκδοτική, Αθήνα 2003.

²⁸¹ Για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ανατομία της πορείας αυτής της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, η οποία αξιοποιεί και τις διαθέσιμες πρωτογενείς πηγές, με σημείο αναφοράς το έτος 1983 και το πραξικόπημα-φάντασμα που έλαβε-ή μάλλον δεν έλαβε-χώρα εκείνη τη χρονιά, το χειρισμό του οποίου από την κυβέρνηση ο συγγραφέας συσχετίζει με το συμβιβασμό με τον ΠτΔ Καραμανλή αλλά και με την έκβαση των διαπραγματεύσεων για την παραμονή των βάσεων βλ. Τάσος Κωστόπουλος, Το Τελευταίο Πραξικόπημα, Εφημερίδα των Συντακτών, 28 Φεβρουαρίου 2016.

²⁸² *Ριζοσπάστης*, 9/12/1979.

ΚΚΕ Εσωτερικού.²⁸³ Αυτή η δημόσια αντιπαράθεση των δύο χώρων –καθώς, όπως ήταν αναμενόμενο, η πλευρά του ΚΚΕ Εσωτερικού δεν άφησε αναπάντητες τις κατηγορίες των πρώην συντρόφων-²⁸⁴ δεν ήταν ένα μεμονωμένο περιστατικό. Οι δύο πλευρές θα αντιπαρατεθούν ουκ ολίγες φορές με αφορμή διαφορετικές αναγνώσεις επί ιστορικών θεμάτων και επί του καταλογισμού ευθυνών.

Η εργαλειοποίηση της ιστορίας είναι κοινό γνώρισμα και των δύο κομμάτων, τα οποία θα ενσωματώσουν το παρελθόν στην πολιτική τους φαρέτρα εκκινώντας όμως από διαφορετικές αφετηρίες και έχοντας διαφορετικές στοχεύσεις. Ενώ το ΚΚΕ, θεωρώντας πως έχει κατοχυρώσει μια σταθερή θέση στο αριστερό άκρο του πολιτικού φάσματος²⁸⁵ και διατηρώντας ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας με τις αριστερές και κομμουνιστογενείς μάζες, δεν επιθυμεί να ανοίξει κανενός είδους διάλογο με τις άλλες πολιτικές δυνάμεις με αντικείμενο το ιστορικό παρελθόν (και ειδικά με όσες μοιράζεται αυτό το παρελθόν), το ΚΚΕ Εσωτερικού επιθυμεί να ανατρέξει στο παρελθόν, να ανιχνεύσει τα ίχνη της διάσπασης και να προσδώσει μια νομιμοποιητική βάση στο διάβημα του 1968. Κατά το εγχείρημα της ιστορικής αναδρομής τα στελέχη του ΚΚΕ Εσωτερικού θα επιχειρήσουν να εικονογραφήσουν μια γενεαλογία ηττών, στην οποία, με χρονική αφετηρία τη δεκαετία του 1940, η μία ήττα διαδέχεται την άλλη, με μοναδική ανάπαυλα το μεσοδιάστημα της βραχύβιας ανασύνταξης του 1956. Σύμφωνα με την πρόσληψη των στελεχών αυτών, ο φαύλος κύκλος έκλεισε με τη διάσπαση του 1968, η οποία έσπασε το απόστημα με βίαιο τρόπο.²⁸⁶

Τα δύο ΚΚ λοιπόν θα επιδοθούν σε μια εφ' όλης της ύλης αναμέτρηση για τα σύμβολα, τον τίτλο και την κληρονομιά, για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος. Η σύγκρουση των δύο χώρων δεν θα αποτελέσει μια απλή αντιπαράθεση στο πλαίσιο του κομματικού ανταγωνισμού, αλλά έναν αδυσώπητο εμφύλιο τον οποίο και οι δύο χώροι ήταν έτοιμοι να δώσουν μέχρι τελικής πτώσεως. Ο διαγκωνισμός των δύο χώρων δεν αφορούσε την ορθότητα της μιας ή της άλλης θέσης της κάθε πλευράς αλλά την ίδια τη δυνατότητα ύπαρξης του κάθε χώρου. Η κάθε πλευρά θα προσπαθήσει να δυσφημήσει το αντίπαλο στρατόπεδο αξιοποιώντας κάθε διαθέσιμο μέσο, με πρώτο και κυριότερο αυτό της ονομασίας και των όρων. Οι επιθετικοί προσδιορισμοί «δογματικοί» ή «αναθεωρητές», ο χαρακτηρισμός «λεγόμενο Εσωτερικό» χωρίς την παραχώρηση του όρου κομμουνιστικό, η ακούσια ονοματοδοσία «ΚΚΕ Εξωτερικού»²⁸⁷ αποτελούν δείγματα μιας πρακτικής που απώτερο στόχο είχε την ολοκληρωτική εξόντωση του αντιπάλου, του δικαιώματός του να υφίσταται ως κομμουνιστικό κόμμα. Με συμβατική χρονική αφετηρία

²⁸³ Μετά τη διάσπαση του 1968 το κομματικό αρχείο, που στεγαζόταν μέχρι τότε σε νεοκλασικό κτίριο της πόλης Σιμπίου της Ρουμανίας, θα περάσει με αμφιλεγόμενες μεθόδους στα χέρια της λεγόμενης «ανανεωτικής» ομάδας, η οποία θα συγκροτήσει στη συνέχεια το ΚΚΕ Εσωτερικού, και θα αποτελέσει στη συνέχεια τον πυρήνα των ΑΣΚΙ΄ Δάγκας - Λεοντιάδης, ό.π., σσ. 148-151.

²⁸⁴ Ηλιού, ό.π., σ. 8.

²⁸⁵ Το ΚΚΕ «αντιμετώπισε την περιοχή ανάμεσα στο αριστερό άκρο του πολιτικού φάσματος και το κέντρο, την κεντροαριστερή περιοχή, ως πεδίο αποκλειστικής κυριαρχίας άλλων πολιτικών δυνάμεων, ως, δηλαδή, εκτός ανταγωνισμού πεδίο», όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Γεράσιμος Μοσχονάς΄ Μοσχονάς, ό.π., σ. 179.

²⁸⁶ Αυτό θα αποπειραθεί να πράξει ο Άγγελος Διαμαντόπουλος στην μπροσούρα του *Γιατί δύο Κομμουνιστικά Κόμματα*΄ Άγγ. Διαμαντόπουλος, *Γιατί Δύο Κομμουνιστικά Κόμματα*, Έκδοση του Περιοδικού *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, (χ.χ.), σ. 7.

²⁸⁷ Η διάδοση και η συχνότητα χρήσης αυτών των όρων ήταν τόσο μεγάλη που ακόμη και ξένες υπηρεσίες χρησιμοποιούν τον ανεπίσημο όρο ΚΚΕ EXTERIOR σε επίσημα έγγραφά τους (βλ. ενδεικτικά https://wikileaks.org/plusd/cables/1976ATHENS08068_b.html).

τα γεγονότα του 1968 αλλά με βαθύτερες ιστορικές ρίζες, ο διχασμός επί του κομμουνιστικού σώματος θα επιφέρει τη δημιουργία δύο κομμουνιστικών φορέων οι οποίοι διαφωνούν μεταξύ τους σε όλα πλην ενός πράγματος: του (απόλυτα εχθρικού) τρόπου με τον οποίο βλέπουν και τα δύο τον ενδοκομμουνιστικό τους αντίπαλο. Αν και έχει διατυπωθεί από κάποιους ερευνητές η άποψη ότι η διάσπαση είχε υλικά και όχι ιδεολογικά αίτια,²⁸⁸ από τη στιγμή που αυτή οριστικοποιήθηκε και αποτέλεσε τετελεσμένο γεγονός, οι δύο αντίπαλοι θα προσδώσουν ειδικό ιδεολογικό βάρος και συμβολικό φορτίο στις μεταξύ τους ρητορικές αντιπαραθέσεις. Αυτή τη δεκαετία αφόρητης συμβίωσης στο κομματικό στερέωμα, και οι δύο θα οχυρωθούν στις θέσεις τους και θα επιδοθούν σε μια σκληρή εκστρατεία αποδόμησης του αντιπάλου επιβεβαιώνοντας το αξίωμα ότι οι πιο αδυσώπητοι πόλεμοι είναι οι εμφύλιοι. Εγκλωβισμένοι στη συγκυρία του 1968, οι δύο πολιτικοί οργανισμοί θα αναπαράγουν στερεότυπα και θα ηθικολογούν αδιάκοπα σε μια διαδικασία στην οποία κυριαρχούν η στατικότητα, οι επαναλήψεις και τα προκατασκευασμένα σχήματα έναντι των πολιτικών προβληματισμών, των νέων επεξεργασιών και μιας συλλογιστικής που θα έθετε συνολικά επί τάπητος τα εκκρεμή και ανοιχτά ζητήματα. Η κάθε πλευρά θα επιστρατεύσει τα δικά της όπλα σε αυτή τη διαμάχη και θα σκιαγραφήσει το προφίλ ενός αντιπάλου «τοξικού» για το κομμουνιστικό κίνημα εκκινώντας όμως από διαφορετική αφετηρία και ακολουθώντας διαφορετικό μεθοδολογικό προσανατολισμό.

Το ΚΚΕ θα διερμηνεύσει τους βηματισμούς της αντίπαλης πλευράς ως την εθνική έκφραση ρευμάτων και αναζητήσεων που στόχο είχαν να αλλοιώσουν τη μαρξιστική κοσμοθεωρία, ρευμάτων όπως το ευρωκομμουνιστικό το οποίο «δεν αποτελεί παρά διείσδυση της αστικής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας μέσα στους κόλπους του εργατικού κινήματος», και «συνοθύλευμα από κλισέ απόψεις και βάνανυσες θεωρητικές συλλήψεις», ένα κίνημα που δεν είναι τίποτε άλλο παρά «ο εκχυδαϊσμός του μαρξισμού, μια άρνηση της επιστήμης».²⁸⁹ Θα στηλιτεύσει τον σφιχτό και θανάσιμο εναγκαλισμό των αναθεωρητών με την αστική τάξη και την ιδεολογία της ως την πηγή του κακού από όπου εκβάλλουν όλες οι παθογένειες αυτού του χώρου, είτε αυτές αφορούν τη σφυρηλάτηση μιας επίπλαστης εθνικής ενότητας, στην ουσία την ευθυγράμμιση με τις φιλοατλαντικές επιλογές του ελληνικού πολιτικού προσωπικού, καθώς και τη διαβάθμιση του διεθνούς ιμπεριαλισμού και τη σχετικοποίηση του αρνητικού ρόλου τον οποίο παίζουν επιμέρους κράτη και δυνάμεις-εκφραστές του, όπως η ΕΟΚ και οι χώρες της,²⁹⁰ είτε την αποδοχή των αστικών θεσμών και του υποτιθέμενου αστικού

²⁸⁸ Για μια ερμηνεία της διάσπασης του 1968 υπό το πρίσμα μιας ανάγνωσης που μιλά όχι για ιδεολογικές συγκρούσεις αλλά για φατριαστικές διαμάχες για τη νομή της κομματικής λείας και για την αναδρομική κατασκευή του νομιμοποιητικού μύθου του ΚΚΕ Εσωτερικού σύμφωνα με τον οποίο πρωταρχική αιτία της διάσπασης ήταν η διάσταση των δύο κομματικών κέντρων (Εσωτερικού και Εξωτερικού) αλλά και οι διαφοροποιήσεις εντός του ΚΚΕ και της ΕΔΑ γύρω από το ζήτημα της σχέσης με την ΕΣΣΔ και του ελέγχου που ασκούσε η τελευταία στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα βλ. Stathis N. Kalyvas and Niko Marantzidis, Greek Communism, 1968-2001, *East European Politics and Societies*, Volume 16, Issue 3 (2002), σ. 667.

²⁸⁹ Θόδωρου Κέη, Ευρωκομμουνισμός και Αστικές Ελευθερίες, στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Νέα Περίοδος, Χρόνος 7^{ος}, Τεύχος 10, Οχτώβρης 1980, σ. 64.

²⁹⁰ Δημήτρης Σάρλη, Η αναθεωρητική πολιτική της «Εθνικής Συμπαρατάξης» και η κομμουνιστική πολιτική της αντιιμπεριαλιστικής δημοκρατικής ενότητας, στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Νέα Περίοδος, Χρόνος 6^{ος}, Τεύχος 12, Δεκέμβρης 1979, σσ. 25-31.

πλουραλισμού,²⁹¹ χωρίς να αποφεύγει πολλές φορές τον οικονομισμό και τις μηχανιστικές αναλύσεις.

Αντιθέτως, το ΚΚΕ Εσωτερικού θα εστιάσει την κριτική του σε ζητήματα πολιτικής πρακτικής και δημοκρατίας τονίζοντας το δημοκρατικό έλλειμμα του ΚΚΕ, την αμφίσημη και «ύποπτη» στάση του απέναντι σε ζητήματα ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, την εξάρτησή του από ξένα κέντρα και την εχθρική στάση του απέναντι στη θεωρία των δημοκρατικών και εθνικών δρόμων προς το σοσιαλισμό.²⁹² Σε αυτή την προσπάθεια το ΚΚΕ Εσωτερικού θα βρεθεί σε πιο δυσμενή θέση, καθώς τελούσε σε αντίφαση όταν από τη μια διεκδικούσε με πάθος ένα κοινό ιστορικό παρελθόν και από την άλλη επεδίωκε να αποδομήσει μερικώς το παρελθόν αυτό. Η αντίστιξη των στοιχείων μιας κλασικής κομμουνιστικής ταυτότητας με τους καρπούς των ευρύτερων ευρωπαϊκών αναζητήσεων που θα κωδικοποιηθούν με τον όρο ευρωκομμουνισμός, τον οποίο όμως θα υπερβούν σύντομα (πριν ακόμη και από την τυπική αποκομμουνιστικοποίηση), θα οδηγήσει το ΚΚΕ Εσωτερικού σε μια αμφιθυμική σχέση με το παρελθόν του και στη συνεχή παλινδρόμηση ανάμεσα στην αξιοποίηση του παρελθόντος και την ριζική «εκκαθάρισή» του.²⁹³

Η διαμάχη θα περιστραφεί γύρω από δύο άξονες, από τη μια την ανάγνωση του ιστορικού παρελθόντος και τον καταμερισμό ευθυνών και από την άλλη τον διαγκωνισμό για την εξασφάλιση ορατότητας και για τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας των εκδηλώσεων που εντάσσονται στο πεδίο της δημόσιας σφαίρας (επέτειοι, ανέγερση μνημείων, κλπ.).

Στην πρώτη περίπτωση, αυτή της ιστορικής ερμηνείας του παρελθόντος υπό το πρίσμα της διάσπασης και της ανίχνευσης των αιτιών της, τα στελέχη του ΚΚΕ Εσωτερικού θα επιδοθούν σε μια πολεμική που στόχο είχε να στηλιτεύσει τα κακώς κείμενα του ΚΚΕ και να βρει τις ρίζες του προβλήματος τις οποίες εντοπίζει στη δεκαετία του 1940 και στην παρέκκλιση του εμφυλίου.²⁹⁴ Ο εκτροχιασμός από τις ράγες της ομαλής δημοκρατικής εξέλιξης (με το ΚΚΕ Εσωτερικού να εστιάζει πρωταρχικά στους ενδογενείς παράγοντες, δηλαδή στη λανθασμένη γραμμή του κόμματος, και να υποβαθμίζει τους εξωγενείς παράγοντες, χωρίς να τους αρνείται) οδήγησε σε σωρεία λαθών και προβλημάτων, την άρση των οποίων επιδίωξε η ομάδα που αποτέλεσε την πρώτη ύλη για τη συγκρότηση του ΚΚΕ Εσωτερικού.²⁹⁵ Το ΚΚΕ

²⁹¹ Πανάγου Κουτούλα, Η συμμετοχή του ΚΚΕ σε μια δημοκρατική κυβέρνηση και το αντικομμουνιστικό μένος των ηγετών του «εσ», στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Νέα Περίοδος, Χρόνος 8^{ος}, Τεύχος 9, Σεπτέμβρης 1982, σσ. 18-23.

²⁹² Για μια τέτοια προσέγγιση, βλ. Μπριλλάκης, ό.π., σσ. 194-228.

²⁹³ Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ιδεολογική Επιτροπή σε έκθεσή της μιλά για ξεκαθάρισμα της κληρονομιάς του κόμματος και για ανακατάταξη των «επιστημονικών, θεωρητικών και κομματικών» προσωπικοτήτων του κινήματος, όπως ο Σκληρός, ο Κορδάτος, ο Ζεύγος, ο Γληνός, ο Ζαχαριάδης, και ο Μάξιμος (αλλά και τους σύγχρονους θεωρητικούς του δογματικού ΚΚΕ) με βάση το κριτήριο αν χρησιμοποιούν μαρξιστικά ή «μαρξιστικά» μεθοδολογικά εργαλεία. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 48, Υποφάκελος 7, Σκεπτικό (και Πρόγραμμα Μελετών) για την ίδρυση του Κέντρου Μαρξιστικών Σπουδών.

²⁹⁴ Νίκος Μαραντζίδης, Το Τριπλό Τραύμα: Η Μνήμη του Εμφύλιου Πολέμου στην Κομμουνιστική Αριστερά, στο Δεμερτζής – Πασχαλούδη - Αντωνίου, ό.π., 173-176.

²⁹⁵ Όπως λέει χαρακτηριστικά στην εισαγωγή του βιβλίου του (μεγάλο τμήμα του οποίου γράφτηκε το 1988 και απηχεί τις αντιλήψεις της περιόδου) για τη διάσπαση του 1968 ο Τάκης Μπενάς, «οι ρίζες του ιστορικού αιτήματος για μια ανανέωση στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα, πάνε πολύ πίσω, στον Εμφύλιο, κι ακόμα πιο πίσω, στην ήττα του ΕΑΜικού κινήματος.», ενώ παρακάτω ο Ελληνικός Εμφύλιος χαρακτηρίζεται τυχοδιωκτικός και καταστροφικός, με συνέπειες «που ήταν πολύπλευρα τραγικές». Βλ. Τάκης Μπενάς, *Το Ελληνικό '68, Συμβολή στην Ιστορία του ΚΚΕ Εσωτερικού*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2011, σσ. 17 και 18.

Εσωτερικού δεν θα παρεκκλίνει από τον γενικό κανόνα εργαλειοποίησης της ιστορίας.²⁹⁶ Σε αυτό το πλαίσιο θα ενταχθεί και η προαναφερθείσα πρωτοβουλία του Φίλιππου Ηλιού το 1979-1980, η οποία φαίνεται ότι είχε κομματική πλαisiώση και πολιτική στόχευση, όπως διαφαίνεται από έκθεση της ιδεολογικής επιτροπής του κόμματος σύμφωνα με την οποία το ΕΓ του κόμματος αποφάσισε την καμπάνια με τίτλο «Οι Ανατολικές Χώρες και ο Εμφύλιος Πόλεμος» που υλοποιήθηκε σε συνεργασία με την *Αυγή*. Μάλιστα είναι χαρακτηριστική και η συσχέτιση της πρωτοβουλίας με την προσεχή εκλογική διαδικασία.²⁹⁷ Η σαφής στοχοθεσία αυτής της πρωτοβουλίας δεν αναιρεί βέβαια το γεγονός ότι βασίστηκε σε αρχειακά ιστορικά τεκμήρια και άρα καθιστά αίολη και εκ του πονηρού την κριτική του ΚΚΕ. Μοιάζει λες και οι δύο πλευρές προσπαθούν να συγκαλύψουν ένα έγκλημα για το οποίο είναι εξίσου ένοχες, η μία μεταθέτοντας την ευθύνη σε τρίτα μέρη (ανατολικές χώρες), η άλλη προσπαθώντας να αποδομήσει τα ίδια τα πειστήρια του εγκλήματος, τα αρχειακά τεκμήρια.

Στη δεύτερη περίπτωση, αυτή της κατάληψης των συμβολικών χώρων μνήμης, το ΚΚΕ Εσωτερικού θα επιδιώξει από τη μια να οικοδομήσει κανάλια επικοινωνίας με την αντίπαλη πλευρά, διαμέσου της επαφής των αντιστασιακών φορέων εντός των οποίων δραστηριοποιούνταν τα δύο κόμματα ή έστω σημαίνοντα στελέχη τους, της Κίνησης Ενωμένη Εθνική Αντίσταση και της ΠΕΑΕΑ, και του συντονισμού της δράσης τους (από κοινού και με άλλες δυνάμεις) για τη διοργάνωση του εορτασμού σημαντικών επετείων όπως της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου, (πρωτοβουλία που δεν ξέρουμε τι τύχη είχε, καθώς δεν είναι διαθέσιμα τα αρχειακά τεκμήρια της άλλης πλευράς, αλλά μπορούμε να πιθανολογήσουμε ότι έμεινε χωρίς ανταπόκριση), και από την άλλη να σχετικοποιήσει τη μαζική παρουσία του ΚΚΕ και των οργανώσεων του σε επετείους όπως της ίδρυσης του ΕΑΜ, παρουσία μέσω της οποίας το ΚΚΕ προσπαθεί να «πλαστογραφήσει» τη συνέχεια, που, σύμφωνα με την οπτική των πρώην συντρόφων, δεν υφίσταται εφόσον οι αρχές του ΕΑΜ δεν έχουν καμιά σχέση με το ΚΚΕ, απευθυνόμενο σε όλα τα οργανωτικά υποκείμενα και αποτίνοντας φόρο τιμής σε όλες τις αντιστασιακές οργανώσεις.²⁹⁸ Παράλληλα, με έγγραφο

²⁹⁶ Είναι χαρακτηριστική από αυτή την άποψη η από την πλευρά του ΚΚΕ Εσωτερικού προσπάθεια οικειοποίησης προσωπικοτήτων, όπως ο Άρης Βελουχιώτης, του οποίου το πολιτικό διάβημα ήταν εξεγερσιακό, ρηξιακό και κατάφωρα βίαιο και βρισκόταν στον αντίποδα των όσων πρέσβευε το ΚΚΕ Εσωτερικού, με μόνο κριτήριο την «περίπλοκη» σχέση που είχε το ΚΚΕ με αυτά και την επιδίωξη να έρθει σε δύσκολή θέση το τελευταίο· η προσπάθεια αυτή μάλιστα προκάλεσε εντάσεις και διαφωνίες στο εσωτερικό της Κίνησης Ενωμένη Εθνική Αντίσταση, όπως πιστοποιεί και εσωτερικό έγγραφο του φορέα που μιλά για «διχασμό» στους κόλπους της κίνησης γύρω από το θέμα της συμμετοχής ή μη σε προγραμματισμένη συγκέντρωση στο Σπόρτινγκ για την αποκατάσταση του Άρη Βελουχιώτη (ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Επιστολή προς τα μέλη της Γραμματείας της Κίνησης για την επόμενη συνεδρίαση της, 25/6/1979).

²⁹⁷ «Αν σωστά και έγκαιρα τα αξιοποιήσουμε αυτά (τα διαθέσιμα ιστορικά τεκμήρια που κατέφθαναν από τις ανατολικές χώρες φωτοτυπημένα ή σε φιλμ) θα έχουμε σοβαρά πολιτικά οφέλη και για την πορεία μας προς τις εκλογές.» ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 48, Υποφάκελος 7, Έκθεση Δράσης-Εκτιμήσεις-Προγραμματισμός της Ιδεολογικής Επιτροπής της ΚΕ του ΚΚΕ Εσωτερικού, του Λευτέρη Ελευθερίου, 21 Νοεμβρίου 1979.

²⁹⁸ Βλέπε ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, κ. 6, Εκτελεστική Γραμματεία Κίνησης Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44 προς ΠΕΑΕΑ, Αθήνα 24 Οκτωβρίου 1977 και κ. 5, υπ. 3, Επιστολή Λ. Αποστόλου σε Μπ. Δρακόπουλο με θέμα τον εορτασμό της 35ης επετείου του ΕΑΜ με ημερομηνία 19/8/1976, όπου ο πρώτος εισηγείται στον δεύτερο το ΚΚΕ Εσωτερικού να στείλει ανοικτή επιστολή στα άλλα κόμματα και τις υπάρχουσες αντιστασιακές οργανώσεις και να προτείνει τη διεξαγωγή τριών διαδοχικών εορτών προς τιμήν των τριών σημαντικότερων αντιστασιακών οργανώσεων, του ΕΑΜ, του ΕΔΕΣ και της ΕΚΚΑ, στην επέτειο της ίδρυσής τους, έτσι ώστε να αποτραπεί το «καπέλωμα» των εκδηλώσεων από το «μονολιθικό» ΚΚΕ (είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ο συντάκτης της επιστολής

που απέστειλε στις νομαρχιακές επιτροπές του κόμματος, η ΚΕ του ΚΚΕ Εσωτερικού έδινε τις κατευθυντήριες γραμμές για τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να εορταστεί σε τοπικό επίπεδο η επέτειος των 40 χρόνων από την ίδρυση του ΕΑΜ, έγγραφο από το οποίο πρέπει να ξεχωρίσουμε δύο σημεία, τη φροντίδα οι συγκεντρώσεις που θα λάβουν χώρα σε τοπικό επίπεδο να μην εμφανιστούν ως απλές αντισυγκεντρώσεις της ΠΕΑΕΑ, αλλά ως κάτι το διαφορετικό, κάτι το πρωτότυπο, κάτι που θα μπορούσε να προσελκύσει κόσμο ο οποίος θα συμμετείχε και στις εκδηλώσεις της ΠΕΑΕΑ, κάτι που σε τελική ανάλυση να μην μπορεί να στιγματιστεί ως απλή διασπαστική κίνηση (έμμεση παραδοχή των δυσμενών για το ΚΚΕ Εσωτερικού συσχετισμών ακόμη και σε αυτό τον τομέα, που είχε ως αποτέλεσμα οι πρωτοβουλίες του ΚΚΕ Εσωτερικού να φαίνεται ότι έπονται αυτών του ΚΚΕ), και την επισήμανση να αντιμετωπιστούν με προσεκτικό τρόπο οι ενδεχόμενες κρούσεις των δογματικών για κοινές εκδηλώσεις, δηλαδή να μην απορριφθεί η πρόταση αυτή καθαυτή, αλλά το όποιο περιεχόμενό της το οποίο θα ήταν διαφορετικής ποιότητας από αυτό του ΚΚΕ Εσωτερικού και «καπελωτικό».²⁹⁹ Καθίσταται έτσι σαφές ότι η αγωνία του κόμματος να εξασφαλίσει ορατότητα στο δημόσιο πεδίο και να ανταγωνιστεί επί ίσοις όροις το ΚΚΕ και σε αυτόν τον τομέα με στόχο να υπερκεράσει το χαμένο έδαφος το οδηγούσε να παλινδρομεί ανάμεσα σε δύο επιλογές, αυτή των ενωτικών πρωτοβουλιών, οι οποίες αντιστοιχούσαν περισσότερο στο πολιτικό προφίλ που ήθελε να διαφημίσει και εκείνη των αυτόνομων εκδηλώσεων, οι οποίες αντιστοιχούσαν περισσότερο στις ανάγκες του κομματικού ανταγωνισμού (ας μην ξεχνάμε ότι οι εκδηλώσεις για την 40η επέτειο της ίδρυσης του ΕΑΜ θα λάμβαναν χώρα μόλις μερικές εβδομάδες πριν από τη διεξαγωγή των εκλογών του 1981...).

Εξάλλου ήταν ακριβώς στις προεκλογικές περιόδους που οι μνημονικές αντιπαραθέσεις, οι οποίες βρίσκονταν, αν όχι σε λανθάνουσα κατάσταση, σίγουρα σε δεύτερο πλάνο, ενεργοποιούνταν και πολλαπλασιάζονταν. Ειδικά στις εκλογές του 1977, στις οποίες τα δύο κόμματα της αριστεράς προχώρησαν σε ευθεία και ανοιχτή σύγκρουση, μετά το βραχύβιο και αποτυχημένο πείραμα της Ενωμένης Αριστεράς,³⁰⁰ το οποίο αποτέλεσε μάλλον λυκοφιλία και επιλογή επιβίωσης και για τους δύο χώρους³⁰¹ παρά συνειδητή επιλογή ενότητας με

δηλώνει την άγνοιά του όσον αφορά την ημερομηνία ίδρυσης των δύο μη εαμικών οργανώσεων και σημειώνει την ανάγκη εξεύρεσής τους).

²⁹⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 24, Υποφάκελος 1, ΚΕ προς επιτροπές πόλης και νομαρχιακές επιτροπές για τον γιορτασμό των 40 χρόνων του ΕΑΜ, Αθήνα, 12/5/1981.

³⁰⁰ Το ΚΚΕ Εσωτερικού θα χρεώσει μεγάλο μερίδιο της ευθύνης για την εκλογική αποτυχία της «Ενωμένης Αριστεράς» στον «υπόγειο» πόλεμο που εξαπέλυσαν οι δυνάμεις του «Εξωτερικού», οι οποίες θα χρησιμοποιήσουν βρώμικα μέσα και «άθλιες» πρακτικές (προβολή ιδιαίτερων συμβόλων και εμβλημάτων με στόχο την κηδεμόνευση των κοινών εκδηλώσεων, επίθεση στους υποψηφίους των άλλων συστατικών μερών της Ε.Α. μέσω προκηρύξεων, σαμποτάρισμα εκδηλώσεων -σε μια περίπτωση μάλιστα το ΚΚΕ διέδωσε ψευδώς τη ματαίωση συγκέντρωσης, η οποία επρόκειτο να διεξαχθεί κανονικά, λόγω βροχής!- στις οποίες μιλούσαν εκπρόσωποι του ΚΚΕ Εσωτερικού, σφετερισμός του τίτλου Ε.Α. σε αμιγώς κκέδικες εκδηλώσεις, κλπ.), οι οποίες τελικά λειτούργησαν υπονομευτικά για την όλη προσπάθεια. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 40, Υποφάκελος 1, Τα Άμεσα Πολιτικά Προβλήματα (Σχέδιο Πολιτικής Απόφασης της ΚΕ του ΚΚΕ Εσωτερικού), χ.η.

³⁰¹ Για την επιλογή της κοινής καθόδου των δύο κομμάτων, τυπικά μέσω της φόρμουλας της συνεργασίας του ΚΚΕ και της ΕΔΑ, της οποίας συστατικό μέρος αποτέλεσε και το ΚΚΕ Εσωτερικού (Ηλίας Νικολακόπουλος, *Ηλίας Ηλιού – Πολιτική Βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2017, σσ. 234-235) με βάση το κοινό ένστικτο αυτοσυντήρησης και για τη γρήγορη διάρρηξη των σχέσεων των δύο πλευρών, βλ. την εκπομπή των Νέων Φακέλων για την Αριστερά του Φεβρουαρίου του 2008, η οποία περιλαμβάνει επίσης και

μέλλον και προοπτική, η μνήμη θα αποδειχθεί ισχυρό όπλο και για τους δύο χώρους, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη στεγανοποίηση ενός εκλογικού ακροατηρίου που στα μάτια και των δύο κομμάτων ήταν πολύ πιο ρευστό από ό,τι αποδείχθηκε εκ των υστέρων.³⁰² Η νομιμοποίηση της δυνατότητας να επικαλείται την αντιστασιακή μήτρα και η οριοθέτηση μιας κρίσιμης μάζας του αντιστασιακού δυναμικού θα καταστούν για το ΚΚΕ Εσωτερικού δύο κρίσιμα διακυβεύματα της εκλογικής μάχης, η επίτευξη των οποίων δεν θα πραγματοποιηθεί.³⁰³ Οι εκλογές του 1981 και η διπλή πίεση (στο πεδίο των ενδοκομμουνιστικών ανταγωνισμών η πίεση του ισχυρού ΚΚΕ και στο πεδίο διατύπωσης μιας μεταρρυθμιστικής στρατηγικής η πίεση του επελαύνοντος ΠΑΣΟΚ) θα το οδηγήσουν σε αμυντική στάση και εν τέλει στην απώλεια της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης, εγκαινιάζοντας μια περίοδο εσωτερικής περιδίνησης και βαθιάς υπαρξιακής κρίσης.

Κεφάλαιο 6

Συγχρονία και διαχρονία Ιστορικά διδάγματα και πολιτική δράση

«Η λαϊκή αυτενέργεια έχει τη βάση της κατ' αρχήν στην ενημέρωση του λαού, ώστε ο λαός να γνωρίζει κάθε στιγμή τα δικαιώματά του, τη κατάσταση των προβλημάτων του. Από εκεί και πέρα χρειάζεται μια μεθόδευση. Δηλαδή δεν πρέπει ο δήμαρχος και το δημοτικό συμβούλιο να αποσυρθούν πίσω από το γυάλινο πύργο του δημαρχείου. Αντίθετα, πρέπει να βρουν όλες εκείνες τις διασυνδέσεις με τους χώρους όπου ζει και εργάζεται ο απλός πολίτης. Εμείς επιδιώκουμε να δημιουργηθούν επιτροπές κατά συνοικία, κατά τετράγωνο, κατά κλάδους, ακόμα και κατά πολυκατοικία. Δηλαδή θα πρέπει τα προβλήματα αυτά να τα μελετάνε και οι ίδιοι οι κάτοικοι. Προβλήματα που είναι της συνοικίας, προβλήματα που αφορούν όλη την Αθήνα. Ακόμα και προβλήματα δημοκρατίας και προβλήματα εθνικής ανεξαρτησίας, γιατί όλα αυτά συνδέονται αδιάρρηκτα. Κάθε πολίτης πρέπει να γνωρίζει, να προτείνει λύσεις και να συμμετέχει στον αγώνα για την προώθησή τους σ' όλο το φάσμα των προβλημάτων. Από την αποχέτευση, τα σκουπίδια, την ασφαλώστρωση μέχρι τα πιο γενικά εθνικά και δημοκρατικά προβλήματα. Εμείς θεωρούμε ότι η Τοπική Αυτοδιοίκηση είναι μια μορφή άμεσης δημοκρατίας. Γι' αυτό και τη λέμε κύτταρο δημοκρατίας. Δεν σταματάμε όμως

σχολιάζει και την περίφημη φωτογραφία της κοινοβουλευτικής ομάδας της Ενωμένης Αριστεράς, με το αδειανό έδρανο που χωρίζει τους βουλευτές του ΚΚΕ από τους βουλευτές της ΕΔΑ και του ΚΚΕ Εσωτερικού, προσβάσιμη στο <https://www.youtube.com/watch?v=uCtpgi5YQw0> (τελευταία επίσκεψη 1/7/2018).

³⁰² Για την ανάσυρση του παρελθόντος με σαφή πολιτική στοχοθεσία, τη μέσα από την επίκληση (και) του συναισθήματος μνημονική (δηλαδή μέσα από μνημονικά κανάλια) ταύτιση των δυνητικών εκλογικών ακροατηρίων του κόμματος με τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις του κόμματος, οι οποίες συνίστανται στη συναρμογή παρελθοντικής κοινότητας με την παροντική ετερότητα με τους αντιπάλους της «αντίπερα όχθης», ενόψει της εκλογικής αναμέτρησης του 1977, βλ. το άρθρο του Σταύρου Καρρά «59 Χρόνια μιας Πορείας Αγωνιστικής» στην *Αυγή*, 18/11/1977, στο οποίο ο τελευταίος επικαλείται τις αγωνιστικές παραδόσεις του κόμματος και καυτηριάζει την παραχάραξη της συνέχειάς του από το λεγόμενο ΚΚΕ «εξωτερικού».

³⁰³ Χαρακτηριστικές από αυτή την άποψη είναι η συχνή προεκλογική επίκληση του αντιστασιακού παρελθόντος και η δημοσίευση στην *Αυγή* στις στήλες του κόμματος δήλωσης στήριξης την οποία υπογράφουν πολυάριθμοι αντιστασιακοί, όπως Εαμίτες-Ελασίτες της Νέας Σμύρνης, «προπύργιου» του κόμματος, ανήμερα των εκλογών (*Αυγή*, 20/11/1977).

μόνο εκεί, αλλά είμαστε αποφασισμένοι να το μεθοδεύσουμε. Εμείς έχουμε μεγάλη πείρα και αυτές οι μορφές είναι ιστορικά δοκιμασμένες. Πριν ακόμα φύγει και οι τελευταίος Γερμανός από την Αθήνα το 1944, εμείς της εθνικής αντίστασης, δημιουργήσαμε τοπικές επιτροπές από νέους και από μεγάλους κάθε συνοικίας της Αθήνας. Συγκροτήσαμε το γραφείο μελετών του οποίου είχα την τιμή να ηγηθώ στην Αθήνα το 1944. Κάναμε το χάρτη της Αθήνας. Την εποχή εκείνη φυσικά είχαμε άλλα πιο επίγοντα προβλήματα. Βγήκαμε από μια κατοχή και πρώτη φορά γνωρίζαμε τι θα πει ελευθερία. Αλλά έχει σημασία το πως σκεφτήκαμε. Σκεφτήκαμε ότι πρέπει να δημιουργήσουμε τέτια επιτελεία μέσα στη συνοικία, που τα ίδια να καταγράφουν τα προβλήματα και να προτείνουν λύσεις. Αυτό είναι ένα ιστορικό πρότυπο «αυτενέργειας». Εμείς οπωσδήποτε συντονίζαμε αυτά τα ζητήματα. Πολλά προβλήματα έχουν ένα κοινό χαρακτήρα. Πολλά προβλήματα ανάγονται σε μια κεντρική θεώρηση και κεντρική πείρα. Συμπληκνώναμε το λαϊκό προβληματισμό, αξιοποιούσαμε τη λαϊκή δημιουργία και δίναμε τις λύσεις. Δεν είμαστε δηλαδή σ' αυτό το χώρο παρθένοι. Έχουμε τεράστια πείρα γιατί, όπως είπα, το κίνημα μας, αυτός ο συνδυασμός που εγώ αυτή τη στιγμή έχω τη τιμή να ηγούμαι, είναι ένας συνδυασμός που βγαίνει μέσα από τα βάθη της ελληνικής λαϊκής ιστορίας, των ελληνικών λαϊκών αγώνων. Εξάλλου υπάρχει και η διεθνής πείρα. Το γεγονός ότι προοδευτικοί δήμαρχοι ψηφίζονται μαζικά και από δεξιούς ακόμα πολίτες -στην Ιταλία ή την Γαλλία για παράδειγμα- δείχνει ότι αυτός είναι σωστός και δοκιμασμένος δρόμος.»³⁰⁴

Η παραπάνω απάντηση του Μίκη Θεοδωράκη σε ερώτημα δημοσιογράφου για το θέμα της λαϊκής αυτενέργειας, στο πλαίσιο συνέντευξης τύπου που παραχώρησε για να παρουσιάσει την υποψηφιότητά του στον Δήμο Αθηναίων με την υποστήριξη του ΚΚΕ, είναι δηλωτική πολλών πραγμάτων για την κομμουνιστική αριστερά της περιόδου. Παρά την ιδιαίτερη εκφορά του λόγου του γνωστού μουσικοσυνθέτη, η οποία καθρεφτίζει την πληθωρική και ασυγκράτητη προσωπικότητά του, μπορούν να εξαχθούν κάποια πρώτα ασφαλή συμπεράσματα. Η υποκατάσταση των πιο στενά ταξικών προταγμάτων από το σχεδόν εξιδανικευτικό όραμα της δημοκρατίας, η συμπλοκή του τοπικού και του εδαφικού με το κεντρικό, η επίκληση διεθνών παραδειγμάτων υπέρβασης ή έστω «παράκαμψης» των διαχωριστικών γραμμών της κομματικής γεωγραφίας στις δημοτικές εκλογές ως πρότυπο και οδηγός δράσης είναι μόνο μερικοί από τους άξονες γύρω από τους οποίους δομεί την απάντησή του ο υποψήφιος δήμαρχος της αριστεράς. Όμως το πιο ενδιαφέρον και ουσιαστικό σημείο της απάντησής του είναι η αναφορά στην ιστορία και στο παρελθόν. Η επίκληση της ιστορικής κληρονομιάς της δεκαετίας του 1940 και των ιστορικών προηγούμενων που αυτή παρήγαγε -με την καθοριστική συμβολή της κομμουνιστικής αριστεράς- δεν είναι διόλου τυχαία και επιτελεί πολλαπλές λειτουργίες. Πρώτα από όλα, αναδεικνύει το γεγονός ότι η δεκαετία του 1940 και τα γεγονότα που αυτή περικλείει δεν αποτελούν απλώς κομμάτι της ιστορικής μνήμης, αλλά εμπεριέχουν μια συσσωρευμένη εμπειρία μέσα από την οποία ξεπηδούν πρότυπα οργάνωσης και δράσης τα οποία παραμένουν επίκαιρα και μπορούν να αξιοποιηθούν παρά τη χρονική απόσταση και τις ασυνέχειες διαφόρων μορφών που μεσολάβησαν. Δεύτερον, η αναφορά στις -ρητά διαγενεακές- τοπικές επιτροπές της κάθε συνοικίας εξυπηρετεί τον στόχο της αριστεράς να καταδείξει ότι διαθέτει τα εχέγγυα και την «τεχνογνωσία» να επιλύει πρακτικά και

³⁰⁴ Μέγαρο Μουσικής, Βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη, Αρχείο Μίκη Θεοδωράκη, Φάκελος 237, Απαντήσεις του Μίκη Θεοδωράκη στις Ερωτήσεις των Δημοσιογράφων.

εξειδικευμένα καθημερινά προβλήματα, δυνατότητα η οποία δεν αποτελεί απλώς ισχυρισμό των φορέων, αλλά την οποία τεκμηριώνουν ιστορικά παραδείγματα υψηλής βαρύτητας, που αποδεικνύουν την, έστω ιδιότυπη, κυβερνησιμότητά της. Τέλος, η αναδρομή στο παρελθόν «αποδεικνύει» τις βαθιές ιστορικές ρίζες της κομμουνιστικής αριστεράς, την αλληλοδιαπλοκή της ιστορίας του κινήματος με τη νεότερη ελληνική ιστορία. «Αποδεικνύει» ότι η κομμουνιστική αριστερά -αιμοδότης, οργανωτής και καθοδηγητής του ΕΑΜ- αποτελεί μέρος της εθνικής ιστορίας, αλλά και η νεότερη εθνική ιστορία αποτελεί μέρος της ιστορίας της κομμουνιστικής αριστεράς, σε μια σχέση αμφίδρομης επίδρασης, αλληλεξάρτησης και σε τελική ανάλυση αδιάσπαστης ενότητας. Με αυτόν τον τρόπο η αριστερά και οι αγώνες της εντάσσονται οργανικά σε ένα ιστορικό συνεχές λαϊκών αγώνων, οι οποίοι ανάγονται στην αυγή του ελληνισμού αποκτώντας σχεδόν διαστάσεις θρύλου, σε μια ουσιοκρατικής σχεδόν υφής προσέγγιση της ελληνικής εθνικής οντότητας, με απώτερο στόχο τη νομιμοποίηση των δυνάμεων της αριστεράς να βρίσκονται στο προσκήνιο των εθνικών αγώνων. Όλα τα παραπάνω σκιαγραφούν το προφίλ ενός υποκειμένου που δεν αποτελεί έναν απλό περαστικό της ιστορίας, αλλά εγγράφεται στη χορεία των πρωταγωνιστών της, έχει παρελθόν, παρόν και κυρίως μέλλον, σφράγισε τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας στο παρελθόν και έχει κάθε «έννομη» αξίωση να διεκδικεί να τις επηρεάσει και τώρα.

Το παραπάνω παράδειγμα φυσικά είναι μόνο ένα από τα πολλά που μπορούμε να επικαλεστούμε. Η αριστερά θα προβεί σε έναν διάλογο με το παρελθόν της με σαφή πολιτική στοχοθεσία, θα προσπαθήσει να το ενσωματώσει στο πολιτικό της οπλοστάσιο και θα μετατρέψει τη θεωρητική συζήτηση για τα ζητήματα της μνήμης και της ιστορίας σε καθημερινή διαπάλη που φτάνει και στο χαμηλότερο ακόμη επίπεδο δράσης, τη συνοικία, το χωριό, τη γειτονιά. Ταυτοχρόνως και τα δύο κόμματα της κομμουνιστικής αριστεράς θα προσπαθήσουν να αντλήσουν τη νομιμοποίησή τους από το παρελθόν, θα κατασκευάζουν θεωρητικά σχήματα που θα εκκινούν από αυτό και θα καταλήγουν στο σήμερα και θα αναδείξουν τα ιδιαίτερα γνωρίσματά τους, τις ειδοποιούς διαφορές τους συνδέοντάς τες με τη δική τους «αυθεντική» ερμηνεία του κοινού παρελθόντος. Οι ομοιότητες όμως σταματούν κάπου εκεί. Στην προσπάθειά τους να προβάλουν το παρελθόν στο παρόν, να μετουσιώσουν δηλαδή την ιστορική μνήμη σε άμεση πολιτική δράση, τα δύο κόμματα θα κινηθούν σε τελείως αντίθετη κατεύθυνση και θα ακολουθήσουν αντίστροφη πορεία. Ενώ το ΚΚΕ ξεκινά με αφετηρία τα διδάγματα του ΕΑΜ για να συγκροτήσει ένα νέο αντιιμπεριαλιστικό, αντιμονοπωλιακό, δημοκρατικό μέτωπο στα χνάρια του τελευταίου, το ΚΚΕ Εσωτερικού επιδιώκει να «διαβάσει» αναδρομικά το εαμικό εγχείρημα ως μια πρόδρομη ΕΑΔΕ. Έτσι το πρώτο περιορίζει το εύρος του μετώπου στα αντιιμπεριαλιστικά του όρια εγκαλώντας κάθε άλλη δύναμη που επικαλείται το ΕΑΜ ότι το πράττει με ψευδεπίγραφο και «στατικό» τρόπο, καθώς έχει εγκαταλείψει τα πραγματικά ιδανικά του μη δίνοντας την μάχη ενάντια στις ιμπεριαλιστικές εξαρτήσεις, τις οποίες τότε ενσάρκωνε η αγγλική πολεμική μηχανή και σήμερα ενσαρκώνουν το ΝΑΤΟ και η ΕΟΚ,³⁰⁵ ενώ το δεύτερο αποσιωπά τις συγκρουσιακές πτυχές του εγχειρήματος εστιάζοντας στα εθνοενωσιακά χαρακτηριστικά του.³⁰⁶

³⁰⁵ Σάρλης, ό.π., σσ. 20-21· Νίκου Κοτζιά, Μεθοδολογικές παραποιήσεις της ιστορίας του ΚΚΕ από τους δεξιούς και «αριστερούς» αναθεωρητές, στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Νέα Περίοδος, Χρόνος 6ος, Τεύχος 1, Γενάρης '79, σ. 52.

³⁰⁶ Δ. Παρτσαλίδης-Λ. Αποστόλου, Για το Εαμικό Κίνημα, στο *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τεύχος 13, Αύγουστος-Σεπτέμβρης '76, σ. 32 όπου ο πρώτος επικαλείται χαρακτηριστικά ως το πιο

Η προσπάθεια του ΚΚΕ να αναδείξει το ημιτελές των αγώνων της δεκαετίας του 1940 συνδέοντάς τους με τις ιμπεριαλιστικές εξαρτήσεις που απορρέουν από τις δεσμεύσεις της χώρας στους ιμπεριαλιστικούς οργανισμούς της Δύσης (αναδεικνύοντας έτσι και την φυσική συνέχεια των εξαρτήσεων, οι οποίες αλλάζουν απλώς ένδυμα) θα είναι συστηματική. Αυτή η προσπάθεια θα χαράξει εξάλλου και τα όρια των συμμαχιών και θα επικαθορίσει τη μορφή συνδιαχείρισης των ζητημάτων που σχετίζονται με τη δεκαετία του 1940.³⁰⁷

Το ΚΚΕ Εσωτερικού από την πλευρά του θα αναπτύξει ένα τριμερές εξελικτικό σχήμα βλέποντας στο συνεχές ΕΑΜ – ΕΔΑ - ΚΚΕ Εσωτερικού (δηλαδή, δεκαετία του 1940 αγώνες για το έθνος, δεκαετίες του 1950 και του 1960 αγώνες για τη δημοκρατία, δεκαετίες του 1970 και του 1980 αγώνες για την ανανέωση του κινήματος) στοιχεία κλιμάκωσης όχι φυσικά όσον αφορά την οργανωτική πυκνότητα και τη μαζικότητα, όπου μάλλον η αντίστροφη πορεία ακολουθήθηκε, αλλά όσον αφορά την εμβάθυνση των ιδεών της ανανέωσης.³⁰⁸ Θα δει στο εαμικό πείραμα μια πρώτη εκδοχή του ελληνικού δρόμου στον σοσιαλισμό χαρακτηρίζοντας μάλιστα τους θεσμούς λαϊκής αυτοδιοίκησης ένα από τα εγγενή στοιχεία της ελληνικής κοινωνικής ανάπτυξης με ρίζες στην Τουρκοκρατία τα οποία θα πρέπει να ενσωματωθούν στην εθνική εκδοχή σοσιαλιστικής οικοδόμησης.³⁰⁹

Αξίζει τέλος να σημειωθεί η βαρύτητα την οποία δίνουν και οι δύο φορείς στην αναγκαιότητα μεταλαμπάδευσης της μνήμης και των ιδανικών της εθνικής αντίστασης, προσπάθεια η οποία υποκρύπτει ίσως την υπαρξιακή τους αγωνία ενόψει του νέου πολιτικού χάρτη που διαμορφωνόταν εκείνη την περίοδο με το ΠΑΣΟΚ σε πρωταγωνιστικό ρόλο και την αριστερά σε ρόλο «φτωχού συγγενή του δικομματισμού», ή απλώς σχετίζεται με τη μαζική παρουσία τους στους νεολαιίστικους χώρους.³¹⁰

Πέρα από τις θεωρητικές επεξεργασίες, τα δύο ΚΚ θα επιδιώξουν να εγγράψουν αυτά τα ζητήματα στην άμεση πολιτική δράση τους κινητοποιώντας τον «Λαό» της Αριστεράς και συγκροτώντας μαζικά μετωπικά σχήματα της μιας ή της άλλης μορφής. Σε αυτόν τον αγώνα το ΚΚΕ θα εξασφαλίσει γρήγορα το προβάδισμα αξιοποιώντας τους ήδη προδιαγεγραμμένους συσχετισμούς ανάμεσα στο ΚΚΕ και το ΚΚΕ Εσωτερικού σε επίπεδο μαζικής κινητοποίησης και τη δυσμενή θέση του δεύτερου, η οποία στην πορεία επιτάχθηκε. Καθοριστικοί παράγοντες που λειτούργησαν ενισχυτικά για το στρατόπεδο του ΚΚΕ

σημαντικό δίδαγμα της Αντίστασης την ανάγκη προστασίας του αγαθού της εθνικής ενότητας απέναντι στους ξένους που την επιβουλεύονται.

³⁰⁷ Για τις επαφές ΚΚΕ-Παπανδρέου για την ενότητα της δημοκρατικής αντιπολίτευσης, βλ. *Από το 9ο ως το 10ο Συνέδριο του ΚΚΕ*, ντοκουμέντα, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, (χ.χ.), σσ. 260-5.

³⁰⁸ Βαρδής Π. Βαρδινογιάννης, *ΚΚΕ Εσωτερικού, Ιστορική Διαδρομή*, Εκδόσεις ΕΔΙΑ-ΟΔΥΣΣΕΑΣ, Αθήνα 2006, σ. 9. Παρτσαλίδης, ό.π., σσ. 210-211. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φ. 43, Υπ. 1, Προβλήματα Φυσιогνωμίας και Οικοδόμησης του Κόμματος.

³⁰⁹ Το ΚΚΕ Εσωτερικού, η Κύρια Ανανεωτική Δύναμη για το Παρόν και το Μέλλον της Ελληνικής Αριστεράς, Ομιλία του Κώστα Φιλίνη στην κεντρική προεκλογική συγκέντρωση του ΚΚΕ Εσωτερικού στο θέατρο Χατζηχρήστου στις 11/10/1974 στο Κατερίνα Λαμπρινού - Γιάννης Μπαλαμπανίδης (επιμέλεια), *Κώστας Φιλίνης Ένας Διανοούμενος της Δράσης*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σσ. 120-2.

³¹⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι στο προαναφερθέν συμπόσιο για την Εθνική Αντίσταση που διοργανώθηκε στον Περισσό τον Οκτώβριο του 1984 δύο από τις εισηγήσεις είναι αφιερωμένες στο θέμα της νέας γενιάς, ενώ και το ΚΚΕ Εσωτερικού σε απόφαση του για το θέμα της Εθνικής Αντίστασης τον Δεκέμβριο του 1981 θα τονίσει την παιδευτική διάσταση του εγχειρήματος, προτείνοντας να εισαχθεί στα σχολεία η διδασκαλία της ιστορίας της αντίστασης, να ιδρυθούν ινστιτούτα μελέτης, μουσεία, κλπ. (βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φ. 43, Υπ. 2., Απόφαση για την Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, 5 Δεκεμβρίου 1981).

αποδείχθηκαν οι προσκείμενες σε αυτό οργανώσεις αντιστασιακών καθώς και τα σημαντικά ερείσματα που διέθετε στην αυτοδιοίκηση.

Μικρές Αυτοδιοικητικές Ιστορίες - Δήμοι και Μνήμη

6 Απριλίου 1975. Ο αθηναϊκός λαός προσέρχεται από τις πρώτες πρωινές ώρες στις κάλπες, για τρίτη φορά μέσα σε ένα εξάμηνο, για να εκλέξει τους δημοτικούς του άρχοντες για πρώτη φορά ύστερα από μια δεκαετία κλείνοντας έτσι την τελευταία θεσμική εκκρεμότητα όσον αφορά την αποκατάσταση των αιρετών οργάνων. Οι εκλογές αναμένεται να ολοκληρώσουν τη νίκη την οποία είχαν πετύχει οι δυνάμεις της λεγόμενης δημοκρατικής αντιπολίτευσης στον πρώτο γύρο των εκλογών. Πράγματι οι προβλέψεις για ευρεία νίκη, όπως προοιωνίζονταν τα αποτελέσματα της πρώτης Κυριακής, δεν θα διαψευστούν και η ανακοίνωση των πρώτων αποτελεσμάτων θα στείλει κύματα ευφορίας στις δυνάμεις της αντιπολίτευσης, της οποίας οι κοινοί υποψήφιοι θα κατακτήσουν τους μεγάλους δήμους της χώρας και θα χαρίσουν στις έστω συγκυριακά ενωμένες δυνάμεις της αντιπολίτευσης μια νίκη αντιστάθμισμα της συντριπτικής ήττας τον Νοέμβριο του προηγούμενου έτους.

Σε μια μικρή αλλά ιδιαίτερου συμβολικού βάρους ανατολική συνοικία, την Καισαριανή, οι κάτοικοι κινούνται σε άλλους ρυθμούς. Οι κάτοικοι θα βιώσουν μια νύχτα αγωνίας και θα ξενυχτήσουν μέχρι τις πρώτες μεταμεσονύχτιες ώρες για να μάθουν το όνομα του νέου τους Δημάρχου, καθώς ο Παναγιώτης Μακρής, εκπρόσωπος του ΚΚΕ και προδικτατορικός δήμαρχος της πόλης, και ο Λευτέρης Μακρόπουλος, που εκπροσωπεί τις δυνάμεις της ανανέωσης, οι οποίοι είχαν λάβει το εισιτήριο του δεύτερου γύρου δίνουν εξαρχής μια μάχη στήθος με στήθος. Οι δύο αντίπαλοι αποτελούσαν την προσωποποίηση και έκφραση των δύο κόσμων της κομμουνιστικής αριστεράς σε έναν δήμο με μεγάλο συμβολικό φορτίο και ιστορικό υπόβαθρο ίσως ανεπανάληπτο, τουλάχιστον στην ιστορία του λεκανοπέδιου. Οι τελευταίες βραδινές ώρες θα δουν τον Μακρόπουλο να έχει βραχεία κεφαλή και τον λαό της Καισαριανής να αναμένει την παγίωση του οριακού προβαδίσματός του, καθώς το ένα εναπομένει τμήμα λόγω της σύνθεσής του (ήταν τμήμα γυναικών) θεωρούνταν ότι θα διάκειτο ευνοϊκά προς τις δυνάμεις της ανανέωσης και θα χάριζε τη νίκη στον Μακρόπουλο. Όμως τις πρώτες πρωινές ώρες θα καταγραφεί η ανατροπή και οι δυνάμεις του Μακρή θα «κλειδώσουν» τη νίκη τους με διαφορά μόλις 150 ψήφων από τον αντίπαλό τους.³¹¹

Η παραπάνω εξιστόρηση αποτελεί μόνο μία ψηφίδα από πλειάδα δημοτικών επιτυχιών της Κομμουνιστικής Αριστεράς εκείνη την περίοδο. Η ποσοτική μεγέθυνση και η ραγδαία διεύρυνση της επιρροής του ΚΚΕ την επαύριον της μεταπολίτευσης εκφράστηκε κατεξοχήν στο πεδίο της τοπικής αυτοδιοίκησης. Το ΚΚΕ θα προσδώσει ιδιαίτερη βαρύτητα στον τομέα της τοπικής αυτοδιοίκησης, διαβλέποντας και τις δυνατότητες που αυτός παρείχε για την εφαρμογή ενός εναλλακτικού μοντέλου διαχείρισης των πραγμάτων, και θα συστήσει αντίστοιχη γραμματεία επιφορτισμένη με το χειρισμό των ζητημάτων που άπτονταν της λειτουργίας των δήμων και των κοινοτήτων ήδη την επαύριον της επανόδου στο δημοκρατικό πολίτευμα.³¹² Αυτή του η σπουδή θα επιφέρει γρήγορα τα επιθυμητά

³¹¹ Αφήγηση του Κώστα Γαβριλάκη, δημοτικού συμβούλου Καισαριανής, στον γράφοντα, 4/9/2017.

³¹² Βέρα Νικολαΐδου, πρώην δήμαρχος Κοκκινιάς, συνέντευξη 10/12/2017.

αποτελέσματα και την καταγραφή σημαντικών επιτυχιών σε μια σειρά δήμων και κοινοτήτων.³¹³

Ο ίδιος ο μεταπολιτευτικός δημοτικός χάρτης αντανakλούσε το προδικτατορικό επίπεδο επιρροής της αριστεράς στις παραδοσιακές εστίες ισχύος,³¹⁴ δηλαδή τις εξής τρεις ζώνες, τη δυτική που επεκτείνεται στα νότια αλλά και στη Β' Πειραιά, τη νοτιοανατολική, δηλαδή την αλυσίδα δήμων πέριξ του Υμηττού, και τέλος ένα σημαντικό τμήμα στα βόρεια προάστια με πιο εργατική-λαϊκή σύνθεση. Έτσι ένα αδιόρατο νήμα συνέδεε ήδη από τις εκλογές του 1975 τον μεταπολιτευτικό εκλογικό χάρτη της αυτοδιοίκησης με τον προδικτατορικό, παρά την υπερδεκαετή χρονική απόσταση, σε μερικές περιπτώσεις και σε επίπεδο φυσικής συνέχειας, όπως στους Δήμους της Δάφνης, της Καισαριανής, της Νέας Ιωνίας, της Καλλιθέας, του Περιστερίου και σε άλλους, στους οποίους οι εκλεγμένοι δήμαρχοι του 1964 ανανέωσαν τη θητεία τους και το 1975.³¹⁵ Το ΚΚΕ θα γνωρίσει ένα περαιτέρω άλμα το 1978, πράγμα το οποίο θα επισημανθεί και από τον ξένο τύπο, όπως τον γαλλικό,³¹⁶ ενώ ακόμη και στις δημοτικές εκλογές του 1982, παρά την επέλαση του ΠΑΣΟΚ, θα διατηρήσει εν πολλοίς τις δυνάμεις του και θα πετύχει μια έστω «αμυντικού» χαρακτήρα νίκη.³¹⁷ Έτσι το ΚΚΕ θα διαμορφώσει μια δημοτική παράδοση με πλούσιο έργο και δεδομένη τη λαϊκή συμπαράσταση στους αγώνες του δήμου,³¹⁸ και θα επενδύσει στελέχη πρώτης γραμμής, «μπαρουτοκαπνισμένους» αγωνιστές, πολλοί εκ των οποίων είχαν πολυετή πείρα στο

³¹³ Σημαντικά τεκμήρια για την αυτοδιοικητική δράση του ΚΚΕ (αλλά και του ΚΚΕ Εσωτερικού) αυτή την περίοδο (κυρίως σε προεκλογικό επίπεδο), με συχνές επικλήσεις μάλιστα και του αντιστασιακού αυτοδιοικητικού υποδείγματος, όπως το προεκλογικό πρόγραμμα του 1978, που αποτυπώνει τις προτεραιότητες και τη στοχοθεσία του κόμματος αναρτημένα στην νέα ηλεκτρονική πλατφόρμα των ΑΣΚΙ για την περίοδο της μεταπολίτευσης 1974-1989, στο υποτήμα για τις δημοτικές εκλογές (<http://metapolitefsi.com/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8C-%CE%A5%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CF%8C>).

³¹⁴ Για μια καταγραφή της εκλογικής γεωγραφίας της αριστεράς με αφορμή τη συγκυρία των εκλογών του 1958, βλ. *Καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., σσ. 238-242.

³¹⁵ Ηλίας Νικολακόπουλος, Δημοτικές Εκλογές 1964, *Αρχαιοτάξιο*, Τεύχος 2, Εκδόσεις ΑΣΚΙ - Θεμέλιο, Ιούνιος 2000, σ. 89.

³¹⁶ *Ριζοσπάστης*, 24/10/1978.

³¹⁷ Πέτρος Δημοτικός, Δημοτικές Εκλογές '82. Θετικές για όλους;, *Αντί*, Περίοδος Β', Τεύχος 217, 29 Οκτωβρίου 1982, σ. 13' οι πιο σημαντικές απώλειες για το ΚΚΕ θα καταγραφούν στα Δυτικά και στα Βορειοδυτικά (Περιστέρη, Χαϊδάρη και ίσως σε ένα βαθμό Μεταμόρφωση), καθώς η απώλεια της Δραπετσώνας ήταν, λόγω μεγέθους, περισσότερο συμβολικής παρά ουσιαστικής σημασίας, η Νέα Χαλκηδόνα αποτελούσε τον πιο μικρό δήμο του Λεκανοπεδίου και το Μπραχάμι (Άγιος Δημήτριος) και ο Χολαργός αποτελούσαν περιπτώσεις συνεργασίας με επικεφαλής κεντρικούς, απώλειες που αντισταθμίστηκαν με την κατάκτηση σημαντικών δήμων στην Αττική (Γλυφάδα) και την περιφέρεια (Πρέβεζα, Καρδίτσα) (βλ. λήμμα για Δημοτικές Εκλογές στο *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80*, ό.π., σσ. 114-117).

³¹⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και οι πιο στοιχειώδεις καθημερινές λαϊκές ανάγκες σε επίπεδο υποδομών (ύδρευση, αντιπλημμυρικά έργα, οδοποιία, πνεύμονες πράσινου, χώροι αναψυχής) δεν είχαν καλυφθεί και αυτό συντελέστηκε μέσα από την αगाστή συνεργασία της δημοτικής αρχής και του λαϊκού παράγοντα, τη μαζική πίεση προς την εκάστοτε κυβέρνηση και την κινητοποίηση των διαφόρων τοπικών φορέων του δήμου' για την κάλυψη των ζωτικών αυτών αναγκών μέσα από τους αγώνες των δήμων σε μια περιοχή-προπύργιο του ΚΚΕ, τα Δυτικά Προάστια, βλ. το λεύκωμα του ΚΚΕ *Αγώνες-Μάχες Ηρωικές Στιγμές του ΚΚΕ και του Εργατικού Κινήματος στη Δυτική Αθήνα*, Περιφερειακή Οργάνωση Δυτικής Αθήνας της ΚΟΑ του ΚΚΕ, Νοέμβρης 2016, σσ. 135-139.

κίνημα,³¹⁹ ακόμη και από τα χρόνια της αντίστασης.³²⁰ Και σε αυτή την ενδοπαραταξιακή μάχη το ΚΚΕ θα εξασφαλίσει τα πρωτεία, καθώς η πλειονότητα των δήμων που είχαν περάσει σε αριστερά χέρια ήταν υπό τον έλεγχό του.³²¹ Το γεγονός ότι είχε επικεφαλής των δημοτικών ψηφοδελτίων του προσωπικότητες εγνωσμένου κύρους, κατείχε το know-how στη δημοτική διαχείριση και είχε την καλοτυχία οι δήμοι αυτοί να αποτελούν πληθυσμιακές συγκεντρώσεις εργαζομένων και ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων που αντιστοιχούσαν στο προφίλ του μέσου εκλογέα του κόμματος εξασφάλισαν σημαντικά ερείσματα στο ΚΚΕ σε αυτοδιοικητικό επίπεδο.

Σε αυτούς τους δήμους «αιχμής» θα συμπέσουν -όχι τυχαία- δύο ιδιότητες. Εκτός από εστίες ισχύος της κομμουνιστικής αριστεράς, αποτελούν και μνημονικούς τόπους υψηλής βαρύτητας και φορτίσεων. Τα σπίτια-κάστρα του Μπιζανίου, του Αλεβίζου, των Αγραίων, τα κολαστήρια και οι τόποι μαρτυριών (Στρατόπεδο Χαϊδαρίου, Σκοπευτήριο), οι Πλατείες των Μπλόκων (Οσία Ξένη, Φάρος), τα πεδία ηρωικών μαχών (Ηλεκτρική) αποτελούν σημεία μιας πόλης η οποία ακόμη και σήμερα φέρει τα τραύματα και τις μνήμες μας ταραγμένης δεκαετίας και συνθέτουν ένα ανάγλυφο μωσαϊκό.³²² Το ιστορικό αυτό υπόβαθρο και η δυνατότητα που εξασφάλιζαν οι συνειρμοί της δράσης του σημερινού ΚΚΕ με το εαμικό μεγαλείο λόγω της θεσμικής και ακόμη και φυσικής συνέχειας των δύο και σε μικροεπίπεδο –καθώς, όπως είδαμε, ένα μεγάλο τμήμα του στελεχικού δυναμικού του κόμματος και σε τοπικό επίπεδο είχε αντιστασιακές καταβολές και περγαμηνές- διαμόρφωνε ένα ιδιαίτερα ευνοϊκό πεδίο για το ΚΚΕ, βοηθούσε την αναπαραγωγή της ισχύος του, αλλά και διαμόρφωνε το πλαίσιο δράσης εντός του οποίου μπορούσε να κινηθεί. Αυτά ακριβώς τα εχέγγυα και οι πρόσθετες δυνατότητες ήταν που υποχρέωναν το κόμμα και τους ανθρώπους του να

³¹⁹ Χαρακτηριστικές εξαιρέσεις οι Δήμαρχοι Κοκκινιάς και Κερατσινίου, Στέλιος Λογοθέτης και Δημήτρης Σαράφογλου, οι οποίοι εξελέγησαν σε ηλικία μόλις 27 και 28 ετών αντιστοίχως.

³²⁰ Ας μου επιτραπεί η παρακάτω παρέκβαση που αξίζει τον κόπο, γιατί εξατομικεύει τον μορφότυπο των ανθρώπων στο πρόσωπο των οποίων συνέπιπταν οι ιδιότητες του αντιστασιακού (είτε επρόκειτο για την εθνική είτε για την αντίσταση κατά της δικτατορίας), του κομμουνιστή και του ανθρώπου της αυτοδιοίκησης και εικονογραφεί το ήθος τους και τη στάση ζωής τους: Ο πρόεδρος της τότε κοινότητας της Πετρούπολης -και μετέπειτα ιστορικός δήμαρχος της πόλης επί μία εικοσαετία- Νικόλαος Παξιμαδάς με την ανακήρυξη της δικτατορίας και την καθαίρεση του από το αξίωμά του κατάφερε να περάσει στην παρανομία κρυβόμενος με επιτυχία ανάμεσα στους κατοίκους των γειτονικών Ν. Λιοσίων. Όταν όμως στα δικαστήρια έφτασε μια καταγγελία εις βάρος του όχι πολιτικού περιεχομένου -ότι είχε κλέψει έπιπλα και αντικείμενα από το γραφείο του κατά τη διάρκεια της θητείας του!- προτίμησε να προσέλθει στο δικαστήριο, να πετύχει την αθώωσή του και να πάρει στη συνέχεια τον δρόμο της εξορίας, όπου θα ανταμωθεί με τον επίσης καθαιρεθέντα δήμαρχο Περιστερίου, Δημήτρη Φωλόπουλο, με τον οποίο θα περάσουν το χρόνο του εκτοπισμού τους διαφωνώντας για το (χρονίζον) ζήτημα της χάραξης των ορίων των δύο δήμων, ωσάν να ήταν ακόμη εκλεγμένοι δήμαρχοι (Νίκος Τριανταφύλλου, δημοτικός σύμβουλος Νέων Λιοσίων και υποψήφιος δήμαρχος στις εκλογές του 1986, αφήγηση στον γράφοντα, 29/01/2018).

³²¹ Με ελάχιστες εξαιρέσεις, με πιο χαρακτηριστική εκείνη της Νέας Σμύρνης, η οποία παρέμεινε καθ' όλη την πρώτη εικοσαετία της μεταπολίτευσης υπό τη διοίκηση του ιστορικού δημάρχου Μπάμπη Μπεχλιβανίδη. Για την -ενδεικτική του μέσου εκλογέα του κόμματος- μεγαλύτερη του εθνικού μέσου όρου του επιρροή του ΚΚΕ Εσωτερικού σε περιοχές στις οποίες κυριαρχούσαν οι μεσαίες-ανώτερες εισοδηματικές κατηγορίες, γεγονός που απέτρεψε τη δημοτική επικράτησή του στους παραδοσιακούς λαϊκούς δήμους προπύργια της αριστεράς, βλ. Παναγιώτης Κουστένης, ΚΚΕ-ΣΥΡΙΖΑ στο Λεκανοπέδιο: Δύο Ξένοι στην Ίδια Πόλη, στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τεύχος 31, Μάιος 2008, σσ. 112-113.

³²² Για τον χάρτη των μπλόκων και των συγκρούσεων με τις κατοχικές δυνάμεις ιδίως το τελευταίο έτος της κατοχής, βλ. Ιάσωνας Χανδρινός, *Το Τιμωρό Χέρι του Λαού Η Δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην Κατεχόμενη Πρωτεύουσα 1942-1944*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2012, σσ. 189-238.

εντείνουν τις προσπάθειές τους, ζυμώνοντας τα αιτήματα που περιστρέφονταν γύρω από τα ζητήματα της μνήμης όχι πια σε επίπεδο κορυφής και κεντρικής πολιτικής σκηνής αλλά σε επίπεδο βάσης και κοινωνίας, στο δήμο, την κοινότητα, τη συνοικία.³²³

Η Δράση...

Κοκκινιά. 20 Αυγούστου 1978. Τέσσερα χρόνια ακριβώς πριν από την επίσημη αναγνώριση της εθνικής αντίστασης και μερικούς μήνες πριν από τις δημοτικές εκλογές που θα οδηγήσουν στη θριαμβευτική εκλογή του υποψηφίου του ΚΚΕ, λαμβάνει χώρα μια εκδήλωση η οποία θα επαναληφθεί πολλές φορές στο μέλλον. Η πορεία προς τιμήν των εκτελεσμένων του Μπλόκου της Κοκκινιάς, με σημείο εκκίνησης την Πλατεία Οσίας Ξένης και προορισμό το Γ' Νεκροταφείο, όπου είναι θαμμένοι οι εκτελεσμένοι, με τη μαζική συμμετοχή χιλιάδων κατοίκων της Κοκκινιάς.³²⁴ Αυτή η καθιερωμένη εκδήλωση, σύλληψη και πρωτοβουλία του αντιστασιακού στοιχείου της περιοχής,³²⁵ δεν ήταν η μοναδική περίπτωση «προσκυνήματος». Κάθε χρόνο σε όλες τις περιοχές της χώρας στις οποίες είχαν λάβει χώρα συγκρούσεις, μπλόκα και εκτελέσεις διοργανώνονταν εκδηλώσεις τέτοιου χαρακτήρα. Τα «προσκυνήματα» αυτά αποτελούσαν ένα βασικό μέσο ενεργοποίησης της μνήμης, μια, μέσα από θρησκευτικής υφής τελετουργίες, μορφή επικοινωνίας των ζώντων με τους νεκρούς στα συμβολικά σημεία συνάντησης και μεταβίβασης της μνήμης από τη μια ιστορική γενιά στην άλλη, μέσα από μια διαδικασία αποκαθαρτική και πνευματικά ανυψωτική, εξασφαλίζοντας έτσι τη μετάβαση από τη βιωματική στην ιστορική μνήμη.³²⁶ Αυτές οι τελετουργίες αποδείχθηκαν εξαιρετικά αποδοτικοί μηχανισμοί για την αποτροπή της απονέκρωσης της μνήμης, την οποία θα επέφεραν αναπόφευκτα η βιολογική φθορά και η έκλειψη μιας σειράς προσώπων που έζησαν τα γεγονότα, και διασφάλισαν την τόσο σημαντική για ένα κομμουνιστικό κόμμα ιστορική συνέχεια.

Οι νέες δημοτικές αρχές θα διοχετεύσουν σημαντικό τμήμα των ενεργειών τους σε αυτή την κατεύθυνση με στόχο να οικοδομήσουν διαύλους επικοινωνίας με τους ζώντες αντιστασιακούς και να αφυπνίσουν την ιστορική συνείδηση των νεότερων γενιών. Στην προσπάθειά τους αυτή θα αξιοποιήσουν κάθε διαθέσιμο πολιτικό εργαλείο και θα υιοθετήσουν κάθε δυνατό ρεπερτόριο δράσης. Πρώτα από όλα θα προσπαθήσουν να διασώσουν την ιστορική μνήμη και να μεταδώσουν στις νεότερες γενιές τη γνώση της ιστορίας και των γεγονότων που έλαβαν χώρα στη μικροκλίμακα του κάθε δήμου, να τα συνδέσουν με τα ευρύτερα μηνύματα και τις διδαχές της αντίστασης και να υπογραμμίσουν τον επίκαιρο χαρακτήρα τους. Μνημεία, πλάκες, ονοματοδοσία οδών, μουσεία της εθνικής

³²³ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι πολύ συχνά (τουλάχιστον τις παραμονές εκλογών) οι ίδιες οι εδαφικές οργανώσεις βάσης εγκολπώνονταν και προπαγάνδιζαν τα αιτήματα της αναγνώρισης της εθνικής αντίστασης και του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο δράσης, αυτό της γειτονιάς· βλ. ενδεικτικά Οι κομμουνιστές για τα προβλήματα της συνοικίας μας προτείνουν, ΚΟΒ Παγκρατίου του ΚΚΕ και Εμπρός για Δήμο Οικονομικά Αυτάρκτη Ανεξάρτητο στο Κοινωνικό του Έργο Πραγματικό Κύτταρο Δημοκρατίας, ΚΟΒ Αμπελοκήπων του ΚΚΕ, στο Μέγαρο Μουσικής, Βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη, Αρχείο Μίκη Θεοδωράκη, Φάκελος 237.

³²⁴ *Εθνική Αντίσταση*, Τεύχος 16, Αύγουστος 1978.

³²⁵ Βέρα Νικολαΐδου, συνέντευξη 10/12/2017.

³²⁶ Πολυμέρης Βόγλης, Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Δερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμέλεια), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 66-67.

αντίστασης (σε πιο ύστερο χρόνο και σε πολύ περιορισμένο βαθμό, αναντίστοιχο με την ιστορία των δήμων) είναι μερικά μόνο από τα μέσα που θα επιστρατεύσουν οι κομμουνιστικές δημοτικές αρχές.³²⁷

Στο πιο χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα δήμου όπου το παρελθόν παρέμενε ζωντανό, στην Καισαριανή, είναι χαρακτηριστική η προσπάθεια του ιστορικού Δημάρχου της, Παναγιώτη Μακρή, να διατηρήσει τη φλόγα του παρελθόντος μέσα από τη διασπορά της μνήμης σε όλο τον χώρο του δήμου.³²⁸ Η δημοτική αρχή αξιοποίησε κάθε γωνιά της πόλης η οποία αποτελούσε σημείο θυσίας αγωνιστών, για να δημιουργήσει ένα παλλόμενο υπαίθριο μουσείο και να εξασφαλίσει την αλληλοδιαπλοκή και σε έναν βαθμό την συγχώνευση της καθημερινής ρουτίνας της πόλης με τις φορτίσεις του ιστορικού παρελθόντος. Για να το πετύχουν αυτό, ο Μακρής και η διοίκησή του ήταν διατεθειμένοι να ανεγείρουν μνημεία σε κάθε διαθέσιμο σημείο, ακόμη και σε πυλωτές ή τοίχους πολυκατοικιών, σύμφωνα με τη γλαφυρή περιγραφή του Κώστα Γαβριλάκη!³²⁹ Από την άλλη η ονοματοδοσία οδών, λεωφόρων και πλατειών, η οποία θα γνωρίσει ιδιαίτερη άνθηση την περίοδο εκείνη, θα αποδειχθεί καταλυτικής σημασίας για την αναμόρφωση του προφίλ των δήμων και για τη μετατόπιση του κέντρου βάρους μακριά από τον άξονα της εθνοφροσύνης, προνομιακές εκφράσεις του οποίου αποτελούσαν οι ονοματικές αποτυπώσεις επί του σώματος των δήμων. Έτσι, για παράδειγμα, τον Δεκέμβρη του 1981, μέσα στη μετεκλογική ευφορία των ημερών, ο Δήμος Καισαριανής θα προβεί στη μετονομασία κεντρικών δρόμων και λεωφόρων. Η Λεωφόρος Βασιλέως Κωνσταντίνου, η κεντρική οδός που διατρέχει τον δήμο, θα μετονομαστεί σε Εθνικής Αντιστάσεως, η Χρήστου Λαδά σε Ηρώων Πολυτεχνείου, η Στρατάρχου Παπάγου σε Λεωνίδα Μανωλίδη και τέλος η Σκοπευτηρίου σε Ηρώων Σκοπευτηρίου σε μια προσπάθεια να μετατεθεί η εστίαση στα ίδια τα υποκείμενα, να φωτιστούν η δράση και η θυσία τους και να λειτουργούν ως υπόμνηση και ζωντανό παράδειγμα της αγωνιστικότητας του δήμου και του λαού του.³³⁰

Όμως ακόμη και αυτή η ελάχιστη συμβολική τροποποίηση της κυρίαρχης κοσμοεικόνας των δήμων δεν θα αποδειχθεί εύκολη υπόθεση πόσο μάλλον αυτονόητη. Για παράδειγμα, όταν η δημοτική αρχή των Νέων Λιοσίων (σχήμα συνεργασίας του ΚΚΕ με κεντρώες δυνάμεις) κατέθεσε ένα πρώτο πακέτο ονοματοθεσίας δρόμων και πλατειών «Εαμικού» περιεχομένου, η κυβέρνηση μέσω της Νομαρχίας θα το απορρίψει και θα πρέπει να μεσολαβήσουν η κυβερνητική αλλαγή του 1981 και τα πρώτα μεταρρυθμιστικά μέτρα της κυβέρνησης του

³²⁷ Για μια πρώτη (αν και όχι εξαντλητική, καθώς απουσιάζουν πολλά σημαντικά μνημεία, όπως αυτά της Καλογρέζας, του Φάρου Νέας Σμύρνης και του Πικερμίου) χαρτογράφηση των τιμητικών πλακών, των πινακίδων και των αγαλμάτων που ανεγέρθηκαν για την αντίσταση και τα θύματά της στην Αττική, βλ. τον Ψηφιακό Χάρτη Μνήμης που έχουν αναρτήσει τα ΑΣΚΙ και είναι προσβάσιμος στο <http://metapolitefsi.diadrasis.net/%CE%95%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82/%CE%9C%CE%BD%CE%AE%CE%BC%CE%B7/%CE%A7%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%82> (τελευταία επίσκεψη 9/6/2018).

³²⁸ Συνομιλία με τον πρώην δήμαρχο Καισαριανής Γιώργο Κατημετρετζή και τον δημοτικό σύμβουλο Κώστα Γαβριλάκη, 4/9/2017.

³²⁹ Οι πλάκες και τα μνημεία είναι συγκεντρωμένες στην μπροσούρα την οποία εξέδωσε ο Δήμος με τίτλο *Αφανείς Ήρωες της Καισαριανής*.

³³⁰ Νίκος Α. Σάμιος, *Δημοτική Ιστορία της Καισαριανής, Τόμος Πέμπτος, 1975-1990 (2^η Περίοδος του Δημάρχου Παναγιώτη Μακρή)*, Αυτοέκδοση Νίκος Σάμιος, Αθήνα 2014, σ. 104· Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημονικοί Τόποι και Δημόσια Ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα - Μια Συγκριτική Προσέγγιση*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2014, σ. 157.

ΠΑΣΟΚ για να περατωθεί αυτή η εκκρεμής πρωτοβουλία, με την εκ νέου κατάθεση αυτού του πακέτου το 1983 με την καθοριστική παρέμβαση των κομμουνιστών δημοτικών συμβούλων.³³¹

Η διάχυση της μνήμης δεν επιτεύχθηκε μόνο με την ανέγερση μνημείων, αγαλμάτων και πλακών. Προωθήθηκε επίσης με την πραγματοποίηση επετειακών εκδηλώσεων, οι οποίες κάθε άλλο παρά διεκπεραιωτικό χαρακτήρα είχαν, με άξονα και αναφορά σημεία του κάθε δήμου που συνδέθηκαν με σημαντικές στιγμές του αντιστασιακού αγώνα. Αυτές οι πανηγυρικές γιορτές της πόλης, που διεξάγονταν πάντα υπό την αιγίδα του Δήμου σε συνεργασία με το τοπικό παράρτημα της ΠΕΑΕΑ και ήταν πολύ συχνά πολυήμερες, συνδύαζαν το πένθος με την ανάταση, την περισυλλογή με την εξωστρέφεια, τη μαχητικότητα του σήμερα με την ταπεινοφροσύνη μπροστά στο μεγαλείο του χθες. Στη διάρκεια τους πραγματοποιούνταν δραστηριότητες που δεν περιορίζονταν απλώς σε μερικές επίσημες ομιλίες, αλλά αντιστοιχούσαν σε όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου βίου. Από αθλητικές εκδηλώσεις, όπως στην περίπτωση των λεγόμενων Μπιζανίων, με αθλητικές δραστηριότητες στις οποίες συμμετείχαν ερασιτέχνες από κοινού με επαγγελματίες υπό την αιγίδα και την καθοριστική συμβολή του ΣΕΓΑΣ,³³² μουσικοχορευτικές εκδηλώσεις, ακόμη και εικαστικά και θεατρικά δρώμενα, όπως η αναπαράσταση της μάχης της Ηλεκτρικής που έλαβε χώρα μια χρονιά κατά τη διάρκεια των επετειακών εκδηλώσεων του δήμου.³³³ Έτσι η κομμουνιστική αριστερά αποδείκνυε ότι διέθετε την τεχνογνωσία και τη βούληση να καταστεί πέρα από πολιτικός και πολιτιστικός φορέας -όπως θα έπρεπε να είναι άλλωστε και κάθε φορέας που πρεσβεύει γνήσια τον κοινωνικό μετασχηματισμό- όχι απλώς σε επίπεδο αφηρημένης θεωρίας και διακηρύξεων, αλλά και στους καθημερινούς βηματισμούς της αντλώντας από τις προδικτατορικές πρακτικές και τα μοτίβα δράσης που είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο και προβαίνοντας σε επεξεργασίες για τη βελτιστοποίησή τους, με απώτερο στόχο να πετύχει την πολυπόθητη «επανεθνικοποίησή» της όχι μόνο σε κεντρικό αλλά - ίσως ακόμη σημαντικότερο, κατά μία έννοια- και στο επίπεδο της μικροκλίμακας του Δήμου.

Δεύτερος στόχος ήταν η διάχυση της ιστορικής γνώσης στη νέα γενιά, μιας γνώσης όμως όχι «αποστειρωμένης» και ακαδημαϊκής αλλά ζωντανής και βαθιά πολιτικής. Έτσι, για παράδειγμα, στο Κερατσίνι, μετά από εισήγηση του Αντώνη Αντύπα, αντιστασιακού δημοτικού συμβούλου που είχε συμμετάσχει στη μάχη της Ηλεκτρικής, η ΠΕΑΕΑ επιδίωξε να εισέλθει με την αρωγή του δήμου στα σχολεία και να ενημερώνει τους μαθητές στην ώρα του μαθήματος για τα τεκταινόμενα της μάχης,³³⁴ ενώ και στην Καλλιθέα θα επιδιωχθεί η είσοδος των αντιστασιακών στα σχολεία μέσα από το κανάλι των Συλλόγων Γονέων και Κηδεμόνων, στους οποίους οι συσχετισμοί ήταν ευνοϊκοί για τις δυνάμεις που ήλεγχαν το Δήμο.³³⁵ Ακόμη, στον Δήμο Χολαργού, στο πολιτιστικό-πολιτικό πανηγύρι, που θα διοργανώνεται τότε τακτικά από την τότε Δημοτική Αρχή του Σοφοκλή Μαντά, θα υπάρχει ειδικό περίπτερο για την εθνική αντίσταση στο οποίο θα εκτίθενται ιστορικές φωτογραφίες, σε μια κίνηση που όχι τυχαία υπογραμμίζει τον παιδευτικό χαρακτήρα του διαβήματος για την αναμόχλευση της ιστορίας της αντίστασης.³³⁶

³³¹ Νίκος Τριανταφύλλου, 29/1/2018.

³³² Γιώργος Αντωνακάκης, πρώην αντιδήμαρχος Καλλιθέας, συνέντευξη 21/5/2018.

³³³ Ελένη Παπαδοπούλου, πρώην αντιδήμαρχος Κερατσινίου, συνέντευξη 18/12/2017.

³³⁴ Ελένη Παπαδοπούλου, 18/12/2017.

³³⁵ Γιώργος Αντωνακάκης, 21/5/2018.

³³⁶ Νίκος Ζαχάρος, πρώην αντιδήμαρχος Χολαργού, συνέντευξη 12/12/2017.

Τέλος, επιδιώχθηκε η επανασύνδεση με το τοπικό αντιστασιακό στοιχείο, η καταγραφή και η ενεργοποίησή του. Αυτή η προσπάθεια πήρε διάφορες μορφές, από την επιδίωξη της φυσικής παρουσίας των αντιστασιακών στις σημαντικές στιγμές του δήμου, όπως ήταν οι επέτειοι και οι εθνικές εορτές, την επένδυσή τους σε σημαντικά πόστα του Δήμου και την αгаσθή συνεργασία ΠΕΑΕΑ-Δημοτικής Αρχής. Στην πρώτη περίπτωση, θα επιδιωχθεί η συντεταγμένη παρέλαση των αντιστασιακών της περιοχής στις δύο εθνικές εορτές, παρά τις σημαντικές δυσκολίες τις οποίες συνάντησαν πολλές δημοτικές αρχές, όπως αυτή της Νέας Ιωνίας, η οποία, παρά τη βούλησή της να αγκαλιάσει τέτοιες πρωτοβουλίες και την επιδίωξή της να υποκινήσει τους αντιστασιακούς να βγουν στο προσκήνιο, βρήκε περιορισμένη διαθεσιμότητα λόγω της «συστολής» του αντιστασιακού στοιχείου να «βγει μπροστά», απόρροια της δικαιολογημένης ψυχολογικής κάμψης την οποία είχαν επιφέρει οι μακροχρόνιες διώξεις και διακρίσεις εις βάρος τους.³³⁷ Στη δεύτερη, είναι αναρίθμητα τα παραδείγματά των αντιστασιακών που αναμείχθηκαν έντονα με τις δημοτικές υποθέσεις και άφησαν τη σφραγίδα τους στο δημοτικό έργο που κληροδότησε η παράταξή τους αποτελώντας έτσι βασικούς συντελεστές παραγωγής δημοτικού έργου και όχι διακοσμητικά ή «μουσειακά»³³⁸ στοιχεία. Ο λογοτέχνης Νίκος Σιδέρης στην Καισαριανή, ο προαναφερθείς Αντώνης Αντύπας στο Κερατσίνι, η Ανθούλα Κακουλίδου στην Καλλιθέα, οι ίδιοι οι δήμαρχοι Βύρωνα Θεόφιλος Φατσέας και Δημήτρης Νικολαΐδης είναι μερικά μόνο από τα παραδείγματα που θα μπορούσαμε να απαριθμήσουμε. Τέλος, όσον αφορά τη συνεργασία τοπικού παραρτήματος ΠΕΑΕΑ και Δήμου αυτή πήρε πολλές μορφές και εκφράσεις. Παραδείγματος χάριν, ο Δήμος Βύρωνα κάλυπτε τα έξοδα στέγασης της ΠΕΑΕΑ ως απότιση ελάχιστου φόρου τιμής προς τους αντιστασιακούς για την προσφορά τους, ο Δήμος Περιστερίου, όπου οι αντιστασιακοί και ο δήμος θα αποτελούν «ένα σώμα»,³³⁹ θα παράσχει διευκολύνσεις κάθε δυνατής μορφής (χρηματοδότηση για εκδηλώσεις, εξασφάλιση πούλμαν, παραχώρηση αιθουσών, κλπ.), ενώ στον δήμο της Καλλιθέας είχε προταχθεί η φόρμουλα παροχής κάθε δυνατής υλικοτεχνικής υποδομής σε μια σειρά συλλόγων, ανάμεσα στους οποίους ήταν και η ΠΕΑΕΑ.³⁴⁰

Φυσικά η δράση των αριστερών δημοτικών αρχών δεν περιορίστηκε στην παραγωγή «θετικών» πολιτικών, αλλά επεκτάθηκε και σε κινηματικές πρωτοβουλίες. Για παράδειγμα, η ιστορική κατάληψη του Σκοπευτηρίου Καισαριανής, με αίτημα την απομάκρυνση της Σκοπευτικής Εταιρείας από τον ιστορικό χώρο, η οποία ξεκίνησε τον Ιούνιο του 1983 και διήρκεσε δεκαεφτά ημέρες, με τη μαζική συμμετοχή του λαού της Καισαριανής αλλά και του γειτονικού δήμου του Βύρωνα, σε μια περίοδο μάλιστα που η διαχείριση των ζητημάτων αυτών γινόταν σε κεντρικό επίπεδο με διαδικασίες συναίνεσης μεταξύ των «δυνάμεων της αλλαγής», είχε ως αποτέλεσμα το λαϊκό σώμα της πόλης να βιώσει τη μνήμη ως ένα διακύβευμα που κατακτιέται με συγκρουσιακά μέσα και δεν παραχωρείται και να δημιουργηθούν οι απαραίτητες διαθεσιμότητες. Ο «συνωμοτικός» χαρακτήρας, καθώς μόνο εφτά άτομα γνώριζαν τι επρόκειτο να επακολουθήσει πριν να ανακοινωθεί επισήμως η κατάληψη στη διάρκεια συγκέντρωσης στον χώρο του σκοπευτηρίου (μπροστά από το κτίριο που σήμερα στεγάζει το Μουσείο Εαμικής Εθνικής Αντίστασης), η περιφρούρηση του χώρου

³³⁷ Γρηγόρης Τζώρτσος, πρώην δημοτικός σύμβουλος Νέας Ιωνίας, συνέντευξη 8/3/2018.

³³⁸ Δημήτρης Σάρολας, πρώην δημοτικός σύμβουλος Βύρωνα, συνέντευξη 29/3/2018.

³³⁹ Θόδωρος Αυγέρος, πρώην δημοτικός σύμβουλος Περιστερίου και γενικός γραμματέας της ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ 19/4/2018.

³⁴⁰ Γιώργος Αντωννάκης, 21/5/2018.

με εναλλασσόμενες βάρδιες, οι πολιτιστικές εκδηλώσεις οι οποίες έγιναν στη διάρκεια της κατάληψης με τη συμμετοχή καλλιτεχνών και ανθρώπων του πνεύματος, η συνεχής παρουσία εκπροσώπων της πολιτικής ηγεσίας της χώρας με απώτερο στόχο να αποσπάσουν πολιτικά οφέλη,³⁴¹ οι μαζικές κινητοποιήσεις και πορείες με αφετηρία το ίδιο το σκοπευτήριο, όλα αυτά αποτελούν γνώριμα μοτίβα που ενσωματώνουν οι κινηματικοί δρώντες στις εμπρόθετες δράσεις τους.³⁴² Μάλιστα με τη λήξη της κατάληψης επικράτησε κλίμα ευφορίας σε όλη τη δημοτική επικράτεια, με λαϊκά γλέντια και πανηγυρισμούς και την αίσθηση της επιτυχίας την οποία επέφεραν η ενότητα δημοτικού λαού-δημοτικής αρχής αλλά και οι συγκρουσιακές πρακτικές.³⁴³ Οι καρποί του αγώνα δεν θα αργήσουν να φανούν, καθώς έναν χρόνο αργότερα η υπουργός Πολιτισμού, Μελίνα Μερκούρη, θα εκδώσει απόφαση με την οποία χαρακτηρίζει ιστορικό τον χώρο του Σκοπευτηρίου. Έτσι ανοίγει ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία των αγώνων του λαού της Καισαριανής για να αποδοθούν σε αυτόν τον ιερό χώρο μαρτυρίου ο χαρακτήρας και ο σεβασμός που του αρμόζουν.³⁴⁴ Φυσικά οι δημοτικές αρχές δεν διαμόρφωναν την πολιτική τους σε πολιτικό κενό και ήταν υποχρεωμένες να αντιπαρατίθενται με κάθε πιθανή δυσκολία. Η ανισόμετρη ανάπτυξη της δράσης των δήμων γύρω από αυτά τα ζητήματα αποτελούσε συνάρτηση πολλών παραγόντων, όπως οι πολιτικοί συσχετισμοί, οι τοπικές ιδιαιτερότητες, το ιστορικό υπόβαθρο, τα χωροταξικά δεδομένα,³⁴⁵ ενίοτε ακόμη και τα πρόσωπα. Κατ' αρχάς, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, οι νέες δημοτικές διοικήσεις κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν πληθώρα προβλημάτων, καθώς σε πολλές περιπτώσεις οι υποδομές της πόλης έπρεπε να συσταθούν εκ του μηδενός, προβλήματα τα οποία τους ανάγκασαν πολλές φορές να μεταθέσουν τα θέματα διαχείρισης της μνήμης σε δεύτερο πλάνο. Έτσι η οξύτητα αυτών των προβλημάτων οδήγησε σε διαφορετικές ιεραρχήσεις προτεραιοτήτων, ακόμη και όσον αφορά επιμέρους πτυχές των ζητημάτων της μνήμης. Κατά συνέπεια δεν είναι τυχαίο ότι η σύσταση μουσείων εθνικής αντίστασης, εγχείρημα που απαιτούσε κατάρτιση, υποδομές και αρκετές ανθρωποώρες, θα καθυστερήσει αισθητά.³⁴⁶ Μάλιστα, η πρώτη τέτοια πρωτοβουλία δεν θα λάβει χώρα σε κάποιον δήμο «αιχμής», αλλά σε έναν δήμο υπεράνω υποψίας, εκείνον της Ηλιούπολης, και ο σχεδιασμός του μουσείου θα αρχίσει κατά την τελευταία θητεία του Δημήτρη Κιντή την περίοδο 1986-1990.³⁴⁷ Ας μην ξεχνούμε ότι σε πολλές περιπτώσεις η πολιτιστική ταυτότητα των αυτών των δήμων αποτελούσε σύμπλεγμα

³⁴¹ «Η νίκη έχει πολλούς πατεράδες», όπως χαρακτηριστικά είπε ο Νίκος Σάμιος· Νίκος Σάμιος, πρώην πρόεδρος δημοτικού συμβουλίου Καισαριανής, συνέντευξη 1/2/2018.

³⁴² Σάμιος, ό.π., σ. 131-133, και συνέντευξη με τον συγγραφέα, 1/2/2018.

³⁴³ Μάλιστα, εν είδει επινίκιας εορτής, ο Μακρής έβγαλε σε τοπική ταβέρνα τους Τάσσο, Μάνο Κατράκη, Έλλη Παππά αλλά και τον Νίκο Σάμιο για να το γιορτάσουν (Νίκος Σάμιος, συνέντευξη 1/2/2018).

³⁴⁴ Υπουργική Απόφαση 2376 της 7ης Φεβρουαρίου 1984, δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 193Β'/27.3.1984.

³⁴⁵ Παραδείγματος χάριν, το οδικό δίκτυο της Νέας Ιωνίας είχε αναπτυχθεί ήδη σε τέτοιο βαθμό ώστε να μην υπάρχει διαθεσιμότητα νέων οδών για ονοματοδοσία, παρά μόνο η δυνατότητα μετονομασίας οδών· Θόδωρος Χαμαλίδης, δημοτικός σύμβουλος Νέας Ιωνίας, συνέντευξη 3/3/2018.

³⁴⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι μια από τις βασικές προεκλογικές διακηρύξεις της πολιτικής πλατφόρμας του υποψήφιου για το δήμο της Αθήνας και υποστηριζόμενου από τις δυνάμεις του ΚΚΕ στις εκλογές του 1978 Μ. Θεοδωράκη ήταν η δημιουργία Μουσείου Εθνικής Αντίστασης στην πόλη από το δήμο, καθώς δικό του χρέος ήταν «να διαφυλάξει όσα μέρα με τη μέρα χάνονται.» (Μέγαρο Μουσικής, Βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη, Αρχείο Μίκη Θεοδωράκη, Φάκελος 237, Το Πρόγραμμα για τις Τωρινές Εκλογές, σ. 21).

³⁴⁷ <http://ilioupoli.gr/mea-to-mouseio/mea-istoriko> (τελευταία επίσκεψη 30/6/2018).

πολλών συμπληρωματικών αλλά και ενίοτε αντιθετικών στοιχείων, που καθόριζαν το πλαίσιο εντός του οποίου μπορούσε να κινηθεί η εκάστοτε δημοτική αρχή. Για παράδειγμα, το μικρασιατικό πολιτιστικό υπόστρωμα αποτελεί εγγενές και ειδοποιό χαρακτηριστικό της Καισαριανής, που τη διαφοροποιεί ακόμη και από τους υπόλοιπους γειτονικούς προσφυγικούς δήμους, και η αναδίπλωση στη μικρασιατική ταυτότητα συνιστά πρακτική με ρίζες στον μεσοπόλεμο.³⁴⁸ Οι δύο κυρίαρχες συνιστώσες της ταυτότητας της Καισαριανής, η προσφυγική και η αντάρτικη, που ανάγονταν άμεσα στα στρώματα της ιστορίας της πόλης (μεσοπόλεμος, δεκαετία του 1940), τελούσαν σε σχέση συνύπαρξης αλλά και σε εν δυνάμει συγκρουσιακή σχέση, πράγμα που αποτυπώθηκε και στη δυσκολία χωρικής συνύπαρξης των δύο συστατικών στοιχείων της ταυτότητας της πόλης στο επίπεδο της ονοματοδοσίας οδών και πλατειών, καθώς ακόμη και σήμερα, σχεδόν έναν αιώνα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη μετεγκατάσταση των προσφύγων, είναι έντονες οι αντιδράσεις των κατοίκων μικρασιατικής καταγωγής ή τουλάχιστον σημαντικής μερίδας τους στις προσπάθειες των δημοτικών αρχών να μετονομάσουν οδούς οι οποίες φέρουν μικρασιατικά ονόματα και να τους δώσουν ονόματα που σχετίζονται με τους αγώνες της δεκαετίας του 1940.³⁴⁹ Σε άλλες περιπτώσεις ο υποκειμενικός παράγοντας θα επιδράσει καθοριστικά στην πολιτική των δημοτικών αρχών. Οι κομμουνιστές δήμαρχοι και το επιτελείο τους θα παίξουν πρωτοποριακό ρόλο και θα σηκώσουν στις πλάτες το θέμα με το ειδικό βάρος που αυτό περικλείει. Παραδείγματος χάριν, ο ιστορικός Δήμαρχος Νέας Ιωνίας Γιάννης Δομνάκης θα επιδείξει ιδιαίτερη ευαισθησία για τα θέματα της αντίστασης και μέριμνα για τη διατήρηση της μνήμης και τη διάσωση ιστορικού υλικού. Έτσι θα παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο και θα σηκώσει το βάρος για την ανέγερση του μνημείου που κοσμεί την πλατεία Ηρώων προς τιμήν των πεσόντων του Μπλόκου της Καλογρέζας, του πρώτου που έγινε στο λεκανοπέδιο, θα επιδιώξει να βρει τον κατάλληλο καλλιτέχνη ο οποίος θα κατασκευάσει το μνημείο και θα έρθει ο ίδιος προσωπικά σε επαφή με τον Γιάννη Ρίτσο για την παραχώρηση του επιγράμματός του που κοσμεί την πλάκα δίπλα από το μνημείο. Ακόμη σύλληψη του Γιάννη Δομνάκη θα είναι η συγκέντρωση και η καταγραφή υλικού για την τοπική ιστορία της περιοχής μέσω συνεντεύξεων αγωνιστών, έτσι ώστε να διασωθεί ο σημαντικός πλούτος γνώσης που αλλιώς θα χανόταν, υλικό που θα συγκεντρωθεί τελικά πολύ αργότερα (μόλις το 1998) στην έκδοση *Ιωνιώτες Αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης*.³⁵⁰ Αντιθέτως σε άλλους δήμους, όπως ο Δήμος Ταύρου, η έλλειψη ενός έμπυχου δυναμικού με την κατάλληλη τεχνογνωσία και κατάρτιση δεν επέτρεψε την ιστορική καταγραφή της τοπικής αντιστασιακής ιστορίας σε επαρκή βαθμό, παρότι ο δήμος εντασσόταν σε μια ευρύτερη περιοχή με πλούσια αντιστασιακή δράση.³⁵¹

³⁴⁸ Για μια σύγκριση ανάμεσα στην Καισαριανή και τον Βύρωνα και για τη μεταξύ τους διαφοροποίηση, η οποία σχετιζόταν πρωταρχικά με κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές, όπως το μεγάλο ποσοστό χειρώνακτων και ανειδίκευτων εργατών, και οδήγησε τους Καισαριανιώτες σε εσωστρέφεια και στην προσκόλληση στη μικρασιατική ταυτότητα, βλ. Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η Εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σσ. 41-43.

³⁴⁹ Γιώργος Κατημερτζής, συνέντευξη 4/9/2017.

³⁵⁰ Μερικά Σχετικά με τον Δήμαρχο Νέας Ιωνίας Γιάννη Δομνάκη του Κώστα Π. Παντελόγλου, προσβάσιμο στο <http://www.kosmosnf.gr/2013/10/domnakis/> (τελευταία επίσκεψη 9/6/2018) και Γρηγόρης Τζώρτσος, συνέντευξη 8/3/2018' μάλιστα, ήταν ιδιαίτερο το άγχος του Γιάννη Δομνάκη να συγκεντρωθεί το απαραίτητο υλικό και να διεξαχθούν οι συνεντεύξεις όσο το δυνατόν ταχύτερα πριν η βιολογική φθορά και ο θάνατος των αγωνιστών να καταστήσουν αδύνατη την υλοποίηση αυτού του στόχου (Γρηγόρης Τζώρτσος, 8/3/2018).

³⁵¹ Στάθης Κονιδάρης, πρώην αντιδήμαρχος Ταύρου, και Ηλίας Κατζιώτης, συνέντευξη 26/6/2018.

Τέλος, όσον αφορά το ζήτημα των αντιδράσεων στις πρωτοβουλίες του δήμου από τον τοπικό «Άλλο», τις δυνάμεις της Δεξιάς, αυτές ήταν τις περισσότερες φορές μάλλον ήπιου χαρακτήρα ³⁵² όσον αφορά την ανέγερση μνημείων, τη διοργάνωση εορτών ή την ονοματοδοσία των οδών. ³⁵³ Στον Δήμο Νίκαιας, για παράδειγμα, οι αντιδράσεις στην ονοματοδοσία οδών με ονόματα αριστερών και κομμουνιστών δεν ξεσήκωσε ιδιαίτερες αντιδράσεις, ενώ αντιθέτως υπήρχαν περιπτώσεις στις οποίες οι απόπειρες να δοθεί το όνομα δεξιών δημοτικών συμβούλων (και μάλιστα ανθρώπων που μόλις είχαν αφήσει την τελευταία τους πνοή εντός του δημοτικού συμβουλίου) σε κάποιο δρόμο της πόλης ακυρώθηκαν λόγω μη επαρκούς στήριξης από τις δυνάμεις της δεξιάς, απόρροια ενδεχομένως ενδοπαταξιακών τριβών και διαπροσωπικών αντιθέσεων. ³⁵⁴ Φυσικά οι όποιες αντιδράσεις της δεξιάς, ανεξαρτήτως της βούλησης των δημοτικών παρατάξεων της, ήταν δύσκολο να πάρουν οξύτερες μορφές, λόγω του πολιτικού και ιδεολογικού κλίματος της περιόδου, αλλά και της μαζικής στήριξης που απολάμβαναν οι δημοτικές αρχές, στήριξης η οποία δεν περιοριζόταν στο επίπεδο της ανάθεσης, αλλά επεκτεινόταν και στην ενεργό και αγωνιστική παρουσία του λαού των πόλεων στα δημοτικά δρώμενα. Έτσι, για παράδειγμα, στον Δήμο Ταύρου τα «αντιδραστικά» στοιχεία της πόλης δεν μπόρεσαν να αντιπαρατεθούν ανοιχτά και δημόσια με τη δημοτική αρχή και τις δυνάμεις που τη στήριζαν και επέλεξαν υπόγειες οδούς. Έτσι κατά την πρώτη θητεία τους ο ιστορικός δήμαρχος της πόλης, Παναγιώτης Βακαλόπουλος, και οι στενοί συνεργάτες του δέχονταν συχνά απειλητικά ανώνυμα τηλεφωνήματα, τα οποία ο δήμαρχος δημοσιοποίησε στη διάρκεια δημόσιας συγκέντρωσης προκαλώντας την οργή και την αποδοκιμασία των παρευρισκομένων. ³⁵⁵ Απομένει το ζήτημα της καθοδήγησης. Αν και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε την ακριβή φύση και τον χαρακτήρα των σχέσεων ανάμεσα στο κόμμα και τις δημοτικές αρχές, πέρα από τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές και το δεδομένο περιεχόμενο των αιτημάτων, καθώς δεν είναι διαθέσιμα τα αντίστοιχα αρχειακά τεκμήρια, ο Βόρειος Τομέας τουλάχιστον δεν είχε λάβει κάποια συγκεκριμένη κομματική κατεύθυνση από την αχτιδική υπεύθυνο Λούλα Λογαρά γύρω από τα ζητήματα της αντίστασης και τα αυτοδιοικητικά στελέχη κλήθηκαν να διερμηνεύσουν τις προθέσεις του κόμματος χρησιμοποιώντας όλα τα διαθέσιμα κανάλια-ακόμα και το Ριζοσπάστη!- ³⁵⁶ ενώ και στον Δήμο Βύρωνα, τουλάχιστον σύμφωνα με μια ερμηνεία, ήταν τόσο υψηλό ποιοτικά το επίπεδο της δημοτικής ηγεσίας που η όποια κεντρική καθοδήγηση περίττει. ³⁵⁷

³⁵² Ενδεικτικές από αυτή την άποψη είναι η στάση της δημοτικής παράταξης του Ιωαννίδη στην Καισαριανή κατά την προαναφερθείσα κατάληψη του Σκοπευτηρίου, όπου στη διάρκεια της εναρκτήριας συγκέντρωσης οι δύο δημοτικοί σύμβουλοι της δεξιάς ήταν παρόντες σε μια γωνία του χώρου κρατώντας ένα πανό που έγραφε «σεβασμός στο πράσινο»(!), αλλά και οι συζητήσεις εντός του δημοτικού συμβουλίου, στις οποίες η κριτική της ήταν ήπια και επικεντρώθηκε σε διαδικαστικά και τεχνικά κατά κύριο λόγο ζητήματα (Νίκος Σάμιος, συνέντευξη 1/2/2018).

³⁵³ Υπήρχαν βέβαια και εξαιρέσεις, όπως στην περίπτωση του Δήμου Βύρωνα, όπου μια απόπειρα ονοματοδοσίας ξεσήκωσε έντονες αντιδράσεις από την πλευρά της Δεξιάς λόγω της υποτιθέμενης διασύνδεσης με την ΟΠΛΑ του ατόμου το όνομα του οποίου θα αποκτούσε η οδός (Δημήτρης Σάρολας, συνέντευξη 29/3/2018).

³⁵⁴ Βέρα Νικολαΐδου, συνέντευξη 10/12/2017.

³⁵⁵ Στάθης Κονιδάρης και Ηλίας Κατζιώτης, συνέντευξη 26/6/2018.

³⁵⁶ Γρηγόρης Τζώρτσος, συνέντευξη 8/3/2018.

³⁵⁷ Όπως είχε ειπωθεί εντός του Δημοτικού Συμβουλίου από ένα μέλος της πλειοψηφούσας παράταξης, όλα τα μέλη του δημοτικού συμβουλίου που είχαν εκλεγεί με την παράταξη του

Δάφνη. 25η Μαρτίου 1978. Από τις πρώτες πρωινές ώρες δημότες και επίσημοι προσέρχονται στον Μητροπολιτικό Ναό της Αγίας Βαρβάρας για να γιορτάσουν με κάθε επισημότητα την εθνική επέτειο. Μετά τη δοξολογία και την εκφώνηση του πανηγυρικού λαός και δημοτική αρχή θα κατευθυνθούν στην πλατεία Ηρώων για την κατάθεση στεφάνων. Όμως εκεί θα τους περιμένει μια δυσάρεστη έκπληξη. Μπροστά τους θα αντικρίσουν ένα θέαμα που κάθε άλλο παρά συμβάδιζε με το πνεύμα της ημέρας. Την πλατεία έχουν περικυκλώσει 60 κρανιοφόροι των ΜΑΤ με πλήρη εξάρτυση και η δύναμη του τοπικού αστυνομικού τμήματος, ενώ παρίστανται επίσης και ένας εισαγγελέας, ο εκπρόσωπος της Νομαρχίας και ένας ανώτερος αξιωματικός της Αστυνομίας. Φυσικά η εξέλιξη αυτή δεν είχε σκάσει σαν κεραυνός εν αιθρία. Η ανταλλαγή επιστολών μεταξύ δήμου και νομαρχίας την προηγούμενη ημέρα είχε προαναγγείλει τα γεγονότα που θα επακολουθούσαν. Το επίδικο ήταν ο καθορισμός του επίσημου προγράμματος, το περιεχόμενό του και η ταυτότητα του φορέα που θα το κατάρτιζε. Η επίσημη θέση της νομαρχίας, η οποία εκπροσωπούσε τις θέσεις της κυβέρνησης και τα κυβερνητικά συμφέροντα, ήταν ότι η αρμοδιότητα κατάρτισης των προγραμμάτων ανήκε αποκλειστικά σε αυτή, ότι τα προγράμματα έπρεπε να τηρηθούν αυστηρά και η όποια παρέκκλιση από αυτά θα επέφερε κυρώσεις. Ο Δήμος από την πλευρά του διεκδικούσε το δικαίωμα να έχει αποφασιστικό λόγο για τα προγράμματα και να περιλάβει την κατάθεση στεφάνων και από σωματεία και φορείς διευρύνοντας τον αρχικό κατάλογο στον οποίο περιλαμβάνονταν μόνο λιγостоί επίσημοι. Η ανταλλαγή αυτών των τηλεγραφημάτων δεν οδήγησε στην επίλυση της κρίσης και επέφερε την κινητοποίηση από το κράτος του κατασταλτικού μηχανισμού του. Ο Δήμαρχος της πόλης, Χρήστος Μιχαλόπουλος, έχοντας βρεθεί προ τετελεσμένων γεγονότων και για να αποφύγει την κλιμάκωση της σύγκρουσης με αποτέλεσμα το «αιματοκύλισμα» του ιερού χώρου την ημέρα της επετείου, ανήγγειλε από μικροφώνου την ακύρωση του προγράμματος της δημοτικής αρχής και αφού προχώρησε σε ένα σύντομο χαιρετισμό αποτίνοντας φόρο τιμής στις θυσίες των προγόνων και καταγγέλλοντας την κυβερνητική απαγόρευση, αποχώρησε από κοινού με τη δημοτική αρχή από το χώρο του Ηρώου.³⁵⁸

Το παραπάνω παράδειγμα δεν αποτελεί φυσικά μεμονωμένο περιστατικό αλλά ένα από τα αναρίθμητα περιστατικά σύγκρουσης δήμων και κυβέρνησης με επίκεντρο και σημείο τριβής το ζήτημα των εθνικών εορτών κατά την πρώτη εφταετία της μεταπολίτευσης. Αυτή την περίοδο οι κυβερνήσεις της Δεξιάς, οι οποίες αρνούνται συστηματικά να κατοχυρώσουν θεσμικά την -έτσι και αλλιώς de facto κατακτηθείσα στη νέα μεταπολιτευτική πραγματικότητα- αναγνώριση της εαμικής αντίστασης, δεν θα διστάσουν να εντείνουν τη χρήση των κατασταλτικών μηχανισμών για να αποτρέψουν τη συμμετοχή των ελεγχόμενων από την κομμουνιστική αριστερά οργανώσεων αντιστασιακών στις δημόσιες επετείους και να τις εμποδίσουν να βάλουν τη δική τους σφραγίδα στο κυρίαρχο και εκπορευόμενο από την κεντρική εξουσία εθνικό αφήγημα. Οι περιπτώσεις φυσικής και συμβολικής βίας εις

Νικολαΐδη θα μπορούσαν κάλλιστα να είναι στη θέση του Δημάρχου· Δημήτρης Σάρολας, συνέντευξη 29/3/2018.

³⁵⁸ Για ένα πλήρες χρονικό των γεγονότων της ημέρας, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 2, Υποφάκελος 6, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Δάφνης και Πλήρη Στοιχεία για τα Γεγονότα της Εθνικής Επετείου.

βάρος δημοτικών αρχόντων και αντιστασιακών είναι αναρίθμητες. Στο (αναγκαστικά λόγω της περιορισμένης έκτασής του) κατά κύριο λόγο περιγραφικό-γεγονοτολογικό άρθρο της η Ελένη Κούκη εξιστορεί με ενάργεια τα γεγονότα που αμαύρωσαν τους δημόσιους εορτασμούς της 25ης Μαρτίου του 1978, ίσως τα πιο χαρακτηριστικά αλλά σίγουρα όχι τα μοναδικά παραδείγματα συμβολικών συγκρούσεων της πρώιμης μεταπολίτευσης.³⁵⁹

Μετά από δεκαετίες παρανομίας και διώξεων η κομμουνιστική αριστερά βίωνε ίσως για πρώτη φορά πλήρη και χωρίς όρους πολιτική νομιμότητα. Σε αυτό το ριζικά διαφορετικό συγκείμενο θα αξιοποιήσει όλες τις δυνατές «ανάσες» δημοκρατίας, όπως την εννοιολογούσε ως δυνατότητα αδέσμευτης έκφρασης του φρονήματος των δημόσιων δρώντων, που μπορούσε να εντοπίσει και όλους τους χώρους στους οποίους θα μπορούσε να αναπτύξει την πολιτική της. Η τοπική αυτοδιοίκηση θα αποδεχθεί κατεξοχήν πεδίο έκφρασης αυτών των τάσεων.³⁶⁰ Η εγγύτητα με τον λαό, ο αιρετός χαρακτήρας, οι αποφασιστικές αρμοδιότητες των δήμων και η δυνατότητα παραγωγής δημόσιων πολιτικών που απέρρεε από αυτές,³⁶¹ οι λαϊκές και αγωνιστικές παραδόσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης (σε πραγματικό ή φαντασιακό επίπεδο) είναι μερικοί μόνο από τους λόγους που η κομμουνιστική αριστερά επένδυσε τόσες δυνάμεις και τοποθέτησε τόσο ψηλά στην ατζέντα της το ζήτημα της τοπικής αυτοδιοίκησης. Σε αυτή τη βάση το ζήτημα των εθνικών εορτών θα αποδειχθεί ο κύριος άξονας γύρω από τον οποίο θα αναπτυχθεί η διεκυστίδα δήμων και κεντρικής εξουσίας. Οι δήμοι θα καταστούν εκτός από εργαλεία άσκησης πολιτικής και «προκεχωρημένα φυλάκια» της αριστεράς στο μαλακό υπογάστριο του αστικού κράτους και σημαντικοί φορείς διαμόρφωσης και αναπαραγωγής της ιδεολογικής ηγεμονίας, με το επαυξημένο κύρος που τους παρείχε ο αιρετός τους χαρακτήρας και με την ταυτότητα ενός *suī generis* διοικητικά και οργανωτικά κρατικού θεσμού. Έτσι οι δήμοι μπορούσαν να αποτελέσουν κατάλληλο βήμα προς αξιοποίηση από την αριστερά στα πρώτα βήματα της πλήρους νομιμότητάς της για να δίνει μάχες χαρακωμάτων με τους συγκεντρωτικούς αστικούς θεσμούς προκαλώντας ρωγμές στο κυρίαρχο και εκπορευόμενο από τους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς εθνικό αφήγημα.

Απόρροια των παραπάνω ήταν τα γεγονότα αυτά, που όμως είδαμε έκαναν την περιοδική τους εμφάνιση στη διάρκεια των εθνικών εορτασμών, να προσλαμβάνουν και τον χαρακτήρα της εκδήλωσης μιας θεσμικής κρίσης, δηλαδή μιας ενδοθεσμικής σύγκρουσης ή, αν θέλετε, μιας ρήξης μεταξύ επιμέρους θεσμικών φορέων του ευρύτερου κρατικού μηχανισμού. Από αυτή την άποψη δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Δήμαρχος Αγρινίου Στέλιος Τσιμιτσέλης σε σύσκεψη την οποία συγκάλεσε στις 22/3/1979 στο δημαρχείο της πόλης με τη συμμετοχή του συνόλου των θεσμικών παραγόντων και κρατικών αξιωματούχων της πόλης, σύσκεψη

³⁵⁹ Για αυτή τη συμπυκνωμένη παρουσίαση των γεγονότων που αμαύρωσαν τους δημόσιους εορτασμούς, βλ. Ο επειοδιακός εορτασμός της 25ης Μάρτη του '78: συμβολικές συγκρούσεις της πρώιμης Μεταπολίτευσης στο *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 15, Εκδόσεις ΑΣΚΙ - Θεμέλιο, Σεπτέμβριος 2013, σσ. 42-47.

³⁶⁰ Νίκος Μαραντζίδης - Λαμπρινή Ρόρη, Μεταβαλλόμενοι στόχοι, μεταβαλλόμενες συμμαχίες: Το ΚΚΕ και ο κομματικός ανταγωνισμός στη μεταπολίτευση, στο *Επιστήμη και Κοινωνία*, Τεύχος 25, Φθινόπωρο 2010, σ. 109.

³⁶¹ Ειδικά σε μια περίοδο κατά την οποία το νομοθετικό πλαίσιο για την αυτοδιοίκηση ήταν ρευστό και μεταβατικό και δεν είχαν αποκρυσταλλωθεί οι τάσεις ασφυκτικού ελέγχου των δήμων από την κεντρική κυβέρνηση και αφοπλισμού τους, γεγονός που άφηνε πολλές «χαραμάδες ευκαιρίας» τις οποίες μπορούσε να εκμεταλλευτεί η αριστερά για να αναπτύξει τις πρωτοβουλίες της και να διαμορφώσει τις πολιτικές της.

στην οποία ήταν ο μόνος αιρετός εκπρόσωπος, αξίωσε την εφαρμογή του προγράμματος που είχε καταρτίσει η δημοτική αρχή, για να εισπράξει την άρνηση της χωροφυλακής και των άλλων εκπροσώπων των αρχών, οι οποίοι κατόπιν αποχώρησαν από τη σύσκεψη.³⁶² Η ρωγμή στην κορυφή της τοπικής εξουσίας ήταν κάτι παραπάνω από εμφανής και η κάθε πλευρά επέλεγε με σαφήνεια το στρατόπεδο με το οποίο τασσόταν.³⁶³ Με άλλα λόγια, η δεξιά αλλά και ο στενός πυρήνας του κράτους της³⁶⁴ έμοιαζαν σαν να μην μπορούσαν να χωνέψουν το γεγονός ότι οι μέχρι πρότινος αποβλημένοι του συστήματος είχαν κατορθώσει όχι μόνο να αλώσουν κρίσιμους θεσμούς, αλλά και διεκδικούσαν μέσω και της κινητοποίησης ευρύτατων μαζών³⁶⁵ και να έχουν λόγο και άποψη επί θεμάτων που η διαχείρισή τους αποτελούσε μέχρι τότε προνόμιο της κεντρικής κυβέρνησης, και επέλεξαν να στιγματίζουν τους θεσμικούς αξιωματούχους (σε αυτή την περίπτωση τους δημοτικούς άρχοντες) για την ιδεολογική και πολιτική ταυτότητά τους.³⁶⁶ Αντί να αφομοιώσουν τις νέες τάσεις και να απορροφήσουν τους όποιους κραδασμούς μέσα από τη διαμόρφωση ασφαλιστικών δικλείδων, οι κρατικές αρχές προτίμησαν να καταφύγουν στην εύκολη μέθοδο της καταστολής και της δυνητικής άσκησης φυσικής βίας, την οποία ενσάρκωναν η παρουσία της χωροφυλακής και των κρανοφόρων στον χώρο του ηρώου της πόλης και η άρνηση των τελευταίων να επιτρέψουν στους αντιστασιακούς να καταθέσουν στεφάνι, παρακάμπτοντας έτσι την αριστερή δημοτική αρχή μέσα από την εξώθησή της σε αποχώρηση από τον χώρο των εορτασμών και αποκαθιστώντας με αυτό τον τρόπο αυτό που εκλάμβαναν οι ίδιοι ως κανονικότητα, την οποία είχε ανατρέψει ο λαός της πόλης με την ψήφο του.³⁶⁷

³⁶² ΓΑΚ, Αρχείο Ελληνικής Χωροφυλακής, Φάκελος 203, Διεύθυνση Χωροφυλακής Ακαρνανίας προς Αρχηγείο Χωροφυλακής, Αγρίνιο 29 Μαρτίου 1979.

³⁶³ Πέρα από το προφανές γεγονός ότι στην προαναφερθείσα σύσκεψη η χωροφυλακή τάχθηκε ανοιχτά υπέρ της πλευράς της νομαρχίας, φαίνεται ότι υπήρχε και εσωτερική επικοινωνία ανάμεσα στη νομαρχία και τη χωροφυλακή, καθώς η πρώτη κοινοποίησε στη δεύτερη το τηλεγράφημα που είχε αποστείλει στο δήμαρχο και με το οποίο τον ενημέρωνε ότι δεν ενέκρινε τη συμμετοχή του σωματείου της εθνικής αντίστασης «διότι δεν πρόκειται περί αναγνωρισμένου Νομοθετικώς Σωματείου και διότι τούτο δεν ήτο σύμφωνον προς τας δοθείσας οδηγίας και διαταγάς».

³⁶⁴ Η σύμφυση κόμματος-κρατικών θεσμών καθίσταται εμφανής από το γεγονός ότι η χωροφυλακή αφιερώνει μεγάλο τμήμα της έκθεσής της για να παρουσιάσει αναλυτικά τη δράση των τοπικών οργανώσεων της ΝΔ και της ΟΝΝΕΔ, οι οποίες ταυτίζονται με την «υγιώς σκεπτόμενη κοινωνία» της πόλης (τοποθέτηση ταμπλό της ΟΝΝΕΔ στην κεντρική πλατεία της πόλης, ανακοινώσεις στον τύπο με τις οποίες ξεσκεπάζεται ο υποτιθέμενος αντιδημοκρατικός, ξενοκίνητος, ανθελληνικός και προδοτικός ρόλος του ΚΚΕ) με προφανή σκοπό να την εκθειάσει, επισυνάπτοντας μάλιστα επιστολή την οποία απέστειλε η Τοπική Επιτροπή της ΝΔ Αγρινίου στη Διοίκηση της Χωροφυλακής με την οποία εγκωμιάζε τη «σθεναρίν αντιμετώπισιν των ταραξιών» από την τελευταία.

³⁶⁵ Είναι χαρακτηριστική η αποστροφή με την οποία η έκθεση της χωροφυλακής περιγράφει το πλήθος των παρευρισκόμενων (500 κάτοικοι «εξ ων 300 περίπου ήσαν κομμουνισταί και δη μέλη της ΚΝΕ Αγρινίου και περιχώρων με επικεφαλής τα στελέχη των, οίτινες είχαν συγκεντρωθή εγγύς του χώρου του Μνημείου, τη υποδείξει του Δημάρχου και των Δημοτικών Συμβούλων της πλειοψηφίας, ως επίσης και τη εντολή της Ν.Ε. του ΚΚΕ») και τα συνθήματα που φώναζαν («αίσχος, ντροπή, δεν περνάει ο Φασισμός, Εθνική Αντίσταση, καθάρματα, Φασίστες»).

³⁶⁶ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η έκθεση θεωρεί σκόπιμο όταν αναφέρει κάποιον εκπρόσωπο της δημοτικής αρχής ή του τοπικού σωματείου αντίστασης να επισημαίνει και την - προφανώς αρνητικά φορτισμένη για την ίδια - κομματική ιδιότητά του, όπως «κομμουνιστής» ή «μέλος Νομαρχιακής του ΠΑΣΟΚ».

³⁶⁷ Χαρακτηριστικό γνώρισμα που διέπει το σύνολο του εγγράφου είναι η πρακτική της αντιστροφής των όρων, καθώς αποδοκιμάζονται οι ενέργειες της πλειοψηφούσας αρχής και επικροτούνται αυτές της μειοψηφίας, και μάλιστα ωσάν να μη συνέβη τίποτα με την αποχώρηση του Δημάρχου και της

Ο έλεγχος των δημόσιων αναπαραστάσεων θα είναι το διακύβευμα των συμβολικών συγκρούσεων. Γύρω από αυτό θα αντιπαρατεθούν δύο αρχέτυπα. Από τη μια η συγκεντρωτική, αυταρχική και απόμακρη κεντρική κυβέρνηση και από την άλλη η αιρετή τοπική αυτοδιοίκηση, που εκφράζει την εθνική και λαϊκή «ψυχή», είναι σαρξ εκ της σαρκός των ελληνικών λαϊκών παραδόσεων (με εμφανείς συνειρμούς με την εαμική λαϊκή αυτοδιοίκηση) και εκφράζει εξ ορισμού και *de jure* προς τα μέσα και προς τα έξω τα συμφέροντα της πόλης και του λαού της.³⁶⁸ Αυτά τα δύο στρατόπεδα θα είναι διαρκώς σε θέσεις μάχης στη διάρκεια των συμβολικών πολέμων της μνήμης την περίοδο 1974-1981. Κύρια εστία τριβής θα καταστούν οι σχέσεις ανάμεσα στους δήμους και τις νομαρχίες, οι οποίες λειτουργούσαν ως ιμάντας μεταβίβασης των κυβερνητικών εντολών, πρώτον γιατί στην εσωτερική κρατική ιεραρχία το σημείο επαφής των δύο θεσμών είναι το σημείο στο οποίο εφάπτεται ο αιρετός με τον μη αιρετό θεσμό αποκέντρωσης και άρα ουσιαστικά ο συγκεντρωτικός κυβερνητικός μηχανισμός με την αποκεντρωμένη αιρετή αυτοδιοίκηση³⁶⁹ και δεύτερον γιατί ακριβώς αυτός ο μη αιρετός χαρακτήρας τους καθιστούσε τις νομαρχίες αποδέκτες του μίσους και της οργής των δήμων και των κοινοτήτων.³⁷⁰ Έτσι οι δήμοι θα χαρακτηριστούν, μεταξύ άλλων, «το κυριώτερο κύτταρο της Δημοκρατίας»,³⁷¹ οι δημοτικές διοικήσεις φορείς πατριωτικών αισθημάτων τα οποία αμφισβητούν οι κρατικές αρχές,³⁷² η επιστροφή των εορτασμών στους δήμους και στις κοινότητες μέσο για να γίνει σεβαστή η παράδοση και να δοθεί έμφαση στον λαϊκό τους χαρακτήρα,³⁷³ και η έκδοση των διοικητικών εγκυκλίων ενέργεια που «προσβάλλει την ίδια τη συνταγματική τάξη και την έννοια της δημοκρατίας»,³⁷⁴ για να αναφέρουμε μερικά μόνο παραδείγματα. Σε αυτή τη σύγκρουση οι αριστερές δημοτικές αρχές θα προσπαθήσουν να προτάξουν τα δικά τους αφηγήματα, να προσδώσουν ορατότητα στους αντιστασιακούς και στα σύμβολά τους και να πετύχουν με όχημα τους αυτοδιοικητικούς θεσμούς και το θεσμικό *status* που απέρρεε από αυτούς τη *de facto* νομιμοποίηση της αντίστασης μέσω της επίσημης πρόσκλησης αντιστασιακών σωματείων να συμμετέχουν στους εορτασμούς και να καταθέτουν στεφάνια. Η στενή συνεργασία δήμων και αντιστασιακών οργανώσεων ήταν αμοιβαία επωφελής, καθώς οι πρώτοι, κατοχυρώνοντας το δικαίωμά τους να καταρτίζουν οι ίδιοι το πρόγραμμα των

Δημοτικής Αρχής και σαν η μειοψηφία, η οποία παρέμεινε στον χώρο να εκπροσωπούσε το σύνολο της πόλης, σε έναν εορτασμό μάλιστα που υποτίθεται ότι έπρεπε να έχει καθολικό χαρακτήρα.

³⁶⁸ Για μια τέτοια ανάγνωση, βλ. χαρακτηριστικά ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 2, Υποφάκελος 6, Ψήφισμα του Συνδέσμου Δήμων και Κοινοτήτων Θριασίου Πεδίου, 21/3/1978.

³⁶⁹ Ας μην ξεχνούμε ότι μέχρι το 1994 οι νομάρχες της χώρας δεν εκλέγονταν, αλλά διορίζονταν από την κυβέρνηση και ως εκ τούτου εξέφραζαν τα κυβερνητικά συμφέροντα.

³⁷⁰ Μάλιστα το Δημοτικό Συμβούλιο του Χαϊδαρίου θα βάλει τη νομαρχία στο ίδιο κάδρο με την κυβέρνηση και την αστυνομία, χαρακτηρίζοντας τες συνυπεύθυνες και συνένοχες για την «απαλλοτρίωση» του δικαιώματος του δήμου να καταρτίζει το πρόγραμμα των εθνικών εορτών ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 7, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Χαϊδαρίου, 30/10/1979.

³⁷¹ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 7, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Αγίας Βαρβάρας, 6 Νοεμβρίου 1979.

³⁷² ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 2, Υποφάκελος 6, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Περιστερίου, 24/3/1978.

³⁷³ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 23, Υποφάκελος 5, Απόφαση Δημοτικού Συμβουλίου Πάτρας, 20/3/1980.

³⁷⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Κορυδαλλού, 21/3/1980.

εορτασμών, θα εξασφάλιζαν μια προς όφελος του αιρετού θεσμού και εις βάρος των διορισμένων νομαρχιών τροποποίηση των συσχετισμών, μέσω της οποίας οι δυνάμεις της κομμουνιστικής αριστεράς θα μπορούσαν να προσδώσουν σε έναν βαθμό το δικό τους τόνο και να εγγράψουν τα δικά τους σύμβολα και τις δικές τους αναπαραστάσεις στις δημόσιες εορτές, ενώ οι αντιστασιακοί επιτύγχαναν την *de facto* θεσμοποίηση των οργανώσεών τους και την κατάληψη ενός ζωτικού συμβολικού χώρου κατά την τέλεση των δημόσιων εορτών. Από την πλευρά της η κυβέρνηση θα αντιδράσει με οξύτατο και πολλές φορές βίαιο τρόπο, με θύματα και αποδέκτες της φυσικής βίας των σωμάτων καταστολής ακόμη και εν ενεργεία βουλευτές όπως η Μελίνα Μερκούρη, την οποία τα μέλη της δημοτικής αρχής υποχρεώθηκαν να περιθάψουν εντός του δημοτικού μεγάρου μετά την απρόκλητη επίθεση την οποία δέχθηκε,³⁷⁵ ενώ σε άλλες περιπτώσεις οι δυνάμεις καταστολής δεν θα διστάσουν να ασελήσουν επί αντικειμένων τα οποία περιέκλειαν μια κάποια ιερότητα, όπως τα κόλλυβα προς τιμήν των νεκρών, τα οποία απομάκρυναν βίαια από τον χώρο,³⁷⁶ ή τα λάβαρα της αντίστασης, τα οποία συχνά έσχιζαν μη συνυπολογίζοντας την ύβριν την οποία διέπρατταν, αφού ουσιαστικά έσχιζαν την ελληνική σημαία!³⁷⁷ Τα παραδείγματα τέτοιων συγκρούσεων και απαγορεύσεων είναι πολλά και χαρακτηριστικά. Για να αποτρέψουν το ενδεχόμενο αλλοίωσης των δημόσιων αναπαραστάσεων, οι αρχές θα υιοθετήσουν ευρύ φάσμα δράσεων και πρακτικών, από διοικητικού χαρακτήρα κυρώσεις εις βάρος των εκλεγμένων αξιωματούχων, οι οποίες λειτουργούσαν προληπτικά με στόχο να μην επαναλάβουν οι «ατίθασοι» δήμαρχοι παρόμοιες ενέργειες στήριξης αντιστασιακών στο μέλλον, μέχρι τη βιαιοπραγία εναντίον των αντιστασιακών που επιχειρούσαν να καταθέσουν στεφάνι και την προσαγωγή μελών των τοπικών παραρτημάτων της ΠΕΑΕΑ και δημοτικών συμβούλων.³⁷⁸ Η χρονική ακολουθία ήταν η εξής. Κατ' αρχάς, η αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου Εσωτερικών απέστειλε προς τις νομαρχίες οδηγίες με τις οποίες τις εξουσιοδοτούσε να επιβλέπουν την αυστηρή τήρηση των προγραμμάτων των εθνικών εορτών, οι οποίες ανήκουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα τους.³⁷⁹ Κατόπιν τις παραμονές του εορτασμού η κάθε νομαρχία απέστειλε στους δήμους και στις κοινότητες, εν είδει

³⁷⁵ Βέρα Νικολαΐδου, συνέντευξη 10/12/2017' ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 7, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Νίκαιας, 30-10-1979 και Φάκελος 3, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Νίκαιας, 26/3/1980' Αγόρευση Νίκανδρου Κεπέση, ΠτΒ, Β' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση ΠΝΘ', 26 Ιουνίου 1981, σσ. 7452-7453.

³⁷⁶ Γρηγόρης Τζώρτσος, συνέντευξη 8/3/2018.

³⁷⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 2, Υποφάκελος 6, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Ηλιούπολης, 27//1978.

³⁷⁸ Ενώ πολλές είχαμε και τη σύμπτωση των δύο ιδιοτήτων στο ίδιο πρόσωπο, όπως στην περίπτωση του Παναγιώτη Θεοδωρόπουλου, δημοτικού συμβούλου Ηρακλείου Αττικής, ο οποίος συνελήφθη το 1979 γιατί θέλησε να παρελάσει ως εκπρόσωπος της Εθνικής Αντίστασης στην Εθνική Εορτή της 25ης Μαρτίου' ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 1, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Ηρακλείου Αττικής, 28/4/1979.

³⁷⁹ «Εν όψει των ανωτέρω παρακαλούμεν όπως εποπτεύσετε προσωπικώς την αυστηράν τήρησιν των υφ' υμών παρασχεθείσων οδηγιών, δια τον εορτασμόν της 28ης Οκτωβρίου υπό δήμων και κοινοτήτων της περιφέρειάς σας, προς αποφυγήν εκδηλώσεων αίτινες εκφεύγουσι του σκοπού του εορταζόμενου ιστορικού γεγονότος και αι οποίαι απαγορεύονται απολύτως. Ανάγκη εντός της σήμερον καλέσητε δημάρχους και επιστήσετε προσοχήν των και τονίσετε ευθύνας των.» (ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 6, Υποφάκελος 7, Υπουργείο Εσωτερικών προς Νομάρχες Αττικής, Θεσσαλονίκης, Αιτωλοακαρνανίας και Μεσσηνίας, 27 Οκτωβρίου 1977).

προειδοποίησης αλλά και συγκαλυμμένης απειλής, έγγραφο με το οποίο ενημέρωνε ότι έπρεπε να τηρηθεί απαρέγκλιτα το πρόγραμμα που είχε καταρτίσει η νομαρχία, ότι ήταν απαράδεκτες εκδηλώσεις «ξένες προς το πνεύμα και το σκοπό του εορτασμού» και πως στις παρελάσεις έπρεπε να συμμετέχουν μόνο αναγνωρισμένες εφεδροπολεμистικές οργανώσεις και σωματεία αναπήρων και θυμάτων και να καταθέσουν στεφάνι ο δήμαρχος ή ο κοινοτάρχης, οι στρατιωτικές και αστυνομικές αρχές και εκπρόσωποι των παραπάνω σωματείων.³⁸⁰ Στη συνέχεια άλλοι αρμόδιοι φορείς, όπως το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης, εξακρίβωναν το ενδεχόμενο συμμετοχής «τμημάτων από ΕΛΑΣΙΤΕΣ της κατοχής ή της περιόδου του συμμοριτοπολέμου» στους επίσημους εορτασμούς σε μια σειρά δήμων και κατόπιν (με μια διαδικασία ενδοκυβερνητικής επικοινωνίας) ζητούσαν από το αρμόδιο υπουργείο εσωτερικών οδηγίες για την παραπέρα δράση των τοπικών αστυνομικών αρχών,³⁸¹ ενώ στο χορό έμπαιναν με επιστολές και τηλεγραφήματα τους στο υπουργείο και διάφοροι «αγανακτισμένοι» και «ανησυχούντες» πολίτες, καθώς και μεμονωμένοι εκπρόσωποι των ενόπλων δυνάμεων και σωμάτων ασφαλείας.³⁸² Επακολουθούσε η καταστολή και η καταδίκη της από τις οργανωμένες δυνάμεις της αριστεράς. Τα δημοτικά συμβούλια εξέδιδαν καταδικαστικά ψηφίσματα και οι βουλευτές κατέθεταν επερωτήσεις και αναφορές στη βουλή, στις οποίες απαντούσε με τη σειρά του το ίδιο το υπουργείο με εμφανώς αμήχανο τρόπο.

Όπως είδαμε και πιο πάνω, τις περισσότερες φορές οι δήμοι αψηφούσαν αυτές τις εντολές και ακολουθούσαν το δικό τους πρόγραμμα, που περιελάμβανε κατάθεση στεφάνου από τα αντιστασιακά σωματεία και ενίοτε ακόμη και παρέλαση των αντιστασιακών, με αποτέλεσμα να υποστούν μια σειρά από συνέπειες. Έτσι, για παράδειγμα, θα επιβληθεί ποινή αργίας ενός μήνα στον δήμαρχο Ελευσίνας, Μιχάλη Λεβέντη, γιατί επέτρεψε να συμμετάσχει ο τοπικός σύλλογος αγωνιστών εθνικής αντίστασης στον εορτασμό της 28ης Οκτωβρίου 1977,³⁸³ ενώ παρόμοια μοίρα περίμενε έναν χρόνο αργότερα και τον δήμαρχο Αγίας Βαρβάρας, Μήτρο Σουλιμιώτη, ο οποίος θα υποστεί αυτεπάγγελτη δίωξη γιατί κάλεσε το τοπικό παράρτημα της ΠΕΑΕΑ να συμμετάσχει στις εκδηλώσεις της 25ης Μαρτίου 1979.³⁸⁴ Επίσης, εκτός από τα διοικητικά μέτρα, οι αστυνομικές αρχές δεν θα διστάσουν να προσαγάγουν ακόμη και εκλεγμένους δημοτικούς συμβούλους, όπως τον δημοτικό σύμβουλο Νέας Ιωνίας Σταύρο

³⁸⁰ Βλ. ενδεικτικά ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 6, Υποφάκελος 7, Τηλεγράφημα Ανατολικής Νομαρχίας Αττικής σε Δημάρχους-Κοινοτάρχες, 25-10-1977 και Τηλεγράφημα Δυτικής Νομαρχίας Αττικής προς Δημάρχους-Κοινοτάρχες, 25 Οκτωβρίου 1977.

³⁸¹ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 8, Υποφάκελος 1, Υπουργείο Δημόσιας Τάξεως προς Υπουργείο Εσωτερικών, 26/9/1978.

³⁸² Βλέπε ενδεικτικά ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 6, Υποφάκελος 7, τηλεγράφημα Αντιστράτηγου Νικόλαου Καρδάρ σε Υπουργεία Εσωτερικών, Προεδρίας και Εθνικής Αμύνης, 26/10/1977, με το οποίο τους γνωστοποιούσε τη συμπερίληψη στα εορταστικά προγράμματα σειράς δήμων όπως αυτοί της Ελευσίνας και της Νέας Ιωνίας της πρόβλεψης για κατάθεση στεφάνου από «εκπροσώπους κομμουνιστικών οργανώσεων» καθώς και την παρέλαση κομμουνιστικών τμημάτων «τέως Ελασιτών» τα οποία «έφερον σημαίαν και εις το κέντρον ταύτης εικονίζετο ένοπλος γενειοφόρος αντάρτης», και ζητούσε οδηγίες για τη στάση που έπρεπε να τηρήσουν στις εορταστικές εκδηλώσεις οι αξιωματικοί.

³⁸³ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 2, Υποφάκελος 6, Ψήφισμα του Συνδέσμου Δήμων και Κοινοτήτων Θριασίου Πεδίου, 21/3/1978.

³⁸⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 1, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Αγίας Βαρβάρας, 1/6/1979.

Σιδέρη κατά τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου 1978³⁸⁵ και τον δημοτικό σύμβουλο Χαϊδαρίου Στάθη Τσίφτη κατά τον εορτασμό της 28ης Οκτωβρίου 1979,³⁸⁶ αλλά και απλούς πολίτες, όπως τον δημότη Ηλιούπολης και μέλος του σωματείου εθνικής αντίστασης Χρήστο Κεφάλα, που για να τον συλλάβουν οι αστυνομικές δυνάμεις εισήλθαν εντός του περιβόλου της εκκλησίας,³⁸⁷ ή τους δημότες Χαϊδαρίου Γιώργο Ραπτάκη και Λάμπρο Ζαχαρή, οι οποίοι μετέφεραν το στεφάνι της εθνικής αντίστασης στους εκπροσώπους του τοπικού παραρτήματος της ΠΕΑΕΑ κατά τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου 1980.³⁸⁸

Έτσι, δίπλα στην άσκηση φυσικής βίας, χρησιμοποιείται και η πρακτική της ψυχολογικής βίας, με την προσαγωγή και την κράτηση επί μακρόν των συλληφθέντων, η οποία αποτελούσε ισχυρό μέσο εκφοβισμού και κάμψης του φρονήματος. Μάλιστα είναι χαρακτηριστικό ότι όταν οι αντιστασιακές οργανώσεις περιορίζονται στο να διεκδικήσουν μια περιορισμένη ορατότητα μέσα από την κατάθεση στεφάνων, οι κρατικές αρχές είναι πιο επιεικές στην αντίδρασή τους προχωρώντας σε ταχεία απελευθέρωση των προσαχθέντων, ενώ όταν θέλουν μέσω των παρελάσεων να αλλοιώσουν τις δημόσιες αναπαραστάσεις που εκπορεύονται από την κυβέρνηση με απώτερο σκοπό να τις ελέγξουν έστω μερικώς, η κυβέρνηση είναι πιο σκληρή και δεν αίρει (τουλάχιστον άμεσα) την κράτηση των συλληφθέντων, έτσι ώστε αυτή η μεταχείριση να αποτελέσει προηγούμενο και προειδοποίηση για την αποτροπή παρόμοιων επεισοδίων στο μέλλον.³⁸⁹ Μάλιστα πολλές υποθέσεις θα φθάσουν μέχρι τις αίθουσες των δικαστηρίων, αν και οι αποφάσεις των δικαστών θα είναι αθωωτικές και ευνοϊκές (νομικά και πολιτικά) για την πλευρά των δήμενων και των αντιστασιακών. Και σαν να μην έφθαναν όλα αυτά, ένας από τους νεκρούς, θύματα της αστυνομικής βίας των κυβερνήσεων της ΝΔ την περίοδο 1974-1981, θα είναι μέλος της εθνικής αντίστασης: ο παλαίμαχος ΕΑΜίτης Τάσος Μαγκλαρίδης, 76 ετών και μέλος του παραρτήματος ΠΕΑΕΑ Νεάπολης Θεσσαλονίκης, ο οποίος θα δεχτεί επίθεση με κλομπ από τη χωροφυλακή στη διάρκεια των κατ' ευφημισμό εορτασμών της 28ης Οκτωβρίου 1980 και θα τραυματιστεί θανάσιμα. Λίγες μέρες αργότερα, στις 30 Νοεμβρίου, θα υποκύψει στα τραύματά του στο ΑΧΕΠΑ εντασσόμενος «στο Πάνθεον των ηρώων και μαρτύρων της Θεσσαλονίκης πλάι στον Ζεύγο, τον Νικηφορίδη, τον Λαμπράκη, τον Χαλκίδη και τον Τσαρουχά, που έβαψαν με το αίμα τους τη γη της συμπρωτεύουσας», αλλά και στη χορεία των πρόσφατων θυμάτων «των άγριων επιθέσεων εναντίον του λαού», της Σταματίνας

³⁸⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 2, Υποφάκελος 6, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Νέας Ιωνίας, 25/3/1978.

³⁸⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 7, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Χαϊδαρίου, 30/10/1979.

³⁸⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 2, Υποφάκελος 6, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Ηλιούπολης, 27//1978.

³⁸⁸ «Δημοκράτες πολίτες» τους χαρακτηρίζει το ψήφισμα του δημοτικού συμβουλίου ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Χαϊδαρίου, 25/3/1980.

³⁸⁹ Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 2, Έγγραφο Νομαρχίας Ανατολικής Αττικής προς Υπουργείο Εσωτερικών, 26/3/1980, το οποίο μας ενημερώνει ότι ενώ οι προαχθέντες στους Δήμους Χολαργού, Αχαρνών, Μεταμόρφωσης και Νέας Ιωνίας, οι οποίοι περιορίστηκαν στην απόπειρα κατάθεσης στεφάνου, είχαν αφεθεί ελεύθεροι τη στιγμή που απεστάλη το έγγραφο, οι συλληφθέντες του Δήμου Ηρακλείου, οι οποίοι είχαν αποπειραθεί να παρελάσουν, παρέμεναν σε κράτηση τουλάχιστον μέχρι τη στιγμή που απεστάλη το έγγραφο. Φυσικά δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σίγουρα αν υπήρχε αιτιώδης σχέση ανάμεσα στα δύο, αλλά μπορούμε να το εικάσουμε βάσιμα.

Κανελλοπούλου και του Γιάννη Κουμή, όπως επισήμαινε σε ανακοίνωση της η Συντονιστική Επιτροπή των Πανελλήνιων Ενώσεων των Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης και των Θυμάτων Κατοχής.³⁹⁰

Απέναντι σε αυτή τη συμβολική αλλά και φυσική κρατική βία, οι δημοτικές αρχές και οι αντιστασιακές οργανώσεις θα αντιπαρατάξουν μια σειρά ρεπερτορίων δράσης και θα αναπτύξουν ποικίλες ιδιότυπες μεθόδους για να υπερκεράσουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τα εμπόδια που ύψωνε το κράτος. Παραδείγματος χάριν, θα χρησιμοποιηθεί η ευρηματική τεχνική των «σαλταδόρων», οι οποίοι καραδοκούσαν σε επιλεγμένα σημεία για να πηδήξουν την κατάλληλη στιγμή και να πάρουν το στεφάνι μέσα από τα χέρια κάποιου δολώματος (κατά προτίμηση γένους θηλυκού, για να παραπλανηθούν πιο εύκολα οι αρχές) και να το καταθέσουν, εισερχόμενοι έτσι στο «άβατο» του ηρώου και αποσπώντας μια συμβολικού χαρακτήρα αλλά ιδιαίτερα σημαντική νίκη.³⁹¹ Σε άλλες περιπτώσεις, χρειάστηκε να μπει μπροστά ο δήμαρχος της πόλης, με το θεσμικό κύρος του αξιώματός του, για να καλύψει τους αντιστασιακούς και να λειτουργήσει ως προστατευτική ασπίδα έναντι των δυνάμεων καταστολής, οι οποίες, πριν να προβούν σε οποιαδήποτε ενέργεια, θα έπρεπε να λάβουν υπόψη το υψηλό κόστος που θα συνεπαγόταν μια ανοιχτή και δημόσια σύγκρουση μαζί του, όπως έγινε στο Περιστερί, όπου ο δήμαρχος Δημήτρης Φωλόπουλος άρπαξε κυριολεκτικά τη σημαία της αντίστασης και τέθηκε επικεφαλής των αντιστασιακών για να ανοίξει ο δρόμος τον οποίο έφραζε η αστυνομία και να μπορέσουν να παρελάσουν ελεύθερα.³⁹² Η οργανωμένη μάζα, κοινή σταθερά σε όλους τους δήμους, την οποία μπορούσαν να κινητοποιούν οι δημοτικές αρχές και η οποία ανερχόταν σε αρκετές εκατοντάδες ή (στην περίπτωση των μεγάλων δήμων) σε χιλιάδες δημότες υποβοηθούσε φυσικά σε καθοριστικό βαθμό το έργο των δημοτικών αρχών και σε αρκετές περιπτώσεις απέτρεπε την άσκηση βίας από τα σώματα καταστολής. Φυσικά αυτό δεν κατέστη πάντα δυνατό και πολλές φορές η δύναμη του λαϊκού σώματος υποχωρούσε μπροστά στην κρατική ισχύ. Όταν αυτό συνέβαινε, οι δημοτικές αρχές υιοθετούσαν διάφορα μέσα για να εκφράσουν τη δυσφορία τους για αυτές τις πρακτικές, με συνηθέστερη την αποχώρηση του δημοτικού συμβουλίου (ή της πλειοψηφίας του) από τον χώρο των εορτασμών σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την αμαύρωση των εορτασμών, αφού προηγουμένως ανακοίνωνε από μικρόφωνο τους λόγους της αποχώρησης του,³⁹³ ενώ κάποιοι δήμοι, όπως αυτός του Περιστερίου, είχαν λάβει και την απόφαση να μη συμμετάσχουν καθόλου στις εκδηλώσεις και στους δημόσιους εορτασμούς για να αποδοκιμάσουν έτσι έμπρακτα τις κρατικές απαγορεύσεις και περιορισμούς.³⁹⁴ Φυσικά, οι αριστερές δημοτικές αρχές δεν θα περιοριστούν σε αυτή την εν πολλοίς παθητική αντίδραση, αλλά θα προχωρήσουν και σε άλλες συμβολικές κινηματικές

³⁹⁰ *Εθνική Αντίσταση*, Τεύχος 25, Οκτώβρης-Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1980, σ. 89.

³⁹¹ Νίκος Ζαχάρος, συνέντευξη 12/12/2017.

³⁹² Θεόδωρος Αυγέρος, συνέντευξη 19/4/2018.

³⁹³ Αυτό έπραξαν, για παράδειγμα, το Δημοτικό Συμβούλιο Νίκαιας στις 28/10/1979 (ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 7, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Νίκαιας, 30/10/1979), το Δημοτικό Συμβούλιο Κορυδαλλού στις 28/10/1979 (ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 7, Υποφάκελος 2, Διαμέρισμα Δυτικής Αττικής προς Υπουργείο Εσωτερικών, 30/10/1979) και το Δημοτικό Συμβούλιο Καματερού στις 25/3/1980 (ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Καματερού, 26/3/1980).

³⁹⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 2, Υποφάκελος 6, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Περιστερίου, 24/3/1978.

ενέργειες, τις οποίες αντλούσαν από το ευρύ ομολογουμένως ρεπερτόριο δράσης που διέθετε το αριστερό κίνημα. Έτσι σε συνεδρίασή του στις 20/3/1980 το Δημοτικό Συμβούλιο Πάτρας θα λάβει την απόφαση να παρακολουθήσει την καθιερωμένη παρέλαση της πόλης όχι από την εξέδρα των επισήμων αλλά από τη θέση των αναπήρων πολέμου, σε μια κίνηση τυπικής καθόδου αλλά συμβολικής ανόδου, καθώς η θέση αυτή αποτελεί ύψιστη τιμή και υπενθύμιση των αγώνων του ελληνικού λαού και η πράξη αυτή διατρανώνει το υψηλό φρόνημα και την ιστορική ευσυνειδησία των μελών του Δημοτικού Συμβουλίου.³⁹⁵ Ακόμη, το Δημοτικό Συμβούλιο Αγίων Αναργύρων -το οποίο δεν ελεγχόταν από τις δυνάμεις της κομμουνιστικής αριστεράς-θα εισηγηθεί να αναρτηθεί για έναν μήνα στο Δημαρχείο της πόλης πανό το οποίο να αναγράφει το σύνθημα «Να Αναγνωρισθεί η Εθνική Αντίσταση».³⁹⁶ Τέλος, οι αριστερές δημοτικές αρχές θα αξιοποιήσουν και τα θεσμικά εργαλεία που είχαν στη διάθεση τους, με την έκδοση καταδικαστικών για τις κυβερνητικές και κρατικές ενέργειες αποφάσεων τις οποίες περιέβαλλαν με το κύρος τους, τη λεγόμενη «βιομηχανία ψηφισμάτων»,³⁹⁷ όπως χαρακτηρίστηκε από κάποιους με απαρέσκεια και εμφανώς υποτιμητική διάθεση αυτή η πρακτική, η οποία όμως αποτέλεσε ισχυρό μέσο πίεσης προς την κεντρική κυβέρνηση.

Πρωταρχική επιδίωξη των κυβερνήσεων της Δεξιάς αυτή την περίοδο θα είναι να αποτρέψει την αναμετάδοση ενός μηνύματος που θα παρέκκλινε από τις επίσημες κυβερνητικές κατευθύνσεις. Το δόγμα της Δεξιάς ήταν η «λήθη των νικητών», δηλαδή ένα δόγμα που πρότασε μια τακτική αποχής από ανοιχτές (χωρίς αυτή να αποκλείει το ενδεχόμενο εξαπόλυσης υπόγειων κτυπημάτων) επιθέσεις εναντίον της αριστεράς, αλλά ταυτοχρόνως μεριμνούσε και για τη διατήρηση σε συμβολικό επίπεδο των κεκτημένων. Παρεπόμενο αυτού του δόγματος ήταν μια καταφανής αντίφαση στη στάση της. Από τη μια επιδεικνύει αυταρχική και άκαμπτη στάση και από την άλλη είναι αμήχανη και επί της ουσίας αμυντική όταν καλείται εκ των υστέρων να δικαιολογήσει τις πράξεις της.³⁹⁸ Ας μην ξεχνούμε ότι η Δεξιά δεν εισάγει αυτόβουλα αυτά τα ζητήματα στη δημόσια σφαίρα, αλλά ουσιαστικά καλείται να διαχειριστεί πρωτοβουλίες της άλλης πλευράς, χωρίς αυτό να μειώνει το μέγεθος της βιαιότητας των κρατικών αντιδράσεων ή την ένταση της καταστολής. Μπροστά στην αδυναμία της να απαντήσει πολιτικά και επί της ουσίας στις αιτιάσεις των αντιπάλων της (ή στην έλλειψη βούλησης να το πράξει), θα οχυρωθεί πίσω από νομικίστικα επιχειρήματα, ενώ ήταν σαφές σε όλες τις πλευρές ότι προέβαινε σε πράξεις αμιγώς πολιτικής φύσεως. Έτσι το αρμόδιο Υπουργείο Εσωτερικών, και μέσω αυτού η ίδια η κυβέρνηση, θα συμπεριφέρεται σαν να είναι ένας απλός υπηρεσιακός παράγοντας που δεσμεύεται από τους υφιστάμενους νόμους και υποχρεούται να τους εφαρμόζει απαρέγκλιτα, ενώ έχει κάθε δυνατότητα και

³⁹⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 23, Υποφάκελος 5, Απόφαση Δημοτικού Συμβουλίου Πάτρας, 20/3/1980.

³⁹⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 7, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Αγίων Αναργύρων, 7/11/1979.

³⁹⁷ Βέρα Νικολαΐδου, συνέντευξη 10/12/2017.

³⁹⁸ Χαρακτηριστική της διαχρονικής αμηχανίας του χώρου σε σχέση με την πολιτική της περιόδου 1974-1981 για τα ζητήματα της μνήμης είναι η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς (απολογητικής ή υπερασπιστικής) στις συγκρούσεις των εορτασμών αυτής της περιόδου στο δημοσιευμένο τμήμα του Αρχείου Καραμανλή. Βλ. ενδεικτικά την κάλυψη του «διαβόητου» εορτασμού της 25ης Μαρτίου 1978, για τον οποίο το Αρχείο περιορίζεται στην επισήμανση ότι «έδωσε την ευκαιρία να διαπιστωθεί η σημαντική ενίσχυση των Ενόπλων Δυνάμεων», χωρίς καμιά αναφορά στα επίμαχα γεγονότα (Αρχείο Καραμανλή, ό.π., Τόμος 10, σ. 151).

πάρα πολλές ευκαιρίες να τους τροποποιήσει μερικώς ή να τους αλλάξει συθέμελα. Συγκεκριμένα, θα θωρακιστεί πίσω από την επίκληση του «χουντικού» νομικού οπλοστασίου που διέθετε για να δικαιολογήσει τη στάση του τόσο όσον αφορά την επιλογή του φορέα κατάρτισης του επίσημου προγράμματος όσο και το εύρος των συμμετεχόντων στους επίσημους εορτασμούς.³⁹⁹ Τα δύο πάγια και προφανώς προσχηματικά επιχειρήματα που θα επιστρατεύσει είναι ότι σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία αφενός η νομαρχία (δηλαδή ουσιαστικά η ίδια η κυβέρνηση) έχει την απόλυτη και αναπαλλοτρίωτη αρμοδιότητα να καθορίζει το πρόγραμμα και αφετέρου τα σωματεία αντιστασιακών που επιχειρούν να παρεισφρήσουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στους εορτασμούς δεν είναι νόμιμα αναγνωρισμένα. Γενικότερα θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή την περίοδο η Δεξιά με όλες τις διαθέσιμες δυνάμεις της θα δώσει μια συμβολική μάχη με διόλου συμβολικά μέσα αλλά ουσιαστικά από δυσμενή θέση ριζοσπαστικοποιώντας και μαζικοποιώντας μια πρωτοβουλία η οποία ούτε είχε τέτοια χαρακτηριστικά ούτε όσοι την προωθούσαν είχαν τη βούληση να της προσδώσουν συγκρουσιακό χαρακτήρα.⁴⁰⁰

Έτσι η Δεξιά κατάφερε να συσπειρώσει το σύνολο των αντιπάλων της μέσω του ετεροπροσδιορισμού τους, δηλαδή της κοινής αντίθεσής τους στις αντιδημοκρατικές πρακτικές της. Μάλιστα αυτή η συσπείρωση δεν πραγματοποιήθηκε μόνο δευτερογενώς, δηλαδή μέσω του καναλιού των δήμων, αλλά πρωτογενώς, δηλαδή μέσα από τη σύγκλιση των ίδιων των κομματικών οργανώσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι με αφορμή την επιβολή ποινής αργίας στον δήμαρχο της πόλης οι κομματικές οργανώσεις βάσης της ΕΔΑ, της ΕΔΗΚ, του ΚΚΕ και του ΠΑΣΟΚ της Ελευσίνας συνεδρίασαν από κοινού στις 27 Μαρτίου 1978 και εξέδωσαν κοινή ανακοίνωση με την οποία καταδίκάζαν την επίθεση της κυβέρνησης στους δημοκρατικούς θεσμούς και τη διχαστική πολιτική της ζητώντας ταυτοχρόνως την ανάκληση της ποινής αργίας και την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.⁴⁰¹ Κατά συνέπεια, όπως επισημαίνει σωστά και η Ελένη Κούκη, η πολιτική της ΝΔ απέφερε τα αντίθετα αποτελέσματα. Στη διαμάχη των συλλογικών και θεσμικών δρώντων για τον έλεγχο των συμβολικών δημόσιων αναπαραστάσεων, οι κυβερνήσεις της δεξιάς, προσπαθώντας να εμποδίσουν τους πομπούς μηνυμάτων επιδοκιμαστικών της εθνικής αφήγησης της αριστεράς να εξασφαλίσουν ορατότητα και να οπτικοποιήσουν αυτά τα μηνύματα μέσα από τη φυσική παρουσία των αντιστασιακών με τις σημαίες και τα λάβαρα τους, θα δράσουν κατασταλτικά πολλαπλασιάζοντας την ορατότητα των τελευταίων και παρέχοντας ένα επιπλέον όπλο στη φαρέτρα τους, αυτό της προβολής του αυθαίρετου χαρακτήρα των

³⁹⁹ Το Υπουργείο Εσωτερικών πρόβαλλε ατυχώς (αφού ενεργοποιούσε και εφάρμοζε τακτικά, όπως είδαμε, νομοθετήματα τα οποία είχε θεσπίσει τις πρώτες ημέρες του βίου της η χούντα εν τη απουσία νομοθετικού οργάνου) αλλά πολύ χαρακτηριστικά ως επιχείρημα ότι ο αποκλεισμός διαφόρων φορέων και σωματείων από τους επίσημους εορτασμούς «δεν γίνεται βάσει ιδεολογικών κριτηρίων, αλλά στηρίζεται στους κείμενους Νόμους της πολιτείας, θεσπισθέντες από τα εκλεγμένα όργανα αυτής, τα οποία αποτελούν την έκφραση της λαϊκής θελήσεως.» (ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 1, Υπουργείο Εσωτερικών προς Τμήμα Αναφορών της Διεύθυνσης Κοινοβουλευτικού Ελέγχου της Βουλής των Ελλήνων.)

⁴⁰⁰ Είναι χαρακτηριστική η ομοιότητα της στάσης της με τον χειρισμό άλλων προδικτατορικών κινημάτων που δεν έθεταν ρητά εξουσιαστικά προτάγματα, όπως οι Μαραθώνιες Πορείες Ειρήνης, καθώς η απαγόρευση της πρώτης Μαραθώνιας πορείας της προσέδωσε σχεδόν μυθικές διαστάσεις στη συλλογική συνείδηση.

⁴⁰¹ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 2, Υποφάκελος 6, Ανακοίνωση των Τοπικών Οργανώσεων Ελευσίνας ΕΔΑ, ΕΔΗΚ, ΚΚΕ, ΠΑΣΟΚ, 27/3/1978.

διώξεων και της θυματοποίησης.⁴⁰² Η Δεξιά θα αντιδράσει ασύντακτα και πολλές φορές σπασμωδικά⁴⁰³, θα υιοθετήσει μια στάση που θα μπορούσε να ερμηνευτεί και ως έμμεση παραδοχή της αδυναμίας της να εξασφαλίσει τη νομιμοποίηση των πράξεων της. Είναι σαφές ότι η ίδια η Δεξιά είχε επίγνωση της αδυναμίας της και του επισφαλούς εδάφους πάνω στο οποίο κινούνταν. Μάλιστα το ίδιο το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης θα αποτυπώσει τις σκέψεις και τους προβληματισμούς του για το ζήτημα της νομιμοποίησης των πράξεων των αντιπάλων του σε έγγραφο που απέστειλε σε άλλους κρατικούς φορείς. Σύμφωνα με αυτό το έγγραφο, το γεγονός ότι οι περισσότερες υποθέσεις δίωξης δημάρχων και αντιστασιακών εξέπεσαν στα δικαστήρια δημιουργεί την (προφανώς εσφαλμένη κατά τους συντάκτες του εγγράφου) εντύπωση ότι αυτές οι πράξεις δεν συνιστούν ποινικό αδίκημα και επαυξάνει την πιθανότητα επανάληψης τέτοιων ενεργειών και ακόμη πιο δυναμικής αντίδρασης σε περίπτωση επέμβασης της αστυνομίας.⁴⁰⁴ Όμως το πιο ενδιαφέρον σημείο του εγγράφου αποτελεί η καταγραφή της υπερασπιστικής γραμμής των συνηγόρων και των μαρτύρων υπεράσπισης. Ο πυρήνας του επιχειρήματος είναι πολύ απλός, αλλά καθρεφτίζει με πολύ γλαφυρό τρόπο τα αδιέξοδα της δεξιάς εθνικοφροσύνης. Αυτός συνοψίζεται, πέρα από τον ισχυρισμό ότι ο (εμφυλιοπολεμικός) αναγκαστικός νόμος 942 του 1946 «Περί Κατευνασμού των Πολιτικών Παθών», ο οποίος εφαρμόστηκε σε αυτές τις περιπτώσεις, έχει ατονήσει, στην παραδοχή ότι εφόσον το ΚΚΕ, η οργάνωση-ομπρέλα η οποία αγκαλιάζει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο όλες τις άλλες επιμέρους οργανώσεις, αλλά και η οργάνωση που, σύμφωνα με την πρόσληψη της Δεξιάς, πυροδότησε και όλες τις εντάσεις του παρελθόντος, έχει νομιμοποιηθεί και είναι αποδεκτή, η συζήτηση είναι άνευ αντικειμένου και δεν υφίσταται ζήτημα αναμόχλευσης των παθών από τη συμμετοχή των συστατικών μερών του χώρου στους δημόσιους εορτασμούς. Εξάλλου το γεγονός ότι ναι μεν ακολουθείται μέχρι τέλους η δικαστική οδός, αλλά δεν επιβάλλονται σχεδόν ποτέ κάποιες μορφής ποινές ή κυρώσεις αντανακλά ακριβώς τον μεταβατικό χαρακτήρα της περιόδου, καθώς το σύνολο αυτών των πρακτικών (με τις παλινωδίες και τις αντιφάσεις τους), οι οποίες αποτελούν επιβιώσεις του αυταρχικού παρελθόντος της εθνικοφροσύνης, σχήματος που βρίσκεται σε σαφή υποχώρηση, αποτελεί κατά κάποιον τρόπο το τελευταίο σπασμό μιας ιδεολογίας και ενός αξιακού συστήματος ετοιμοθάνατων, έτοιμων να μεταβούν στη σφαίρα της ιστορίας. Ένα βασικό ζήτημα που προκαλεί ερωτηματικά είναι ο φαινομενικά ασυντόνιστος χαρακτήρας των ενεργειών, καθώς δεν υπήρχε ενιαία προσέγγιση και οι κρατικές αρχές και τα σώματα καταστολής αντέδρασαν με διαφορετική ένταση ανά δήμο. Η ερμηνεία που μου προτάθηκε από μια σειρά αυτοδιοικητικών ότι εξέλιπε η κεντρική κυβερνητική στρατηγική και ότι το κράτος της δεξιάς σε όλες του τις εκφάνσεις (νομαρχία, χωροφυλακή κλπ.) ενέδιδε στις πιέσεις τοπικών παραγόντων, όπως η οργανωμένη βάση της Δεξιάς, τοπικοί

⁴⁰² Ελένη Κούκη, Ο επεισοδιακός εορτασμός της 25ης Μάρτη του '78: συμβολικές συγκρούσεις της πρώιμης Μεταπολίτευσης στο *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 15, Εκδόσεις ΑΣΚΙ - Θεμέλιο, Σεπτέμβριος 2013, σ. 47.

⁴⁰³ Σε σύσκεψη που διεξήχθη στο Υπουργείο Εσωτερικών στις 7/10/1980 διατυπώθηκε μέχρι και η πρόταση να διαγραφούν από τα προγράμματα οι «Εθνικές αναγνωρισμένες οργανώσεις», προκειμένου να διευκολυνθεί η απαγόρευση της συμμετοχής στις εκδηλώσεις των «μη αναγνωρισμένων κομμουνιστικών οργανώσεων». ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 7, Υποφάκελος 3, Πρακτικά Πραγματοποιήσεως Συσκέψεως στο Υπουργείο Εσωτερικών την 7/10/1980.

⁴⁰⁴ ΓΑΚ, Υπουργείο Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 2, «Συμμετοχή Παραρτημάτων ΠΕΑΕΑ-τέως Ελασιτών-σε εκδηλώσεις Εθνικών Επετείων», 8 Μαρτίου 1980.

κομματάρχης, ενώσεις εφέδρων κλπ. (π.χ. στην Ελευσίνα που είναι πιο ισχυρό το δεξιό στοιχείο ήταν πιο λογικό να έχει τέτοια ένταση η κυβερνητική επιθετικότητα, ενώ σε άλλους δήμους που η παρουσία της ήταν πιο ισχνή, όπως η Καισαριανή, ήταν πιο δύσκολη η καταστολή των δράσεων του δήμου και των αντιστασιακών) ακούγεται εν μέρει εύλογη και πειστική αλλά χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, καθώς πρόκειται σίγουρα περί ενός πιο σύνθετου φαινομένου. Εξάλλου, όπως είδαμε, κρούσματα έντονης βίας και καταστολής καταγράφηκαν και σε δήμους-προπύργια της αριστεράς, όπως η Νέα Ιωνία και η Κοκκινιά, γεγονός που αδυνατίζει αισθητά την ισχύ του παραπάνω επιχειρήματος. Είναι πάντως σίγουρο ότι, ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι η κυβέρνηση δρούσε αυτόβουλα όταν προέβαινε στην καταστολή όλων αυτών των πρωτοβουλιών, οι τοπικοί εκπρόσωποι της εθνικοφροσύνης έπαιζαν ένα ρόλο βαρύνουσας σημασίας στον επηρεασμό των αρμόδιων κρατικών φορέων και ήταν ιδιαίτερα ενεργητικοί προς την κατεύθυνση αυτή. Το ίδιο το αρχείο του Υπουργείου Εσωτερικών μας παρέχει ένα μικρό, αλλά διόλου αμελητέο, παράθυρο θέασης του φαινομένου αυτού.⁴⁰⁵

Η αριστερά θα αντιπαράξει στον αυταρχισμό και στην καταστολή της Δεξιάς μια μετριοπαθή ρητορική, έναν θεσμικό λόγο, καταγγελτικό αλλά ταυτοχρόνως και ενωτικό. Θα στιγματίσει ως αντισυνταγματικές και αυθαίρετες τις κυβερνητικές παρεμβάσεις, θα διεκδικήσει ένα μερίδιο της εξουσίας, αλλά και της ευθύνης η οποία απορρέει από τον έλεγχο των συμβολικών πόρων και θα επιδιώξει να αποκαταστήσει την ηθική τάξη και το εθνικό πνεύμα των εορτών που παραβιάστηκαν από τον κατακλυσμό των ιερών χώρων από κρανιοφόρους των ΜΑΤ και της χωροφυλακής. Ουσιαστικά θα επιδιώξει να υποκαταστήσει ως θεσμικός και εθνικός εκπρόσωπος τις κρατικές αρχές οι οποίες απεμπόλησαν αυτόν τον ρόλο. Πάγια αιτήματά της θα είναι να αναγνωριστεί επισήμως η Εθνική Αντίσταση, όπως το θέτει με ψήφισμα του το δημοτικό συμβούλιο Χολαργού (ένα από τα πρώτα που το πράττουν),⁴⁰⁶ τα προγράμματα να τα καθορίζουν και να τα υλοποιούν αποκλειστικά οι δήμοι και να αποδίδεται ο αναγκαίος σεβασμός στους αντιστασιακούς μέσα από την επίσημη παρουσία τους στους εορτασμούς και την ουσιαστική συμμετοχή τους στο τελετουργικό της ημέρας (κατάθεση στεφάνου, παρέλαση μπροστά από επισήμους, κλπ.). Το κατηγορητήριο της αριστεράς εις βάρος των κρατικών οργάνων θα κυμανθεί από την καταγγελία ότι παραβιάζουν το πνεύμα των Εθνικών Εορτών μέχρι την καταγγελία ότι εφαρμόζουν πρακτικές που έχουν κατάφωρα αντισυνταγματικό και παράνομο χαρακτήρα. Έτσι τα δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια θα μιλήσουν για «περιορισμό των αρμοδιοτήτων τους που οδηγεί στην τελική κατάλυση του θεσμού της Τ.Α.»,⁴⁰⁷ θα στηλιτεύσουν το περιεχόμενο των εγκυκλίων του Υπουργείου Εσωτερικών τις οποίες θα χαρακτηρίσουν

⁴⁰⁵ Βλ. ενδεικτικά ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 6, Υποφάκελος 6, Αναφορά Ανώτατης Πανελληνίας Ομοσπονδίας Εφέδρων Αξιωματικών στο Υπουργείο Εσωτερικών, 39/10/75, με την οποία η Ομοσπονδία κατήγγειλε ότι «Εθνική αγανάκτησις κατέχει εφέδρους αξιωματικούς δια βεβήλωσιν ιστορικής επετείου 28ης Οκτωβρίου 1940 υπό απάτριδων διεθνιστών αναρχοκομμουνιστών» και ότι «καθημερινώς γίνεται πλύσις εγκεφάλου ελληνόπαιδων και ελληνικού λαού εις σκοπόν να ξεχάση αυτός την ιστορία του, να αρνηθεί την θρησκείαν του, να απεμπολήση τα ιερά και όσια της πατρίδας του και τας εθνικάς αρχάς και αξίας που ενσαρκώνει η ένδοξος φυλή μας».

⁴⁰⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 2, Υποφάκελος 6, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Χολαργού, 31/3/1978.

⁴⁰⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 1, Ψήφισμα Κοινοτικού Συμβουλίου Ελληνικού, 17/4/1979.

«αντισυνταγματικές και παράνομες, ⁴⁰⁸ θα μνημονεύσουν αποφάσεις νομικών εμπειρογνομόνων, όπως ο Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, που πιστοποιούν τη συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος των δήμων να καταρτίζουν ελεύθερα τα εορταστικά προγράμματα χωρίς την κηδεμόνευση του κράτους⁴⁰⁹ και θα επικαλεστούν ακόμη και τα συγκεκριμένα συνταγματικά άρθρα τα σχετικά με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της αυτοδιοίκησης παραθέτοντάς τα αυτούσια στα ψηφίσματα και όχι εν γένει τη συνταγματική τάξη σε ένα γενικό, αόριστο και αφηρημένο επίπεδο.⁴¹⁰ Ταυτοχρόνως θα προσπαθήσουν να σκιαγραφήσουν τον «Άλλο», τη Δεξιά και τις κυβερνήσεις της, με τα πιο μελανά χρώματα. Έτσι θα χαρακτηρίσουν αυτά τα μέτρα «εφαρμογή στην πράξη της πολιτικής της μισαλλοδοξίας της ΝΔ, η οποία τιμά τους δοσιλόγους και συνεργάτες των φασιστών και δεν αναγνωρίζει τους εκπροσώπους της Εθνικής μας Αντίστασης, αυτούς που πολέμησαν ενάντια στους φασίστες Γερμανούς».⁴¹¹

Βέβαια, ο τρόπος με τον οποίο θα αναγνώσουν οι διάφοροι δήμοι της αριστεράς την κυβερνητική στάση δεν θα συμπίπτει πάντα. Μάλιστα κάποιοι δήμοι θα φθάσουν μέχρι το σημείο να αποσυνδέσουν αυτά τα έκτροπα από την κυβερνητική βούληση. Συγκεκριμένα, οι δυνάμεις του αυτοδιοικητικού -και όχι μόνο- ΚΚΕ Εσωτερικού θα συσχετίζουν την αυταρχική ροπή της κυβέρνησης με την επιβίωση φιλοδικτατορικών στοιχείων στους κόλπους του κρατικού μηχανισμού, αφού θεωρούσαν ότι η ένταση της πολιτικής των αποκλεισμών, της καταστολής και της επίκλησης με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, του δικτατορικού παρελθόντος (συνήθως μέσω της προβολής ντοκιμαντέρ στην YENEΔ για τη δράση του Μεταξά και το ΟΧΙ της 28ης Οκτωβρίου) ήταν ευθέως ανάλογη του αριθμού των νοσταλγών της χούντας οι οποίοι βρίσκονταν σε καίρια πόστα, ενώ φυσικά πρόκειται για ένα πιο σύνθετο φαινόμενο, καθώς η πολιτική αυτή εκπορευόταν από την ίδια την κεντρική κυβέρνηση, που χάραζε τις κατευθυντήριες γραμμές, ενώ και οι αυταρχικές όψεις αποτελούσαν μια αυθύπαρκτη συνιστώσα εντός του δεξιού ιδεολογικού αστερισμού, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις τις οποίες επέφερε η μεταπολιτευτική τομή στη φυσιογνωμία του τελευταίου, και δεν εξαρτώνταν από εξωγενείς παράγοντες.⁴¹²

Η βαθιά τομή την οποία επέφερε η κυβερνητική εναλλαγή στον τομέα των δημόσιων εορτασμών θα καταστεί άμεσα εμφανής. Ήδη τις πρώτες ημέρες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του ο νέος υπουργός Εσωτερικών, Γεώργιος Γεννηματάς, θα εκδώσει απόφαση

⁴⁰⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Καματερού, χ.η.

⁴⁰⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Νέας Φιλαδέλφειας, 25 Μαρτίου 1980.

⁴¹⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 1, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Αγίας Βαρβάρας, 1/6/1979.

⁴¹¹ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Χαϊδαρίου, 25/3/1980.

⁴¹² «Τα έκτροπα της 28ης Οκτωβρίου σε Δήμους της Αττικής... είναι απόρροια της μέχρι σήμερα κυβερνητικής πολιτικής που δεν αποχυντοποίησε τον κρατικό μηχανισμό, και άφησε σε καίρια πόστα ανθρώπους με φιλοδικτατορική δράση. Παράλληλα η αναίσχυνη προβολή από την τηλεόραση ΕΡΤ και YENEΔ του δικτάτορα Μεταξά δείχνει τον επηρεασμό διαφόρων κρατικών τομέων από φιλοδικτατορικά στοιχεία που όλο και περισσότερο κατακτούν έδαφος σε βάρος της Δημοκρατίας. Το Δ.Σ. Καλαμαριάς καλεί την κυβέρνηση να αναλογισθεί τις ευθύνες της απέναντι στο λαό και να ανακόψει την πορεία όσων νοσταλγούν ημέρες της 4ης Αυγούστου και της 21ης Απριλίου.» ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 7, Υποφάκελος 2, Ψήφισμα Δημοτικού Συμβουλίου Καλαμαριάς, 10/11/1979.

σύμφωνα με την οποία οι δήμοι και οι κοινότητες που δεν αποτελούσαν έδρες νομαρχιών ή διαμερισμάτων θα μπορούσαν να καταρτίσουν οι ίδιοι το πρόγραμμα κατάθεσης στεφάνων.⁴¹³ Ταυτοχρόνως θα αντιστραφούν και οι ρόλοι σε επίπεδο δήμων και αντιστασιακών σωματείων, καθώς οι «αντιδεξιές» και «δημοκρατικές» δημοτικές πλειοψηφίες -και όχι φορείς και άτομα που εκπροσωπούν την εθνικοφροσύνη- θα ασκούν «από τα κάτω» πίεση στις κρατικές αρχές με θετικές προτάσεις που διατυπώνουν εκ των προτέρων και όχι με καταγγελτικά ψηφίσματα που συντάσσουν εκ των υστέρων, όπως πράττει το δημοτικό συμβούλιο του Πειραιά, το οποίο θα κοινοποιήσει στη νομαρχία την απόφασή του να περιλάβει στον επίσημο εορτασμό το τοπικό παράρτημα της ΠΕΑΕΑ, με το σκεπτικό, το οποίο διατυπώθηκε από πολλούς δημοτικούς συμβούλους, ότι «στις παρελάσεις για τις Εθνικές γιορτές πρέπει να παίρνουν μέρος, χωρίς καμία διάκριση, όλοι όσοι αντιστάθηκαν κατά των στρατευμάτων κατοχής».⁴¹⁴ Το ίδιο θα πράξουν και πολλά τοπικά παραρτήματα της ΠΕΑΕΑ, όπως του Μεσολογγίου, της Αριδαίας, της Έδεσσας και των Γιαννιτσών, τα οποία θα απευθυνθούν αδιαμεσολάβητα στις οικείες νομαρχίες και θα αιτηθούν τη συμμετοχή τους στους επίσημους εορτασμούς και την κατάθεση στεφάνου στα μνημεία των πεσόντων.⁴¹⁵ Τέλος, πολλοί επικεφαλής Δήμων, όπως του Καματερού, θα απευθυνθούν προσωπικά στους αρμόδιους κρατικούς φορείς ζητώντας την ανάκληση των διαταγών και των εγκυκλίων τις οποίες είχε εκδώσει η κυβέρνηση της ΝΔ και οι οποίες εξέφραζαν «την μισαλλοδοξία και την ιστορική ανακρίβεια» που τη χαρακτήριζαν, σε μια συγκυρία στην οποία τα μέσα επικοινωνίας και έκφρασης είχαν εξίσου μεγάλη σημασία με την ουσία και η αντικατάσταση των πολεμικής φύσεως ψηφισμάτων με τις διαπροσωπικού και πιο οικείου χαρακτήρα επιστολές δεν είναι τυχαία.⁴¹⁶

Η σχεδόν ακαριαία αποδόμηση του νομικού οπλοστασίου της δεξιάς και -ίσως το σημαντικότερο- η δημιουργία ενός νέου εθνικού αφηγήματος θα οδηγήσουν σε αλλαγές στη φύση και την ποιότητα των σχέσεων ανάμεσα στους δήμους και στην κυβέρνηση, καθώς και στο πέρασμα από μια κατάσταση αμοιβαίας καχυποψία και εχθρότητας σε μια κατάσταση αγαστής συνεργασίας και -αν όχι τυπικής με βάση την επίσημη κρατική ιεραρχία, ουσιαστικής- ισοτιμίας. Φυσικά, ο «μήνας του μέλιτος» δεν θα διαρκέσει πολύ και νέα σύννεφα θα σκεπάσουν τον ορίζοντα, αλλά σε ένα διαφορετικό συγκείμενο που δεν έχει σχέση με την προ του 1981 κατάσταση.

ΠΕΑΕΑ - «Τα Παραρτήματα Σοβιετοποίησης του Τόπου μας»⁴¹⁷

Αθήνα 7 Απριλίου 1984. Στο κατάμεστο μεγάλο αμφιθέατρο του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου πλήθη αντιπροσώπων από όλες τις γωνιές της Ελλάδας έχουν συγκεντρωθεί

⁴¹³ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 4, Υποφάκελος 2, Απόφαση Υπουργού Εσωτερικών, χ.η.

⁴¹⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Φάκελος 8, Υποφάκελος 3, Απόφαση Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιά, 22 Οκτωβρίου 1981.

⁴¹⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Νομάρχης Αιτωλοακαρνανίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, 21/10/1981 και Νομάρχης Πέλλας προς Υπουργείο Εσωτερικών, 22/10/1981.

⁴¹⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 8, Υποφάκελος 3, Δήμαρχος Καματερού προς Διαμέρισμα Δυτικής Αττικής, 21 Οκτωβρίου 1981.

⁴¹⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 2, Ανακοίνωση ΟΝΝΕΔ Ελευσίνας, 25 Μαρτίου 1980.

για να συμμετάσχουν στις εργασίες του πρώτου τακτικού συνεδρίου της Πανελλήνιας Ένωσης Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης. Η κήρυξη του συνεδρίου θα ολοκληρώσει ένα μακρύ, σχεδόν δεκαετή, πολιτικό κύκλο για την οργάνωση και τις δραστηριότητες της ΠΕΑΕΑ. Η οργάνωση φυσικά δεν εκκινούσε το βίο της το 1974, αλλά προϋπήρχε της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Το 1964, στον απόηχο της νίκης της Ένωσης Κέντρου και της διάψευσης των υψηλών προσδοκιών που είχαν καλλιεργηθεί για αυτή, παλιοί αντιστασιακοί θα συγκεντρωθούν και θα συγκροτήσουν την ΠΕΑΕΑ, η οποία θα δράσει παράλληλα με άλλες αντιστασιακές οργανώσεις (Φοίνιξ, Ένωση Αναπήρων και Τραυματιών, Ένωση Αξιωματικών) και της οποίας ο βίος θα διακοπεί πρόωρα το 1967.⁴¹⁸ Το 1974, μετά την κατάρρευση της δικτατορίας, θα ξεκινήσει η προσπάθεια ανασυγκρότησης με την καθοριστική συμβολή του Σπύρου Κωτσάκη (Νέστορα).⁴¹⁹ Η ανασυσταθείσα οργάνωση θα προσπαθήσει να συσπειρώσει όλους τους αντιστασιακούς, με μόνο κριτήριο την εαμική καταγωγή τους, να ανήκουν, δηλαδή, στους «καταδιωγμένους της ιστορίας». Η ανασυγκρότηση ήταν ταχεία και η ΠΕΑΕΑ θα διαμορφώσει μια πρωτοφανή για «μονοθεματική» οργάνωση δικτύωση σε όλη την Ελλάδα. Χαρακτηριστικά, τη στιγμή της διεξαγωγής του Συνεδρίου ο φορέας διέθετε 227 παραρτήματα και 55 χιλιάδες μέλη σε όλη την Ελλάδα.⁴²⁰ Τα μεγέθη αυτά βέβαια κάθε άλλο παρά υπερβολικά είναι, αν συνυπολογίσουμε ότι η ελληνική αντίσταση ήταν, αν όχι το πιο μαζικό, σίγουρα ένα από τα πιο μαζικά αντιστασιακά κινήματα στην Ευρώπη, ότι διέθετε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την πλαisiώση του μόνου -μέχρι τότε- πραγματικού κόμματος μαζών, του ΚΚΕ, και ότι η πολιτειακή τομή του 1974 επέτρεπε για πρώτη φορά την άνευ όρων έκφραση ενός δυναμικού που είχε σε ένα βαθμό αδρανοποιηθεί ακούσια μετά τον εμφύλιο και επιθυμούσε διακαώς να θυμηθεί τα χρόνια της αντίστασης, να στοχαστεί γύρω από αυτά, να ανατρέξει στο (ατομικό και συλλογικό) παρελθόν, να φορτιστεί συναισθηματικά, να συνυπάρξει και να παλέψει από κοινού με τους παλιούς συναγωνιστές του, με λίγα λόγια να εξωτερικεύσει με υπερηφάνεια αλλά όχι με αυταρέσκεια την ίσως πιο σημαντική ταυτότητά του, την αντιστασιακή.

Η ΠΕΑΕΑ θα καταβάλει προσπάθεια να εντοπίσει και να φέρει κάτω από την ίδια στέγη όλους αυτούς τους ορφανούς αγωνιστές, αλλά θα εγκολληθεί ταυτοχρόνως και άλλα καθήκοντα.⁴²¹ Πρώτα από όλα, τη συγκέντρωση και τη διάσωση δυσαναπλήρωτου ιστορικού υλικού. Ήδη από τα πρώτα βήματά της η οργάνωση θα επιδιώξει, με την κάθε νέα σύνδεση την οποία εξασφαλίζει, να συγκεντρώνει τις αναμνήσεις, τις μαρτυρίες και την ιστορική γνώση της κάθε έμψυχης οντότητας. Έτσι το πρώτο τεύχος της *Εθνικής Αντίστασης* που εκδόθηκε την περίοδο της μεταπολίτευσης έθεσε σε όλους τους αντιστασιακούς με τους οποίους διατηρούσε ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας το καθήκον να συγκεντρώσουν κάθε διαθέσιμη μαρτυρία

⁴¹⁸ *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, Τόμος Β' 1949-1968*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2011, σσ. 655-656.

⁴¹⁹ Χρήστος Τσιντζιλώνης, συνέντευξη 11/6/2018.

⁴²⁰ *Εθνική Αντίσταση*, Τεύχος 40, Μάιος 1984.

⁴²¹ Το περιοδικό *Εθνική Αντίσταση* διατηρούσε μόνιμη στήλη η οποία κάλυπτε τη δράση των τοπικών παραρτημάτων κατά το διάστημα ανάμεσα στην έκδοση δύο τευχών (τοπικές εκδηλώσεις, προσκυνήματα, ανέγερση μνημείων, εντοχισμός πλακών, κ.α.), στήλη η οποία αντικατοπτρίζει το σύνολο ουσιαστικά της δραστηριότητας της ΠΕΑΕΑ και από τη μελέτη της οποίας μπορεί να αντληθεί πλούτος πληροφοριών για τη σχέση των ζώντων αντιστασιακών με τις τοπικές κοινωνίες και για τις πολιτικές της μνήμης σε μικροεπίπεδο, ενώ ταυτοχρόνως, στα πρώτα χρόνια του εκδοτικού βίου του, όταν η αντίσταση και τα σωματεία της δεν είχαν αναγνωριστεί ακόμη, κάλυπτε και τα τεκταινόμενα στους επίσημους εορτασμούς.

και ανάμνηση και να την καταθέσουν για μελλοντική αξιοποίηση,⁴²² ενώ και το Κέντρο Μελέτης της Ιστορίας της Εθνικής Αντίστασης (ΚΜΙΕΑ) που λειτουργούσε στο πλαίσιο της ΠΕΑΕΑ θα αποστέλλει αρκετά νωρίς έγγραφο στα παραρτήματα με το οποίο εξουσιοδοτούσε τα παραρτήματα της ΠΕΑΕΑ να συγκεντρώνουν πρωτογενές ιστορικό υλικό κάθε μορφής (προφορικές μαρτυρίες, αναμνήσεις αγωνιστών, στοιχεία για τοπικές μάχες και συγκρούσεις, κλπ.) το οποίο θα μεταφερόταν στη συνέχεια κεντρικά προς περαιτέρω αξιοποίηση και επεξεργασία.⁴²³ Εξάλλου και το κάθε παράρτημα διατηρούσε το δικό του αρχείο με στοιχεία για την τοπική ιστορία της περιοχής και υλικά που παραχωρούσαν τα μέλη του, ενώ με την πάροδο του χρόνου και στην ίδια την ΠΕΑΕΑ συγκεντρώθηκε σημαντικός όγκος ιστορικού υλικού, ο οποίος βρίσκεται σήμερα στα γραφεία της περιμένοντας τον ιστορικό του μέλλοντος να τον ερευνήσει και να αντλήσει πληροφορίες, στοιχεία και γνώσεις από αυτόν.⁴²⁴

Αυτή η τόσο σημαντική συγκέντρωση των διάσπαρτων ψηφίδων μνήμης των αντιστασιακών οι οποίοι στοιχίζονταν πίσω από την ΠΕΑΕΑ και μέσω αυτής στην πλειονότητά τους με το ΚΚΕ δεν οδήγησε στην ενσωμάτωσή τους σε ένα ευρύτερο ιστορικό μωσαϊκό και σε μια μεγάλη ιστορική σύνθεση, παρά σε επιμέρους, αυτοβιογραφικού χαρακτήρα και περιορισμένου οπτικού ορίζοντα συμβολές. Οι πολιτικές προτεραιότητες (από κοινού ενδεχομένως με την έλλειψη του κατάλληλου έμπυχου δυναμικού που θα διέθετε την αναγκαία κατάρτιση κι τεχνογνωσία) ήταν λογικό να αφήσουν σε δεύτερη μοίρα το τιτάνιο αυτό έργο, καθώς, ως μην ξεχνούμε, ο πρωταρχικός λόγος ύπαρξης της οργάνωσης, η επίσημη αναγνώριση από το κράτος της εθνικής αντίστασης, δεν είχε πραγματωθεί μέχρι το 1982, ενώ ακόμη και μετά το 1982 υπήρχαν σημαντικές εκκρεμότητες που σχετιζονταν με την υλική αποκατάσταση των αγωνιστών, την πλήρη χαρτογράφηση του αντιστασιακού δυναμικού και την επαλήθευση της αντιστασιακής ταυτότητας του καθενός που διεκδικούσε σύνταξη αντιστασιακού, εκκρεμότητες για την κάλυψη των οποίων η ΠΕΑΕΑ κλήθηκε να παίξει σημαντικό ρόλο. Όμως ταυτοχρόνως η οργάνωση είχε να υπερνικήσει και μια σειρά άλλων δυσκολιών. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλοί αγωνιστές προτιμούσαν τις ατομικές εκδόσεις και δεν επιδίωκαν κάποια επαφή με την ΠΕΑΕΑ ή το ΚΜΙΕΑ ή να ενημερώσουν για τη συγγραφική προσπάθειά τους, παρά μόνο εκ των υστέρων όταν πολλοί από αυτούς κατέθεταν το κείμενό τους για γνώμες, σχόλια και διορθώσεις.⁴²⁵ Αυτές οι ατομικές πρωτοβουλίες διέφευγαν την προσοχή της οργάνωσης και αποτελούν χαρακτηριστικό σύμπτωμα της αδυναμίας ένταξης του ατομικού βιώματος σε ένα συλλογικό πλαίσιο, σύμπτωμα από το οποίο έπασχαν πολλοί αγωνιστές και το οποίο θα κληθεί να αντιμετωπίσει η ΠΕΑΕΑ. Πάντως είναι σίγουρο ότι η ΠΕΑΕΑ περάτωσε το πρώτο στάδιο της πολυεπίπεδης αυτής διαδικασίας και εξετέλεσε το καθήκον της στο μέτρο του δυνατού αξιοποιώντας διαπροσωπικές σχέσεις και ανθρωποδίκτυα που περιέκλειε στους κόλπους της, με καθοριστικό εργαλείο σε αυτή την προσπάθεια τα επιμέρους παραρτήματα τα οποία βρίσκονταν και εγγύτερα στις τοπικές κοινότητες.

⁴²² *Εθνική Αντίσταση*, Τεύχος 13' παρόμοια πρακτική θα ακολουθήσει και το ίδιο το κόμμα, καθώς εκείνη την περίοδο η ΚΟΜΕΠ και ο *Ριζοσπάστης* φιλοξενούν συχνά αναμνήσεις αγωνιστών.

⁴²³ Χρήστος Τσιντζιλώνης, συνέντευξη 11/6/2018.

⁴²⁴ Κάποιοι ερευνητές το έχουν πράξει ήδη, όπως ο Ιάσωνας Χανδρινός στο *Τιμωρό Χέρι του Λαού*, ό.π.

⁴²⁵ Χρήστος Τσιντζιλώνης, συνέντευξη 11/6/2018.

Ταυτοχρόνως η οργάνωση θα προσπαθήσει να αφυπνίσει τις εν υπνώσει τοπικές μνήμες με διάφορα μέσα. Η ανέγερση μνημείων, η τοποθέτηση πλακών, τα ετήσια προσκυνήματα και οι εκδρομές ήταν όλα στην ημερήσια διάταξη. Αρκεί να ξεφυλλίσει κανείς ένα οποιοδήποτε τεύχος του περιοδικού *Εθνική Αντίσταση* που εξέδιδε η οργάνωση για να διαπιστώσει την πλούσια και πολύπλευρη δραστηριότητα η οποία αναπτυσσόταν σε όλους τους νομούς της χώρας, σε τόπους μαρτυρίων, θυσιών και ηρωισμού, σε τελετές με τη μέγιστη δυνατή επισημότητα, με την παρουσία εκπροσώπων διαφόρων θεσμών, προσωπικοτήτων κύρους αλλά και πρωταγωνιστών των γεγονότων και συγγενών και απογόνων των θυμάτων, «στατικές» (δηλαδή στο σημείο όπου έπεσαν οι νεκροί) ή «κινητικές» (δηλαδή από ένα σημείο με ιδιαίτερη σημειολογική αξία σε ένα άλλο εξίσου σημειολογικά σημαντικό). Αυτά τα «προσκυνήματα» δεν ήταν καινοφανής πρακτική, αλλά είχαν προδικτατορικές ρίζες. Τέτοιου χαρακτήρα προσκυνήματα, παραδείγματος χάριν, έλαβαν χώρα το 1963 στην Αρκαδία, την Καλογρέζα και αλλού με φορέα οργάνωσης τον Φοίνικα, με μετακίνηση με πούλμαν και με τη συμμετοχή γνωστών προσωπικοτήτων. Αυτά θα αποτελέσουν το πρότυπο και στη διάρκειά τους θα συναντήσουμε όλα τα γνωστά μεταπολιτευτικά μοτίβα, από τις κυβερνητικές απαγορεύσεις και το σπάσιμο του κλοιού της χωροφυλακής από τους «προσκυνηματίες», έτσι ώστε να μπορέσουν να καταθέσουν στεφάνι στο χώρο της ομαδικής εκτέλεσης, μέχρι τον απλοποιητικό λόγο του δημάρχου Τρίπολης, που συμμετείχε στις εκδηλώσεις, ενδεικτικό της προσέγγισης και του υπόβαθρου αυτών των δράσεων: «Το πράγμα είναι απλό. Εγώ είμαι με το μέρος των νεκρών και γι' αυτό είμαι στο προσκύνημα. Όσοι δεν είναι με το μέρος των νεκρών είναι με εκείνους που τους σκότωσαν.»⁴²⁶

Τέλος, η ΠΕΑΕΑ θα προσπαθήσει να προωθήσει το βασικό αίτημά της, την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης από την πολιτεία και την ηθική και υλική αποκατάσταση των αγωνιστών της με κάθε δυνατό μέσο και σε συνεργασία πάντα με τους ίδιους τους πολιτικούς φορείς (και, όπως είναι αναμενόμενο, κατά κύριο λόγο με το ΚΚΕ).

Φυσικά η ΠΕΑΕΑ δε λειτούργησε ποτέ ως ένα συνηθισμένο σωματείο ή ως μια απλή και «άχρωμη» ομάδα πίεσης, αλλά εκ των πραγμάτων επωμίστηκε έναν πολιτικό λόγο στα πρώτα εκείνα χρόνια της μεταπολίτευσης. Σε αυτό συνέβαλαν μια σειρά από παράγοντες. Πρώτον, η σύνδεση της οργάνωσης με το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, καθώς τα ηγετικά στελέχη της ήταν στην πλειονότητά τους μέλη του. Το γεγονός αυτό θα οδηγήσει την ΠΕΑΕΑ να έχει έναν άλλο προσανατολισμό δρώντας ως πολιτικός φορέας Βέβαια πέρα από τους στενούς αυτούς στόχους η οργάνωση και να θέτοντας και ευρύτερα αιτήματα πέραν εκείνων που αφορούσαν άμεσα το ζήτημα της αντίστασης, από την έξοδο από την ΕΟΚ και το ΝΑΤΟ μέχρι τη δημιουργία απύραυλης ζώνης και την κατοχύρωση της απλής αναλογικής, υιοθετώντας τις αντιιμπεριαλιστικές, αντιμονοπωλιακές, αντιφασιστικές σταθερές του ΚΚΕ εκείνης της περιόδου.⁴²⁷ Η μη εκπλήρωση του βασικού στόχου της, η αναγνώριση της εθνικής

⁴²⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, Κουτί 213, Σύντομη Έκθεση για τα 3 Λαϊκά Προσκυνήματα προς την ΕΕ και το Οργανωτικό Γραφείο· μάλιστα είναι χαρακτηριστικό ότι ο Υποδιοικητής της χωροφυλακής της Νέας Ιωνίας, ο οποίος τάχθηκε κατά της απαγόρευσης της μετάβασης στον χώρο του Μπλόκου της Καλογρέζας, είχε αδελφό ο οποίος είχε δολοφονηθεί από τους Γερμανούς, γεγονός που σκιαγραφεί ανάγλυφα την επίδραση των εν πολλοίς αλληλοσυγκρουόμενων πιέσεων τις οποίες ασκούσαν οι οικογενειακοί και διαπροσωπικοί δεσμοί και το καθήκον που απέρρεε από την επαγγελματική ή άλλη θέση κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια.

⁴²⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 14, Υποφάκελος 1, Ψήφισμα Παραρτήματος Ρέντη ΠΕΑΕΑ, 27-2-1980· από την ίδρυσή της μέχρι σήμερα η ΠΕΑΕΑ θα

αντίστασης, θα οδηγήσει στην ποσοτική και ποιοτική αναβάθμιση της δράσης της την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης. Σε μια περίοδο που η εθνική αντίσταση στο σύνολό της δεν ήταν αναγνωρισμένη και κάθε ενέργεια που υπενθύμιζε τη συμβολή της εαμικής αντίστασης στον αντιναζιστικό αγώνα είχε δαιμονοποιηθεί από τις κρατικές αρχές, η ΠΕΑΕΑ είχε καταστεί, θέλοντας και μη, το κύριο εργαλείο αντιπαράθεσης και το αντίπαλο δέος στην κρατική καταστολή. Αρκεί κανείς να ρίξει μια ματιά στα εσωτερικά έγγραφα του Υπουργείου Εσωτερικών αλλά και στα υπομνήματα που έστειλε η βάση της ΝΔ και διάφοροι «ανήσυχοι πολίτες» για τα «Νέα ΕΑΜ»,⁴²⁸ τα οποία απόκεινται στο αρχείο του Υπουργείου στα ΓΑΚ, για να καταλάβει την πρόσληψη της αντίπαλης πλευράς και να κατανοήσει το πόσο απασχολούσε, ειδικά ενόψει των ετήσιων εθνικών εορτασμών, τους κομματικούς και κρατικούς φορείς η δράση των παραρτημάτων της ΠΕΑΕΑ. Βέβαια η απότομη και ριζική ανατροπή των πολιτικών συσχετισμών και η διαμόρφωση ενός νέου πολιτικού και κοινωνικού τοπίου στις αρχές της δεκαετίας του 1980 δεν θα αφήσει ανεπηρέαστη ούτε την ΠΕΑΕΑ. Η ανάδυση μιας ρητά εαμογενούς και δυνάμει ανταγωνιστικής οργάνωσης των αντιστασιακών (του Πανελληνίου Συνδέσμου Αγωνιστών Εαμικής Εθνικής Αντίστασης),⁴²⁹ η πραγμάτωση του πρωταρχικού στόχου της οργάνωσης, δηλαδή της επίσημης (έστω και αν ήταν «κολοβή» κατά την ίδια) αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης,⁴³⁰ η έξωση της δεξιάς από την εξουσία και η ανάδειξη ενός νέου συνασπισμού κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων διαχείρισης του συστήματος, για να αναφέρουμε μερικές μόνο από τις σημαντικές αλλαγές της περιόδου οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός τελείως διαφορετικού πολιτικού σκηνικού και έθεσαν νέα επιτακτικά διλήμματα και προκλήσεις στην ΠΕΑΕΑ (όπως και στο ΚΚΕ).

Κίνηση Ενωμένη Εθνική Αντίσταση: Ένα Συναινετικό Διάβημα στα Χρόνια της Πόλωσης

Σεπτέμβρης 1976. Μόλις δύο χρόνια έχουν μεσολαβήσει από την κυπριακή τραγωδία και την κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος. Σε ένα δικηγορικό γραφείο στο κέντρο της Αθήνας θα συναντηθούν μια σειρά από σημαίνουσες προσωπικότητες, διαφορετικής προέλευσης, τις οποίες όμως ενώνει ένας κοινός παρονομαστής: το αντιστασιακό τους παρελθόν. Όλοι τους αξιόλογα στελέχη του χώρου τον οποίο εκπροσωπούσαν, με σημαντικές αντιστασιακές περγαμηνές και πλούσια προσωπική ιστορία, συγκεντρώθηκαν με ένα και

λάβει θέση για διάφορα ζητήματα που έχουν τεθεί στο δημόσιο πεδίο, όπως το Μακεδονικό (Χρήστος Τσιντζιλώνης, 11/6/2018).

⁴²⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 3, Υποφάκελος 2, Ανακοίνωση ΟΝΝΕΔ Ελευσίνας, 25 Μαρτίου 1980.

⁴²⁹ Για την ίδρυση και τα πρώτα βήματα του ΠΣΑΕΕΑ, καθώς και για τον «αδέσμευτο, αυτόνομο και υπερκομματικό» του χαρακτήρα βλ. το ρεπορτάζ της Αυγής της 10^{ης} Ιανουαρίου 1982 και την ιδρυτική διακήρυξη του φορέα, τεκμήρια που φυλάσσονται στο Αρχείο του Πέτρου Ανταίου στα ΑΣΚΙ.

⁴³⁰ Πηγή αναφοράς για την διαδικασία θεσμικής αναγνώρισης σε επίπεδο εξατομίκευσης πλέον των αντιστασιακών αλλά και για το ρόλο της ΠΕΑΕΑ (που συμμετείχε de jure με εκπροσώπους της στα συμβούλια κρίσεως) και τις αντιρρήσεις της για τον τρόπο μεθόδευσης και τις υστερήσεις της διαδικασίας αποτελούν οι ίδιες οι πρωτογενείς πηγές, δηλαδή τα ίδια τα σχετικά με την αναγνώριση κατά περίπτωση του status του αντιστασιακού έγγραφα του Υπουργείου των Εσωτερικών που φυλάσσονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.

μόνο κοινό στόχο, την ενότητα όλων των αντιστασιακών, παρά τις ιδεολογικές και πολιτικές διαφορές που τους χώριζαν μέχρι τότε.⁴³¹ Χώρος ώσμωσης ανθρώπων διαφορετικών προελεύσεων και πεδίο ιδεολογικών διεργασιών, η Κίνηση Ενωμένη Εθνική Αντίσταση, αποτέλεσμα της παραπάνω συνάντησης, σίγουρα ξεκίνησε με υψηλές προσδοκίες, οι οποίες πάντως στην πορεία δεν δικαιώθηκαν πλήρως. Η πρωτοβουλία αυτή φιλοδοξούσε να γίνει το εφαλτήριο για ευρύτερες διαπαραταξιακές προσεγγίσεις⁴³² ή έστω να αποτελέσει ένα θετικό παράδειγμα που θα παρακινούσε τον πολιτικό κόσμο να προσπεράσει τις διαφορές του και να οικοδομήσει κλίμα ψυχικής ενότητας, έτσι ώστε να εξασφαλιστούν οι ευρύτερες δυνατές συσπειρώσεις ενόψει της όποιας ενδεχόμενης εξωτερικής απειλής η οποία, όπως είχαν καταδείξει με τραγικό τρόπο τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1974, δεν ήταν ένα απλό ρητορικό σχήμα αλλά ένας απτός κίνδυνος για την εδαφική ακεραιότητα του ελληνικού κράτους αλλά και του ελληνισμού γενικότερα.⁴³³ Τα μέλη της κίνησης θα καταστρώσουν το αφήγημά τους γύρω από αυτό τον άξονα, του κινδύνου, δηλαδή, του τουρκικού σοβινισμού, ο οποίος έπρεπε να οδηγήσει σε νέες ιεραρχήσεις το πολιτικό προσωπικό της χώρας και σε αναδιατάξεις της ιδεολογικής βάσης η οποία υποβάσταζε το μεταπολιτευτικό πολιτικό οικοδόμημα. Με άλλα λόγια, οι πολιτικές δυνάμεις της χώρας έπρεπε να θέσουν ως μείζονα στόχο τη σφυρηλάτηση της εθνικής ενότητας, να παρακάμψουν τις ψευδεπίγραφες και κίβδηλες διαχωριστικές γραμμές που διαιρούσαν τους Έλληνες σε «εθνικόφρονες και εθνικά επιλήψιμους» και να εμφυσήσουν στο δυναμικό τους πνεύμα συμφιλίωσης και εθνικής ομόνοιας.⁴³⁴ Το διακύβευμα, δηλαδή, της αναγνώρισης της εθνικής αντίστασης συνδεόταν άρρηκτα με αυτή την εθνική επιταγή, που δεν σηματοδοτούσε την αναδρομική δικαίωση της μιας ή της άλλης άποψης ούτε την απεμπόληση των θέσεων της μιας για χάρη της άλλης πλευράς, αλλά τη γενναία για όλους τους εμπλεκομένους, απόφαση να τεθούν οι διαφορές του παρελθόντος στο περιθώριο για να μπορέσει να δρομολογηθεί η απαραίτητη υλική και ψυχολογική προπαρασκευή του έθνους, έτσι ώστε το τελευταίο να μπορέσει να αντιμετωπίσει με ετοιμότητα και δυναμισμό τα οξυμένα προβλήματα του παρόντος και του

⁴³¹ Μαρία Σπηλιωτοπούλου, *Η Κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1940-44»*: Κίνηση Συμφιλίωσης, *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού*, Τεύχος 2 (2000), σ. 271.

⁴³² Ενδεικτικό της αντιφατικότητας της κίνησης είναι το γεγονός ότι, ενώ αυτή διακήρυσσε πως ήταν μακριά από τους κομματικούς μηχανισμούς και υπεράνω αυτών (βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 30, Υποφάκελος 2, Σχέδιο Εσωτερικού Κανονισμού) και δεν επέτρεπε στα κόμματα να παρεμβαίνουν στα εσωτερικά της (ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, επιστολή Λεωτέρη Αποστόλου σε Εκτελεστικό Γραφείο ΚΕ ΚΚΕ Εσωτερικού και σε Γραφείο ΚΟΑ, 12 Ιανουαρίου 1977), ταυτοχρόνως θεωρούσε ότι η διακομματική σύνθεση της Κίνησης αποτελούσε τον αναγκαίο αναβατήρα για να ασκηθεί η απαραίτητη επίδραση στους κομματικούς φορείς, έτσι ώστε αυτοί να μετατοπίσουν τις θέσεις τους σε ευνοϊκότερες για την κίνηση κατευθύνσεις (ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Γράμμα Λ. Αποστόλου σε Γιάννη, 9 Δεκεμβρίου 1976).

⁴³³ Για την ανάγκης επούλωσης των πληγών του παρελθόντος ως αναγκαία συνθήκη για την αντιμετώπιση του εξ ανατολών κινδύνου, βλ. ενδεικτικά ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 30, Υποφάκελος 2, Κείμενο Ομιλίας Εκπροσώπου της Εκτελεστικής Γραμματείας της Επιτροπής της Κίνησης Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44 σε Συνεδρίαση της Ολομέλειας της Επιτροπής, 26/1/1977.

⁴³⁴ Όπως το έθετε η Κίνηση σε επιστολή την οποία απέστειλε στα κόμματα με αφορμή την έναρξη της προεκλογικής περιόδου των εκλογών του Νοεμβρίου του 1977, «...ο κομματικός αγώνας και οι συνδεδεμένες μ' αυτόν κομματικές διαφορές όχι μονάχα δε θα πρέπει ν' αμβλύνουν την εθνική ενότητα στην αντιμετώπιση παρόμοιων, σαν της τουρκικής, απειλών, μ' απεναντίας θα πρέπει να καταστήσουν αυτή την ενότητα όσο ποτέ αρραγή.» (ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Διακήρυξη της Κινήσεως «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44» προς όλα τα Κόμματα, Αθήνα, 5/10/1977).

μέλλοντος, για να μπορέσει να συγκροτηθεί σε τελική ανάλυση ο αναγκαίος εθνικός (και δημοκρατικός, καθώς οι μνήμες της επταετίας είναι ακόμη νωπές) συναγερμός. Πρέπει να ερμηνεύσουμε αυτή την πρωτοβουλία υπό αυτό ακριβώς το πρίσμα, δηλαδή της ιδιαίτερης συγκυρίας της πρώιμης μεταπολίτευσης και του ιδιαίτερου κλίματος που παρήγαγε το σοκ της κυπριακής τραγωδίας και η ανάδυση (για πρώτη φορά με τόσο απόλυτο τρόπο) της τουρκικής απειλής, αλλά και των πολιτικών, ιδεολογικών, ακόμη και ψυχολογικών συμπτώσεων των επιμέρους υποκειμένων που την συναποτελούσαν, καθώς η Κίνηση αποτέλεσε το σημείο σύγκλισης μιας σειράς ανθρώπων οι οποίοι, αν και ξεκινούσαν από διαφορετικές αφετηρίες και ακολούθησαν διαφορετική διαδρομή, είχαν πλέον αποκρυσταλλωμένες απόψεις και εμπεδωμένες κοινές θέσεις για τη διαμόρφωση μιας πολιτικής κουλτούρας ηπιότητας, διαλόγου και πολιτικής νηνεμίας.

Από αυτή την άποψη δεν είναι τυχαία η σύνθεση της κίνησης. Στελέχη του ΚΚΕ Εσωτερικού εαμικής προέλευσης (ενδεικτικά αναφέρουμε τους Λεωτέρη Αποστόλου, Πέτρο Ανταίο, Δημήτρη Παρτσαλίδη, Καίτη Ζεύγου, κ.ά.) αλλά και εκπρόσωποι του θρυμματισμένου πλέον κέντρου, με καταβολές στα ριζοσπαστικά-«κανελλοπουλικά»-αντιστασιακά σχήματα εκ των οποίων πιο γνωστό έμελλε να γίνει κατά τα μεταπολεμικά χρόνια η ΠΕΑΝ (όπως ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, ο Αναστάσιος Πεπονής, ο Αντώνης Μυτιληναίος κ.α.), διατηρούν την μερίδα του λέοντος, αν και όχι το μονοπώλιο της εκπροσώπησης στην Κίνηση.⁴³⁵ Ο ρόλος του ίδιου του Π. Κανελλόπουλου ήταν καθοριστικός και αξίζει μια μικρή αναφορά σε αυτόν. Φυσικά χρειάζεται μια ειδική μονογραφία για να διερευνηθεί και να αποκρυπτογραφηθεί η στάση του Κανελλόπουλου κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης, όμως μπορούμε να πούμε με ασφάλεια ότι ο Νέστωρ της συντηρητικής παράταξης διέτρεξε μια άκρως ενδιαφέρουσα πορεία το διάστημα 1974-1985 έχοντας πίσω του ένα περίπλοκο υπόβαθρο, στο οποίο διαπλέκονταν πολιτικοί, ιδεολογικοί, ακόμη και ψυχολογικοί παράγοντες.⁴³⁶ Η έμφυτη τάση του προς την αναποφασιστικότητα και την εξαντλητική στάθμιση όλων των δεδομένων πριν από την ανάληψη της όποιας δράσης, ο άκρατος ιδεαλισμός του, οι ριζοσπαστικές ιδεολογικές καταβολές του, η απελευθέρωση ήδη από την επαύριον από τα δεσμά τα οποία συνεπαγόταν η ηγετική θέση την οποία κατείχε στο μετεμφυλιακό σύμπλεγμα εξουσίας, η αμφιθυμική σχέση του απέναντι στη ΝΔ γενικότερα και τον Καραμανλή ειδικότερα (ας μην ξεχνούμε ότι για μερικές ώρες το απόγευμα της 23ης Ιουλίου 1974 ο Κανελλόπουλος ηγούνταν ουσιαστικά ενός κόμματος και μιας κυβέρνησης και μέχρι τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου δεν είχε ούτε κυβέρνηση ούτε κόμμα...) συνέκλιναν στην απόφαση του Π. Κανελλόπουλου να αποστασιοποιηθεί από τις καθημερινές και ψυχοφθόρες κομματικές αντιπαραθέσεις και να παράσχει τη στήριξή του σε μια τέτοια κίνηση ρίχνοντας με αυτόν τον τρόπο γέφυρες προς τους μέχρι πρότινος πολιτικούς αντιπάλους του. Αν και ο

⁴³⁵ Σημαντικό ρόλο σε αυτή έπαιξε και ο Κομνηνός Πυρομάγλου, τον οποίο συναντήσαμε και στο πρώτο κεφάλαιο για την ΕΔΑ.

⁴³⁶ Για τη ψυχροσύνη και την ιδεολογικοπολιτική ταυτότητα του Κανελλόπουλου, βλ. την εκπομπή αφιέρωμα στο κανάλι της Βουλής (προσβάσιμη στο <https://www.youtube.com/watch?v=V2F8ixZjV0>, τελευταία επίσκεψη 11/7/2017), και για την πολιτική του δράση σε δύο διαμετρικά αντίθετες φάσεις του πολιτικού του βίου, βλ. Σωτήρης Ριζάς, Κοινοβουλευτισμός ή Εκτροπή; Η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση και η πολιτική κρίση, 1964-1967, στο *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού*, Τόμος 3 (2003), σσ. 355-378, και Χατζηβασιλείου, ό.π., σσ. 62-78.

Κανελλόπουλος δεν μπόρεσε για διάφορους λόγους⁴³⁷ να παραστεί στην πρώτη μεγάλη εκδήλωση της Κίνησης στο Γήπεδο του Πανιωνίου τον Οκτώβριο του 1976, θα δηλώσει «ψυχικά και ηθικά παρόντας», ενώ φαίνεται ότι διατηρούνταν και κάποια επικοινωνία ανάμεσα στην Κίνηση και στον ίδιο τον Κανελλόπουλο, όπως πιστοποιεί το αρχείο του Λευτέρη Αποστόλου.⁴³⁸

Προτάσσοντας έναν ενωτικό και αντιπολιτικό λόγο, η κίνηση θα κινηθεί κόντρα στο κυρίαρχο ρεύμα και θα επιδιώξει, χωρίς να διαθέτει τις αναγκαίες οργανωτικές εφεδρείες για να το πράξει, να το εκτρέψει σε νέες κατευθύνσεις. Από αυτή την άποψη δεν είναι τυχαίο ότι τον κύριο ρόλο στις επεξεργασίες και στους προσανατολισμούς της Κίνησης τον έπαιξαν οι «χαμένοι του 1977» ή, αν θέλει ο αναγνώστης, οι μετριοπαθείς εκπρόσωποι του αντιδεξιού υποσυστήματος, δηλαδή οι δυνάμεις της Συμμαχίας και της ΕΔΗΚ.

Τα προβλήματα που ταλάνιζαν την Κίνηση μπορούν να υπαχθούν σε δύο κατηγορίες, την ιδεολογική, την οποία προαναφέραμε, και την οργανωτική. Στον ιδεολογικό τομέα η νέα νομιμοποιητική βάση της μεταπολίτευσης και το κλίμα πόλωσης, το οποίο προϊόντος του χρόνου εντεινόταν διαρκώς, ήταν ασύμβατα με τους στόχους και τις επιδιώξεις της Κίνησης, καθώς και με τον πολιτικό λόγο της, ο οποίος στα μάτια πολλών (οι οποίοι έβλεπαν την πραγματικότητα μέσα από τις διόπτρες του κλίματος της πρώιμης μεταπολίτευσης)⁴³⁹ φάνταζε χλιαρός και άχρωμος. Στα μάτια κάποιων, η ιδεαλιστική, σχεδόν ρομαντική προσέγγιση μπορεί να έμοιαζε ελκτική και γοητευτική (αν και καταφανώς ανιστορική), αλλά δεν είχε καμιά σχέση με τη μεταπολιτευτική πραγματικότητα. Ταυτοχρόνως η εργαλειοποίηση τέτοιων κινήσεων και φορέων από τα κόμματα, με άλλα λόγια η υπαγωγή της δράσης τους στις εκάστοτε κομματικές επιδιώξεις, καθιστούσε την Κίνηση, η οποία επαγγελλόταν έναν υπερκομματικό χαρακτήρα, μια παραφωνία στο πρώιμο μεταπολιτευτικό συγκείμενο. Πάντως οφείλουμε να πούμε ότι αν και δεν την ήλεγχε, τουλάχιστον με συμβατικούς όρους, το ΚΚΕ Εσωτερικού αγκάλιασε την Κίνηση από τα πρώτα βήματά της. Ο κομματικός τύπος θα προβάλλει τη δράση της⁴⁴⁰ και ο κομματικός μηχανισμός θα της παράσχει κάθε δυνατή υλική και άλλη βοήθεια. Μάλιστα ο Λευτέρης Αποστόλου, ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ Εσωτερικού και εκ των πρωταγωνιστών της Κίνησης, ως «μέλος του ΚΚΕ (εσ.) που συμμετέχει στην Κίνηση της Ενωμένης Εθνικής Αντίστασης 1941-44» ενημέρωνε τακτικά το κόμμα για τις εσωτερικές εξελίξεις της οργάνωσης, τροφοδοτώντας το

⁴³⁷ Μετά από την αντίδραση τόσο της Δεξιάς όσο και του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ και την άσκηση πιέσεων στον Π. Κανελλόπουλο, ο τελευταίος θα ανακαλέσει την απόφασή του να είναι ομιλητής στη συγκέντρωση του Πανιωνίου, για να μην καταστεί έστω και άθελά του «συντελεστής πολιτικής ανωμαλίας» (βλ. *Τι είναι και τι επιδιώκει η κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44*, Έκδοση της Επιτροπής της Κίνησης «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44, χ.χ. σ. 12, και Σπηλιωτοπούλου, ό.π., σ. 278).

⁴³⁸ Βλ. ενδεικτικά την επιστολή της Κίνησης στον Π. Κανελλόπουλο με αφορμή την έναρξη της προεκλογικής περιόδου (προφανώς των εκλογών του 1977) με την οποία του ζητούσε να υποστηρίξει τις θέσεις της διακήρυξής της και να δεχθεί αντιπροσωπεία για να του εκθέσει τις απόψεις της, στο ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1.

⁴³⁹ Βλ. παραπάνω, Κεφάλαιο 2.

⁴⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά *Αυγή*, 12/10/1976.

με ντοκουμέντα και κείμενα της Κίνησης,⁴⁴¹ αλλά και την *Αυγή* για τις επαφές της Κίνησης με τις διεθνείς εκπροσωπήσεις των αντιστασιακών.⁴⁴²

Όσον αφορά το οργανωτικό σκέλος, πληθώρα πρακτικών προβλημάτων και αντικειμενικών δυσκολιών φαίνεται να ταλάνιζε την οργάνωση κατά τα πρώτα χρόνια του βίου της.⁴⁴³ Μετά την ιδιαιτέρως επιτυχημένη ανοιχτή συγκέντρωση την οποία οργάνωσε η κίνηση στο Γήπεδο του Πανιωνίου τον Οκτώβριο του 1976 για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (συγκέντρωση που η διοργάνωσή της τσάκισε οικονομικά την κίνηση⁴⁴⁴) η Κίνηση θα αδρανοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό, ενώ την κατάσταση ακινησίας θα επιτείνουν ακόμη περισσότερο οι εκλογές του 1977 και το δυσμενές αποτέλεσμα για μια σειρά κόμματα που ηγετικά στελέχη τους συμμετείχαν στην Κίνηση⁴⁴⁵ οδηγώντας έτσι σε «ολοκληρωτική αναστολή της δραστηριότητάς μας».⁴⁴⁶ Επίσης η οργάνωση δομών σε τοπικό επίπεδο βρισκόταν ακόμη σε εμβρυϊκό στάδιο (διέθετε, αν και υποτυπώδη, τοπικό μηχανισμό μόνο στην Πάτρα και τη Θεσσαλονίκη),⁴⁴⁷ ενώ είναι σαφές, όπως ενημέρωνε σε επιστολή του ο Λεωτέρης Αποστόλου το Ε.Γ. του ΚΚΕ Εσωτερικού, ότι τουλάχιστον μέχρι το 1979, χρονιά σύνταξης της επιστολής, η Ενωμένη Εθνική Αντίσταση παρέμενε μια απλή (έστω και πολυσυλλεκτική) κίνηση προσωπικοτήτων και δεν είχε μετεξελιχθεί σε μαζική οργάνωση, στόχος που διατυπωνόταν ρητά στην ίδια επιστολή.⁴⁴⁸

Οι λόγοι για αυτή την υστέρηση στο πεδίο της μαζικοποίησης ήταν πολλοί. Θα τους αναπτύξει ο Λεωτέρης Αποστόλου σε σειρά εκθέσεων και εισηγήσεών του. Η αδρανοποίηση, όπως θα το θέσει η ίδια η Κίνηση, «δεν οφείλεται σε αντικειμενικούς αλλά σε καθαρά υποκειμενικούς λόγους».⁴⁴⁹ Πρώτα από όλα το γεγονός ότι τα πρόσωπα που είχαν επενδύσει τις δυνάμεις τους στην Κίνηση ήταν ταυτοχρόνως και πολιτικά στελέχη πλειάδας κομματικών φορέων δεν

⁴⁴¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωτέρη Αποστόλου, κουτί 6, Επιστολή-Έκθεση του Λ. Αποστόλου προς το Γραφείο της ΚΕ του ΚΚΕ (εσ.) και προς το γραφείο της ΚΟΑ για την πορεία της δουλειάς στην Κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση», 12/1/1977.

⁴⁴² ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωτέρη Αποστόλου, κουτί 6, Φάκελος 1, Λ. Αποστόλου προς *Αυγή* σχετικά με τις επαφές FIR και κίνησης «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση», χ.η.

⁴⁴³ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η Κίνηση θα κατορθώσει να συγκροτηθεί σε νομικά αναγνωρισμένο σωματείο μόλις τον Οκτώβριο του 1983 (Σπηλιωτοπούλου, ό.π., σ. 271), ενώ το ζήτημα της μετατροπής της Κίνησης σε σωματείο είχε τεθεί από τον Δημήτρη Παρτσαλίδη ήδη από Νοέμβριο του 1979, ο οποίος υποστήριζε τη μετατροπή της για να υπάρξει νομική κάλυψη, να διευκολυνθεί η προσέγγιση με τη FIR και να μη μονοπωλήσουν οι «δογματικοί» την εκπροσώπηση της αντίστασης», ενώ άλλα στελέχη της κίνησης μη εαμικής προέλευσης, όπως ο Σπύρος Πλασκοβίτης και ο Αναστάσιος Πεπονής, διατύπωσαν τις επιφυλάξεις τους, άλλα ήταν διατεθειμένα να υποχωρήσουν ελέω πλειοψηφίας· ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 30, Υποφάκελος 2.

⁴⁴⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Γράμμα Λ. Αποστόλου σε Γιάννη, 9 Δεκεμβρίου 1976.

⁴⁴⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Κείμενο Ομιλίας Λ. Αποστόλου που απευθύνθηκε σε ορισμένους Εαμίτες και που αφορούσε τα μέτρα που θα πρέπει να παρθούν για να ξαναζωντανέψει η Κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44, 4/9/78.

⁴⁴⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Προς τα Μέλη της Κεντρικής Επιτροπής της Κίνησης «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-1944, Απρίλης 1978.

⁴⁴⁷ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Εισήγηση με Θέμα: Ανάγκη να συνεχίσουμε και αναπτύξουμε την κίνησή μας και καθήκοντα ως το τέλος του 1978 σε Συνεδρίαση της Επιτροπής της Κίνησης «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44» στις 13/4/78.

⁴⁴⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 30, Υποφάκελος 2, Σημείωμα Λεωτέρη Αποστόλου σε Ε.Γ. του ΚΚΕ Εσωτερικού, 16/4/1979.

⁴⁴⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Επιστολή της Εκτελεστικής Γραμματείας της Κίνησης «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-1944» σε φίλο της κίνησης, 17/10/1978.

επέτρεπε σε πολλά από αυτά να αφιερώνουν επαρκή χρόνο για να δραστηριοποιηθούν προς όφελος της Κίνησης. Είναι σαφές βέβαια ότι δεν σήκωναν το ίδιο βάρος όλα τα μέλη της Κίνησης, δεν αναλάμβαναν ισότιμο φόρτο εργασίας ούτε επιδείκνυαν την ίδια ενεργητικότητα. Όπως λέει με πολύ δηκτικό τρόπο ο συντάκτης της εισήγησης στην Επιτροπή της Κίνησης (προφανώς ο Αποστόλου): «Κίνηση στην οποία η πλειοψηφία εκείνων που τη συγκροτούν δε δείχνουν το ενδιαφέρον που αξίζει είναι αναπόφευκτο να παρουσιάζει μια πλαδαρότητα, που μετατρέπεται σε ολοκληρωτική αδράνεια σε περιόδους που προβάλλονται και άλλα καθήκοντα σε πρώτη γραμμή». ⁴⁵⁰ Δεν μπορούμε βέβαια με σαφήνεια να ξέρουμε ποια μέλη της Κίνησης υπαινίσσεται η εισήγηση, αλλά πάντως μπορούμε, κρίνοντας από τον όγκο του αρχείου του που σχετίζεται με τις δραστηριότητες της Κίνησης και μόνο, να είμαστε βέβαιοι ότι ο Αποστόλου δεν συγκαταλέγεται σε αυτά. ⁴⁵¹ Δεύτερον, ένας δύσκαμπτος εσωτερικός κανονισμός λειτουργίας, προϊόν συμβιβασμού ανάμεσα σε εκείνους που ήταν ένθερμοι για το νέο ξεκίνημα και όλους όσοι (Ηλιόπουλος, Γλέζος, Ευαγγελίδης, Μαρκάκης, Πρίφτης, Λευτεριάς, κλπ.) «ήταν αντίθετοι με τη μετατροπή της κίνησής μας σε μιαν αγωνιστική οργάνωση που θα μπορούσε να κινητοποιήσει δυνάμεις ικανές να προωθήσουν τις επιδιώξεις της νέας Κίνησης και που απειλούσαν με αποχώρησή τους απ' την Κίνηση αν αυτή θα μετατρεπόταν σε οργάνωση», ο οποίος καθιστούσε δυσκίνητη και δυσλειτουργική την Κίνηση. ⁴⁵² Τέλος, η απουσία σταθερών πόρων και η αδυναμία να διασφαλιστεί η σταθερή ροή εισφορών των μελών «εξαιτίας του αδύνατου δεσμού τους με την κίνηση», ⁴⁵³ αδυναμία που οδήγησε τον Αποστόλου να αναζητήσει εναλλακτικές πηγές χρηματοδότησης, όπως η διάθεση κεφαλαίων από «μεγάλες επιχειρήσεις ή εύπορα άτομα» και γενικά όποιον θεωρεί ότι είναι «εθνικά ωφέλιμο» και «δεν αποκτά δικαιώματα να την εκτρέψει [την Κίνηση] στο παραμικρό απ' τις καθαρά εθνικές της επιδιώξεις». ⁴⁵⁴ Με λίγα λόγια, ένα μίγμα αμιγώς πολιτικών αιτιών και έλλειψης υλικών αλλά και υποκειμενικών προϋποθέσεων δεν επέτρεπαν στην Κίνηση να «απογειώσει» τη δράση της.

Φυσικά η κίνηση θα δείξει κάποια κινητικότητα στον τομέα της επικοινωνίας με άλλους φορείς, υποκείμενα και συλλογικότητες. Θα προσπαθήσει να συνδεθεί με τη διεθνή ομοσπονδία των αντιστασιακών, τη FIR, και θα προχωρήσει σε επανειλημμένες κρούσεις στην τελευταία, ⁴⁵⁵ θα προβεί σε εκκλήσεις στο κοινοβούλιο για την καθολική αναγνώριση της

⁴⁵⁰ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Εισήγηση με Θέμα: Ανάγκη να συνεχίσουμε και αναπτύξουμε την κίνησή μας και καθήκοντα ως το τέλος του 1978 σε Συνεδρίαση της Επιτροπής της Κίνησης «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44» στις 13/4/78.

⁴⁵¹ «Ψυχή της Κίνησης» θα τον χαρακτηρίσει ο Πέτρος Ανταίος σε ιδιόχειρες σημειώσεις του τις οποίες συνέταξε μετά το πέρας συνεργασίας του με τον Μπάμπη (Δρακόπουλο;) και τον Μ. Δρακόπουλο που έλαβε χώρα στις 24/10/1979· ΑΣΚΙ, Αρχείο Πέτρου Ανταίου, Κουτί 13.

⁴⁵² ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Κείμενο Ομιλίας Λ. Αποστόλου που απευθύνθηκε σε ορισμένους Εαμίτες και που αφορούσε τα μέτρα που θα πρέπει να παρθούν για να ξαναζωντανέψει η Κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44, 4/9/78.

⁴⁵³ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Κείμενο Ομιλίας Λ. Αποστόλου που απευθύνθηκε σε ορισμένους Εαμίτες και που αφορούσε τα μέτρα που θα πρέπει να παρθούν για να ξαναζωντανέψει η Κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44, 4/9/78.

⁴⁵⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Γράμμα Λ. Αποστόλου σε Γιάννη, 9 Δεκεμβρίου 1976.

⁴⁵⁵ Βλ. την επιστολή της Κίνησης στη FIR η οποία περιλάμβανε τις αρχές και τις επιδιώξεις της Ενωμένης Εθνικής Αντίστασης καθώς και το κείμενο του εσωτερικού κανονισμού της, επιστολή με την οποία η κίνηση αιτούνταν την ένταξή της στις γραμμές της FIR και τη μετάβαση αντιπροσωπείας

εθνικής αντίστασης,⁴⁵⁶ θα στείλει επιστολή στο σύνολο των πολιτικών κομμάτων (πλην της Εθνικής Παράταξης, για ευνόητους λόγους) ζητώντας τον κοινό εορτασμό της επετείου της ανατίναξης της Γέφυρας του Γοργοποτάμου,⁴⁵⁷ αλλά και στον ίδιο τον πρόεδρο της κυβερνήσεως Κωνσταντίνο Καραμανλή εσωκλείοντας και τη διακήρυξη της Κίνησης⁴⁵⁸ και θα επιδιώξει τη σύσταση καναλιών επικοινωνίας με αυτοδιοικητικούς φορείς, όπως ο Δήμαρχος Πάτρας Θεόδωρος Άννινος με αφορμή δηλώσεις του τελευταίου στον τύπο για την ανάγκη να τιμήσει η Πάτρα την Εθνική Αντίσταση.⁴⁵⁹ Όσον αφορά τη σύνδεση με τη FIR, η Κίνηση θα καταβάλλει συστηματική προσπάθεια για οργανική ένταξη στους κόλπους της και μάλιστα ο Λευτέρης Αποστόλου θα εξασφαλίσει και Έλληνα σύνδεσμο στο εξωτερικό (τον κ. Λιθοξόπουλο στη Βιέννη), με τον οποίο ο Αποστόλου διατηρούσε τακτική αλληλογραφία,⁴⁶⁰ σε μια αγωνιώδη προσπάθεια να αποκτήσει η Κίνηση διεθνή ερείσματα και θεσμική υπόσταση στο εξωτερικό μέσω της οργανικής ενσωμάτωσης στη FIR, γεγονός που με τη σειρά του θα ενίσχυε τη νομιμοποίησή της στο εσωτερικό και θα υποβοηθούσε την ποσοτική και οργανωτική μεγέθυνσή της.

Ταυτοχρόνως, παρά την πληθώρα των προβλημάτων που βίωνε και την εμφανή έλλειψη έμπυχου δυναμικού, η Κίνηση θα προχωρήσει σε φιλόδοξους σχεδιασμούς, οι οποίοι περιελάμβαναν ευρύ φάσμα δράσεων, όπως η συγκέντρωση ιστορικού υλικού με απώτερο στόχο την ίδρυση μουσείου της αντίστασης, η οργάνωση στην έδρα της Κίνησης μιας βιβλιοθήκης της αντίστασης η οποία θα εμπλουτιζόταν συνεχώς με νέους τίτλους, η έκδοση βιβλίων σχετικών με την αντίσταση και τη δράση των αντιστασιακών,⁴⁶¹ η διοργάνωση φωτογραφικών εκθέσεων για τον Γοργοπόταμο (την οποία επισκέφτηκαν 2.000 άτομα και τρία σχολεία με τους καθηγητές τους)⁴⁶² και για την Ελληνίδα στην Αντίσταση (στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, με σημαντική προσέλευση κόσμου),⁴⁶³ ο εντοιχισμός αναμνηστικών πλακών, με πιο σημαντική την πλάκα στο κτίριο της ΕΣΠΟ (σε μια

της τελευταίας για να συζητηθεί το θέμα, στο ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Επιστολή στο Προεδρείο της FIR, 28/3/1977.

⁴⁵⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Έκκληση της «Εν. Εθν. Αντίστ.» και της «η Γυναίκα στην Αντίσταση» προς οργανώσεις και κοινοβούλιο, χ.η.

⁴⁵⁷ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Επιστολή της ΚΕ της Κίνησης «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44» στις ηγεσίες των κομμάτων Νέας Δημοκρατίας, ΠΑΣΟΚ, ΕΔΗΚ, ΚΟΔΗΣΟ, ΚΚΕ, ΚΚΕ (εσ.), ΕΔΑ, Σοσιαλιστικής Πρωτοβουλίας, Σοσιαλιστικής Πορείας, Χριστιανικής Δημοκρατίας, Οκτώβριος 1978.

⁴⁵⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Επιστολή Κίνησης σε Κωνσταντίνο Καραμανλή, χ.η.

⁴⁵⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Επιστολή της Κίνησης προς τον Δήμαρχο της Πάτρας κ. Άννινο, χ.η.

⁴⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Επιστολή στον κ. Λιθοξόπουλο για επαφή με FIR, 23/2/1977, και Επιστολή προς Λιθοξόπουλο, Μάρτιος 1979, με την οποία ο Αποστόλου ζητούσε πληροφορίες για τη FIR, όπως ονόματα και διευθύνσεις των μελών του γραφείου της, και ζητούσε ρητά από τον Λιθοξόπουλο να τον ενημερώσει «πια απ' τα μέλη του Γραφείου της FIR μπορεί να είναι ευνοϊκά διατεθειμένα για την ένταξή μας στις γραμμές της».

⁴⁶¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Εισήγηση με Θέμα: Ανάγκη να συνεχίσουμε και αναπτύξουμε την κίνησή μας και καθήκοντα ως το τέλος του 1978 σε Συνεδρίαση της Επιτροπής της Κίνησης «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44» στις 13/4/78.

⁴⁶² ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Γράμμα στη Διεθνή Ομοσπονδία Αντιστασιακών από Εκτελεστική Γραμματεία Κίνησης, Μάρτιος 1979.

⁴⁶³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού, Φάκελος 30, Υποφάκελος 2, Επιστολή Μήτσου Παρτσαλίδη στην ΚΕ του ΚΚΕ Εσωτερικού, 2/1/1979.

προφανή προσπάθεια να μετατοπιστεί το βάρος και στη δράση των μη εαμικών οργανώσεων χάριν της εθνικής ενότητας), μεταξύ πολλών άλλων δραστηριοτήτων.⁴⁶⁴

Το ΚΚΕ Εσωτερικού θα ευθυγραμμιστεί αβίαστα με το συμφιλιωτικό και ενωτικό πρόταγμα της Κίνησης και θα συμπλεύσει με άνεση με τη δημόσια παρουσία της. Ας μην ξεχνούμε ότι κεντρικός άξονας της πολιτικής του κόμματος αυτή την περίοδο ήταν η ΕΑΔΕ, και τέτοιες κινήσεις μπορούσαν να αποτελέσουν θεμέλιο πάνω στο οποίο μπορούσε να στηριχθεί η ενότητα των πολιτικών δυνάμεων ή έστω μοντέλα προς μίμηση, τα οποία αν πετύχαιναν τους σκοπούς τους θα μπορούσαν να προλειάνουν το έδαφος για την άμεση ή έμμεση προσέγγιση των κομματικών υποκειμένων. Εξάλλου το γεγονός ότι το ΚΚΕ Εσωτερικού επιδίωκε σταδιακά να σχετικοποιήσει τη σημασία των ταξικών διαχωρισμών στον λόγο του και να αναγνώσει αναδρομικά την αντίσταση ως ένα αμιγώς εθνικοαπελευθερωτικό διάβημα (εν αντιθέσει με το ΚΚΕ που έθετε, έστω κωδικοποιημένα μέσω των αναφορών στη συνεργασία με τον εχθρό, τις ταξικές προκείμενες του αγώνα) ήταν απολύτως συμβατό με μια αφήγηση, όπως αυτή της Κίνησης Ενωμένη Εθνική Αντίσταση, η οποία μιλούσε για τεχνητή ενότητα και φυσικό διαχωρισμό των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων και των εμφύλιων συγκρούσεων της περιόδου 1941-1944. Η αποτυχία γιγάντωσης της Κίνησης έδειχνε ότι η τελευταία (όπως εξάλλου και το ΚΚΕ Εσωτερικού) δεν κατόρθωσε, παρά τη διακήρυξή της ότι κινείται υπεράνω παραταξιακών διαιρέσεων, να υπερβεί τους κομματικούς και πολιτικούς συσχετισμούς οι οποίοι είχαν παγιωθεί τουλάχιστον από τις εκλογές του 1977, αλλά μάλλον ίσχυε το αντίθετο, καθότι η αποτυχία των δύο κυριότερων πολιτικών χώρων που την είχαν τροφοδοτήσει με το δυναμικό τους (του ΚΚΕ Εσωτερικού και γενικότερα του χώρου της ανανεωτικής αριστεράς από τη μια και του κονιορτοποιημένου κέντρου από την άλλη) να διασφαλίσουν μια σταθερή θέση στο μεταπολιτευτικό κομματικό χάρτη συμπαρέσυρε και την ίδια την Κίνηση σε μια φθίνουσα και καθοδική τροχιά.⁴⁶⁵

Επίλογος: «Η Εαμική Μήτρα» και «Η Γεροντική Αρρώστια του Κομμουνισμού»

Κυριακή 16 Ιουνίου 1985. Έχουν μεσολαβήσει μόλις δύο εβδομάδες από την κρίσιμη εκλογική αναμέτρηση της 2ας Ιουνίου, κρίσιμη τόσο για το μέλλον της χώρας όσο και για τις προοπτικές της κομμουνιστικής αριστεράς. Σε αυτές το ΚΚΕ θα κληθεί να δώσει μια σκληρή μάχη σε συνθήκες ακραίας πόλωσης προτάσσοντας τον στόχο της εσωτερικής ανακατανομής ισχύος εντός του αντιδεξιού υποσυστήματος προς όφελος των συνεπών συνιστωσών του, ανακατανομή που θα «ξεβάλτωνε» την υπόθεση της αλλαγής την οποία είχε ουσιαστικά είχε οδηγήσει σε επικίνδυνες ατραπούς η πολιτική του ΠΑΣΟΚ.⁴⁶⁶ Πριν από την προκήρυξη των εκλογών είχε προηγηθεί ήδη η επεισοδική εκλογή ΠτΔ τον Μάρτιο του 1985 (και με τις ψήφους του ΚΚΕ), η οποία όξυνε ιδιαιτέρως το πολιτικό κλίμα και προλείανε το έδαφος για

⁴⁶⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, Κουτί 6, Φάκελος 1, Επιστολή προς τα μέλη της Γραμματείας της Κίνησης για την επόμενη συνεδρίασή της, 25/6/1979.

⁴⁶⁵ Ας μην ξεχνούμε ότι και οι -ας μας επιτραπεί ο νεολογισμός για λόγους οικονομίας- «Πεανίτες» που μέχρι το 1981 είχαν μεταπηδήσει στο ΠΑΣΟΚ έπαιζαν απλώς παραπληρωματικό ρόλο στην πρώτη κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου και δεν είχαν καθοριστικό ρόλο στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων.

⁴⁶⁶ Για μια προκαταρκτική αλλά αρκετά περιεκτική συγκέντρωση υλικού για τις εκλογές του 1985 και μια μελέτη της εκλογικής αναμέτρησης από την «έκκεντρη» οπτική γωνία του ΚΚΕ, βλ. Μέγαρο Μουσικής, Βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη, Αρχείο Μίκη Θεοδωράκη, Φάκελος 305.

τη διεξαγωγή μιας εξαιρετικά πολωμένης προεκλογικής εκστρατείας, γεγονός που επιδίωκαν και επιθυμούσαν και οι δύο κύριοι μονομάχοι, αλλά απευχόταν το ΚΚΕ. Οι με δημοσιογραφικούς όρους ιστορικές αντιπαραθέσεις δεν θα λείψουν ούτε από αυτή την εκλογική αναμέτρηση. Κάθε άλλο μάλιστα. Το ΠΑΣΟΚ θα επαναφέρει στο προσκήνιο το σύνθημα των εκλογών του 1952 «τι Πλαστήρας, τι Παπάγος» για να καταγγείλει τον υποτιθέμενο σεχταρισμό της κομμουνιστικής αριστεράς, γεγονός που δείχνει ότι οι ιστορικοί αναχρονισμοί θεωρούνται παραδεκτοί και θεμιτοί εφόσον εξυπηρετούν το πολιτικό και κομματικό συμφέρον. Όμως η χρησιμοποίησή τους επιφέρει ανυπολόγιστη βλάβη στην ιστορική και πολιτική συνείδηση του εκλογικού σώματος, βλάβη της οποίας η ακριβής έκταση δεν μπορεί, όπως αποδείχθηκε, να φανεί παρά μόνο με την πάροδο του χρόνου. Φυσικά η αριστερά δεν άφησε αναπάντητη αυτή την πρόκληση επιστρατεύοντας ιστορικά επιχειρήματα, όμως οι όποιες εκκλήσεις της προς το εκλογικό σώμα να στρέψει την πλάτη του στα ρητορικά πυροτεχνήματα του ΠΑΣΟΚ έπεσαν στο κενό μέσα στον λαϊκιστικό ορυμαγδό του 1985.⁴⁶⁷

Η έκβαση των εκλογών δεν θα είναι ικανοποιητική για το ΚΚΕ. Παρά τις αρχικές υψηλές προσδοκίες για την εκλογική κεφαλαιοποίηση της συνεπούς και μαχητικής στάσης του αυτή τη τετραετία, τα αποτελέσματα της κάλπης δεν θα το δικαιώσουν. Για πρώτη φορά μετά τη μεταπολίτευση το Κομμουνιστικό Κόμμα θα υποστεί απώλεια ψήφων, και μάλιστα στα παραδοσιακά του προπύργια, σε όφελος του ΠΑΣΟΚ, το οποίο αναπλήρωσε με αυτό τον τρόπο τις απώλειες που είχε προς τα δεξιά. Η κάμψη της εκλογικής ισχύος του διέψευσε τις αισιόδοξες προβλέψεις μερίδας στελεχών του κόμματος, που προσέβλεπαν σε μια αριστερή στροφή την οποία θα επέφερε η διάψευση των προσδοκιών του εκλογικού σώματος ως απόρροια των κυβερνητικών πεπραγμένων της τετραετίας 1981-1985, και οδήγησε σε κατήφεια και εσωστρέφεια. Η τακτική της ήπιας και εποικοδομητικής αντιπολίτευσης στο ΠΑΣΟΚ φάνηκε ότι δεν απέδιδε και δεν απέφερε τα προσδοκώμενα εκλογικά κέρδη.⁴⁶⁸

Στις εσωκομματικές συζητήσεις που θα λάβουν χώρα μετεκλογικά θα διατυπωθούν πολλές απόψεις και θα κατατεθούν διαφορετικές εκτιμήσεις, όμως εκείνη την Κυριακή θα δημοσιευτεί στον *Ριζοσπάστη* ένα άρθρο-σταθμός για τη μετέπειτα πορεία του Κομμουνιστικού Κόμματος. Συγγραφέας του ο Μίκης Ανδρουλάκης, ο οποίος θα προσπαθήσει να κωδικοποιήσει τις νέες κομματικές παραδοχές με τρόπο που θα έστελνε τα απαραίτητα μηνύματα τόσο στα εσωκομματικά ακροατήρια όσο και στους άλλους κομματικούς δρώντες. Σε αυτό το άρθρο, που έφερε τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η Αριστερά Σήμερα», ο Μ. Ανδρουλάκης θα θέσει το ζήτημα της επικαιροποίησης της γραμμής και των θέσεων του κόμματος, τη διαμόρφωση πολιτικών οι οποίες να απαντούν στα σύγχρονα προβλήματα και να καλύπτουν τις σύγχρονες ανάγκες της κοινωνίας. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο συντάκτης του άρθρου, «Η Αριστερά, ή θα είναι σύγχρονη, ή δεν θα είναι μια πραγματική απειλή για την καπιταλιστική κοινωνία». Όμως το άρθρο θα γίνει διάσημο χάρη σε μία άλλη φράση-κλειδί, η οποία συνόψιζε με τον πιο γλαφυρό τρόπο τη νέα πολιτική

⁴⁶⁷ Για την απάντηση του ΚΚΕ Εσωτερικού (και συγκεκριμένα του στέλεχους του Αντώνη Μπριλλάκη), που ζητούσε έναν πιο ισορροπημένο καταμερισμό ευθυνών ο οποίος να επισήμαινε τα λάθη και τις παλινωδίες και των άλλων πλευρών πέραν της αριστεράς, βλ. Αντώνης Μπριλλάκης, *Επίκληση Ιστορικής Μνήμης* (Αλλά προς Ποια Κατεύθυνση;), στο Ηλίας Νικολακόπουλος, Ευδοκία Ολυμπίτου (επιμέλεια), *Αντώνης Μπριλλάκης - Διαδρομές και Αναζητήσεις της Αριστεράς μετά τον Εμφύλιο, Επιλογή Κειμένων, Βιογραφικό Σχεδιάγραμμα*, Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2010, σσ. 294-299.

⁴⁶⁸ John C. Loulis, *The KKE at the crossroads*, *Journal of Communist Studies*, Volume 2, Issue 2 (1986), σσ. 200-204.

του κόμματος. «Η μεγάλη μήτρα της αριστεροποίησης της ελληνικής κοινωνίας ήταν η Εαμική Αντίσταση. Αυτή γέννησε, με τη σπορά του ΚΚΕ, το πλατύ αριστερό ρεύμα της χώρας μας. Η μήτρα αυτή, που ασκεί μόνιμη επίδραση στις συνειδήσεις, εξαντλεί, από τα πράγματα, τις δυνατότητές της να στηρίξει την επιρροή του κόμματος μας τα επόμενα χρόνια.»⁴⁶⁹ Το μήνυμα προς όλους τους αποδέκτες ήταν σαφές και δεν χωρούσε παρερμηνείες. Η επίκληση του ιστορικού παρελθόντος και οι κοινοί κώδικες επικοινωνίας με τα παραδοσιακά ακροατήρια του χώρου δεν επαρκούσαν πια. Χρειάζονταν μια φυγή προς τα εμπρός, η χάραξη μιας νέας πορείας σε νέες, αχαρτογράφητες θάλασσες, με νέα εργαλεία πλοήγησης αλλά φυσικά με τον ίδιο πάντα προορισμό, τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας. Είναι ίσως φαινομενικά παράδοξο αλλά εν τέλει απολύτως λογικό το γεγονός ότι το ζήτημα της αντίστασης και της μνήμης της αποκτά κεντρική θέση στη γενική πολιτική του κόμματος τη στιγμή που η σημασία του ως πηγή άντλησης κερδών για το κόμμα ελαχιστοποιούνταν κατά πολύ.

Φυσικά αυτό το άρθρο δεν ήταν κεραυνός εν αιθρία στο κομματικό στερέωμα και ούτε ο Μίμης Ανδρουλάκης αποτελούσε απλώς μια εκκεντρική φωνή μέσα στο κόμμα. Το μούδιασμα που επέφερε η σχεδόν βλάσφημη για τα κομματικά ήθη αμφισβήτηση των ιερών και των οσίων της αντίστασης και η δημόσια κριτική άλλων στελεχών του κόμματος δεν θα άλλαξει το γεγονός ότι, ασθμαίνουσες ή μη, όλες οι ηγετικές προσωπικότητες του κόμματος είχαν αποδεχθεί με τον έναν ή τον άλλον τρόπο τη νέα στροφή.⁴⁷⁰ Εξάλλου δεν είναι τυχαίο ότι και οι ίδιες οι μετεκλογικές αποφάσεις των κομματικών οργάνων θα θίξουν για πρώτη φορά τόσο ανοιχτά το ζήτημα της κατανομής της αντιστασιακής ψήφου. Το κόμμα, αφού παραδεχθεί ρητά ότι «ίσως εδώ μας διαφεύγει πως οι αντιστασιακοί δεν ήταν όλοι κομμουνιστές», αλλά απλώς μέλη μιας μετωπικής οργάνωσης, απλώς εαμίτες, προχωρώντας έτσι σε μια έμμεση παραδοχή της έστω μερικής αποτυχίας του να εμποτίσει βαθιά με τις ιδέες του τον κόσμο τον οποίο είχε οργανώσει, θα προχωρήσει σε μια σύντομη αναδρομή της πορείας αυτών των αντιστασιακών, οι οποίοι πέρασαν διά πυρός και σιδήρου κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι μετέπειτα εξελίξεις (δικτατορία, κομματική διάσπαση) αλλά το κυριότερο «η έλλειψη μιας ευρύτερης συμμαχίας του ΚΚΕ σε συνδυασμό με την εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ, που υιοθέτησε στο αρχικό του στάδιο βασικά σημεία από το πρόγραμμα και τα συνθήματα του ΕΑΜ, όλο και περισσότερο απομάκρυναν ένα τμήμα του αντιστασιακού κόσμου από την επιρροή του κόμματος».⁴⁷¹ Το μήνυμα ήταν σαφές και δεν χωρούσε παρερμηνείες. Η στρατηγική της κριτικής στήριξης στο ΠΑΣΟΚ -η οποία είχε εκφραστεί κατεξοχήν στα ζητήματα της εθνικής αντίστασης- δεν

⁴⁶⁹ Ριζοσπάστης, 16/6/1985.

⁴⁷⁰ Για μια εξ αριστερών κριτική στην πολιτική του ΚΚΕ εκείνης της περιόδου από ένα πρώην στέλεχος του που αποχώρησε μεσούσης της κρίσης του 1989, βλ. το άρθρο του Πέτρου Παπακωνσταντίνου, Η Αλήθεια για τις Κυβερνήσεις Τζαννετάκη και Ζολώτα (το οποίο πάντως αναφέρει λανθασμένα ότι το άρθρο του Μ. Ανδρουλάκη γράφτηκε μετά τις ευρωεκλογές του 1984), προσβάσιμο στο <https://nar4.wordpress.com/2008/11/23/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CE%B8%CF%85%CE%BC%CE%AC%CF%84%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CF%85%CE%B2%CE%AD%CF%81%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BE%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CF%86/> (τελευταία επίσκεψη 6/7/2018).

⁴⁷¹ Εισήγηση του ΠΓ στην Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ-Οκτώβρης 1985, στο *Από το 11ο ως το 12ο Συνέδριο του ΚΚΕ - Ντοκουμέντα για τις Ευρωεκλογές της 17 του Ιούνη 1984, για τις βουλευτικές εκλογές της 2 του Ιούνη 1985, για τις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές της 12 και 19 του Οκτώβρη 1986*, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, χ.χ.

απέδιδε πλέον και είχε εξαντλήσει τα όριά της. Το ΠΑΣΟΚ είχε καταφέρει να ενσωματώσει την αντίσταση στις κρατικές αναπαραστάσεις αφυδατώνοντάς την από τη ριζοσπαστική ουσία της. Όπως το έθετε ο Μίμης Ανδρουλάκης στο άρθρο του: «Το αστικό κράτος με το ΠΑΣΟΚ... παραλαμβάνει αξίες του αριστερού κινήματος που πριν ήταν αντικρατικές αξίες (Εθνική Αντίσταση, συμμετοχή, αντιαμερικανισμός, κοινωνικοποίηση ακόμα και σοσιαλισμός) και τις αναγνωρίζει, τις ενσωματώνει σε μικρές επιλεγμένες δόσεις, αφού τις φιλτράρει, τις απονευρώσει, τις αποστειρώσει από το ριζοσπαστισμό τους και τις κάνει ευκολοχώνευτες για το στομάχι του συστήματος. Το ΠΑΣΟΚ, μ' αυτά που θεωρήθηκαν αριστερά ανοίγματα και πολεμήθηκαν από τη Δεξιά, ουσιαστικά διευρύνει την πεπτική ικανότητα του καπιταλιστικού συστήματος.» Στο ίδιο μοτίβο η ΚΕ στην απόφαση την οποία προαναφέραμε εκτιμούσε ότι «με τη μεταπολίτευση αλλά κύρια με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση του τόπου ο αντιστασιακός ψηφοφόρος βλέπει ότι δεν αντιμετωπίζεται όπως παλιά, κύρια με τον κατασταλτικό μηχανισμό του κράτους. Αναγνωρίζεται η Αντίσταση άσχετα αν αλλοιώνεται το νόημά της. Το επίσημο κράτος τους “δίνει το χέρι”, τους κάνει ανοίγματα, επεκτείνει και προς το χώρο τους το δίκτυ της ρουσφετολογίας και της εκλογικής πελατείας. Το επίσημο κράτος παίρνει αξίες της Αριστεράς που πριν διώκονταν (Αντίσταση, αντιαμερικανισμός, ειρήνη, λαϊκή συμμετοχή, σοσιαλισμός κλπ.) και αφού τους αφαιρέσει τη ζωντανή επαναστατική τους ψυχή πάει να τις αφομοιώσει στο σύστημα και στην ιδεολογία του ρεφορμισμού.»

Άλλωστε και στις τάξεις των ίδιων των αντιστασιακών που ήταν προσκείμενοι στο ΚΚΕ ο πρώτος ενθουσιασμός για τη θεσμοθέτηση της επίσημης αναγνώρισης της εθνικής αντίστασης είχε υποχωρήσει και είχαν αρχίσει να επικρατούν προβληματισμοί για επιμέρους πτυχές των νομικών μέτρων των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ. Τους προβληματισμούς αυτούς θα συνοψίσει με τον καλύτερο τρόπο το Παράρτημα Λάρισας της ΠΕΑΕΑ σε υπόμνημα που απέστειλε στους αρμόδιους φορείς (Πρωθυπουργός, Αρχηγοί Κομμάτων, Νομάρχης Λάρισας, τοπικοί βουλευτές κλπ.). Σε αυτό το υπόμνημα οι αντιστασιακοί θα θέσουν επί τάπητος τα εκκρεμή ζητήματα που τους απασχολούσαν και, κατά τη γνώμη τους, καθιστούσαν ημιτελή την αναγνώριση και την αποκατάσταση της εθνικής αντίστασης. Αυτά είχαν να κάνουν με τη δυνατότητα κατάθεσης στεφάνου στις εορτές απευθείας από τους αντιστασιακούς και όχι διαμέσου της δημοτικής αρχής, με την ανέγερση μνημείων της αντίστασης με δαπάνες του κράτους, με την ανακοπή της προσπάθειας αποχρωματισμού της αντίστασης και της αναγνώρισης ως αντιστασιακών ανθρώπων που συνεργάστηκαν κρυφά ή φανερά με τον εχθρό, με την άρση των γραφειοκρατικών εμποδίων και την επιτάχυνση των διαδικασιών για την επίσημη απόδοση από το κράτος της ιδιότητας του αντιστασιακού αγωνιστή, με τη συγγραφή και τη διδασκαλία της αντίστασης σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, με τη συμμετοχή «των στρατευμένων παιδιών του ελληνικού λαού» σε εκδηλώσεις της αντίστασης με στόχο τον φρονηματισμό τους, με την άμεση συνταξιοδότηση όλων των οικογενειών θυμάτων και αγωνιστών, με την υλική και βαθμολογική αποκατάσταση όλων ανεξαιρέτως των αγωνιστών του δημόσιου τομέα, με τη συμπερίληψη των αγωνιστών του ιδιωτικού τομέα, όπως οι εργάτες, οι αγρότες, οι υπάλληλοι, κλπ. στον Νόμο περί Υλικής Αποκατάστασης των Αγωνιστών και με τη θέσπιση ειδικής έκπτωσης

εισιτηρίου σε όλα τα μέσα συγκοινωνίας για τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης.⁴⁷² Η στιγμή της πολιτικής διαύγειας είχε φθάσει, αλλά είχε φθάσει αρκετά αργά...

Οι προβληματισμοί για την πορεία της υπόθεσης της αλλαγής αλλά και για την προοπτική του ίδιου του κόμματος ενυπήρχαν φυσικά στους κόλπους του ΚΚΕ τουλάχιστον από την εποχή των ευρωεκλογών του 1984, αλλά θα χρειαστεί να φθάσουμε στην κρίσιμη εκλογική αναμέτρηση του 1985 και την κάμψη της εκλογικής επιρροής του κόμματος για να αναδυθούν στην επιφάνεια. Η «απότομη προσγείωση στην πραγματικότητα» του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεύτερη κυβερνητική του τετραετία, Η εξάντληση του αντιδεξιμού,⁴⁷³ αλλά και το γεγονός ότι το δόγμα της αλληλεγγύης των αντιδεξιών δυνάμεων, σταθερά της πολιτικής του ΚΚΕ σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου, είχε φθάσει στα όρια της αποδοτικότητάς του θα οδηγήσουν το ΚΚΕ σε νέους προσανατολισμούς. Το γεγονός ότι το ΚΚΕ φαινόταν να συνθλίβεται στις συμπληγάδες του δικομματισμού, να τροφοδοτεί το ΠΑΣΟΚ αντί να αντλεί κέρδη από αυτό, θα οδηγήσει σε στροφή της πολιτικής του και σε απαγκίστρωση από την τυφλή προσήλωση στο -παρωχημένο πλέον σε έναν βαθμό- αντιδεξιό σχήμα. Σε συνδυασμό με την εκδήλωση του σκανδάλου Κοσκωτά, μιας βραδυφλεγούς βόμβας στα θεμέλια του πασοκικού συστήματος η οποία εξερράγη τη χειρότερη δυνατή στιγμή για το Κίνημα και την κυβέρνηση, δηλαδή την ασθένεια του Ανδρέα Παπανδρέου, και με την ηθικοποίηση της πολιτικής ρητορικής, η οποία σχετικοποίησε τις παραδοσιακές διαχωριστικές γραμμές και διευκόλυνε την προσέγγιση με τη ΝΔ, το ΚΚΕ θα επεξεργαστεί μια νέα στρατηγική.⁴⁷⁴ Οι βασικές προκείμενες αυτής της νέας στρατηγικής θα είναι οι εξής τρεις. Πρώτον, η διάνοιξη διαύλων επικοινωνίας και οι «αδιαμεσολάβητες» σχέσεις με τη ΝΔ του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη (με υπόρρητο στόχο την αμφίπλευρη εκτόξευση πολιτικών πυρών εις βάρος του ΠΑΣΟΚ, αυτό που στην πολιτική επιστήμη ονομάζουμε *the ends against the middle coalition*), με άλλα λόγια η «κανονικοποίηση» των σχέσεων με τη δεξιά, η οποία λογίζεται πολιτικός ανταγωνιστής, με τον οποίο πρέπει να υφίστανται αρμονική συνύπαρξη, ανταλλαγή απόψεων και αμοιβαίος σεβασμός, και όχι ο προαιώνιος ιστορικός αντίπαλος. Δεύτερον, η διάρρηξη των δεσμών αλληλεγγύης με το ΠΑΣΟΚ, η οποία αποδείχθηκε πολύ λιγότερο αμφίδρομη από ό,τι το ΚΚΕ θεωρούσε αρχικά ότι θα ήταν, και η όξυνση και η κλιμάκωση της αντιπαράθεσης με την κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου σε όλα τα μέτωπα. Και τρίτον, η διαμόρφωση ενός ευρύτερου μετώπου της αριστεράς, ενός πόλου συσπείρωσης όλων των συνιστωσών της, ανεξαρτήτως των πολεμικών σχέσεων του παρελθόντος, με απώτερο στόχο την κοινή κάθοδο στις εκλογές όλων των τάσεων και ρευμάτων του χώρου και την πρόταξη μιας εναλλακτικής προγραμματικής, ακόμη και εν δυνάμει κυβερνητικής πρότασης έναντι του ασθμαίνοντος ΠΑΣΟΚ, το οποίο είχε εισέλθει για τα καλά στη δίνη της σκανδαλογολίας και

⁴⁷² ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως, Φάκελος 8, Υποφάκελος 6, Υπόμνημα ΠΕΑΕΑ Λάρισας, 20/12/1985.

⁴⁷³ Για το έτος 1985 ως σημείο κορύφωσης αλλά και εξάντλησης του αντιδεξιμού, αλλά και γενικότερα ως έτος-τομή τόσο όσον αφορά το κυρίαρχο μοντέλο κομματικού ανταγωνισμού όσο και τον κυρίαρχο αξιακό κώδικα, βλ. Βούλγαρης, ό.π., σσ. 259-285.

⁴⁷⁴ Για την ασθένεια του Ανδρέα Παπανδρέου βλ. Γιώργος Λακόπουλος, *Το Μυθιστόρημα του ΠΑΣΟΚ*, ΤΟ ΒΗΜΑ Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010, σσ. 245-269, και ιδιαίτερα το υποκεφάλαιο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ποιος είναι ο Μάρτιν Λασκαρέζι;», σσ.245-7' για το σκάνδαλο Κοσκωτά από τη σκοπιά ενός (πολιτικού και νομικού) συνηγόρου του Ανδρέα Παπανδρέου Αντώνης Ν. Βγόντζας, *Η Δίκη του Ανδρέα Παπανδρέου*, Εκδόσεις Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2010.

της εκλογικής φθοράς.⁴⁷⁵ Οι εξελίξεις στο αντίπαλο στρατόπεδο του ΚΚΕ Εσωτερικού θα διευκολύνουν αυτό το εγχείρημα, καθώς η αποκομμουνιστικοποίηση του χώρου και η ίδρυση της ΕΑΡ θα άρουν και τα τελευταία τυπικά εμπόδια, ενώ οι πάγοι είχαν αρχίσει ήδη να λιώνουν από την εποχή των δημοτικών εκλογών του 1986 με τη σύσταση του σχήματος της συμπαράταξης, μιας πρώτης, αν και μερικής και εν τέλει σχετικά ατελέσφορης απόπειρας συνύπαρξης των δυνάμεων της ανανεωτικής και της ορθόδοξης αριστεράς υπό κοινή εκλογική σκέπη.

Οφείλουμε πάντως να επισημάνουμε ότι απέναντι σε αυτά τα νέα δεδομένα το ΚΚΕ φαίνεται μάλλον να αντιδρά στις εξελίξεις έτσι όπως αυτές εμφανίζονται μπροστά του παρά να χαράσσει τη δική του αυτόνομη στρατηγική. Μάλλον ετεροκαθορίζει την πολιτική του με βάση τη διάδραση με τα αστικά πολιτικά υποκείμενα και τις τρέχουσες ανάγκες του κομματικού ανταγωνισμού παρά αυτοπροσδιορίζει και θέτει σε εφαρμογή τους δικούς του στρατηγικούς στόχους. Με άλλα λόγια, αυτή την περίοδο το κόμμα είχε εγκλωβιστεί στη λογική της εξυπηρέτησης βραχυπρόθεσμων στόχων και αναγκών που σχετίζονταν με τον ανταγωνισμό με τις άλλες πολιτικές δυνάμεις εντός του πλαισίου του αστικού πολιτικού συστήματος και υποκαθιστούσαν την όποια -προσχηματική ή πραγματική- επαναστατική στρατηγική του κόμματος, γεγονός που ίσχυε φυσικά από το 1974 αλλά έφθασε στην ακραία του απόληξη αυτή την περίοδο. Η βασική αντινομία της πολιτικής του, η οποία συνίσταται στο γεγονός ότι η αποστασιοποίηση από τη συμμαχία με το ΠΑΣΟΚ με αφορμή την εφαρμογή σκληρών, αντιλαϊκών και φιλοκαπιταλιστικών μέτρων (με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το σταθεροποιητικό πρόγραμμα) θα συμπέσει χρονικά με τη σταδιακή προσέγγιση με τη ΝΔ, το πλέον παραδοσιακό αστικό κόμμα του ελληνικού κομματικού συστήματος, θα αποδειχτεί μοιραία για το κόμμα. Όμως για ένα διάστημα θα επικρατήσει έντονη -αν και επίπλαστη, όπως αποδείχθηκε εκ των υστέρων- ευφορία στους κόλπους του κόμματος αλλά και γενικότερα της αριστεράς, καθώς η επανένωση της αριστεράς και η κρίση του ΠΑΣΟΚ συνθέταν ένα σκηνικό ιδιαίτερα ευνοϊκό για τις δυνάμεις της αριστεράς, μια -εξαιρετικά σύντομη, όπως αποδείχθηκε-«άνοιξη» του αριστερού χώρου.

Σε αυτό το πλαίσιο το ΚΚΕ θα επαναπροσεγγίσει την πρόσφατη ιστορία και θα αναδιαμορφώσει τους όρους με τους οποίους την αξιοποιούσε στο πολιτικό παίγνιο. Η επισήμανση του Μίμη Ανδρουλάκη περί εξάντλησης της εαμικής μήτρας την οποία προαναφέραμε, παρά την απόκλιση με τις χρονικότητες του ευρωπαϊκού περίγυρου, απόρροια, όπως είδαμε ήδη, της ιδιάζουσας μεταπολεμικής πολιτικής ανάπτυξης της χώρας, ήταν επόμενο και η Ελλάδα να αρχίσει να συγκλίνει με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, τα οποία βίωναν τότε μια ιδιαίτερη ύφεση του αντιφασιστικού πνεύματος και μια υποχώρηση των αντιστασιακών αξιών. Το γεγονός αυτό δεν θα αφήσει αδιάφορους ούτε τους συντρόφους της «αντίπερα όχθης». Το ίδιο ακριβώς ζήτημα θα θίξει με διαφορετικές διατυπώσεις (και ενδεχομένως από άλλη οπτική γωνία) την ίδια περίοδο με το άρθρο του Μ. Ανδρουλάκη ο Άγγελος Ελεφάντης

⁴⁷⁵ Για τον τρίτο πόλο της αριστεράς βλ. τις αντίστοιχες επεξεργασίες του 12^{ου} Συνεδρίου του ΚΚΕ στο *Θέσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ για το Δωδέκατο Συνέδριο*, Φλεβάρης 1987, ιδίως σσ. 51-2' για μια «εν θερμώ» αποτίμηση του εγχειρήματος του Ενιαίου Συνασπισμού από έναν εκ των βασικών του αρχιτεκτόνων, το Λεωνίδα Κύρκο, με σημαντικές και εκτεταμένες αναφορές και στις διεθνείς ανακατατάξεις της περιόδου, οι οποίες λογίζονται από τον Κύρκο ως βασικοί συντελεστές της σύγκλισης βλ. Πέτρος Παπασαραντόπουλος (επιμέλεια), *Λεωνίδας Κύρκος Εκ Βαθέων*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 29-45.

σε ένα διορατικό άρθρο του στον *Δεκαπενθήμερο Πολίτη*. Σε αυτό ο Α. Ελεφάντης, αφού πρώτα προβαίνει στη βαθυστόχαστη παρατήρηση ότι «τα ιδεολογικά φαινόμενα είναι πάντα πιο μακρόβια από τις κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις που τα γεννούν» και μάλιστα συχνά συντηρούνται από μηχανισμούς «που στάθηκαν ανίκανοι να καταλάβουν ότι η ζωή άλλαξε ριζικά», με συνέπεια τα παλιά ιδεολογήματα όχι μόνο να επιβιώνουν αλλά και να «βρυκολακιάζουν», παρατήρηση την οποία μάλιστα θα συνδέσει με ιδιαιτέρως καυστικό τρόπο με την τότε κυρίαρχη ελληνική πραγματικότητα («έχουμε τέτοια φαινόμενα τύπου της σημερινής ΕΔΑ, καπεταναίους που βλέπουν τους αντιφασιστικούς τους αγώνες δικαιωμένους επιτέλους με το ΠΑΣΟΚ, την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ως κοσμοϊστορική ρήξη με το κατεστημένο, τους Κουρήδες φορώντας σταυρωτά τα φυσεκλίκια να κατατροπώνουν τους Ες Ες, τον Άρη Βελουχιώτη να γίνεται προπαγανδιστής της Αλλαγής -κι ακόμα χειρότερα τη νευρωτική προσήλωση σε στρατηγικές του τύπου «βάθεμα και πλάτεμα της δημοκρατίας» ή «ξεβάλτωμα της Αλλαγής», που είναι ακριβώς η εκσυγχρονισμένη επιβίωση του αντιφασισμού και του λαικομετωπισμού»), θα διατυπώσει το εξής συμπέρασμα, που αποτελεί και την ουσία του άρθρου του: «Ο φασισμός είναι ιστορία -κι ο αντιφασισμός το ίδιο- τελείωσαν από καιρό ακόμα και οι μακροβιότερες επιβιώσεις τους. Κανείς δεν γίνεται σήμερα αριστερός παλεύοντας τον ανύπαρκτο πια φασισμό, κανείς δεν είναι αριστερός πολεμώντας φανταστικά καθεστώτα ανωμαλίας. Άλλα είναι τα μέτωπα και τα προβλήματα για τους αριστερούς, ιδιαίτερα της κομμουνιστικής ανανέωσης. Ένα απ' αυτά, όχι το λιγότερο σημαντικό, να ξεκαθαρίσουν τους λογαριασμούς τους με την ιστορία τους. Αν η Οκτωβριανή Επανάσταση είναι πολύ μακριά για να μπορεί να δικαιώνει τα καταπιεστικά καθεστώτα σοβιετικού τύπου, άλλο τόσο μακρινοί είναι και οι παλαιοί, οι αντιφασιστικοί αγώνες, που για πολλούς δικαιώνουν την αριστεροσύνη τους. Ό,τι ήταν να ζήσει έζησε, ό,τι ήταν να πεθάνει πέθανε.»⁴⁷⁶ Ήταν σαφές σε όλους τους ενδιαφερομένους ότι ένας μακρύς ιστορικός κύκλος -του οποίου ο βίος είχε παραταθεί ήδη υπερβολικά για διάφορους λόγους- έκλεινε και ένας νέος, άγνωστος για την ώρα, ήταν έτοιμος να ανοίξει. Φυσικά αυτή η κοινή αφετηριακή παραδοχή ήταν το μόνο σημείο που ένωνε εξ ορισμού όλους τους δυνητικούς αποδέκτες αυτών των νέων μηνυμάτων. Οι κομιστές του νέου θα εκκινούσαν από αυτή, αλλά ο καθένας θα ακολουθούσε το δικό του πολιτικό μονοπάτι. Έτσι, ενώ ο Άγγελος Ελεφάντης θα εμμένει, όπως είδαμε, στην (αγωνιώδη και φαινομενικά τουλάχιστον στη συγκυρία του γκορμπατσοφισμού σισύφεια) προσπάθεια αναζήτησης και επανεφεύρεσης μιας νέας «υγιούς» κομμουνιστικής ταυτότητας, ο Ανδρουλάκης (στο πλαίσιο φυσικά συλλογικών κομματικών διεργασιών) θα αρχίζει να προσεγγίζει εκείνους που μόλις την είχαν απεκδυθεί.

Είναι πάντως δεδομένο ότι τόσο οι μακροϊστορικές τάσεις (διεθνής υποχώρηση του αντιφασιστικού πνεύματος) όσο και η πολιτική συγκυρία (το γεγονός, δηλαδή, ότι η ιστορικοποίηση της πολιτικής αντιπαράθεσης ευνοούσε τελικά μάλλον το ΠΑΣΟΚ παρά την κομμουνιστική αριστερά), θα οδηγήσουν τους δύο αριστερούς πόλους σε μια προσπάθεια αποϊστορικοποίησης των πολιτικών συγκρούσεων, η οποία συνδυάστηκε πάντως με την καταγγελία της προσπάθειας του ΠΑΣΟΚ να υποκλέψει τα σύμβολα και την ιστορική

⁴⁷⁶ Άγγελος Ελεφάντης, *Αντιφασισμός, Γεροντική Αρρώστια του Κομμουνισμού*, στο Άγγελος Ελεφάντης, *Μας Πήραν την Αθήνα-Ξαναδιαβάζοντας την Ιστορία 1941-1950*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σσ. 167-173.

κληρονομιά της αριστεράς.⁴⁷⁷ Η τελεολογικού χαρακτήρα πολιτική της πρώτης κυβερνητικής θητείας του Ανδρέα Παπανδρέου 1981-1985 ΠΑΣΟΚ (η οποία συνίστατο στην απόδοση μιας καταφατικής απάντησης στο ερώτημα αν η αποκατάσταση των βλαβών που είχαν επιφέρει οι συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940 έπρεπε να γίνει με ρητό και θεσμικό τρόπο και στην επιδίωξη του ΠΑΣΟΚ να γυρίσει σελίδα και να ανοίξει ένα νέο κεφάλαιο στην πολιτική ζωή της χώρας, με γεννήτορα και ηγεμονεύουσα δύναμη το ίδιο και με την αριστερά να μην στηρίζεται στις περγαμινές του χθες, οι οποίες εξάλλου χάρην στις θεσμικές προσπάθειες της κυβέρνησης Παπανδρέου είχαν βρει την «ιστορική» τους δικαίωση, αλλά να δίνει εκ νέου εξετάσεις στην πολιτική κονίστρα) παρήγαγε επιπρόσθετα διλήμματα στο χώρο της αριστεράς, τα οποία θα καλούνταν να απαντήσει σε ένα διαφορετικό πολιτικό συγκείμενο. Η αριστερά θα κληθεί πλέον να αποδείξει σε ριζικά διαφορετικές συνθήκες ότι μπορεί να αντιπαρατεθεί με σύγχρονους όρους με τις άλλες πολιτικές δυνάμεις και να καταθέσει προτάσεις που αφορούν τα προτάγματα του σήμερα. Αυτό το εκσυγχρονιστικό και μετριοπαθές προφίλ που φιλοτέχνησαν με μεγάλη επιμονή και προσήλωση οι δυνάμεις της αριστεράς πάνω στον καμβά του ενιαίου Συνασπισμού συνεπαγόταν την έστω σχετική περιθωριοποίηση του ιστορικού παρελθόντος. Αυτή η επιλογή ήταν συνειδητή και καθολική στην ηγεσία της αριστεράς. Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στην ομιλία του στην πρώτη μεγάλη ανοιχτή συγκέντρωση του Συνασπισμού στο ΣΕΦ στις 20 Φεβρουαρίου 1989, ημερομηνία η οποία συμπίπτει με την ημερομηνία ίδρυσης της ΕΠΟΝ, ο Χαρίλαος Φλωράκης θα προβεί στην παρακάτω αναφορά: «Αγαπητοί φίλοι και σύντροφοι. Η σημερινή πρώτη μεγάλη λαϊκή συγκέντρωση του Συνασπισμού είναι ΣΗΜΑΔΙΑΚΗ [κεφαλαία στο πρωτότυπο]. Συμπίπτει με τις μέρες που πριν 46 χρόνια ιδρύθηκε η ΕΠΟΝ. Τιμούμε σήμερα αυτή την επέτειο. Ο Συνασπισμός εμπνέεται από τη μεγάλη απελευθερωτική λαϊκή ενότητα που ξεσήκωσαν στα δύσκολα χρόνια της κατοχής το ΕΑΜ και η ΕΠΟΝ. Εμπνέεται από τους μεγάλους ενωτικούς δημοκρατικούς αγώνες της δεκαετίας του '50 και του '60. Από την ηρωική αντιδικτατορική αντίσταση. Απ' όλες τις ιστορικές στιγμές αγωνιστικής ενότητας και δημοκρατικής ανάτασης του λαού μας. Ο Συνασπισμός θρέφεται απ' αυτήν την πλούσια αγωνιστική ιστορική κληρονομιά χωρίς, όμως, να αποτελεί αναπαραγωγή ή επανάληψη κανενός σχήματος του παρελθόντος. Είναι Συνασπισμός σε μια νέα ιστορική φάση της πολιτικής μας ζωής. Ανταποκρίνεται στα δεδομένα και τις ανάγκες της εποχής μας και έρχεται να δώσει σύγχρονες προοδευτικές απαντήσεις στα οξύτατα εθνικά, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της χώρας μας προσβλέποντας στο μέλλον». Η συνέχεια του λόγου του Χ. Φλωράκη είναι αποκαλυπτική της πραγματικής στοχοθεσίας πίσω από αυτή τη νέα -και βραχύβια, όπως αποδείχθηκε- πολιτική της μνήμης την οποία υιοθέτησε η αριστερά στο κατώφλι της κρίσιμης δεκαετίας του 1990. «Πολλοί, αναφερόμενοι στη δημιουργία του Συνασπισμού κάνουν ότι δεν αντιλαμβάνονται αυτές τις αλήθειες. Και μιλάνε για την αποκατάσταση της ενότητας της παραδοσιακής Αριστεράς, όπως λένε. Δεν ξέρουμε τι εννοούν όταν χαρακτηρίζουν την Αριστερά σαν παραδοσιακή. Αν εννοούν ότι η Αριστερά είναι μια δύναμη με βαθιές ιστορικές ρίζες που αντιπροσωπεύει και συνεχίζει μια μεγάλη παράδοση αγώνων, θυσιών και τεράστιας συνεισφοράς στη δημοκρατία, την εθνική ανεξαρτησία και τις λαϊκές κατακτήσεις, τότε ναι, είμαστε περήφανοι για την ιστορική αυτή

⁴⁷⁷ Για την κλιμάκωση των λεκτικών επιθέσεων εις βάρος του ΠΑΣΟΚ από τον τύπο και στελέχη της Αριστεράς με αφορμή τον σφετερισμό των συμβόλων της και την καπήλευση των μαρτύρων της, βλ. Πασχαλούδη, ό.π., σσ. 148-149.

κληρονομιά. Μας ανήκει και τη συνεχίζουμε. Αν, όμως, με τον όρο παραδοσιακή αριστερά εννοούν πως υπάρχει και άλλη σύγχρονη αριστερά που την εκπροσωπεί δήθεν το ΠΑΣΟΚ τότε τα πράγματα αλλάζουν. Βέβαια δικαίωμα του καθένα και φυσικά και της ηγεσίας του ΠΑΣΟΚ να αυτοπροσδιορίζεται ακόμα και σαν αριστερά. Αλλά αριστερά και η πολιτική που εφαρμόζει το ΠΑΣΟΚ 8 χρόνια τώρα, πολιτική συντήρησης και προσκόλλησης στις μέθοδες του αυταρχισμού, της ρουσφετολογίας, της διαφθοράς δεν συμβιβάζονται. Ο Συνασπισμός δεν ήρθε για να κλείσει κάποιες πληγές με το παρελθόν. Δεν αφορά τα περασμένα, αλλά το παρόν και το μέλλον. Εκφράζει στο πνεύμα των καιρών την ισότιμη συνάντηση όλων των σύγχρονων αριστερών προοδευτικών δυνάμεων. Τη συνάντηση μέσα από τη διαφορετικότητα και την κατοχύρωση της αυτοτέλειάς τους των πιο ριζοσπαστικών ρευμάτων και τάσεων της ελληνικής πολιτικής ζωής που θέλουν να αγωνιστούν για μια προοδευτική εναλλακτική λύση στη ζωή της χώρας.»⁴⁷⁸

Η ανάγνωση της ιστορίας, όπως πιστοποιούν ανάγλυφα τα παραπάνω, υποτάχθηκε στις πολιτικές επιδιώξεις της αριστεράς στην εκάστοτε συγκυρία και αυτές οι επιδιώξεις υποτάσσονταν με τη σειρά τους στις συντεταγμένες της κομματικής γεωγραφίας η οποία διαμορφωνόταν στον άξονα δεξιά-αριστερά ή, για τα ελληνικά πολιτικά ήθη, δεξιά-αντιδεξιά, ο οποίος έτεινε να υποκαταστήσει τις ταξικές διαιρέσεις.⁴⁷⁹ Η υποτίμηση της αποθεμάτων αντοχής και της εκλογικής ανθεκτικότητας του ΠΑΣΟΚ, η μετατόπιση της πολιτικής ατζέντας σε διακυβεύματα ευνοϊκά για την δεξιά, όπως αυτά της διαφάνειας και της κάθαρσης, και οι τεκτονικές αλλαγές που λάμβαναν χώρα στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα δεν θα δικαιώσουν το -ιδιαίτερος ελπιδοφόρο για πολλούς στα αρχικά του στάδια-εγχείρημα του ενιαίου Συνασπισμού, το οποίο θα αποδειχθεί ότι δεν ήταν εγχείρημα μακράς πνοής, όπως διατείνονταν οι γεννήτορές του, αλλά μια απλή παρένθεση, ένα συμβάν ανάμεσα σε τόσα άλλα που έλαβαν χώρα στη μακρόχρονη ιστορία της ελληνικής αριστεράς.

Η εκλογική αλλά και πολιτική ήττα του 1989-1990 και η διάσπαση του 1991 θα οδηγήσουν το στρατόπεδο του ΚΚΕ σε μια φαινομενική αναδίπλωση στην παλιά γραμμή αλλά σε μια ουσιαστική υπέρβαση των παλιών σχημάτων και λογικών. Στη μετασοβιετική πραγματικότητα το ΚΚΕ θα ακολουθήσει νέα, απάτητα μονοπάτια. Η ενσωμάτωση της εμφύλιας στιγμής, η ανίχνευση και του ταξικού προσήμου των συγκρούσεων της δεκαετίας του 1940, ο απογαλακτισμός από θεσμικές κηδεμονίες κατά τους δημόσιους εορτασμούς των διαφόρων επετείων είναι μερικά μόνο παραδείγματα των καινών δαιμονίων που εισήγαγε στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα η ασυνέχεια του 1989-1991. Η ίδια η στροφή προς τον εμφύλιο και η επανεγγραφή του στο κομματικό φαντασιακό σηματοδοτεί πολλά και επιτελεί πολλές και διαφορετικές λειτουργίες. Η μετονομασία της ΠΕΑΕΑ σε ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ, το μεγάλο αφιέρωμα του *Ριζοσπάστη* το 1996 με αφορμή την επέτειο των 50 χρόνων από την ίδρυση του ΔΣΕ, η αύξηση των εκδόσεων που αφορούν την εμφύλια σύγκρουση, η ανέγερση μνημείων αφιερωμένων σε τοπικές μάχες και σε μαχητές του ΔΣΕ, τα οδοιπορικά της ΚΝΕ στον Γράμμο και στο Βίτσι αποτελούν μερικές μόνο από τις εκφράσεις αυτής της νέας τάσης.

⁴⁷⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωνίδα Κύρκου, Κουτί 40, Σχέδιο Ομιλίας Χαρίλαου Φλωράκη για την πρώτη συγκέντρωση του ΣΥΝ στο Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας, 20/1989.

⁴⁷⁹ Όπως εύστοχα παρατηρεί και ο Κώστας Σκολαρίκος, η πλειονότητα των κριτικών που διατυπώθηκαν τότε αλλά και στη συνέχεια εις βάρος του ΚΚΕ κινείται σε αυτό τον άξονα, δηλαδή το αν το ΚΚΕ τηρεί ή παραβιάζει τις επιταγές του αστικού πολιτικού συστήματος οι οποίες επιβάλλουν τη συνεργασία με την εγγύτερη πολιτική δύναμη στον άξονα αριστερά-κέντρο-δεξιά (βλ. εκπομπή-αφιέρωμα Καναλιού της Βουλής στον Χαρίλαο Φλωράκη, προσβάσιμη στο <https://www.youtube.com/watch?v=chc7XPP9NuM>, τελευταία επίσκεψη 6/7/2018).

Το Κόμμα θα επιδιώξει να εμφυσήσει στο εγχείρημα ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά που ακόμη και οι σύγχρονοί του δεν αντιλαμβάνονταν ανάγοντάς τον σε «κορυφαία στιγμή του ΚΚΕ στην ταξική πάλη».⁴⁸⁰ Φυσικά η μελέτη της πορείας των δύο χώρων μετά το 1985 και ειδικά μετά τη διάσπαση του 1991 (περίοδο κατά την οποία το ΚΚΕ έχει πιο ευθύγραμμη οργανωτικά πορεία, ενώ ο χώρος της λεγόμενης ανανεωτικής και στη συνέχεια ριζοσπαστικής αριστεράς ακολουθεί πιο λαβυρινθώδεις οργανωτικές διαδρομές) εκφεύγει των επιδιώξεων του γράφοντα, καθώς, εκτός από όλα τα άλλα, πρόκειται για μια περίοδο πολύ νωπή και πρόσφατη για να μπορεί να μελετηθεί με την απαραίτητη πνευματική νηφαλιότητα την οποία επιτρέπει η απόσταση του χρόνου. Είναι σίγουρο πάντως ότι το ΚΚΕ διατήρησε τις μεθόδους δράσης του παρελθόντος, αλλά αρκετά αμφίβολο αν διατήρησε και τους ίδιους στόχους...

Συμπεράσματα

Δύο πρώτα ασφαλή συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν από την παραπάνω μελέτη. Πρώτον, η βαθιά ιστορικότητα των παραπάνω φορέων, με την έννοια της αυτοσυνείδησης της ιστορικής συνέχειας και της αυτοδέσμευσης των φορέων να θεμελιώνουν (και) ιστορικά την οποιαδήποτε αλλαγή στην κομματική γραμμή ή να ευθυγραμμίζουν την ανάγνωση του παρελθόντος με τις εκάστοτε κομματικές παραδοχές. Η κομμουνιστική αριστερά είναι ίσως η μόνη κομματική οικογένεια που έχει εντρυφήσει με συνέπεια και σταθερότητα (φυσικά χωρίς να αποφεύγει πάντα την εργαλειακή λογική) στη μελέτη της ιστορίας της. Τόσο το ΚΚΕ όσο και το ΚΚΕ Εσωτερικού δεν παρεκκλίνουν από αυτόν τον κανόνα, παρότι δεν τον εφάρμοζαν πάντα στον ίδιο βαθμό. Και δεύτερον, η επιτυχής ανάπτυξη ενός ευρέος φάσματος πρακτικών και ρεπερτορίων δράσης με αφορμή και αφετηρία την αφύπνιση της μνήμης, μέσω των οποίων η κομμουνιστική αριστερά ρίζωσε στην ελληνική κοινωνία και διατηρεί ακόμη και σήμερα δεσμούς με τις τοπικές κοινωνίες. Η δράση αυτή δεν θα περιοριστεί στα προσκυνήματα και στους επετειακούς εορτασμούς, αλλά θα αγκαλιάσει την καθημερινότητα των ίδιων των αγωνιστών.⁴⁸¹ Με τη διαδικασία αυτή θα επιδιώξει να επιτελέσει μια σειρά από λειτουργίες,⁴⁸² οι οποίες θα μπορούσαν εν συντομία να κωδικοποιηθούν στις παρακάτω: α) Η σκιαγράφηση της ταυτότητας των ιστορικών δρώντων, με άλλα λόγια η ανάδειξη του πρωτοπόρου ρόλου του ΚΚΕ, του κύριου αιμοδότη και οργανωτή της εθνικής αντίστασης, και η υπογράμμιση των θετικών στοιχείων οργανωτικής, ιδεολογικής και ηθικοπολιτικής συνέχειας που διατηρούνταν παρά την πάροδο του

⁴⁸⁰ Ιωάννα Παπαθανασίου, Το ΚΚΕ να ανοίξει το αρχείο του, *Η Καθημερινή*, 1/3/2009.

⁴⁸¹ Μια ακόμη, πέραν όλων των παραπάνω, σημαντική πρωτοβουλία σε αυτό το πλαίσιο, η οποία δεν αναφέρθηκε προηγουμένως, ήταν η σύσταση του ιδρύματος «Σπίτι του Αγωνιστή», το οποίο αποτέλεσε (και αποτελεί) μονάδα φιλοξενίας και περίθαλψης ηλικιωμένων αγωνιστών της εαμικής εθνικής αντίστασης, η οποία ιδρύθηκε με την καθοριστική συμβολή του Μίκη Θεοδωράκη, ο οποίος διέθεσε στο κόμμα τα λεφτά που έλαβε από το βραβείο Λένιν για να τα αξιοποιήσει στην κατεύθυνση της ανέγερσης των απαραίτητων κτιριακών εγκαταστάσεων τα σχετικά υλικά βρίσκονται στο Μέγαρο Μουσικής, Βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη, Αρχείο Μίκη Θεοδωράκη, Φάκελος 297.

⁴⁸² Οι λειτουργίες που αναφέρονται στη συνέχεια αποτελούν, μεταξύ άλλων, και την κοινή συνισταμένη του λόγου και της -φιλτραρισμένης μέσα από τις δικές τους συνειδησιακές αποκρυσταλλώσεις- σύντομης αναδρομής στο παρελθόν στην οποία προέβησαν ενώπιον μου τα διάφορα στελέχη της αυτοδιοίκησης με τα οποίαμίλησα.

ιστορικού χρόνου. β) Η συσχέτιση του παρελθόντος με το παρόν, η συνάρθρωσή τους σε μια οργανική ενότητα, καθώς τα διακυβεύματα ήταν κοινά στην ουσία τους και οι αγώνες κοινοί στο περιεχόμενό τους, παρά την αλλαγή της μορφής. γ) Η άρθρωση ενός λόγου όχι «ακαδημαϊκής» αποστασιοποίησης αλλά «άμεσου» και «ζεστού», που συνεπαγόταν την ανακίνηση μιας μνήμης ζωντανής και όχι στείρας. δ) Η διαπαιδαγωγική-επιμορφωτική διάσταση του εγχειρήματος. Η διάπλαση, δηλαδή, της πολιτικής προσωπικότητας της νέας γενιάς, η σφυρηλάτηση της ιδεολογικοπολιτικής ταυτότητάς της, η αποκρυστάλλωση μιας νέας συνείδησης.

Το παραπάνω κείμενο προσπάθησε να διατρέξει την πορεία της ελληνικής αριστεράς από τη λήξη του εμφυλίου μέχρι τις κοσμογονικές αλλαγές των αρχών της δεκαετίας του 1990 μέσα από μια ιδιόζουσα οπτική γωνία, τον τρόπο με τον οποίο η τελευταία διαλέγεται με την ιστορία της, επανεκτιμά το βίο και την πολιτεία της, αλλά και εγγράφει τα ζητήματα της μνήμης στη δημόσια δράση της. Στη σύντομη αυτή αναδρομή προσπαθήσαμε να αναδείξουμε, ελπίζουμε σε ικανοποιητικό βαθμό, το πώς διαπλέκονται παρόν και παρελθόν, παροντισμός και ιστορικότητα, συγχρονία και διαχρονία, πώς συναποτελούν σε τελική ανάλυση ένα αξεδιάλυτο κουβάρι, έναν γόρδιο δεσμό για τις δυνάμεις της κομμουνιστικής αριστεράς. Η σχεδόν σισύφεια προσπάθεια να διευθετήσει τους λογαριασμούς της με το παρελθόν δεν θα ολοκληρωθεί ποτέ, ακριβώς γιατί το πολιτικό παρελθόν υπάρχει μόνο μέσα από το πολιτικό παρόν, το οποίο δεν είναι ποτέ στατικό, αλλά αλλάζει διαρκώς, φιλτράρεται μέσα από τις εκάστοτε στοχοθεσίες και τις κυρίαρχες πολιτικές δοξασίες του παρόντος και αναδιαμορφώνεται παράλληλα με τη συνείδηση αυτών που το ζωντανεύουν στο σήμερα, αυτών που το «κάνουν δικό τους», δηλαδή των δημόσιων, και στην περίπτωση μας, των κομματικών δρώντων. Η κομμουνιστική αριστερά διένυσε μια κρίσιμη περίοδο της νεότερης ελληνικής ιστορίας της παλεύοντας για τη διατήρηση της μνήμης του παρελθόντος, για να το νομιμοποιήσει, να το εγγράψει στη δημόσια σφαίρα και να του προσδώσει ορατότητα, διαμορφώνοντας δεσμούς με σημαντικά τμήματα της ελληνικής κοινωνίας και επηρεάζοντας στην πορεία την ιστοριογραφική κοινότητα και τις δημόσιες αναπαραστάσεις. Το διακύβευμα φυσικά της μνήμης παραμένει ανοιχτό τόσο για την ελληνική αριστερά όσο και γενικότερα για την ελληνική κοινωνία. Η αναζήτηση των δρόμων που θα ακολουθηθούν αποτελεί ένα ιδιαίτερος ενδιαφέρον αλλά συνάμα εξαιρετικά πρόωρο εγχείρημα.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΠΟΝ
ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ
ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ Εσωτερικού
ΑΣΚΙ, Αρχείο Άννας Φιλίνη
ΑΣΚΙ, Αρχείο Λεωνίδα Κύρκου
ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου
ΑΣΚΙ, Αρχείο Πέτρου Ανταίου
ΑΣΚΙ, Συλλογή Φυλλαδίων και Προκηρύξεων Φίλιππου Ηλιού
ΕΛΙΑ, Αρχείο Ηλία Παπαστεργιόπουλου
Μέγαρο Μουσικής, Βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη, Αρχείο Μίκη Θεοδωράκη
ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, Διεύθυνση Διοικήσεως
ΓΑΚ, Αρχείο Ελληνικής Χωροφυλακής
Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ
Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή
Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κωνσταντίνου Παπακωνσταντίνου
Προσωπικό Αρχείο Ε. Αστερίου (στην κατοχή του συγγραφέα)

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως

Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων

Οι Νόμοι της Αλλαγής 1981-1985, Έκδοση της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών, Χ.Χ.

Αρχείο Κ. Καραμανλή, Γεγονότα και Κείμενα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής-Καθημερινή, Αθήνα 2005, Τόμοι 8-10

Γιαννόπουλος, Ευάγγελος Αργ., *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων κατά των Γερμανών-Ιταλών και Βουλγάρων Κατακτητών 1941-1944 και η Αναγνώρισή της από το Κράτος (Νόμος 1285/1982 του ΠΑΣΟΚ)*, Εκδόσεις Τσιβεριώτη, Αθήνα 1999

Τάσος Κωστόπουλος, *Αστυνομία και Άκρα στη «Μεταπολίτευση» Η Έκθεση Γκίκα (1976) και άλλα Ντοκουμέντα*, Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών, 2017

Τάσος Κωστόπουλος, *«Το πρώτο τέλος της μεταπολίτευσης»*, Εφημερίδα των Συντακτών, 12/3/2016

Σάμιος, Νίκος Α., *Δημοτική Ιστορία της Καισαριανής, Τόμος Πέμπτος, 1975-1990 (2η Περίοδος του Δημάρχου Παναγιώτη Μακρή)*, Αυτοέκδοση Νίκος Σάμιος, Αθήνα 2014

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ-ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Εφημερίδα *Η Αυγή*

Εφημερίδα *Δρόμος της Αριστεράς*

Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*

Εφημερίδα *Η Καθημερινή*

Εφημερίδα *Τα Νέα*

Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*

Εφημερίδα των Συντακτών

Περιοδικό *Αντί*

Περιοδικό *Αρχειοτάξιο*

Περιοδικό *Διάλογος για την Ενότητα των Ελλήνων Κομμουνιστών*, Διμηνιαία Έκδοση του Γραφείου της ΚΕ του ΚΚΕ (Εσωτερικού)

Περιοδικό *Δρόμοι της Ειρήνης*

Περιοδικό *Εθνική Αντίσταση*

Περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*

Περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* (ΚΚΕ Εσωτερικού)

Περιοδικό *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*

Περιοδικό *Ο Πολίτης*

Περιοδικό *Σύγχρονος Κινηματογράφος*

Δελτίο της ΕΕΕΠΠ

Τι είναι και τι επιδιώκει η κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44», Έκδοση της Επιτροπής της Κίνησης «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-44, χ.χ

ΕΝΤΥΠΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ

Τάσος Κωστόπουλος - Δημήτρης Ψαράς, *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Εθνάρχης Χωρίς Λαό*, Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών

Τάσος Κωστόπουλος - Δημήτρης Ψαράς, *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η Αριστερά*, Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών

Γιώργος Πετρόπουλος - Δημήτρης Ψαράς, *Χαρίλαος Φλωράκης, Επαναστάτης Παντός Καιρού*, Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών

1968 Η Διάσπαση του ΚΚΕ 50 Χρόνια Μετά, Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών

50 Χρόνια Από τη Διάσπαση του ΚΚΕ, Ειδική Έκδοση των Νέων, Αθήνα 2018

ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ-ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ

Το ΚΚΕ Επίσημα Κείμενα, 1956-1961, Τόμος 8, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1997

Σύντομη Ιστορία του ΚΚΕ Σχέδιο Μέρος Α, 1918-1949, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1988

Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, Τόμος Β' 1949-1968, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2011

Από το 9ο ως το 10ο Συνέδριο του ΚΚΕ, ντοκουμέντα, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, (χ.χ.)

Θέσεις της ΚΕ του ΚΚΕ για το 10ο Συνέδριο, Αθήνα 1978

11ο Συνέδριο του ΚΚΕ Ντοκουμέντα, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ

Οι Στόχοι του Έθνους στη Μεταβατική Φάση προς την Θεμελίωση της Δημοκρατίας, Απόφαση-Διακήρυξη της Κ.Ε. του ΚΚΕ (Εσ.), Σεπτέμβρης 1974

Διακήρυξη της Κ.Ε. του ΚΚΕ Εσωτ. Για τα 60 χρόνια του κόμματός μας

ΚΚΕ Εσωτερικού, Η Διακήρυξη του Συνεδρίου

Πρόγραμμα του ΚΚΕ Εσωτερικού για ένα Ελληνικό Δρόμο προς τη Δημοκρατική Αναγέννηση και το Σοσιαλισμό, Ιούνης 1976

Από το 11ο ως το 12ο Συνέδριο του ΚΚΕ-Ντοκουμέντα για τις Ευρωεκλογές της 17 του Ιούνη 1984, για τις βουλευτικές εκλογές της 2 του Ιούνη 1985, για τις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές της 12 και 19 του Οκτώβρη 1986, Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, χ.χ.

Θέσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ για το Δωδέκατο Συνέδριο, Φλεβάρης 1987

Εθνική Λαϊκή Ενότητα-Δημοκρατική Πολιτική Δράση, Συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ στις 25, 26 Φλεβάρη '78, Επιτροπή Εκδόσεων ΠΑΣΟΚ, 1978

Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, Η Ιστορική Αναμέτρηση, Συνεντεύξεις για τις Εκλογές, Γραφείο Εκδόσεων ΚΕΜΕΔΙΑ, Αθήνα 1981

Κατευθυντήριες Γραμμές Κυβερνητικής Πολιτικής του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος, Αθήνα Νοέμβρης 1977

Συμβόλαιο με το Λαό, Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ-ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Γιώργος Αντωνακάκης, Πρώην Αντιδήμαρχος Καλλιθέας, 21/5/2018

Θόδωρος Αυγέρος, Πρώην Δημοτικός Σύμβουλος Περιστερίου και Γενικός Γραμματέας ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ, 19/4/2018

Κώστας Γαβριλάκης, Δημοτικός Σύμβουλος Καισαριανής, 4/9/2017

Νίκος Ζαχάρος, Πρώην Βοηθός Δημάρχου (Αντιδήμαρχος) Χολαργού, 12/12/2017

Γιώργος Κατημετρίτζης, Πρώην Δήμαρχος Καισαριανής, 4/9/2017

Στάθης Κονιδάρης, Πρώην Αντιδήμαρχος Ταύρου, 26/6/2018

Βέρα Νικολαΐδου, Πρώην Δήμαρχος Κοκκινιάς, 10/12/2017

Ελένη Παπαδοπούλου, Πρώην Αντιδήμαρχος Κερατσινίου, 18/12/2017

Προκόπης Παπαστράτης, 11/01/2018

Νίκος Σάμιος, Πρώην Πρόεδρος Δημοτικού Συμβουλίου Καισαριανής, 1/2/2018
Δημήτρης Σάρολας, Πρώην Δημοτικός Σύμβουλος Βύρωνα, 29/3/2018
Γρηγόρης Τζώρτσος, Πρώην Δημοτικός Σύμβουλος Νέας Ιωνίας, 8/3/2018
Νίκος Τριανταφύλλου, Πρώην Δημοτικός Σύμβουλος και Υποψήφιος Δήμαρχος Νέων
Λιοσίων, 29/01/2018
Χρήστος Τσιντζιλώνης, Πρόεδρος ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ, 11/6/2018

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

<http://archive.ert.gr/?s=%CF%87%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF+%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%B7%CF%82+%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7%CF%82>

<https://astyries.wordpress.com/2013/09/16/%CE%AC%CE%B3%CE%B1%CE%BB%CE%BC%CE%B1-%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%8D%CE%BC%CE%B1%CE%BD-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%B8/>

http://metapolitefsi.com/Portals/0/Repository/0620_3_004.pdf?popUp=true

<https://xaratsidis.gr/1986/07/23/23-7-3/>

<http://metapolitefsi.diadrasis.net/%CE%95%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82/%CE%9C%CE%BD%CE%AE%CE%BC%CE%B7>

<https://www.youtube.com/watch?v=jcKtpEDiwV4>

<https://www.youtube.com/watch?v=lcCIWLIAIz4>

<http://www.toperiodiko.gr/%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%AE%CF%84%CF%81%CE%B7%CF%82-%CE%BB%CE%B9%CE%B2%CE%B9%CE%B5%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%82-%CF%8C%CF%84%CE%B1%CE%BD-%CE%B3%CE%B5%CE%BD%CE%BD%CE%AE%CE%B8%CE%B7%CE%BA%CE%B5-%CF%84/#.WxK4GEiFPIV>

https://wikileaks.org/plusd/cables/1976ATHENS08068_b.html

<https://www.youtube.com/watch?v=uCtpgi5YQw0>

<http://metapolitefsi.diadrasis.net/%CE%95%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82/%CE%9C%CE%BD%CE%AE%CE%BC%CE%B7/%CE%A7%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%82>

<http://ilioupoli.gr/mea-to-mouseio/mea-istoriko>

<https://nar4.wordpress.com/2008/11/23/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CE%B8%CF%85%CE%BC%CE%AC%CF%84%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CF%85%CE%B2%CE%AD%CF%81%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BE%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CF%86/>

<https://www.youtube.com/watch?v=chc7XPP9NuM>

<https://www.youtube.com/watch?v=-V2F8ixZiV0>

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΑΡΘΡΑ

Αυγερίδης, Μάνος, «Στ' άρματα! στ' άρματα!»: οι τρεις εκδοχές ενός συλλογικού έργου για την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης (1963, 1964, 1967): πρώτες προσεγγίσεις», *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 12 (Ιούνιος 2010)

Γάλλος, Θανάσης, «Η πρώτη επέτειος του Πολυτεχνείου κράτησε... 13 ημέρες!», *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 15 (Σεπτέμβριος 2013)

Δημοτικός, Πέτρος, Δημοτικές Εκλογές '82 Θετικές για όλους;, *Αντί*, Περίοδος Β', Τεύχος 217, 29 Οκτωβρίου 1982

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, Αναζητώντας τη Βιβλιοθήκη του ΚΜΑΣ, στο *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 3, Μάιος 2001

Κούκη, Ελένη, Ο επεισοδιακός εορτασμός της 25 Μάρτη του '78: συμβολικές συγκρούσεις της πρώιμης Μεταπολίτευσης στο *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 15, Εκδόσεις ΑΣΚΙ-Θεμέλιο, Σεπτέμβριος 2013

Kalyvas, Stathis N. and Marantzidis, Niko, Greek Communism, 1968-2001, *East European Politics and Societies*, Volume 16, Issue 3 (2002)

Κουστένης, Παναγιώτης, ΚΚΕ-ΣΥΡΙΖΑ στο Λεκανοπέδιο: Δύο Ξένοι στην Ίδια Πόλη, στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τεύχος 31, Μάιος 2008

Κωστόπουλος, Τάσος, Το Τελευταίο Πραξικόπημα, *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 28 Φεβρουαρίου 2016

Loulis, John C., The KKE at the crossroads, *Journal of Communist Studies*, Volume 2, Issue 2 (1986)

Marantzidis, Nikos and Antoniou, Giorgos, The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002, στο *Journal of Peace Research*, Volume 41, Issue 2, March 2004

Mazower, Mark, The Cold War and the Appropriation of Memory: Greece after Liberation, στο *East European Politics and Societies*, Volume 9, Issue 2 (1995)

Μαραντζίδης, Νίκος - Ρόρη, Λαμπρινή, Μεταβαλλόμενοι στόχοι, μεταβαλλόμενες συμμαχίες: Το ΚΚΕ και ο κομματικός ανταγωνισμός στη μεταπολίτευση, στο *Επιστήμη και Κοινωνία*, Τεύχος 25, Φθινόπωρο 2010

Νικολακόπουλος, Ηλίας, Δημοτικές Εκλογές 1964, *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 2, Εκδόσεις ΑΣΚΙ-Θεμέλιο, Ιούνιος 2000

Παπαθανασίου, Ιωάννα, Το ΚΚΕ να ανοίξει το αρχείο του, *Η Καθημερινή*, 1/3/2009.

Παππάς, Τάκης, Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001, στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τόμος 17, Μάιος 2001

Ριζάς, Σωτήρης, Κοινοβουλευτισμός ή Εκτροπή; Η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσης και η πολιτική κρίση, 1964-1967, στο *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού*, Τόμος 3 (2003)

Σπηλιωτοπούλου, Μαρία, Η Κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1940-44»: Κίνηση Συμφιλίωσης, *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού*, Τεύχος 2 (2000)

Χανδρινός, Ιάσωνας, ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-Πολυτεχνείο, ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-Μελιγαλάς: Το ΕΑΜ στην πολιτική μνήμη και συνθηματολογία, *Δρόμος της Αριστεράς*, 19/9/2011

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Βερναρδάκης, Χριστόφορος, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985: Σχέσεις Εκπροσώπησης και Σχέσεις Νομιμοποίησης στο Φως του Πολιτικού και Κοινωνικού Ανταγωνισμού*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ 1995

Δρουμπούκη, Άννα Μαρία, *Μνημονικοί Τόποι και Δημόσια Ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα - Μια Συγκριτική Προσέγγιση*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2014

Ντούρος, Δημήτρης, *Η Ακροδεξιά στη Μεταπολίτευση: Η περίπτωση της Εθνικής Παράταξης στις εκλογές του 1977*, Εργασία Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου, ΕΚΠΑ, Αθήνα Φεβρουάριος 2015

Τσέλιος, Παναγιώτης, *Τα αίτια της εκλογικής καθήλωσης της ανανεωτικής αριστεράς στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (1974-1977): Συγκριτική ανάλυση του ΚΚΕ Εσωτερικού με ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ*, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2016

ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγώνες-Μάχες Ηρωικές Στιγμές του ΚΚΕ και του Εργατικού Κινήματος στη Δυτική Αθήνα, Περιφερειακή Οργάνωση Δυτικής Αθήνας της ΚΟΑ του ΚΚΕ, Νοέμβρης 2016

Αλιβιζάτος, Νίκος, Για μια Περιοδολόγηση της Μεταπολίτευσης, στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμέλεια), *Μεταπολίτευση Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο Αιώνων*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974 Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983

Ανδρουλάκης, Δημήτρης, Τα κόμματα και οι στρατηγικές των τάξεων, στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμέλεια), *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980

Αντωνίου, Γιώργος, Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης (1950-2000): από το τραύμα των ηττημένων στο τραύμα των νικητών, στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμέλεια), *Εμφύλιος Πολιτισμικό Τραύμα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013

Αντωνίου, Γιώργος και Πασχαλούδη, Ελένη, «Το άψογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει»: η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης και το πολιτικό σύστημα (1945-1995), στο *Ηρωες των Ελλήνων, οι Καπετάνιοι τα Παλικάρια και η Αναγνώριση των Εθνικών Αγώνων 19ος-20ος*

αιώνας, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2014

Αφανείς Ήρωες της Καισαριανής

Βαμβακάς, Βασίλης-Παναγιωτόπουλος, Παναγής (Επιστημονική Επιμέλεια), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80 Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014

Βαρδινογιάννης, Βαρδής Π., *ΚΚΕ Εσωτερικού, Ιστορική Διαδρομή*, Εκδόσεις ΕΔΙΑ-ΟΔΥΣΣΕΑΣ, Αθήνα 2006

Βγόντζας, Αντώνης Ν., *Η Δίκη του Ανδρέα Παπανδρέου*, Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2010

Βερναρδάκης, Χριστόφορος - Μαυρή, Γιάννης, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην Προδικτατορική Ελλάδα -οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1991

Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Αδύνατη Επανάσταση*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014

Βόγλης, Πολυμέρης, *Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Δερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμέλεια), Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008

Βούλγαρης, Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2008

Βούλγαρης, Γιάννης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στη Παγκοσμιοποίηση*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008

Λε Γκοφ, Ζακ, *Ιστορία και Μνήμη*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1998

Δάγκας, Αλέξανδρος - Λεοντιάδης, Γιώργος, *Το κομματικό αρχείο. Διαδρομές, εμπλοκές: Το «Αρχείο του ΚΚΕ εσωτερικού» και η αντιδικία του ΚΚΕ με τους επαγγελματίες ιστορικούς*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2009

Δημητρίου, Πάνος (επιμέλεια), *Η Διάσπαση του ΚΚΕ (Τόμος Α')*, Εκδόσεις Πολιτικά Προβλήματα, Αθήνα 1975

Διαμαντόπουλος, Άγγ., *Γιατί Δύο Κομμουνιστικά Κόμματα*, Έκδοση του Περιοδικού Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική, (χ.χ.)

Διαμαντόπουλος, Θανάσης, *Το Κομματικό Φαινόμενο: Μορφές, Συστήματα, Οικογένειες Κομμάτων*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1993

Διαμαντόπουλος, Θανάσης, *Η Ελληνική Πολιτική Ζωή: Εικοστός Αιώνας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1997

Ελεφάντης, Άγγελος - Καβουριάρης, Μάκης, ΠΑΣΟΚ, Σοσιαλισμός ή λαϊκισμός; στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμέλεια), *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980

Ελεφάντης, Άγγελος, *Μας Πήραν την Αθήνα - Ξαναδιαβάζοντας την Ιστορία 1941-1950*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003

Η Ελλάδα 1936-1944 Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση, ΜΙΑΤΕ, Αθήνα 1989

Θεοχαράτος, Χρήστος, Χαρίλαος Φλωράκης. *Ο λαϊκός ηγέτης, τόμος Β'*, Εκδόσεις Τυποεκδοτική, Αθήνα 2003

Ηλιού, Φίλιππος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η Εμπλοκή του ΚΚΕ*, Εκδόσεις Θεμέλιο-ΑΣΚΙ, Αθήνα 2004

Κουρκουβέλας, Λυκούργος, *Συνέχεια και Αλλαγή: οι Κυβερνήσεις Καραμανλή απέναντι στους Νοσταλγούς της Χούντας, 1974-5, στο Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δικτατορίας* (Πρακτικά Συνεδρίου), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2016

Κοτζιά, Νίκου, *Ο «Τρίτος Δρόμος» του ΠΑΣΟΚ*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984

Κουρουνδής, Χαράλαμπος, *Το Σύνταγμα και η Αριστερά από τη «βαθειά τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975*, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2018

Κύρκος, Λεωνίδας, *Ανατρεπτικά Απέναντι στο Χθες και στο Αύριο*, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1995

Κωστόπουλος, Τάσος, *Η Αυτολογοκριμένη Μνήμη, Τα Τάγματα Ασφαλείας και η Μεταπολεμική Εθνικοφροσύνη*, Εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2005

Λακόπουλος, Γιώργος, *Το Μυθιστόρημα του ΠΑΣΟΚ*, ΤΟ ΒΗΜΑ Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010

Λαμπρινού, Κατερίνα, *ΕΔΑ, 1956-1967, Πολιτική και Ιδεολογία*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2017

Λαμπρινού, Κατερίνα - Μπαλαμπανίδης, Γιάννης (επιμέλεια), *Κώστας Φιλίνης Ένας Διανοούμενος της Δράσης*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015

Λιάκος, Αντώνης, *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007

Λιάκος, Αντώνης, *Αντάρτες και Συμμορίτες στα Ακαδημαϊκά Αμφιθέατρα, στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμέλεια), Η Ελλάδα 1936-1949 Από την Δικτατορία στον Εμφύλιο*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003

Λυμπεράτος, Μιχάλης Π., *Στα Πρόθυρα του Εμφύλιου Πολέμου*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006

Λυμπεράτος, Μιχάλης, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 2011

Μάνεσης, Αριστόβουλος, *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση, στο Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1986

Μαραντζίδης, Νίκος, *Το Τριπλό Τραύμα: Η Μνήμη του Εμφύλιου Πολέμου στην Κομμουνιστική Αριστερά, στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμέλεια), Εμφύλιος Πολιτισμικό Τραύμα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013

Μαρξ, Καρλ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005

Μοσχονάς, Γεράσιμος, *Η Διαιρετική Τομή Δεξιάς-Αριστεράς στη Μεταπολίτευση (1974-1990), στο Νίκος Δεμερτζής (επιμέλεια), Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1995

Μπαλαμπανίδης, Γιάννης, *Ευρωκομμουνισμός*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2015

Μπενάς, Τάκης, *Το Ελληνικό '68, Συμβολή στην Ιστορία του ΚΚΕ Εσωτερικού*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2011

Μπριλλάκης, Αντώνης, *Το Ελληνικό Κομμουνιστικό Κίνημα*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1980

Νεφελούδη, Παύλου, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1974

Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η Καχεκτική Δημοκρατία, Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001

Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Κόμματα και Βουλευτικές Εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964 Η Εκλογική Γεωγραφία των Πολιτικών Δυνάμεων*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1985

Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Τα Εκλογικά Αποτελέσματα και η Επιρροή της Κομμουνιστικής Αριστεράς, στο Νικηφόρος Διαμαντούρος - Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης - Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος (επιμέλεια), Οι Εκλογές του 1981*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1984

Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Ηλίας Ηλιού - Πολιτική Βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2017

Νικολακόπουλος, Ηλίας, Ολυμπίτου, Ευδοκία (επιμέλεια), *Αντώνης Μπριλλάκης - Διαδρομές και Αναζητήσεις της Αριστεράς μετά τον Εμφύλιο, Επιλογή Κειμένων, Βιογραφικό Σχεδιάγραμμα*, Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2010

Νικολακόπουλος, Ηλίας, Συνέχειες και Ρήξεις: Ο Αμφίσημος Όρος Μεταπολίτευση, στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμέλεια), *Μεταπολίτευση Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο Αιώνων*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (επιμέλεια), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η Εποχή του*, Ειδική Έκδοση για την Εφημερίδα Το Βήμα

Παπαγεωργίου, Κώστας, *Η Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944 Χρονικό από τα Πρακτικά της Βουλής*, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα 1984

Παπαθανασίου, Ιωάννα, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά Αρχείο 1951-1967*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2001

Παπαθανασίου, Ιωάννα, ΕΔΑ. Το μαζικό κόμμα της προδικτατορικής αριστεράς 1963-1967), στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Αθήνα 1994

Παπασαραντόπουλος, Πέτρος (επιμέλεια), *Λεωνίδας Κύρκος Εκ Βαθέων*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2009

Παππάς, Τάκης Σ., *Το Χαρισματικό Κόμμα, ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008

Παρτσαλίδης, Μήτσος, *Η Διπλή Αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978

Πασχαλούδη, Ελένη, Η Συγκρότηση του Πολιτικού Λόγου της Δεξιάς κατά την Πρώτη Μεταπολιτευτική Περίοδο, στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμέλεια), *Η Μεταπολίτευση '74-'75 - Στιγμές μιας Μετάβασης*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2016

Πασχαλούδη, Ελένη, Η Εθνική Αντίσταση στον Επετειακό Χάρτη της Μεταπολεμικής Ελλάδας, στο Στράτος Δορδανάς, Βασιλική Λάζου, Βαγγέλης Τζούκας, Λάμπρος Φλιτούρης (επιμέλεια), *Κατοχική Βία 1939-1945 Η Ελληνική και Ευρωπαϊκή Εμπειρία*, Δήμος Νικόλαου Σκουφά/Εκδόσεις Ασίνη, Κομμένο Άρτας-Αθήνα 2016

Πασχαλούδη, Ελένη, Ένας Πόλεμος Χωρίς Τέλος, *Η Δεκαετία του 1940 στον Πολιτικό Λόγο, 1950-1967*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010

Πασχαλούδη, Ελένη, Η Δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο: από την αμηχανία των νικητών στην «δικαίωση» των ηττημένων, στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμέλεια), *Εμφύλιος Πολιτισμικό Τραύμα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013

Ελένη Πασχαλούδη, Ελένη- Δορδανάς, Στράτος Ν., Οι πολιτικοί πρόσφυγες και η ελληνική πολιτεία, 1946-1989: από τη στέρση της ιθαγένειας στον επαναπατρισμό και την αποκατάσταση, στο *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Πρακτικά Ημερίδας, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2017

Ρόρη, Λαμπρινή, Η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ, στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Δερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμέλεια), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008

Ρούσος, Πέτρος, *Η Μεγάλη Πενταετία*, Τόμος Δεύτερος, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986

Ροφούζου, Αιμιλία, *Η μνήμη της κατοχής στην Ανατολική Γερμανία ως όπλο στην ενδογερμανική αντιπαράθεση, στο Η Μακρά Σκιά της Δεκαετίας του 1940*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015

Σάρλη, Δημήτρη, *Το μεγάλο κίνημα της Εθνικής μας Αντίστασης. Το ΚΚΕ και το σήμερα, κεντρική εισήγηση στο Συμπόσιο για την Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985

Σασούν, Ντόναλντ, *Εκατό Χρόνια Σοσιαλισμού*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2001, Τόμος Β΄

Σβορώνος, Νίκος, *Τα Κύρια Προβλήματα της Περιόδου 1940-1950 στην Ελληνική Ιστορία, στο Γιάννης Ιατρίδης (επιμέλεια), Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950 Ένα Έθνος σε Κρίση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984

Σερντεδάκης, Νίκος, *Συνέχειες και Ασυνέχειες της Συλλογικής Δράσης κατά τη Μετάβαση από την «Καχεκτική Δημοκρατία» στη «Μεταπολίτευση» στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμέλεια), Μεταπολίτευση Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο Αιώνων*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015

Σκολαρίκος, Κώστας, *«Ευρωκομμουνισμός»: Θεωρία και Στρατηγική υπέρ του Κεφαλαίου*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2015

Στρίγκος, Λεωνίδας, *Η σημασία και το έργο της Εαμικής Αντίστασης, στο Η Εαμική Αντίσταση, Επιστημονικό Συμπόσιο του Κέντρου Μαρξιστικών Σπουδών*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982

Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ, Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000

Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, *Το ΚΚΕ στον Ιταλοελληνικό Πόλεμο 1940-41*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2015

Τρίκκας, Τάσος, *ΕΔΑ 1951-1967 Το Νέο Πρόσωπο της Αριστεράς*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2009, Τόμος Β

Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες Πολιτικοί Πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη 1945-1989*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013

Φαράκος, Γρηγόρης, *Μαρτυρίες και Στοχασμοί 1941-1991, 50 χρόνια πολιτικής δράσης*, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1993,

Φλάισερ, Χάγκεν, *Οι πόλεμοι της μνήμης*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2008

Χρυσοστομίδης, Ανταίος, *Λεωνίδας Κύρκος Η δυναμική της ανανέωσης*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2011

Φυτιλή, Μάγδα, *Λωτοφάγοι και Ηρόστρατοι: Μνήμες του '40 στον Πολιτικό Λόγο των Κομμάτων κατά τη Δεκαετία του '80, στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμέλεια), Μεταπολίτευση Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο Αιώνων*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015

Φυτιλή, Μάγδα, *Η μνήμη των Δεκεμβριανών ως πολιτικό διακύβευμα στη δεκαετία του 1980: «Ημέρα εθνικής περισυλλογής ή ηρωικής αντίστασης;» στο Πολυμέρης Βόγλης, Ιωάννα Παπαθανασίου, Τάσος Σακελλαρόπουλος, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμέλεια), Δεκέμβρης 1944 Το παρελθόν και οι χρήσεις του*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017

Χανδρινός, Ιάσωνας, *Το Τιμωρό Χέρι του Λαού Η Δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην Κατεχόμενη Πρωτεύουσα 1942-1944*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2012

Χαραλαμπίδης, Μενέλαος, *Η Εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, Εισαγωγή στο Ανδρέας Παπανδρέου, η Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης(1982), στο Κωνσταντίνα Μπότσιου (επιμέλεια), *Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2010

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός - Το Ριζοσπαστικό Ρεύμα 1932-1979*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2010

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Connerton, Paul, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge 1989

Graham, Helen and Preston, Paul, *The Popular Front and the Struggle Against Fascism*, στο Graham, Helen and Preston, Paul (επιμ.), *The Popular Front in Europe*, Macmillan Press, London 1987

Haslam, Jonathan, *The Soviet Union, the Comintern and the Demise of the Popular Front 1936-1939*, στο Graham, Helen and Preston, Paul (επιμ.), *The Popular Front in Europe*, Macmillan Press, London 1987

Lyrantzis, Christos, *PASOK in Power: from "Change" to Disenchantment*, στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece 1981-1989 The Populist Decade*, The Macmillan Press, London 1993

Muller, Jan-Werner (επιμ.), *Memory and Power in Post-War Europe, Studies in the Presence of the Past*, Cambridge University Press, Cambridge 2004

Worley, Matthew, *Courting Disaster? The Communist International in the Third Period*, στο Matthew Worley, επιμέλεια, *In Search of Revolution: International Communist Parties in the Third Period*, I.B. Tauris, London-New York 2004